

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

Hammerstein Judit

**OROSZORSZÁG MAGYAR SZEMMEL.
MAGYAR ÍRÓK OROSZORSZÁG / SZOVJETUNIÓ - TAPASZTALATA
AZ 1920-30-AS ÉVEKBEN MEGJELENT ÚTIRAJZOK TÜKRÉBEN**

Témavezető: Dr. Bognár Zalán

**Károli Gáspár Református Egyetem
Történelemtudományi Doktori Iskola**

Budapest, 2020

TARTALOMJEGYZÉK

I. Bevezetés: Témaválasztás, kronológiai keretek, módszertani megfontolások, historiográfiai előzmények	5
II. Oroszország és az utazások	23
1. Az orosz önreflexió hagyományai. Oroszország, mint a másság és a modernség hazája	23
2. A két világháború közötti utazók és a Szovjetunió	30
III. A tájékozódás csatornái. Magyarország Oroszország-képe a két világháború között	41
1. Orosz-magyar hivatalos kapcsolatok az 1920-1930-as években	41
2. Kulturális érintkezések	52
2.1. Az orosz irodalom magyarországi recepciója	52
2.1.1. Orosz-magyar irodalmi kapcsolatok az első világháborúig	52
2.1.2. Az orosz irodalom fogadtatása Magyarországon a két világháború között	56
2.2. Érintkezések a művészeti területen	63
3. Egy jól értesült magyar író: Márai Sándor orosz vonatkozású publicisztikája	66
IV. Magyar utazók	80
1. Korai utazók	81
2. Utazók a két világháború között	86
2.1. A Károlyi-házaspár 1931-es utazása	91
2.2. Magyary Zoltán	100
2.3. Szirmai Rezső	103
V. Magyar írók útbeszámolói	106
1. A két világháború között megjelent oroszországi hadifogoly-visszaemlékezések	106
1.1. Az oroszországi hadifogoly-memoárokról általában	106
1.2. A visszaemlékezések visszatérő elemei	109
1.3. Két sikerregény: Markovits Rodion Szibériai garnizonja és Munk Artúr naplója	120
1.3.1. Szibériai garnizon	120
1.3.2. A nagy káder	140
2. A lázadó Arthur Holitscher. Közép-európai otthontalanság és a küldetéses útirajz	148
2.1. Zsidóság, magyarság, németiség	149
2.2. Lázadás és baloldaliság	153
2.3. A hontalan utazó	158

2.4. A „hivatásos” utazó.....	159
2.5. Holitscher Oroszország-kritikája.....	160
2.6. Holitscher magyar recepciója.....	178
3. Arthur Koestler és az emigráció az „új Cionba”	183
3.1. Koestler a világhírű író.....	183
3.2. Koestler magyarsága	184
3.3. Utazás a Szovjetunióba - Vörös nappalok és fehér éjszakák (Von weissen Nächten und roten Tagen (12 Reportagen aus den Sowjet Peripherien)	186
3.4. Ami kimaradt az útirajzból.....	194
3.5. Az útirajz megjelenése	209
3.6. A szovjet utazás helye a kommunizmussal való szakítás folyamatában. Koestler és a kommunizmus	211
3.7. Az útirajz és a kommunista psziché	219
3.8. Magyarországi recepció	221
4. André Gide, Illyés Gyula és Nagy Lajos a Szovjetunióban	225
4.1. Az utazások háttere	225
4.2. André Gide, Illyés Gyula és Nagy Lajos Szovjetunió-kritikája.....	234
4.3. Az útirajzok fogadtatása.....	248
5. Sinkó Ervin: Egy regény regénye	260
5.1. Az optimista és a moszkvai jegyzetek.....	260
5.2. Moszkva és a mindennapi terror	263
5.3. Egy kudarcokkal teli élet?	280
VI. Összegzés, konklúziók	286
VII. Felhasznált irodalom.....	310

I. Bevezetés: Témaválasztás, kronológiai keretek, módszertani megfontolások, historiográfiai előzmények

A dolgozat magyar írók Oroszország / Szovjetunió-élményének vizsgálatát tűzi ki célul a két világháború között keletkezett útibeszámolókon keresztül. Nemcsak azért koncentrálunk az írókra, mert ezzel kezelhetőbb keretek közé helyezhető az oroszországi / szovjetunióbeli utazások felettébb szerteágazó témakörének feldolgozása, hanem leginkább azért, mert az általuk hátrahagyott beszámolók differenciáltabb, elmélyültebb látásmódot, az idegenségérzékelés összetettebb formáját képviselik, ahogy magától értetődően nyelvi, stiláris szempontból is kiemelkednek a kortárs útleírások közül. A címben szereplő kronológiai kereteket két fontos korszakhatár indokolja. Egyfelől a bolsevik forradalom, illetőleg az első világháború lezárása, valamint az a tény, hogy a Szovjet-Oroszországba / a Szovjetunióba irányuló önkéntes, majd szervezett utazások a forradalmat követően a polgárháború befejeződésével, a NEP, az új gazdaságpolitika bevezetésével, azaz kiszámíthatóbb, konszolidáltabb helyzet létrejöttével, jellemzően az 1920-as évek elejétől váltak lehetővé. Másfelől 1941-ben a Szovjetunió megtámadásában való magyar részvétel teljesen új szituációt teremtett, ami a két ország közötti érintkezések, így a ki- és beutazások ellehetetlenüléséhez vezetett. Tartalmi szempontból a kijelölt időkeret mellett szól, hogy Nyugaton a Szovjetunió iránti intenzív érdeklődés, sőt rajongás, a Szovjetunió-kultusz folyamatosan jelen van ebben az időszakban, csúcspontja pedig az 1930-as évekre, az évtized közepére tehető, ekkor változik meg az orosz utazások jellege is: az önként vállalt utazások helyébe egyre inkább a tanúságtételt szolgáló zárandokutak lépnek. A dolgozat témája több tudományterülethez is kapcsolódik, az irodalom-, a történet-, de akár a politikatudomány érdeklődésére is számot tarthat.

Tekintettel a téma szerteágazó - történeti, politikai, ideológiai, befogadástörténeti stb. vonatkozásokban gazdag - jellegére, nem kívánunk bővebben kitérni az általában vett utazásszövegek, ezen belül is az útirajz irodalomtörténeti és elméleti aspektusaira, a műfaj meghatározásának problematikájára, a különböző műfaj-megközelítésekre, amelynek egyébként tekintélyes külföldi, és egyre jelentősebb hazai szakirodalma van. Nemcsak Illyés

Gyula szépirodalmi útleírását elemezzük, de Markovits Rodion műfajilag nehezen meghatározható, a szerző által kollektív riportregénynek nevezett *Szibériai garnizonját* is. Szintén tárgyaljuk Sinkó Ervin moszkvai naplójegyzeteit, jóllehet a szerző csak részben tekinthető utazónak, ugyanis eredetileg letelepedési szándékkal érkezett a Szovjetunióba, Moszkvából pedig gyakorlatilag ki se tette a lábát. Visszaemlékezése nyilvánvalóan nem klasszikus útirajz, sokkal inkább szubjektív naplófolyam, de részlegesen beilleszthető az utazási irodalom kereteibe. A másik ok, ami miatt a részletesen tárgyalt írások közül egyedül az 1961-ben megjelenő *Egy regény regénye* esetében tettünk engedményt a dolgozat által megszabott időbeli korlátok alól abban keresendő, hogy Sinkó írása megkerülhetetlen a két világháború között megfogalmazott Szovjetunió-kritikák számbavételekor.

Magyar írók első világháborús oroszországi hadifogoly-visszaemlékezéseit is relevánsnak tekintjük. Tesszük ezt annak ellenére, hogy a hadifoglyok természetesen nem voltak klasszikus értelemben vett utazók, hacsak a kényszerített utazást annak nem tekintjük. Az értekezés által kijelölt kronológiai intervallum kezdetét a hadifogoly-visszaemlékezések túllépik ugyan, hiszen a visszaemlékezők zömmel még a világháború elején estek orosz fogságba, az általuk tárgyalt időszak azonban a hazatérés elhúzódása miatt többnyire átnyúlik az első világháború utáni évekre, akár az 1920-as évek elejére is. Az értekezés abból az eddig nem vizsgált aspektusból is szemügyre veszi a visszaemlékezéseket, hogy a fogságélményen túl a szerzők miként élik meg a találkozást egy másik, számos tekintetben idegen kultúrával, milyen megfigyeléseket tesznek az orosz jellem, mentalitás, az oroszság vonatkozásában.

Lám Béla és Sík Endre egyébiránt rendkívül izgalmas hadifogoly-visszaemlékezéseinek bemutatásától ugyanakkor tudatosan eltekintünk. Tesszük ezt nemcsak terjedelmi okokra tekintettel, de abból a megfontolásból is, hogy a két szerző elsősorban nem író (az egyik mérnök, a másik diplomata), írásaik pedig nem a két világháború között, hanem jóval később, az 1960-as évek második felében, 1967-ben jelentek meg. Nem szokványos hadifogoly-memoárokról van szó: Lám és Sík mintegy ötven év szűrőjén keresztül pillantanak vissza élményeikre.¹

Szintúgy eltekintünk a kommunista Lengyel József a Gulágon, valamint a szibériai száműzetésben szerzett élményeinek vizsgálatától, annak ellenére is, hogy a szerző művein

¹ A két visszaemlékezésről lásd Hammerstein Judit: Két kései első világháborús oroszországi hadifogoly-memoár: Lám Béla és Sík Endre. *Új egyenlítő*, III/10. 2015 / Október, 38-48.

keresztül megrendítően mutatja be a szovjet koncentrációs táborok mindennapjait, a személyi kultuszt, a sztálini rendszer törvénytelenégeit és kegyetlenkedéseit. (Az író sorsa és személyisége arra is kiváló példát szolgáltat, hogy az egykori kommunista mozgalmárok passzív, mazochizmustól sem mentes attitűdje miként járult hozzá a sztálini totalitárius rendszer létrejöttéhez és működéséhez.) Az éveken át szovjet állampolgárként a bolsevik országban élő Lengyel azonban már semmilyen szempontból nem illeszkedik az utazási irodalomba, illetve a dolgozat által kijelölt keretek közé. (A Szovjetunióba emigrált, szovjet állampolgárságot felvett kommunista magyar írókat eleve nem tekintjük értekezésünk tárgyának.) Lengyel nem utazó: 1930-ban érkezik Moszkvába, ahol le is telepedik, sőt felveszi a szovjet állampolgárságot. 1938-ban tartóztatják le, nyolc évet tölt el különböző szibériai kényszermunka-táborokban, amit hét év szibériai száműzetés követ. Tábori szenvedéseinek a második világháborút követően állít emléket, nem napló, vagy visszaemlékezés, hanem elbeszélések formájában. A szibériai élménykör utolsó darabja, az *Elejétől végéig* című írás 1963-ban Szolzsenyicin *Iván Gyeniszovics egy napja* című regényével egy időben jelenik meg. 1965-ben írt *Szembesítés* című műve pedig csak 1988-ban láthat napvilágot.

Mivel az értekezésben olyan kötetekre koncentrálnak, amelyek gyakorlatilag kizárólagosan az orosz / szovjet tapasztalatot dolgozzák fel, a rendkívül kalandos életutat bejáró Nagyiványi Zoltán 1934-ben *Idegenlégiótól a Szovjetunióig* címmel megjelentetett életrajzi kötetére sem térünk ki, dacára annak, hogy az izgalmas összeköttetést teremt a Nyugaton fogságba esett és az oroszországi hadifogoly-szerzők között. Nagyiványi mindkét fogságot megtapasztalta, ugyanakkor mindkettőről felettébb szűkszavúan számol be. A franciaországi Noirmoutier-i élményekről (Kuncz Aladár regénye miatt) jószerivel semmit sem ír, a hangsúly a hátborzongató idegen légiós „kalandokra” helyeződik. 1932-es szovjetunióbeli tapasztalatainak ugyan jóval nagyobb teret szentel, a kötet törzsét azonban mégsem ez, hanem az iszlám vallású országokban szerzett, törökországi, iraki és perzsiai élmények adják, amelyek leírása számos tekintetben izgalmasabbnak, eredetibbnek hat, mint az oroszországi beszámolók.²

A Károlyi-házaspár és Magyary Zoltán esetében nem írókról van szó ugyan, ráadásul Magyary útibeszámolót sem készített, mégis fontosnak tartottuk a két utazás rövid elemzését. Ennek indoka egyrészt, hogy Károlyi Mihály és felesége, Andrássy Katinka a párizsi *Vu* magazinban megjelent 1931-es úti riportjai csak áttételesen, azaz az emlékirataikon keresztül ismertek,

² Nagyiványi életrajzi kötetéről, a szovjet tapasztalatokról lásd az értekezés szerzőjének írását. Hammerstein Judit: Vörös begóniák. Nagyiványi Zoltán utazásai 1914 és 1932 között. *Kommentár*, 2019/4. 31-38.

másfelől elemzésük arra a kérdésre is választ adhat, hogy a külföldi emigrációból megvalósított, ez esetben társutas, magyar utazások mennyiben tértek el a Magyarországról kiindulóktól. Magyary Zoltán látogatása pedig arra szolgáltat példát, hogy a Szovjetunió, illetőleg a szovjet rendszer működésének egyes elemei, sajátosságai konzervatív értékeket vallók (tudósok, üzletemberek) körében is képesek voltak érdeklődést, sőt bizonyos elismerést kiváltani. A magyar jogászprofesszor látogatása továbbá azt a kérdést is felveti, hogy egy célzottan tudományos érdeklődésű utazót az 1930-as évek közepén milyen impulzusok érték a Szovjetunióban.

A dolgozat egyebek mellett arra igyekszik választ adni, hogy az útibeszámolók szerzői milyen motiváció mentén, milyen célból keltek útra, és milyen tapasztalatokra tettek szert Oroszországban, illetve a Szovjetunióban. Mennyiben hasonlóak és mennyiben különböznek egymástól a vizsgált leírásokban megfogalmazottak? További kérdésként fogalmazódik meg, hogy a leírtakat, a megfogalmazott kritikát, illetve dicséretet mennyiben befolyásolta az a közeg, ahonnan a szerző elindult, illetve mennyiben volt meghatározó a szerző politikai elköteleződése. Milyen információkkal, ismeretekkel rendelkeztek a Szovjetunióról az utazást megelőzően? Mi alakította, befolyásolta az oroszokról kialakított előzetes elképzeléseiket? Milyen Oroszország-kép rajzolódik ki az első világháborús hadifogoly-memoárokban? Az útibeszámolók vizsgálatakor attól a szemponttól sem lehet eltekinteni, hogy azok legalább annyira szólnak a szerzőről (és arról a közegről, ahonnan útra kel) mint a felkeresett országról, ezért elkerülhetetlen annak vizsgálata is, hogy az író személyisége, családi, társadalmi háttere, életpályája milyen módon járult hozzá a létrejött mű jellegzetességeihez. „Az útleírásokat a kiindulási kultúra egyfajta önkéntelen kulturális önfelmutatásaiként is értelmezhetjük.”³ Az útibeszámolók nemcsak az idegen országot mutatják be, hanem rámutatnak azokra az összefüggésekre is, amelyek a kiinduló kultúra és a felkeresett ország kultúrája között fennáll. Másfelől, miként Thomka Beáta megállapítja, a napló és emlékirat mellett az útirajz műfaja szintén tekinthető „ego-histoire-nak”, én-történetnek is, amelynek szerzője folyamatos átalakulásban, mozgásban van, amelyet a helycsere változó távolságú nézőpontja befolyásol. „Az utak rajza mindig elsősorban az utazó és a beszélő személyrajza.”⁴ Vagy, ahogy Szirák Péter egyik tanulmányában olvashatjuk: „Az útirajz köztudottan az érzékekre ható tapasztalatok

³ Michael Harbsmeier: Az útleírások mint a mentalitástörténet forrásai. Gondolatok a kora újkori német *útleírások* történeti- antropológiai elemzése kapcsán. *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat*, 2006. november 26. sz. 25-53. 26., epa.oszk.hu/00400/00414/00018/.../EPA00414_Korall_2006_26_025harbsmeier.pdf.

⁴ Thomka Beáta: *A köznapok fikcionalizálói: életrajzok, útirajzok*. <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/53/thomka.html>, 1. Letöltés: 2019. január 14.

és ismeretek összegyűjtésének egyik műfaja, és – ezzel szoros összefüggésben - a személyiség újrafogalmazásának alkalma.”⁵ Az életrajzi összefüggések (családi háttér, társadalmi státusz, politikai elköteleződések) az adott útirajz létrejöttének okait, az utazás motivációját, az előítéleteket is segít megérteni, jobban megvilágítani.

Végezetül azt a kérdést is igyekszünk körbejárni, hogy milyen körülmények között jelentek meg, vagy éppen miért nem jelentek meg a művek Magyarországon, miként alakult sorsuk a megírást követően. A hazai fogadtatás vizsgálata a magyarországi Oroszország-kép számos izgalmas, politikai, ideológiai aspektusára, valamint a magyar irodalmi kánonképzéssel kapcsolatos összefüggésekre egyaránt rávilágít.

A témaválasztás újdonsága további több szempontból is megvilágítható. Az útbeszámolók közül például a német nyelven író, ám Magyarországon született és felnőtt Arthur Holitscheré meglehetősen ismeretlen a magyar olvasók, de a magyar irodalomtörténet számára is. Ez a megállapítás a szovjet-oroszországi útirajzra kiemelten, de a teljes életmű vonatkozásában is megállja a helyét. Holitscher művei, egyetlen kevésbé fontos, *A viszontlátott Amerika* című írásától eltekintve, nem érhetők el magyar nyelven, jóllehet nagy lélegzetvételű memoárja kiváló korrajznak tekinthető, útirajzai, kiváltképp első, 1912-ben megjelent amerikai beszámolója (*Amerika Heute und Morgen*) még a mai olvasó számára is izgalmas szövegek. Másfelől a szóban forgó útirajzok szintézisszerű, egymással dialógusba helyezett, egymásra reflektáló elemzése előzmény nélküli. A dolgozat arra is kísérletet tesz, hogy többek között az orosz irodalom magyar befogadástörténetének sajátosságait, az első világháborút megelőző utazások, illetve a két világháború közötti nem író utazók tapasztalatait szemügyre véve a tárgyalt műveket szélesebb kultúrtörténeti kontextusba helyezze. Fontos megjegyezni továbbá, hogy a kiemelten tárgyalt írók közül többen is sok tekintetben méltatlanul elfeledett szerzőknek számítanak, akikre az elmúlt években írt cikkeiben a disszertáció szerzője is igyekezett felhívni a figyelmet.

A téma aktualitását érzékelteti az a körülmény is, hogy egy jó ideje a kontaktológiai (kapcsolattörténeti), illetőleg utazástörténeti kutatások virágzását tapasztalhatjuk világszerte. A

⁵ Szirák Péter: Elmozgó határok. Szabó Lőrinc és Németh László romániai utazása. In: *On the Road – Zwischen Kulturen unterwegs*. Hg. von Ágoston Zénó Bernád-Márta Csire-Andrea Seidler, Lit Verlag, Wien, 2009, 248-256. www.szabolorinc.hu/index.../szirak_peter_szl_es_nemeth_laszlo_romaniai_utazasa.pdf. Letöltés: 2019. január 14.

művelődés-, illetve mentalitástörténeti, miként az eszmetörténeti vizsgálódások is az elmúlt évtizedekben egyre nagyobb teret szentelnek az utazásoknak és az ahhoz kapcsolódó irodalomnak.

Ami az értekezés szerkezetét, logikai felépítését illeti, a dolgozat öt nagyobb tematikus fejezetre tagolódik. Tekintettel a disszertáció tárgyára, interdiszciplináris karakterére, valamint a felhasznált források sajátosságára, a téma feldolgozásának előzményeit a fejezetek tartalmi ismertetéséhez illesztve itt tekintjük át. A hivatkozott szerzők, illetve művek jelentős része nem puszta utalásként kerül a vizsgálódás látóterébe, hanem rendre visszaköszönő, az elemzéseket alátámasztó, színesítő elemként szervesen beépülve az értekezés szövetébe, ami miatt szintén nem láttuk indokoltnak a historiográfiai háttér önálló fejezetbe rendezését.

Az *Oroszország és az utazások* (II.) című kultúrtörténeti fejezetben kitérünk Oroszország Nyugat általi „felfedezésére”, a Nyugat Oroszország-képére, a nyugati Oroszország-kép és az orosz önértelmezés kölcsönhatásaira. Itt tekintjük át röviden az Oroszországgal kapcsolatos, a romantikában, illetve a századforduló Oroszország-kultuszában gyökerező sztereotípiákat (a szélsőséges, zabolátlan orosz karakter; Oroszország, mint a másság kultúrája, vagy a posztmodern hazája stb.), valamint nagy hatású gondolkodók (pl. Csaadajev, a klasszikus orosz irodalom képviselői, szlavofilek, Freud stb.), illetve az emblematikus utazók / útirajzok megállapításait. A 19. századból egyetlen utazót emelünk ki, a francia Custine márkít, akinek látomásos útleírása korát megelőzően vonultatja fel azokat az orosz jellemre, államszervezetre vonatkozó megállapításokat, amelyekre a századforduló idején, sőt a későbbiekben is az oroszország lényegi tartozékként tekintenek. Custine hangsúlyosabb szerepeltetése mellett további érvet szolgáltat az a tény, hogy útleírása nemcsak a nyugati megfigyelő oroszokról kialakított képét határozza meg máig hatóan, de az oroszok önértelmezését is. A 19. századi irodalmi forrásszövegeken (Custine márki *Oroszországi levelei*, Csaadajev filozófiai levelei, a szlavofilek, ezen belül is Alekszej Homjakov írásain) túl felhasználjuk azokat, az orosz önértelmezés legkülönbözőbb aspektusait számba vevő cikkeket, jellemzően esszéket is, amelyek itthon a *Magyar Lettre Internationale* és a *Replika* című folyóiratok hasábjain láttak napvilágot filozófusok, történészek, eszmetörténészek, irodalmárok tollából (Aage A. Hansen-Löve, Felix Philipp Ingold, Andrzej Walicki, Alexandr Janov, Alexandr Szamoljovics Ahiezer, Sz. Bíró Zoltán, Szilágyi Ákos, Boris Groys stb.) és arról tanúskodnak, hogy az orosz identitás, az orosz fejlődés sajátosságai, mint téma a Szovjetunió szétesését követően az 1990-es években idehaza is komoly érdeklődést váltott ki. (A *Replika* című társadalomtudományi folyóirat 1995-

ben külön számot szentelt a kérdésnek *Az orosz történelmi fejlődés különossége* címmel.) Hasznosítjuk továbbá az orosz civilizációs identitás kérdéskörét vizsgáló *Russland zwischen Ost und West? Gratwanderungen nationaler Identität* cím alatt 2011-ben megjelentetett, német nyelvű tanulmánykötetet is.⁶ Mindemellett támaszkodunk többek között Alexander Etkind orosz pszichoanalízis történetéről szóló, 1999-ben Magyarországon is napvilágot látott kiváló monográfiájára, ahogy Mihail Epstejn filozófus Oroszország és a posztmodern viszonyát taglaló magyarul 2001-ben közzétett tanulmányaira is.⁷ P.P. Aprisko monográfiáját, amely magyarul 2007-től olvasható, az orosz filozófiai gondolkodás releváns vonatkozásaihoz hívjuk segítségül, míg Mihail Heller és Alekszandr Nyekrics szerzőpáros Oroszország történetét feldolgozó kétkötetes monumentális művét – amely magyarul 1996-ban jelent meg - nemcsak ehhez a fejezethez, de a disszertáció egészéhez hasznosítjuk.⁸

Kitérünk az orosz irodalmat, a politikai, filozófiai gondolkodást egyaránt erőteljesen átítató messianisztikus hagyományra, a 19. század, illetve a 19-20. század fordulójának nyugati Oroszország-rokonszenvére, amely nélkül aligha értelmezhető a két világháború közötti Szovjetunió-rajongás. Konkrét példákat is felvonultatva (B. Russell, H.G.Wells, B. Shaw, Romain Rolland stb.) elemezzük, hogy a 19-20. század fordulójától az 1930-as évekig miként változik meg az oroszországi utazások jellege, célja, miként alakul át a viszonylag szabad utazás konstruált, koncepciós utazássá, a klasszikus, illetve romantikus útírajz pedig politikai, vallásos tanúságtétellé, valamint miként válik a Szovjetunióhoz fűződő viszony egyre irracionálisabb, hisztérikus, hitbéli kérdéssé. A politikai zarándokutak mellett érintőlegesen kitérünk a Szovjetunióval, illetve a kommunizmussal való szakítások történetére is. Az európai (nyugati) értelmiség és a kommunizmus viszonyának, eszmetörténeti vonatkozásainak értelmezéséhez felhasználjuk többek között François Furet, Stephen Koch, valamint Paul Hollander kötetét.⁹ A témához további fontos adalékot nyújt Matthias Hecke 2003-ban

⁶ Gabriela Lehmann-Carli/Yvonne Drosihn/Ulrike Klitsche-Sowitzki: *Russland zwischen Ost und West? Gratwanderungen nationaler Identität*. Berlin, Frank & Timme, 2011.

⁷ Alexander Etkind: *A lehetetlen Erősz. A pszichoanalízis története Oroszországban*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1999.; Mihail Epstejn: *Az orosz posztmodern értelme és eredete*. In: *Uő: A posztmodern és Oroszország*. Európa, Budapest, 2001.

⁸ P.P. Aprisko: *Az orosz filozófia története*. Osiris, Budapest, 2007.; Mihail Heller - Alekszandr Nyekrics: *Orosz történelem*. I-II. kötet. Osiris Kiadó, 2003.

⁹ François Furet: *Egy illúzió múltja. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról*. Európa Könyvkiadó, 2000.; Stephen Koch: *Kettős szerepben. Az értelmiség elcsábítása*. XX. Század Intézet, 2000.; Paul Hollander: *Politikai zarándoklatok. Nyugati értelmiségiek utazásai a Szovjetunióba, Kínába, Kubába*. Budapest, Cserépfalvi, 1996.

megjelent, a Szovjetunió és a turizmus témakörét feldolgozó, rendkívül részletgazdag, németül olvasható monográfiája.¹⁰

A következő, III. fejezet azt a kérdést feszegeti, hogy miként festett Magyarország Oroszország-képe, mely tényezők befolyásolták, alakították azt. Ehhez elengedhetetlen a tájékozódás, ismeretszerzés fontosabb formáinak, illetve azoknak a történeti hagyományoknak, eseményeknek az áttekintése, amelyek a magyarok oroszokhoz fűződő viszonyát, érzelmi beállítódását is meghatározták. Ezt a célt szolgálja a két világháború közötti hivatalos, diplomáciai, gazdasági kapcsolatok intenzitására és jellegzetességeire, a hivatalos nyilvánosságra, a két ország közötti ideológiai ellentétekre vonatkozó legfontosabb ismeretek összefoglalása. A fejezethez a korabeli források (Jungerth-Arnóthy Mihály naplója, valamint a moszkvai magyar nagykövetség jelentései) mellett felhasználjuk többek között Seres Attila és Kolontári Attila köteteit.¹¹ A kétoldalú kapcsolatok kultúrtörténeti vetületeihez az előbbieken túl Lengyel Béla, míg a hadifogolyproblematika és a szovjetunióbeli magyar emigráció kérdéseit illetően többek között Petrák Katalin kutatásaira támaszkodunk.¹²

A meglehetősen szórványosnak bizonyuló kulturális-tudományos kapcsolatokra csak röviden térünk ki. Kiemelt figyelmet szentelünk ugyanakkor az orosz irodalom magyarországi hatásának, amelynek erőteljes volta vitán felül áll. Az orosz irodalom magyar befogadástörténetének vizsgálatát az is indokolja, hogy az oroszokról, később a Szovjetunióról való információszerzés egyik kitüntetett terepe épp az irodalom volt, amely töretlen érdeklődésnek örvendett az ideológiailag egyébként erősen megosztott Horthy-rendszer idején

¹⁰ Matthias Heeke: *Reisen zu den Sowjets. Der ausländische Tourismus in Rußland 1921-1941. Mit einem bibliographischen Anhang zu 96 deutschen Reiseautoren.* Münster/Hamburg/London, 2003.

¹¹ Seres Attila: *A magyar-szovjet diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok főbb problémái 1922-1935.*, doktori értekezés, kézirat, Budapest, 2006., doktori.btk.elte.hu/hist/seres/diss.pdf; Kolontári Attila: *Magyar-szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920-1941.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2009. A témához jól hasznosítható még Sipos Levente Kristóffy József moszkvai magyar követ tevékenységét elemző írása. Kristóffy József moszkvai magyar követ. *Rubicon Online*, 2011. 6. sz.. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/kristoffy_jozsef_moszkvai_magyar_kovet/

¹² Lengyel Béla *Szovjet irodalom Magyarországon 1919-1944.* címmel megjelent kötetének középpontjában az irodalom áll ugyan, de viszonylag részletesen kitér a társzművészetekre is. (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964.). Az előzményeket illetően hasznosítható még V. Molnár László: *Magyar-orosz kulturális kapcsolatok 1750-1815.* Magyar Tudománytörténeti Intézet, Piliscsaba, 2000. Kézirat. real.mtak.hu/19507/1/VMolnar_magyar_orosz_kapcs.pdf; Petrák Katalin: *Emberi sorsok a 20. században. Magyar hadifoglyok és emigránsok a Szovjetunióban a két világháború között.* Napvilág Kiadó, Budapest 2012., valamint Uő: *Magyarok a Szovjetunióban, 1922-1945.* XVI. Politikátörténeti Füzetek, Napvilág Kiadó, 2000. A témához lásd még Bonhardt Attila: *A magyar hadifoglyok hazaszállítása az első világháború után. I. Magyar hadifogolyfogadó bázisok Lengyelországban és Litvániában, 1918 december-1921 augusztus. Hadtörténeti Közlemények*, 107. évf. 2. sz. / 1994. 29-74.

is. Hangsúlyos figyelmet fordítunk a nemcsak az ízlésformálásban és kánonképzésben, de az orosz irodalom és kultúra hazai megismertetésében is meghatározó szerepet betöltő *Nyugat* című folyóirat orosz vonatkozású írásainak (Ignotus, Schöpflin Aladár, Kosztolányi Dezső, Hevesy Iván, Bonkáló Sándor stb.) áttekintésére is, amely a befogadástörténet politikai jellegére, érzelmi összetevőinek sajátosságaira (félelemérzet, rokonságélmény stb.) egyaránt rávilágít.

Külön alfejezetet szentelünk Márai Sándor Oroszország-képének. Márai nem írt orosz vonatkozású útirajzot, nem is járt Oroszországban, de intenzíven foglalkoztatta Oroszország, az orosz kultúra, a bolsevizmus, Oroszország sorsa és annak hatása Európa jövőjére. Kiterjedt orosz tematikájú publicisztikai tevékenységet folytatott, 1932-ben egy külön, Oroszországról szóló fényképalbumot is összeállított, a *Föld, föld!...* című visszaemlékezéseiben pedig már személyesen megélt tapasztalatok alapján szentel jelentős figyelmet az oroszoknak. Márai Sándor orosz vonatkozású írásai arra a kérdésre adhatnak választ, hogy a két világháború között milyen ismeretekre tehetett szert egy, Oroszország, az orosz kultúra iránt érdeklődő, széles látókörű értelmiségi a témában.

Az értekezés IV. fejezete a korai és a két világháború közötti magyar utazókról nyújt áttekintést, részben eredeti források felhasználásával (Nogel István, Thallóczy Lajos stb. beszámolói). Az oroszokról, az orosz kultúráról kialakult képet érdemben befolyásolták a kint járt utazók egykori beszámolói, amelyek egyébiránt sokkal érdekfeszítőbb, személyesebb hatást keltettek, mint az újságcikkek. A korai utazók rövid áttekintése megkönnyíti egyrészt annak nyomon követését, hogy az Oroszország iránti érdeklődés milyen hagyományokra tekint vissza Magyarországon, milyen volt az intenzitása, mennyiben változtak, módosultak az irányai, illetve miként alakultak az utazók motivációi. Másfelől rámutatnak azokra a visszatérő, ismétlődő észrevételekre, felismerésekre, amelyeket a megfigyelők a későbbiek folyamán is az orosz világ, kultúra, mentalitás elengedhetetlen tartozékának tekintenek, akár jellemző sztereotípiaként azonosítanak. A két világháború közötti útibeszámolók közül ebben a fejezetben azokat vesszük sorba - szintén eredeti források felhasználásával -, amelyek jellemzően nem írók tollából jelentek meg. A Szovjetunióba látogatók között akadnak tudósok, újságírók, egyházi gimnáziumi igazgató, társutas magyar emigránsok. Nagyobb terjedelemben foglalkozunk a Károlyi-házaspár a párizsi *Vu* magazinban megjelentetett cikkeivel, tesszük ezt úgy, hogy közben szembesítjük őket Károlyi Mihály és felesége Andrássy Katinka

emlékiratainak vonatkozó fejezeteivel, valamint Károlyi leveleivel. Hangsúlyosabban szerepeltetjük továbbá a tudós utazó sajátos reprezentánsaként Magyary Zoltán szovjetunióbeli látogatását, valamint röviden elemezzük Szirmai Rezső útirajzát.

Az értekezés leghosszabb, V. fejezete tárgyalja a magyar írók két világháború között megjelent útibeszámolóit. Az oroszországi hadifogoly-memoárok témakörét öleli fel részlegesen az első rész. Ezek az írások is a két világháború között jelentek meg és jellemzően az 1915-1922 közötti időszakra vonatkoznak. A hadifogoly-memoárokhoz felhasználjuk Józsa Antal *Háború, hadifogság, forradalom* című monográfiáját¹³, valamint Petrák Katalin előbbieken hivatkozott tanulmányait. *A magyar internacionalisták és a nagy októberi szocialista forradalomban és polgárháborúban* című 1968-ban megjelent dokumentumgyűjtemény II. kötetére is támaszkodunk, dacára annak, hogy a bibliográfiai adatokkal feltüntetett memoárok listája messze nem teljes, számos visszaemlékezés hiányzik belőle.¹⁴ Első világháborús hadifogság és irodalom összefüggéseit kutatók számára ma is megkerülhetetlen Botka Ferenc irodalomtörténész *Üzenetek Szibériából. Hadifogság és irodalom 1914-1921* címmel 1985-ben megjelent, gazdag jegyzetapparátussal, eredeti szövegrészletekkel és képi dokumentumokkal ellátott kötete.¹⁵ Botka a vizsgált korszakra vonatkozóan számba veszi majd valamennyi addig megjelent emlékiratot, érdeklődésének fókuszában ugyanakkor nem az orosz/szovjet világ, mint idegen kulturális tapasztalat áll. Egyes, az irodalomtörténész szerint csekély irodalmi minőséget képviselő, vagy csak olvasásszociológiai jelentőséggel bíró, ám témánk szempontjából fontos és izgalmas beszámoló egyáltalán nem, vagy alig részesül figyelemben. A nagyváradi újságíró, Rónai Ernő, vagy Grób Imre írását például Botka nem tartja kellően érdekesnek, Fleissig József és Bokor Ervin neve pedig ki is marad a kötetből. Petrák Katalin alapos és hiánypótló kutatásait itt is hasznosítjuk, jöllehet a *Magyarok a Szovjetunióban* című munka csak érintőlegesen szemezget a memoárokból. A vizsgált korszakban megjelenő első világháborús visszaemlékezésekről nyolc hosszabb-rövidebb tanulmány formájában jelen disszertáció szerzője nyolc tanulmányt tett közzé.

A memoárszerzők közül két, egyébként méltatlanul elfelejtett író, Markovits Rodion és Munk Artúr írásait elemezzük részletesen az értekezésben. Ezt nemcsak az indokolja, hogy a *Szibériai*

¹³ Józsa Antal: *Háború, hadifogság, forradalom. Magyar internacionalista foglyok az 1917-es oroszországi forradalmakban*. Budapest, 1970.

¹⁴ *A magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és polgárháborúban. Dokumentumgyűjtemény*. I. kötet. Szerk. Milei György, Kukk Györgyné, Józsa Antal, Vass Henrik, Otta István, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1967. II. kötet. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1968.

¹⁵ Botka Ferenc: *Üzenetek Szibériából. Hadifogság és irodalom 1914-1921*. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1985.

garnizon és *A nagy káder* esztétikai értékét tekintve kiemelkedik a többi visszaemlékezés közül, hanem az is, hogy a maguk korában mindkettő igazi sikerregénynek számított. Markovits művének befogadástörténete, valamint a szerző színes, fordulatokban gazdag életútja megkerülhetetlen a mű mélyebb megértéséhez, így ezekre az aspektusokra is igyekszünk bővebben kitérni. A memoárok elemzéséhez felhasználjuk a korabeli kritikákat, méltatásokat, többek között Schöpflin Aladár, Hatvany Lajos, Becski Andor, Fenyő Miksa, Halász Gyula, Gaál Gábor írásait. A *Szibériai garnizon* recepciótörténetéhez, a szerző és a korabeli magyar irodalmi közeg viszonyához Kellér Andor *Tökász* című frappáns írása (1978)¹⁶, valamint Botka Ferenc már említett, Munk naplójának is figyelmet szentelő kötete érdemel említést. Markovits és Munk oroszokra (oroszagra) vonatkozó, meglehetősen differenciált megfigyelései, a Markovits által érzékletesen leírt tábori élet egyes megdöbbentő vonatkozásai ugyanakkor nem vagy kevés figyelmet kaptak a később megjelent cikkekben, ahogy a két memoár dialógusba helyezett elemzése is csak részlegesen, míg helyük kijelölése az orosz vonatkozású magyar utazási irodalomban egyáltalán nem történt meg.¹⁷ Intenzívebb érdeklődés Markovits irányában 2010 tájékatól figyelhető meg, amit többek között a *Szibériai garnizon* (2009), majd az *Aranyvonat* című regények (2011 és 2012) újbóli kiadása fémjelez. A figyelem leginkább a két háborús regény recepciótörténete, valamint a szerző személyisége, élettörténete, a szatmári (kisgércei) zsidó miliő, illetve a zsidó tematikájú írások felé fordul.¹⁸ Szekernyés János erdélyi publicista, hely- és irodalomtörténész 2011-ben megjelent tanulmánya a családi háttér, az életművet meghatározó élményanyag, a *Szibériai garnizon* megírásának körülményei, valamint a korabeli kritikai fogadtatás vonatkozásában egyaránt sok izgalmas részletet tartalmaz.¹⁹ (Megjegyzendő azonban, hogy a cikkben nem szerepelnek pontos hivatkozások, lábjegyzetek.) Bence Erika 2018-as tanulmánya, amely egyébként bőséggel hivatkozik a disszertáció szerzőjének témába vágó írására a *Szibériai garnizon* befogadástörténetét, leválasztva azt az

¹⁶ Kellér Andor: *Tökász*. In: Uő: *Író a toronyban*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978. 181–216.

¹⁷ Az orosz tapasztalatról Schiller Erzsébet írt tanulmányt: „Tejjel-mézzel folyó Szibéria”: Orosz lélek és hadifogság Markovits Rodion regényeiben. In: *A mi Ruszisztikánk: Tanulmányok a 20/25. évfordulóra*. Szerk. Szvák Gyula, Russica Pannonicana, Budapest, 2015. 373–382.

¹⁸ A 2009-es *Szibériai garnizon* - kiadás (Kráter Könyvkiadó, Pomáz) sajnos kísérőtanulmány nélkül jelent meg, a Kriterion Kiadó által gondozott *Aranyvonat* (Kolozsvár, 2011.) ellenben Filep Tamás Gusztáv kiváló bevezető írásával és utószavával látott napvilágot. 2012-ben a magyarországi Kráter Kiadó is publikálta a regényt. Szintén a kolozsvári kiadónak köszönhető Markovits zsidó tematikájú novellafüzérének legújabb (a 2006-os *Noran*-, majd a 2010-es *Fapadoskönyv*-kiadásokat követő) mejelentetése is. (*Reb Áncsli és más avasi zsidókról szóló széphistóriák/Reb Ancsli și alte povestioare despre evreimea Oașului*. Ford. Felician Pop, Kriterion, Kolozsvár, 2014.) Markovits zsidó háttére kapcsán Schiller Erzsébet tanulmánya említendő (Markovits Rodionról. In: „Zsidó” identitásképek a huszadik századi magyar irodalomban. Szerk. Schein, Gábor; Szűcs Teri, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2013. 67–80.).

¹⁹ Szekernyés János: Egy világsiker eredői, összetevői és utórezgései: Markovits Rodion és kollektív riportregénye a szibériai hadifogságról. *Múlt és jövő. Zsidó kulturális folyóirat*, 3/2011. 51–73.

ügynevezett Markovits-legendáról, az 1930-as években megjelent európai és magyar háborús regények kontextusába illeszti.²⁰

A hadifogoly-visszaemlékezéseket követően azoknak az íróknak az útirajzait, útbeszámolóit tárgyaljuk, akik a két világháború között keltek útra. Az első nagyobb lélegzetvételű elemzés Arthur Holitscher német nyelven, 1921-ben publikált, magyar fordításban máig nem olvasható *Drei Monate in Sowjet-Russland* című útirajzát tárgyalja. Holitscher Szovjetunió-kritikája megértéséhez elengedhetetlennek tartjuk, hogy memoárjai alapján a szerző családi, társadalmi háttérének, vallási, nyelvi, nemzeti identitáskeresésének, politikai tájékozódásának elemzésére is sort kerítsünk, nem mellesleg kísérletet téve a szerző személyiségrajzának felvázolására is. Az alfejezetben röviden helyet kap a másik, szintén német nyelven írt orosz vonatkozású írása, a *Stromab die Hungerwolga* bemutatása is.

Bár Holitscher felettébb gazdag életművet tudhat magáénak, ráadásul útirajzok szerzőjeként az 1910-20-as években kimondottan népszerűnek bizonyult, Magyarországon gyakorlatilag ismeretlen, míg német nyelvterületen szinte teljességgel elfelejtett írónak számít. Pályájának, szovjet útirajzának értékeléséhez még ma is leginkább a szerző memoárjaira támaszkodhat a kutató. Az életmű nagyságához, súlyához mérten az elmúlt évtizedekben viszonylag szerény számban jelentek meg rövidebb tanulmányok a témában. A német / osztrák kutatók írásai elsődlegesen Holitscher elfelejtettségére és az életmű általában vett jelentőségére hívják fel a figyelmet, és ha az életpálya egyes vonatkozásaira hangsúlyosabban ki is térnek, a szerző magyar háttérének nem, vagy kevés figyelmet szentelnek. (Itt Heribert Seifert 1984-ben, Stephan Braese 1995-ben, valamint Manfred Chobot 2004-ben megjelent cikkeit érdemes kiemelni.²¹) A kutatás helyzetét jól szemlélteti, hogy még ma is Marianne Bruchmann *Arthur Holitscher* címmel, 1972-ben készített német nyelvű disszertációja²² tekinthető a legalaposabb

²⁰ Bence Erika: Magyar bestsellerek, irodalmi (világ)-sikerek a két világháború között. *Hungarológiai Közlemények* 2018/2. 34–55. Itt említendő még Rostás Norbert cikke, amely a háborús élményeket feldolgozó irodalmi alkotások vizsgálatakor tér ki röviden a regényre. Rostás Norbert: „Meddig fogjuk magunkkal hurcolni ezt, kérдем. Száz év annyi kell hozzá.” – Az első világháború tapasztalatának ábrázolási lehetőségei a magyar irodalomban. In: *„ISTEN HOZZÁD EURÓPA” 1914–1918. Tanulmányok az első világháború kitörésének centenáriumán.* Szerk. Balogh Gábor, Szent Vince Szakkollégium, Piliscsaba 2014. 119–127. Mindkét cikk felhasználja a disszertáció szerzőjének 2011-es írását is: Hammerstein Judit: Egy elfelejtett magyar világirodalmi bestseller (Markovits Rodion: Szibériai garnizon). *Látó*, 2011. (22. évf.) 6. sz. 88–99.

²¹ Heribert Seifert: „Ein weises Kind geht durch die Welt“. Die Reisen des Arthur Holitscher. *Neue Deutsche Hefte* 1. 1984. 48–62.; Stephan Braese: Deutsche Blicke auf "Sowjet-Russland". Die Moskau-Berichte Arthur Holitschers und Walter Benjamins. *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte* 24 (1995), 117–147.; Manfred Chobot: Arthur Holitscher (1869–1941). *Literatur und Kritik*, Jg. 5, 2004. 99–111.

²² Marianne Bruchmann: *Arthur Holitscher*. Kézirat, Graz, 1972.

munkának, úgy, hogy kiadására máig nem került sor, csak kéziratos formában hozzáférhető. A részletes szerzői bibliográfiával ellátott értekezés egyébiránt a regények, korabeli levelek, recenziók felhasználásával részletesen körbejárja az életművet, miként Holitscher személyiségfejlődésének, társadalomkritikájának formálódását is, a kiinduló magyar miliő mélyebb megrajzolásától ugyanakkor eltekint. A jelen disszertáció szempontjából fontos szovjet utazásokra, útirajzokra csak nagyon röviden tér ki, a *Drei Monate in Sowjet-Russland* című útirajz elemzésére nem vállalkozik. A már említett Stephan Braese írásában a szovjet élményeknek csak azokat a vonatkozásait emeli ki, amelyek Walter Benjamin tapasztalataival összevethetők. Sajnálatosnak tekinthető, hogy Matthias Heeke előbbiekben hivatkozott monográfiájának 96 német útirajzíró életrajzát és műveit felvonultató melléklete Holitschert egyáltalán nem szerepelteti. Ami a magyar kutatásokat illeti, magyar nyelven alig találunk a szerzővel foglalkozó írást. Kerekes Gábor, Varga Péter, valamint Komáromi Sándor és Maitz Péter német nyelven közzétett, a német nyelvű magyar zsidó szerzők nyelv- és identitásválasztásáról szóló írásai mások mellett Holitscher útkeresésére is kitérnek, míg Kordics Noémi cikkének fókuszában már a szerző emlékirata áll.²³ Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy ezek az írások sem érintik a szovjet útirajzot. Szász Ferenc a két „Kakaniert”, Holitschert és a Prágában felnövő Rilket összevető cikke²⁴ nagyobb teret szentel a kiinduló közeg és az identitásproblémák vizsgálatának, ugyanakkor a szovjet utazások ebben az esetben sem kerülnek szóba.

²³ Komáromi Sándor: Német változatok a keresztkötődésekre in *Kárpát-medencei keresztkötődések - egy konferenciasorozat tükrében*. Szerk. Székely András Bertalan, Kráter Műhely Egyesület, Pomáz, 2004. 462-466.; Maitz Péter: *Sprachverhalten im Sprachkonflikt. Ein sozialpsychologisches Erklärungsmodell für den deutsch-ungarischen Sprachkonflikt in der Donaumonarchie (1867-1918)*. Debrecen, 2002, kéziratos disszertáció; Kerekes Gábor: Geboren in Budapest. Das Ungarnbild in Budapest geborener Autoren der österreichischen Literatur der Jahrhundertwende und der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. In: "[...] als hätte die Erde ein wenig die Lippen geöffnet [...]" – *Topoi der Heimat und Identität*. Hg. von Peter Plener und Peter Zalán, Germanisztikai Intézet, Budapest, 1997. (Budapester Beiträge zur Germanistik, Bd. 31), 137-158. (a cikket a Palimpszeszt internetes folyóirat is megjelentette: http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/09_szam/04.htm. Letöltés: 2019. január 18.). Szász Ferenc: Deutschsprachige Literatur 1850-1945. In: HAMBACH, Wendelin: *Deutsche in Budapest*. Bp.: Deutscher Kulturverein, 1999. p. 395-408.; Varga Péter: „Man sprach deutsch und fühlte nichtmagyarisch...” „Deutsch-jüdische Assimilationsprozesse in Autobiographien ungarischer Juden”. In: www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/PVarga2.pdf. (letöltés: 2019. január 17.); „Man sprach deutsch und fühlte nichtmagyarisch...” *Assimilationsprozesse in der deutschen und jüdischen Bevölkerung von Pest-Buda im 19. Jahrhundert*. Essen, Klartext Verlag, 2003; Varga Péter: *Deutsch-jüdische Identitäten in Autobiographien ungarischer Juden des ausgehenden 19. Jahrhunderts*. <http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/PVarga3.pdf>; Kordics Noémi: Sprache, Kultur und Identität (Die Autobiographie von Arthur Holitscher im Spiegel des politischen und sprachlichen Assimilationsprozesses). *Germanistische Studien VII.*, 2009. 87-98. http://nemet.ektf.hu/files/g_s_2009_kordics_n.pdf. (Letöltés: 2019. január 15.); Itt említendő a disszertáció szerzőjének cikke is: Hammerstein Judit: Arthur Holitscher: Egy hontalan Közép-Európából és a küldetéses útirajz I. rész. *Egyenlítő Társadalomkritikai és kulturális folyóirat* VII. évf. 2009/5. 49-53., valamint II. rész, *Egyenlítő Társadalomkritikai és kulturális folyóirat*, VII. évf. 2009/6. 35-42.

²⁴ Ferenc Szász: Rilke und Arthur Holitscher. *Blätter der Rilke-Gesellschaft* 23. 2000. 65-77.

Arthur Koestler fegyelmezett útirajzának és „javított verziójának” elemzését célozza a következő alfejezet. Tekintettel arra, hogy a szerző beszámolóját a kommunizmussal és a Szovjetunióval való szakítást követően megtagadta, úti élményeit pedig memoárjaiban újra fogalmazta, a csak német nyelven hozzáférhető *Vörös nappalok és fehér éjszakák* című útbeszámolót szembesítjük a második világháború után megjelenő önéletírásaival, és elhelyezzük a kiábrándulás folyamatában, de magában az életműben is. Ehhez segítségül hívjuk *A bukott isten* és az *Egy mítosz anatómiája* című írásokat is. Koestler hasonló családi háttérből érkezik, mint Holitscher, így az ő esetében sem mondhatunk le az identitást, a magyarsághoz, nyelvhez, zsidósághoz fűződő viszonyt, a személyiségfejlődést érintő kérdések felvetéséről, ahogy annak tisztázásáról sem, hogy mindezek miként befolyásolták a politikai útkeresést, az utópiák utáni sóvárgást. A témához az íróársak észrevételeit is figyelembe vesszük. Megvizsgáljuk azt is, hogy miként jelennek meg az útirajzban a szerző „zárt rendszerre”, a kommunista tudatra vonatkozó megfigyelései. Itt is kitérünk a mű további sorsára, illetve a Koestler-életmű magyarországi fogadtatására is. A fejezethez Koestler írásain túl természetesen felhasználjuk David Cesarani már klasszikusnak számító angol nyelvű, valamint a két legújabb, Márton László és Körmendy Zsuzsanna magyar nyelvű monográfiáit, valamint a legfrissebb, Michael Scammell által írt vaskos Koestler-életrajzot is.²⁵ A két magyar szerző által jegyzett írás értelem szerint kiemeltebb figyelmet szentel a magyarországi indulásnak, a szovjet útra ugyanakkor csak érintőlegesen tér ki. Sajnálatos ugyanakkor, hogy Márton kötetéből hiányoznak a pontos hivatkozások. A brit Scammell lendületes és élvezetes stílusban megírt Koestler-munkája nem szolgál alapvető tartalmi újdonsággal, a szovjet utazásra ő is csak Koestler önéletírásain keresztül, az eredeti útirajz figyelembevételével tér ki, pozitívumnak tekinthető ugyanakkor, hogy hasznosítja Langston Hughes amerikai író visszaemlékezéseit is. Az Ausztráliában élő Koestler-kutató, Hidegkuti Béla által szerkesztett, bőséges szerzői bibliográfiát is tartalmazó Koestler-életrajzra is támaszkodunk²⁶, ahogy Koestler születésének 100. évfordulójához kapcsolódóan közzétett rövidebb írásokra is (Fejtő Ferenc, Hidegkuti Béla, Sárközi Mátyás, Striker Sándor, Márton László, Makovecz Benjámin stb.), már csak azért is, mert ezek már hangsúlyosan Koestler magyar kapcsolataira irányítják a figyelmet. Hasznosítjuk továbbá Szívós Mihály irodalomtörténész *Arthur Koestler. Tanulmányok és*

²⁵ David Cesarani: *Arthur Koestler. The Homeless Mind*. Heinemann, London, 1998.; Márton László: *Koestler a lázadó*. Pallas Páholy, Budapest, 2006.; Körmendy Zsuzsanna: *Arthur Koestler. Harcba a diktatúrákkal*. XX. századi Intézet, 2007.; Michael Scammell: *Koestler. The indispensable intellectual* (a továbbiakban: Koestler). Faber and Faber, London, 2011.

²⁶ *Koestler Emlékkönyv*. Összeállította Hidegkuti Béla, Bethlen Gábor Könyvkiadó, 1992. (A kötet először Chicagóban 1985-ben jelent meg.)

esszék című tanulmánykötetét is²⁷, amely amellet, hogy felvázolja az életmű szerkezetét, elemzi belső összefüggéseit, Koestlernek a magyar irodalomhoz a korábban feltételezettnél jóval mélyebb, szorosabb kötődésére is meggyőzően rávilágít.

Látszólag furcsa konstellációval jelentkezik a 3. alfejezet, hiszen ebben Illyés Gyula és Nagy Lajos útirajzaival együtt tárgyaljuk, elemezzük egy nem magyar író, a francia André Gide híres útbeszámolóját. Tekintettel arra, hogy a két magyar szerző a szovjet írószövetség meghívására ugyanazon az utazáson vett részt, útirajzaik összehasonlító elemzését aligha szükséges indokolni. (Két szerző – két Szovjetunió?). Gide utazásának, útirajzának (*Visszatérés a Szovjetunióból*) és magyarországi fogadtatásának elemzését legalább két szempont teszi logikussá. Egyfelől Gide megtérése a kommunizmushoz, 1936-os utazása a Szovjetunióba, majd kiábrándulása Európa-szerte nagy visszhangot váltott ki és Magyarországon is jelentős figyelmet kapott. Másfelől az ikerútirajzokkal való összehasonlító elemzés, kiváltképp a három mű recepciótörténetének összevetése nemcsak a műfaji, tartalmi és hangnembéli különbözőségekre, de arra is rávilágít, hogy azok milyen összefüggésben állnak azzal, hogy az egyik francia, míg a másik kettő magyar politikai, társadalmi közegből utazik el a Szovjetunióba és ugyanoda tér vissza. Gide példája abból a szempontból is tanulságokkal szolgál, hogy ő Holitscherrel, Koestlerrel és Sinkóval ellentétben „vegytisztán nyugati” utazó: A francia szerző a kiinduló országban született, ott vált íróvá és onnan is tett látogatást a Szovjetunióba, míg Holitscher, Koestler és Sinkó bonyolult háttérrel, többes identitással, kelet-közép-európaiként váltak nyugati, illetve Nyugatról elinduló utazóvá.

Illyés és Nagy útirajzainak vizsgálatához a szerzők naplójegyzeteit és az íróársak (Lázár Vilmos, József Attila, Vas István stb.), feljegyzéseit, a korabeli lapokban megjelent kritikákat (Bálint György, Remenyik Zsigmond, Madzsar József, Szántó Rudolf stb.) egyaránt felhasználjuk. Illyés Gyula útirajzának elemzéséhez hasznosítottuk Kolontári Attila cikkét is²⁸, amely a Szilágyi Ákos alkotta, a Szovjetunió megnevezését szolgáló fogalomból kiindulva, a „Képzőszék”-ba tett szervezett zarándokutak, a tanúságtevők sorába illeszti a magyar író utazását, úgy hogy Illyést magát az eredmény, azaz a leírtak nézőpontjából nem tekinti sem kiábrándulónak, sem tanúságtevőnek. Sajnálatos ugyanakkor, hogy az írás lábjegyzetek, pontos hivatkozások nélkül jelent meg.

²⁷ Szívós Mihály: Koestler Arthur. *Tanulmányok és esszék*. Typotek, Budapest, 2006.

²⁸ Kolontári Attila: Illyés Gyula a Szovjetunióban. *Új Dunatáj*, 9. évf. 4. sz. / 2004. 40-51.

Nagy Lajos írásának elemzéséhez felhasználjuk Szilágyi Ákos *Visszatérés a jövőből* című bevezető tanulmányát, amely a könyv formában 1989-ben megjelenő útirajz elé került, valamint Spira Veronika 1990-es rövid recenzióját is.²⁹ A disszertáció szerzőjének írásai mellett a közelmúltban Szirák Péter, valamint Peter Pastor tollából jelentek meg cikkek a két szerző utazásának összevetéséből kiindulva. Szirák írásának újdonsága, hogy a két útirajzot igyekszik elhelyezni az Oroszországhoz/Szovjetunióhoz kapcsolódó utazási irodalom, valamint a magyar irodalmi útirajz, mint műfaj szélesebb kontextusába.³⁰ Pastor cikke pedig abból a szempontból figyelemre méltó, hogy nem a (stílusbélinek tekintett) különbözőségeket, inkább a „szemléletbeli hasonlóságokat” emeli ki, mindkét író tárgyilagosságát megkérdőjelezve. Csekély figyelmet szentelnek ugyanakkor Szirák és Pastor írásai az írók utazást megelőző tájékozódásának, előismereteinek, az előzetes irodalmi élmények befolyásoló erejére pedig egyáltalán nem térnek ki. Az írások alapvetően a két szerzőről szólnak, nem kerülnek említés szintjén sem dialógusba más, Oroszországba/ Szovjetunióba látogató magyar szerző (első világháborús hadifoglyok pl.) tapasztalataival.

A magyar írók útibeszmélőinek sorát Sinkó Ervin *Egy regény regénye* című visszaemlékezéseivel zárjuk. Sinkó sem klasszikus utazó, jóllehet moszkvai tartózkodása egy rövid koncepció, turisztikai programmal indult. Sinkó is kevésbé ismert figura, moszkvai visszaemlékezései jószerivel visszhangtalanok maradtak. Az *Egy regény regénye* elemzéséhez felhasználjuk Sinkó kiterjedt, a szerző életművének kutatásához elengedhetetlen, 2006-ban két kötetben kiadott levelezését, ahogy a *Szemben a bíróval* című önéletrajzi ihletésű esszéjét, miként Lengyel József *Visegrádi utca* című írását is. Ezeknek alapján nemcsak a napló utóélete, de a szerző pályaképe, sajátos, politikai és emberi arcéle is kirajzolódik.

A kiadatlan, betiltott, vagy egyszerűen elhallgatásra ítélt írásokra tekintettel kijelenthető, hogy Sinkó műveinek legalább olyan hányatott sors jutott osztályrészül, mint magának a szerzőnek. Az életmű élénkebb figyelemben az *Optimisták* című regény és a moszkvai naplójegyzetek

²⁹ Szilágyi Ákos: *Visszatérés a jövőből*. Nagy Lajos utazása a Szovjetunióba. In: Nagy Lajos: *Tízezer kilométer Szovjetország földjén*. Interart, Budapest, 1989. 5-28.; Spira Veronika: Nagy Lajos: *Tízezer kilométer Szovjetország földjén*. Új írás, 1990/8

³⁰ Hammerstein Judit: Illyés Gyula, Nagy Lajos és André Gide a Szovjetunióban I. *Egyenlítő Társadalomkritikai és kulturális folyóirat*, V. évf. 2007/4. 35-40; Uő: Illyés Gyula, Nagy Lajos és André Gide a Szovjetunióban II. *Egyenlítő Társadalomkritikai és kulturális folyóirat* V. évf. 2007/5. 40-44., valamint bővebb változatban lásd az *Utazások Moszkóviában* című tanulmányt: In: Uő: *A márkai és az orosz bárka. Esszék, Kritikák*. Kortárs Kiadó, 2011. 82-109.); Szirák Péter: „Utaztatás és tanúságtétel”. Illyés Gyula és Nagy Lajos Oroszország-útirajzai. In: Uő: *Ki említ megérkezést? A régi és a két világháború közötti magyar irodalmi útirajzról*. Ráció Kiadó, Budapest, 2016. 58-73.; Peter Pastor: Illyés Gyula és Nagy Lajos útinaplója szovjetunióbeli látogatásáról. *Múltunk*, 2017/1. szám, 117-134. 122. www.multunk.hu/wp-content/uploads/2017/12/pastorp_17_1.pdf

szerb-horvát és magyar nyelven történő megjelenése nyomán az 1960-as évektől nagyjából a rendszerváltásig részesült. Vajdasági befogadását Bori Imre és Bosnyák István kutatásai segítették, míg itthoni ismertségéhez leginkább Sükösd Mihály járult hozzá. A *Szemben a bíróval* című tanulmánykötet Sükösd válogatásában látott napvilágot 1977-ben, Bori Imre *Sinkó Ervin* című, az életművet monografikus igénnyel vizsgáló munkája pedig 1981-ben jelent meg Újvidéken.³¹ A vajdasági irodalomtörténész, Bori tanulmánykötetének egyik fejezete (*Dialógusok, naplók és az Egy regény regénye*) leginkább irodalomtörténeti aspektusból elemzi a moszkvai naplójegyzeteket, az *Egy regény regénye* című művet. (Megjegyzendő, hogy a kiadvány - az idézeteket is beleértve – híjával van a pontos hivatkozásoknak.) Az életmű tudományos feldolgozásához alapvető támpontot nyújtanak *Az út. Naplók 1916–1939.* címmel 1990-ben kiadott naplófeljegyzések, amelyeket alapos és bőséges jegyzetekkel Bosnyák István látott el, ahogy a forrásgyűjtemény külön érdekékként Sinkó munkásságának egészét felölelő részletes bibliográfiát is ő állította össze.³² Ebben kapott helyet a *Moszkvai napló, 1935-36.* is, azaz azok a jegyzetek, amelyek magyarázatokkal kiegészülve az *Egy regény regénye* alapját jelentik majd. Az író levelezése még később, az 1914-1944 közötti időszakra vonatkozó első kötet 2001-ben, míg az 1945-1967 között datált leveleket tartalmazó második 2006-ban látott napvilágot.

Sinkó eszmei útkeresésének egyes aspektusait vizsgálják Szöllös Péter *Sinkó Ervin krisztianizmusa* és Lengyel András *Gnózis és utópia. A naplóíró Sinkó Ervin* címmel megjelentett cikkei.³³ Balogh Magdolna 2013-as tanulmányának középpontjában pedig Sinkó kommunista elköteleződése áll a moszkvai, illetve a párizsi naplójegyzetek felhasználásával.³⁴ Tekintettel a művek megjelenésének körülményeire, valamint arra, hogy Koestlert magyar írónak tekintjük, a szerző *Regény regényével* kapcsolatos megállapítását, miszerint az a magyar kiábrándulásirodalom egyetlen darabjának minősül, és mint ilyen az Orwell, Gide, Koestler által képviselt vonulatba illeszkedik, legalábbis sommásnak ítéljük.

³¹ Sinkó Ervin: *Szemben a bíróval*. Válogatott tanulmányok. Válogatta, szerkesztette és a jegyzeteket Sükösd Mihály írta. Gondolat Kiadó, 1977. 5-43.; Bori Imre: *Sinkó Ervin*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1981.

³² Sinkó Ervin: *Az út. Naplók 1916-1939*. Szerk. József Farkas és Illés László, a jegyzeteket Bosnyák István írta, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.

³³ Szöllös Péter: Sinkó Ervin krisztianizmusa. In: *Mítosz és utópia. Irodalom- és esztétörténeti tanulmányok*. Szerk. Illés László és József Farkas, Argumentum, Budapest, 1995. 66-95.; Lengyel András: *Gnózis és utópia. A naplóíró Sinkó Ervin*. In: *Uő: Utak és csapdák. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Tekintet Könyvek, Budapest, 1994.

³⁴ Balogh Magdolna: Sinkó Ervin kommunistasága: a messianizmustól a titóizmusig. *Múltunk*, 2013. 2. sz. 145-164.

A moszkvai naplójegyzetekre vonatkozó kutatások kapcsán összefoglalóan megállapítható, hogy nem vették figyelembe azokat a tapasztalatokat, amelyeket az értekezés által vizsgált korszakban szintén az országban járt magyar írók fogalmazták meg, így ebből a szempontból Sinkó Szovjetunió-kritikájának összehasonlító elemzése sem vált lehetővé.

Végezetül az *Összegzés, konklúziók* című fejezetben azokat a következtetéseket, tanulságokat foglaljuk össze, amelyeket a téma feldolgozása, kutatása eredményezett. Igyekszünk egyúttal arra is rámutatni, hogy mindezek alapján milyen további kutatási lehetőségek, irányok körvonalazódnak.

II. Oroszország és az utazások

1. Az orosz önreflexió hagyományai. Oroszország, mint a másság és a modernség hazája

Oroszország Európa talán legtalányosabb országa. De európai országról van-e szó egyáltalán? Hová tartozik és hova tart? Van-e egyáltalán orosz sajátosság? Milyen tanulságokkal szolgál az orosz múlt? Az orosz különösség, az orosz civilizatórikus hovatartozás problematikája, az oroszok küldetése a világban Nagy Péter kormányzása óta az orosz filozófia, politikai gondolkodás központi kérdésének tekinthető. Érdekes tehát az orosz reflexió azon legfontosabb hagyományait, újra és újra visszatérő elemeit áttekinteni, amelyek a fenti kérdések megválaszolására tettek kísérletet.

Aligha akad még egy ország, amelynek identitása, különössége annyit foglalkoztatta volna a külföldieket és az oroszokat egyaránt, és amelyhez annyi szenvedélyesen szélsőséges nézet kapcsolódott volna. Vitathatatlan, hogy Oroszország láthatóvá válása Nagy Péter kormányzásával kezdődik. Az orosz birodalom megszületése, valamint az egyre intenzívebbé váló nyugati kapcsolatok indítják el azt a ma is létező diskurzust mind Oroszországban, mind pedig Nyugaton, hogy mi is Oroszország valójában, sajátosság-e az orosz fejlődés, vagy a nyugati fejlődési modell egyik fejletlenebb, torzultabb kiadásával van-e dolgunk. Oroszország mindig is a Nyugattal való összehasonlításban határozta meg önmagát. Az Oroszország-Nyugat viszony, az oroszság, mint másság az orosz filozófiai és politikai gondolkodás, de az orosz irodalom központi kérdésévé is vált. Az orosz, mint a másság kultúrája, majd egyetemességgel való felruházása a nyugati kultúra kritikáját és elutasítását feltételezte.³⁵

E diskurzus kiindulópontjának Csaadajev filozófiai levelei³⁶ tekinthetők, hiszen a csaadajevi koncepció adta meg azt az alaphangot, amelyből végső soron mind a nyugatos, mind pedig az orosz sajátosságot hangsúlyozó szlavofil gondolkodás kiindulhatott. Csaadajev 1836-ban

³⁵ A témában lásd a következő három tanulmányt: Gabriela Lehmann-Carli: Kulturelle Übersetzung westlicher Konzepte und nachpetrinische Identitätsentwürfe bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts. In: Gabriela Lehmann-Carli/Yvonne Drosihn/Ulrike Klitsche-Sowitzki: Russland zwischen Ost und West? i.m.; Hammerstein Judit: Az orosz önértelmezés hagyományai. Oroszország, mint a másság kultúrája. *Prae Irodalmi Folyóirat*, 37. 2009. március, 5-13., valamint Sz. Bíró Zoltán: Az orosz történelmi fejlődés különössége: rivális koncepciók és az önreflexió hagyományai. *Replika*, 19/20. szám, 1995. december 93-102. <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/1920/szbiro.htm>

³⁶ P. J. Csaadajev: Első levél. In: Uő: *Filozófiai levelek egy hölgyhöz - Egy örült magamentsége*. Magyar Helikon, Bp. 1981.

franciául (!) megjelentetett filozófiai levelében elsőként rajzolta meg belülről Oroszország negatív képét. Abból indult ki, hogy nincs orosz múlt, Oroszország voltaképp nem más, mint vakfolt az európai szellemfejlődés térképén, silány, felületes utánzat, amiben semmi eredeti nem lelhető fel. Oroszország sehová sem tartozik, az üresség, reménytelenség, ernyedtség, a kifejezéstelen tekintet és a szomorúság birodalma. Csaadajev önátkozódásával gyakorlatilag szakrális dimenzióba tolta az Oroszországról folytatott gondolkodást, szinte kötelezővé téve ezzel azt az érzelmileg felfokozott hangot, amin Oroszországról egyáltalán beszélni lehet majd. Az általános közfelháborodás hatására *Az egy örült magamentségében* című művében a szerző később részben revideálta a nézeteit, rámutatva a múltnélküliség és az üresség előnyeire: Mivel tehát Oroszország kimaradt a nyugati fejlődésből, nem osztozik annak hibáiban és tévedéseiben, makulátlan szellemként hatalmas jövő előtt áll. Csak akarat kell hozzá és a diadalmas orosz jövő megtervezhető. Ezzel Csaadajev előkészítette az utat mind a nyugatos, mind pedig a szlavofil gondolkodók számára.

Míg a nyugatosok azon a véleményen voltak, hogy Oroszország végső soron a Nyugat része, ám lényegesebben elmaradottabb, ezért nincs más dolga, mint átvenni a nyugati eredményeket és intézményeket, a szlavofilok az 1830-40-es években abból indultak ki, hogy Oroszország nem tartozik a Nyugathoz, külön úton jár, és a nyugatinál egy magasabbrendű társadalomfejlődési modellt képvisel. A pravoszlávia nem a fejlődés gátlója, ellenkezőleg, az orosz különlegesség és az orosz jövő zálogaként az igazi kereszténység, a láthatatlan egyetemes egyház letéteményeseként értelmeződik. Míg Csaadajev a Nyugat idealizált képét helyezte szembe Oroszországgal, addig a szlavofilok megfordították ezt a logikát: Oroszország idealizált, misztikus arcélét állították szembe a zsákutcába jutott nyugati kultúrával. Így lesz a Csaadajevi semmiből egy csapásra minden.³⁷

A szlavofilok dolgozták ki az első koherens filozófiai koncepciót az orosz civilizációs hovatarozásról, a Kelet-Nyugat szembenállás problematikájáról. Az orosz különösség felfedezése a szlavofilok esetében is a nyugati fejlődési modell kritikáján keresztül bontakozik ki. A szlavofilok nem Oroszország, hanem a Nyugat jövőjét látták sötétben. Homjakov szerint „Az angolok franciák, németek semmi jót nem tudhatnak maguk mögött. Minél távolabb

³⁷Aage A. Hansen-Löve ezt a logikai ugrást billenőhatásnak nevezi: a semmi, az alacsony átfordítása a magasabbrendű, a magasztos felé. Aage A. Hansen-Löve: Az előítéleterő kritikája: Oroszországlisék. *Magyar Lettre Internationale*, 1999 tél, 35. szám, <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00019/16love.htm> - Letöltés: 2019. január 14.

tekintenek, annál rosszabb és erkölcstelenebb társadalom képe tárul elibük.”³⁸ Oroszország viszont fényes jövő előtt áll, elegendő csak a tatár hódítás előtti orosz múlt hagyományait feleleveníteni. A szlavofil gondolkodás szerint az akkori társadalmi modell az emberi együttélés olyan formáját valósította meg, ahol egyén és közösség boldogsága egybeesik, és amelyet igazságosság, szeretet, az igazi szabadság, tökéletes harmónia, teljesség, szelídség jellemez. Az orosz irodalom ezt a magasabbrendű létmegélést vetíti rá a parasztokra, ahogy később a bolsevizmus a proletárookra. (Vagy legalábbis a proletárok „osztályöntudatra ébredt” részére.)

A szlavofilok úgy látják, a nyugati fejlődés kifulladás, elszakadt az élettől, terméketlenné vált, képtelen az egyetemességre, egyoldalúság, üresség jellemzi. Az egyetemes, osztatlan szellemi egység tehát az orosz filozófiai gondolkodás alapkérdése, amelynek megteremtése, illetőleg helyreállítása a szlavofil gondolkodók szerint Oroszország vallásos, messianisztikus küldetése lesz. A századforduló nagy vallásfilozófusa, Vlagyimir Szolovjov, aki számos ponton továbbfejleszti a szlavofil gondolatokat, különösen pedig a szobornoszty-eszmét (lélekközösség, testvériség), egy olyan szellemi teokráciáról, vallásos társadalomról vizionál, amelyben nemcsak a nyugati és a keleti egyház egyesül újra, de létrejön az egyházi, a vallásos és a társadalmi szféra organikus egysége is, amely alapfeltétele Isten és ember újraegyesítésének.³⁹ Ny. Sz. Fjodorovnál (1829-1903) pedig a nagy közös ügy véghezvitele a legfőbb rossz, azaz a halál legyőzését, a holtak feltámasztását és az élők halhatatlanságát eredményezi, ahol az emberiség új vallásos közösségként már a teljes kozmoszt birtokba veheti.⁴⁰ Mindkét elképzelés voltaképpen Isten országának földi megvalósulását ígéri, amelyben az oroszoknak kulcsszerepe van.

Végső soron a bolsevizmus is felfogható az univerzális egység helyreállítására tett messianisztikus kísérletként. Aligha véletlen, hogy a bolsevizmus éppen azt a proletárt azonosítja az emberiséggel, amely az egyetemes egység hiányának legnagyobb vesztese. Ezért egy olyan emberi együttélési forma ígérétével lépteti fel, amely a külső és a belső azonosságát hangsúlyozza, feloldva azokat a válaszfalakat, amely az emberi lét elidegenedéséhez vezetnek. Az egyén úgy oldódik fel a kollektív közösségben, hogy közben egyéni szabadsága is kiteljesedik. Nemcsak az osztályok, de a modern emberi szellem kirijejszkiji szétszabdaltsága

³⁸ Alekszej Homjakov: A régiről és az újról. In: Szilágyi Ákos, Kiss Ilona (szerk.): *A megváltó Oroszország*. Századvég Kiadó, Budapest, 1992. 16.

³⁹ Boris Groys: Az orosz nemzeti identitás keresése. *Replika*, 19-20. 1995. december, 145.

⁴⁰ P.P. Aprisko: i.m.532.

megszüntetéséről is szó van itt: magán és közösségi ember, művész és paraszt, értelmiségi és munkás, fizikai és szellemi tevékenység, szakmunka és műalkotás, tanítás és tanulás, gyermek és felnőtt, tanítvány és tanár nem különül többé el élesen egymástól, valójában mindenki mindenki lehet: a paraszt verseket is ír, a munkás pedig akár szobrot farag. A bolsevik forradalom avantgárd korszakában a proletkult intézményein keresztül a totális létmegélés, a „kiteljesedett tudás” megvalósítására tett kísérletet. Részben ez teszi érthetővé, hogy a nyugati értelmiség jelentős része, anélkül, hogy feltétlenül kommunista lett volna, miért tanúsított olyan lelkesedést a bolsevik forradalom iránt és miért tekintette a bolsevik Oroszországot az emberiség és a nyugati kultúra megújulása zálogának. Ebből az érzelmi tőkéből sokáig hasznot húzott a Szovjetunió: a sztálini terror és a példátlan elnyomás dacára a 1930-as években is szép számmal akadtak Nyugaton vallásos rajongói, de még a 1960-70-es években is képes volt arra, hogy sokak számára életképes alternatív kultúraként fogadtassa el magát.

Csaadajev gondolatai nemcsak az orosz gondolkodás messianisztikus vonulatára, és nemcsak általában az orosz önreflexióra gyakoroltak döntő hatást, hanem a külföldiek Oroszország-képére is. A francia Custine márki 1839-es oroszországi látogatása nyomán megírt hatalmas történet-szociológiai esszéjének⁴¹ egyik nagy ihletője az első filozófiai levél volt. Az üresség, ernyedtség halál, a szolgálai utánzás, a civilizációs semmi, a példátlan szolgaság és despotizmus leírásakor, valamint az ortodoxia negatív szerepének hangsúlyozásakor a francia író a csaadajevi koncepciót követi. De a sötét jövőre vonatkozó jóslatával túl is lép rajta: úgy véli, hogy a rendkívüli becsvággyal és önteltséggel párosuló orosz despotizmus és szolgálai jellem olyan sötét erővel ruházza fel az oroszokat, hogy az a nyugatra nemcsak fenyegetést jelent, de akár az egész nyugati kultúrát is megsemmisítheti majd. Custine minden bizonnyal az egyik legjobb példa arra, hogy a Nyugat elképzelései és az oroszok önértelmezése mennyire szoros kölcsönhatásban áll egymással. Míg Csaadajev Custine írását jelentősen befolyásolta, addig a francia arisztokrata útibeszámolója, bármennyire is tiltották a megjelentetését mind a cári, mind pedig a szovjetrendszer alatt, az egyik legfelkapottabb olvasmányának számított. De Custine a poszt-szovjet orosz gondolkodásban is jelen van, elegendő csak Szokurov 2002-ben készített *Orosz bárka* című látomásos filmjére utalni, amelynek a márki a főszereplője, de a kortárs orosz

⁴¹ Marquis de Custine: *Oroszországi levelek. Oroszország 1839-ben*. Ford. Pelle János, Nagyvilág, 2004. A francia arisztokrata oroszországi útjáról lásd Hammerstein Judit két írását: Az embertelenség esztétikája. Custine márki oroszországi utazása. *Látó Szépirodalmi Folyóirat*, 2009. június XX. évfolyam 6. szám. 90-98., valamint A márki időutazása és az Orosz bárka. *Prae Irodalmi Folyóirat*, 37. 2009. március, 47-52.

író, Viktor Jerofejev sem mulasztja el, hogy többször is hivatkozzon a francia utazóra az *Orosz lélek enciklopédiája* című posztmodern regényében.

A francia arisztokrata 1839-ben, mint oly sokan, telve izgatott kíváncsisággal utazott el Oroszországba és nem utolsósorban abban reménykedett, hogy a korabeli francia állam- és társadalomberendezkedésnél egy jobban működő politikai szisztémával találkozik majd. Ehelyett Custine az a külföldi utazó lett, aki útinaplójában elsőként úgy festette le Oroszországot, mint egy szürrealista, sötét látomást. A szerző szerint az orosz jellem elválaszthatatlan tartozéka egyebek mellett a szolgaság, a példátlan szenvedés, a félelem, a gőg, a kegyetlenség, az utánczás és a mesteri szemfényvesztés.

Az a megfigyelés, hogy minden még az előtt, hogy elkészült, vagy felépült volna, a romlásnak és a rohadásnak van kitéve, és hogy minden eleve befejezetlenül marad, sok későbbi utazót, többek között a majd száz évvel később az országba látogató Illyés Gyulát is foglalkoztatta.⁴²

Custine igen éles szemű megfigyelő: olyan pontosan, érzékletesen rajzolja meg a zsarnokság, a hatalomnak való alávetettség természetét és lélektanát, hogy még a mai olvasó számára is relevánsnak, döbbenetesnek tűnik. Ám Custine, messze túlmutatva Toqueville jóslatán, észreveszi azt is, hogy az orosz despotizmus, az attól elválaszthatatlan orosz jellem sajátosságai - úgymint a szolgaság, a katonai szerveződés szeretete és a becsvágy - olyan embertelen erővel képes felruházni az oroszokat, ami akár a nyugati kultúrát is megsemmisítheti. A francia szerző a 19. század első felében már azt „a tüköreffektust” alkalmazza, amely a későbbiek során a nyugati gondolkodásban általánossá válik. Ennek a technikának az a lényege, hogy Oroszország egyfajta mágikus tükör szerepét tölti be, amelyben, ha a nyugati ember belepillant, másik önmagát szemlélheti: vagy azt, ami egykoron volt és fájdalmasan elmúlt (vadság, őserő, féktelenség...) vagy azt, amivé lesz, saját rettenetes torzképét, vagy annak ellentettjét, újjászületett, megszépült arcvonásait. Így válik majd Oroszország többek között az őserő, irracionizmus és a mágikus szellem (Nietzsche, Spengler), vagy az emberiség megújulásának (pl. Gide, Feuchtwanger) hazájává. Custine olyan megfigyelésekre tesz szert, amelyek nemcsak a 19-20. század fordulójának Oroszország-képében, de a két világháború közötti Oroszországba látogatók írásaiban is visszaköszönnek.

⁴² „Majdnem minden régi kőházra emeletet húznak, húznak ma is, olyan gyorsasággal, hogy a falakat be sem vakolják, sok helyen az erkélyeket a nyers vasgerendázat pótolja (-).” Illyés Gyula: Oroszország 1934. (a továbbiakban: Oroszország). In: Illyés Gyula: *Szíves Kalauz*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1974. 41.

Custine márki ugyanakkor felfedezi a mágikus szépségű, irracionális Oroszországot, a fenség birodalmát is és ezzel megveti az Oroszországról szóló nyugati diskurzus egyik központi elemének alapjait: a vonzódás és taszítás, az elragadtatottság és a fenyegetettség dichotómiáját.⁴³ A romantikus útleírás keretei közül kilépve nem egyszerűen a szokásos orosz egzotikumot rajzolja meg, hanem Oroszországot olyan helyként mutatja be, ahol a modern ember jövővel kapcsolatos szorongásai, az emberi létezés szélsőséges ellentmondásai átélhetővé válnak. Custine-nél, ahogy ez később majd a nyugati gondolkodásban általánossá válik, Oroszország a Nyugat modern mása. Míg a bolsevik forradalom nyugati hívei Oroszországban a megújult emberiség diadalmas jövőjét látják, a francia utazó műve a modernitás hátborzongató arcába enged bepillantást. Így válik majd Oroszország többek között az őserő, irracionális és a mágikus szellem vagy éppen az emberiség megújulásának szimbólumává.

Custine utazása során az orosz lélek olyan sajátosságait ismeri fel, amelyekre a későbbiek során az orosz szimbolizmus és a pszichoanalitikusok is szívesen hivatkoznak majd. A 19. században már jelen vannak mindazok a sztereotípiák, amelyek Oroszországot a nyugatiak szemében jellemzik. Az orosz irodalom, különösképp pedig a szimbolizmus megteremti azt a képzetet, amely Oroszországot a vadsággal, a misztikus őserővel, a zabolátlansággal, az irracionálizmussal, az álmok különös ismeretével és a tudatalattival kapcsolja össze. Különösen izgalmas Nietzsche filozófiájának orosz recepciója. A német gondolkodó olyan népszerűsége tett szert Oroszországban, amilyenre talán egyetlen más országban sem találunk példát. Ám őt is oroszosították: a dionüszoszi elvet (zabolátlanság, eksztázis, orgia) az oroszossággal azonosították és szembehelyezték a nyugati apollonival, amelyet a fegyelem és az önkorlátozás jellemez.⁴⁴ Szolovjov Istenembere is végső soron a nietzschei Übermensch áttranszformálásaként értelmezhető.⁴⁵ Freud pedig, aki szívesen vette magát körül orosz tanítványokkal, sőt leghíresebb, Farkasemberről szóló esettanulmányát is egyik orosz

⁴³ Erről a kettősségről lásd Yvonne Drosihn: *Russlandreisen dekonstruiert (?)*; Boris Akunins *Altyn-Tolobas* címmel 2009-ben írt tanulmányát. www.kakanien-revisited.at/beitr/jfsl08/YDrosihn1.pdf. A szerző másik írásában az oroszországi vonatkozású német utazási irodalom kapcsán ismerteti az Oroszország, mint „nem úti cél ország” (Nichtreiseland) toposz történetét. *Zwischen Russophobie und Russophilie: Der Westen und der „Osten“ und ein russisches „writing back“*. In: Gabriela Lehmann-Carli/Yvonne Drosihn/Ulrike Klitsche-Sowitzki: *Russland zwischen Ost und West? Gratwanderungen nationaler Identität*. i.m. Studie 3. 161-229., valamint Donal O’Sullivan, *Furcht und Faszination. Deutsche und britische Rußlandbilder 1921-1933*, Köln/Weimar/Wien, 1996

⁴⁴ Alexandr Etkind: *A lehetetlen Erőszó. A pszichoanalízis története Oroszországban*. Európa Könyvkiadó, Budapest. 1999. 7.

⁴⁵ Boris Groys: i.m. 145.

pácienséről írta, meg volt győződve arról, hogy az orosz lélek, amelyet elsősorban az érzelmek ambivalenciája jellemez, különösen közel áll a tudatalattihoz. Aligha véletlen, hogy a halálösztön felfedezését sokan az oroszok hozzájárulásának tekintik a pszichoanalízis eredményeihez.⁴⁶ Reiner Maria Rilke rajongott Oroszországért, amelyben a jóserővel bíró álmok földjét látta.⁴⁷ Ám így látták magukat az oroszok is, amelyet döbbenetes erővel az orosz költő, Alekszandr Blok fogalmaz meg *Szkiták* című versében. A költeményben a szerző Oroszországot a félelmetes, talányos szfinxszel, a Nyugat által már rég elfelejtett őserővel, míg a Nyugatot a szfinxet megfejteni akaró Oedipusszal azonosítja.⁴⁸ Nem állít mást az 1920-as évek végén Egon Friedell sem: *Az újkori kultúra történetében* külön fejezetet szán az orosz lélek elemzésének, amelyről megállapítja, hogy az „titok és rejtély az európai ember számára.” Ő is kifejti, hogy voltaképp majd minden orosz művész is egyben, „az orosz ember számára a gondolat [...] nyomban költészetté alakul át.”⁴⁹ Ezek a tartalmak olyan erősen ivódtak bele az oroszok önképébe és a külföld Oroszország-képébe egyaránt, hogy a már említett Viktor Jerofejev *Az Orosz lélek enciklopédiája* címmel a kétezres évek elején regényt szentel a témának. Az orosz szerző posztmodern írása úgy veszi szemügyre az összes létező, Oroszország-klisé, hogy közben tarthatatlanságukra is rámutat, kíméletlen gúnyt űzve belőlük.⁵⁰

Sokan vélik úgy, hogy Oroszország civilizációs sajátosságai a legérzékletesebben a posztmodern gondolat mentén fejthetők ki. Mihail Epstejn orosz filozófus egyenesen úgy véli, hogy Oroszország a posztmodern természetes hazája, amely már akkor felfedezte a posztmodernt, amikor még a fogalom maga nem is létezett.⁵¹ Szerinte Oroszország Nagy Péter óta a mesterséges jelek, a szimulákrumok, a „hipervalóság-kreálás” hazája, ahol az eszmék, jelek realitásán kívül nincs semmilyen más realitás.⁵² Az oroszok Nagy Péter óta úgy veszik át a nyugati civilizáció értékeit, hogy rögtön dekonstruálják is azokat, rámutatva a mögöttük tátongó üresség és hiány terére. Nemcsak Szentpétervár, a Patyomkin-falvak, de a kommunista

⁴⁶ Alekszandr Etkind: i.m.185.

⁴⁷ Uo: 185.

⁴⁸ „Oroszország a Szfinx. Sír és kacag, fekete vérrel van befenne, Csak néz téged, néz, s gerjed szíve nagy gyűlöletre és szeretetre.” Részlet Alekszandr Blok *Szkiták* című verséből Lator László fordításában.

⁴⁹ Egon Friedell: *Az újkori Kultúra története V. Romantika és liberalizmus. A Bécsi Kongresszustól a német-francia háborúig*. Holnap Kiadó, Budapest, 1993. 215-16.

⁵⁰ Viktor Jerofejev *Az Orosz lélek enciklopédiája*. Európa, 2006. Fordította: Holka László. A kötetről lásd Hammerstein Judit: - Okafigyott Oroszország? – Viktor Jerofejev: *Az orosz lélek enciklopédiája. Egyenlítő Társadalomkritikai és kulturális folyóirat*. VI. évfolyam 2008/6. 41-44.

⁵¹ Mihail Epstejn: *Az orosz posztmodern értelme és eredete*. i.m.7.

⁵² Mihail Epstejn: *Az orosz posztmodern értelme és eredete*. i.m. 45.

világ és politikai intézményei is felfoghatók mesterséges jelrendszerként, szimulált valóságként. Végso soron Epstejn sem állít mást, mint, amit már Csaadajev, majd Custine is (Custine szerint Oroszországban a dolgoknak csak neve van) megfogalmazott a 19. század harmincas éveiben.

2. A két világháború közötti utazók és a Szovjetunió

Oroszország a nyugati utazó számára évszázadok óta különleges és titokzatos világot képviselt, az orosz földről szóló romantikus útirajzok pedig egyfajta kuriózumszámba mentek.⁵³ Az orosz határ átlépése egy másik, titokzatos világba való belépést is jelentett egyben. Oroszország a 19. század második felétől nem egy a sok ország közül, hanem az egyetemes megújulás, az új kezdet letéteményese a kiüresedett nyugati civilizációval szemben. Sokan hitték, hogy az európai civilizáció csak a messianisztikus, romlatlan tisztaságú, szent Oroszországból kiindulva menthető meg. Így gondolták ezt maguk az oroszok is: messianisztikus önértelmezésük, az orosz ortodoxia küldetéstana a harmadik Róma-koncepció⁵⁴ meghirdetése óta tulajdonképpen töretlen.

Az Oroszország iránt érzett rajongás mindenek előtt az orosz irodalom iránti lelkesedésben ragadható meg. Ahogy Komlós Aladár irodalomtörténész megfogalmazza: „Az orosz irodalom mély humanizmusa lenyűgözte a szeretetlen naturalizmussal, vagy a társadalmat léha mosollyal ábrázoló nyugati irodalmat is.”⁵⁵ „Olyan tájait jártátok be a léleknek, amelyeket a többi irodalom, úgy tűnt nekem, nem fedezett fel; egyszerre erőteljesen, és mégis gyöngéden, de azzal a tapintatlansággal, amelyre csak a szeretet jogosít fel, az ember legmélyébe hatoltatok be,

⁵³ Az Oroszországba irányuló turizmus egyébként nem rendelkezik nagyon régi hagyományokkal. A főnemesi, jellemzően angol és francia ifjak külföldi ismeret- és tapasztalatszerzését szolgáló, úgynevezett tanulmányi Grand Tournak (London, Párizs, Madrid, Bécs) Oroszország a 16-17. században nem képezte részét, a távolság, a közlekedési nehézségek és a zord időjárási viszonyok miatt ekkor nem számított vonzó úti célnak. Ekkoriban többnyire kereskedők, diplomaták látogattak orosz földre, de akadtak szakemberek, mérnökök, orvosok is, akik speciális tudás birtokában le is telepedtek az országban. Szervezett utaztatás a 19. század közepétől veszi kezdetét: 1845-ben a brit Thomas Cook megalapította utazási vállalkozását, ám Oroszországot meglehetősen húzódozva vette fe utazási kínálatába. Első alkalommal 1879-ben bővítette ki az északi, skandináv utakat egy szentpétervári látogatással. Később megjelentek az önálló oroszországi úti ajánlatok is. Az Oroszországba történő utazások a századfordulóra váltak intenzívebbé a vasúti hálózat kiépülésének köszönhetően. Matthias Heeke: i.m. 12-13.

⁵⁴ Egy pszkovi szerzetestől, Filofejtől ered a 16. században született híres elmélet: „*Moszkva a harmadik Róma - negyedik Róma pedig nem lesz.*” Miután az egykori birodalmi (az első) Róma bevégezte egyetemes küldetését, szerepét Konstantinápoly, a második Róma vette át, amely szintén alkalmatlannak bizonyult az egyetemes krisztusi küldetés végrehajtására. Így ezt a szerepet egyszer és mindenkorra Moszkva, a harmadik Róma látja el, amely felelősséget vállal az egész kereszténységért, de mindenek előtt az ortodoxiáért.

⁵⁵ Komlós Aladár: A rajongók (Fejezet a XX. századi eleji magyar-orosz irodalmi kapcsolatok köréből) In: *Tanulmányok a magyar-orosz irodalmi kapcsolatok köréből II.* Szerk. Kemény G. Gábor, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961, (279-292.), 279.

legegyénibb és ezért leghitelesebben emberi tulajdonságaiba”- értekezik 1936-ban a francia író, André Gide a leningrádi írókhoz szóló moszkvai beszédében többek között az orosz irodalom különösségéről.⁵⁶ A 19-20. századi lelkesedés az orosz irodalom által ábrázolt milió varázsában, egzotikumában, bensőségességében, az emberi kapcsolatok közvetlenségében, az érzelmek tágasságában, a sajátos néplélekben keresendők – mindegyike a jóval ridegebb, formalizáltabb keretek között élő nyugati ember sóvárogva, nosztalgiával tekintett.⁵⁷ Oroszország nemcsak a romantikus országok egyike, de a mítosz, a messianizmus, a megváltás, a megújulás, az új élet hazája is egyben. „Mi Nyugaton a nagy kulturális áramlatoknak már csak utolsó hullámveréseit éljük. Oroszországban azonban még tart a misztikus forrongás. Ennek a forrongásnak tulajdonképpen magja a krisztusi emberségesség-tan” - írja Kuncz Aladár 1924-ben Dosztojevszkijről szóló írásában.⁵⁸ Az orosz ember iránti rajongásba a 20. század első éveitől lassan belevegyül a forradalmárok iránti lelkesedés. A régi hagyományokra visszanyúló orosz messianizmus áthatotta az orosz irodalmat is: képviselői megvetették a nyugati műveltséget, amivel szemben az egyedül érvényesnek tekintett orosz állították.⁵⁹ Értelmezésükben a nyugati civilizáció az erkölcsi romlottságot, korhadtságot a hanyatlást, míg az orosz a frissességet, a fiatalságot jelképezte. Pjotr Vajl és Alexandr Genisz irodalomtörténészek találóan állapítják meg, hogy „Oroszországban az irodalom a teológia sajátos formája, ahol a szöveg, mint valamiféle rejtjeles kinyilatkoztatás jelenik meg.”⁶⁰ Az orosz nép azonossá válik az emberiséggel, így az orosz messianizmus értelmezésében az emberiség jövőjének letéteményese Oroszország sorsa lesz. Ezt veszi át a nyugati reflexió hangsúlyozottan a bolsevik forradalom idején. Az 1917-es fordulat egyetemességgel való felruházása, a nagy francia forradalom örököseként való értelmezése, az iránta való lelkesedés, majd az 1930-as évek vallásos színezetű Szovjetunió-kultusza a századfordulós Oroszország-kultusból táplálkozik.

⁵⁶ André Gide: *Visszatérés a Szovjetunióból* (a továbbiakban: *Visszatérés*). In: Uő: *Visszatérés a Szovjetunióból. Visszatérés a Szovjetunióból (1936. november) Amit még el kellett mondanom (1937. június)*. Interart, Budapest, 1989. 105.

⁵⁷ Komlós Aladár: Az orosz irodalom útja Magyarországon. http://misc.bibl.u-szeged.hu/3711/1/irtud_006_059-068.pdf. 63. Letöltés: 2020. január 15.

⁵⁸ Kuncz Aladár: Dosztojevszkij miszticizmusa. Nyugat, 1924. 2. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00351/10630.htm>. Letöltés: 2019. január 14.

⁵⁹ Bonkáló Sándor: Az orosz messiánizmus. Nyugat. 1925. 7. szám. epa.oszk.hu/00000/00022/00374/11390.htm

⁶⁰ Pjotr Vajl - Alexandr Genisz: *Édes anyanyelv – Az orosz irodalom aranykoráról*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1998. 107.

A Szovjetunióba látogatókat nem pusztán az orosz valóság felfedezése, megismerése izgatta, de egyben választ is kerestek a nyugati társadalom, a kapitalizmus fejlődési zavaraira, bízva abban, hogy a bolsevik országban jövőbe mutató kísérletet, hatékony megoldást találnak majd. Az ország iránt érzett szimpátiát a nagy gazdasági válság, az általános bizonytalanság, majd a fasizmus előretörése tovább táplálta. Az 1920-as években a bolsevizmus terjedésétől félve a szovjet határt inkább a nyugati oldalról védték erőteljesebben. A határok viszonylagos nyitottságának köszönhetően a szovjet kultúra képviselői, írók, rendezők, színházi társulatok ekkor még rendszeresen jártak nyugatra, így az orosz emigráció sem szigetelődött el teljesen a Szovjetuniótól.⁶¹ A nyugati utazók pedig még saját elhatározásuk alapján keltek útra és többé-kevésbé szabadon mozoghattak a bolsevik Oroszországban. Volt, aki pusztán kíváncsiságból, a forradalmi turizmus jegyében, volt, aki baloldali meggyőződése okán (John Reed, Bertrand Russell, H.G. Wells), volt, aki szerelmi megfontolásból (Isabelle Duncan, Walter Benjamin) látogatott el az országba. Ha pedig leírták azt, amit tapasztaltak, legyenek azok pozitív, vagy negatív élmények, nem váltak botrányhősökké, senki sem tekintette őket árulónak.

A brit filozófus, Bertrand Russell, vagy a népszerű brit író, Herbert George Wells nem hívóként, nem előre jól megtervezett meghívásra látogattak Oroszországba. Ők még következmények nélkül megegyezhettek, hogy többé-kevésbé realisztikus képet fessenek az országról, azt írják le, amit őszintén gondolnak. Mindketten baloldaliak voltak, de nem voltak a Szovjetunió, illetve a bolsevizmus rajongói. A pacifista Russell, aki egyébként meg volt győződve róla, hogy a kapitalizmus zsákutcába jutott, 1920-ban látogatott el Szovjet-Oroszországba, ahol bő egy hónapot töltött, sőt Leninnel és Trockijjal is sikerült találkoznia. Utazási tapasztalatait *A bolsevizmus elmélete és gyakorlata* című művében⁶² foglalta össze, amelyben tárgyilagos hangú, ugyanakkor éles kritikát fogalmazott meg a bolsevik életszemlélettel, a példátlan fanatizmussal és hatalomkoncentrációval szemben.⁶³ A bolsevizmus Russell meglátása szerint nem kínál jó alternatívát, a szocializmusnak egy olyan formáját valósítja meg, amely rosszabb a kapitalizmusnál.⁶⁴ François Furet találóan összegzi a filozófus tapasztalatait: „A szovjetek zászlaja mögött meglátta a párt diktatúráját; a visszahúzódó népi forradalom csak egy apparátus teljhatalmát hagyta hátra.”⁶⁵ Russell úgy ítélte meg, a szocializmus kísérlete szovjet földön

⁶¹ Szilágyi Ákos: Mr. West a bolsevikok országában. (5-44.) In: André Gide: Visszatérés. 13. Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula: *Oroszország története*. Második javított kiadás. Pannonica Kiadó, 2001. 488.

⁶² Bertrand Russell: *The Practice and the Theory of Bolshevism*. Project Gutenberg, EBook 17350, 2005.

⁶³ Bertrand Russell: i.m. 85.

⁶⁴ Bertrand Russell: i.m. 9.

⁶⁵ François Furet: i.m.170.

kudarcnak bizonyult, a tapasztaltak alapján a szocializmust gazdag és virágzó országokban látta megvalósíthatónak, ott, ahol jóval inkább a reményre és nem a kétségbeesésre, nem a felfordulás és a gyűlölet mozgósító erejére helyeződik a hangsúly, és ahol a forradalmár célja nem a mártírium és a személyes heroizmus, hanem egy boldogabb világ megteremtése.⁶⁶ A bolsevik rendszerrel szembeni kritikussága mellett azonban a filozófus baloldali vonzódását megőrizte.

H. G. Wells - 1916-os első utazását követően már a második alkalommal - szintén 1920-ban látogatott el a Szovjetunióba. *Russia in the Shadows* címmel 1921-ben megjelentetett útirajzban meglehetősen szimpátiával, de rajongás nélkül ír az országról. Sokkolják a látottak, az ország társadalmi, gazdasági összeomlása, lepusztultsága, elszegényedése a hat évnyi háború következtében, ugyanakkor lenyűgözi az oroszok élni akarása, ellenállóképessége - amelyet számára a rettenetes állapotban lévő Petrográdban a virágüzletek szimbolizálnak -, miként a bolsevikoknak a rend helyreállításában és az újjáépítésben mutatott tettekre készsége is.⁶⁷ Bosszantotta azonban a rengeteg szobor, illetve portré, amely Karl Marxot ábrázolta a szerző szerint hatalmas, alkalomhoz nem illő szakállal.⁶⁸ Bár a bolsevikokat becsületes, jó szándékú emberekként aposztrofálja, még akkor is, ha van közöttük számos kifejezetten ostoba is, a bolsevik kormányzat kapcsán a meghökkentő tapasztalatlanságot, az amatőrizmust, a nevetségességbe hajló gyanakvást, a kegyetlenséget és a fanatizmust emeli ki: „Ez a mai világ legegyszerűbb gondolkodású kormányzata”- vonja le a következtetést a szerző.⁶⁹ Az író Leninnel is találkozott, akit pragmatikus vezetőként írt le.

A 1930-as évekre az utazások jellege, célja jelentősen megváltozik. Az 1929-es totalitárius fordulat egyik markáns kísérőjelensége a határok megkeményedése, a magánutazások ellehetetlenülése. Ezzel egyidőben hágott a nyugati baloldali értelmiségiek körében a Szovjetunió iránti lelkesedés a tetőfokra: igazi divatszámba ment a bolsevik ország felkeresése. Matthias Heeke nagy lélegzetű monográfiájában megállapítja, hogy az 1930-as évek elején az orosz útleírásokat példátlan népszerűség övezte a német könyvpiacra és sajtóban, 1921 és 1941 között több mint 900 útbeszámoló jelent meg.⁷⁰ Turistacsoportok kiutaztatásáról ebben az

⁶⁶ Bertrand Russell: i.m. 86.

⁶⁷ H.G.Wells: *Russia in the Shadows*. First published by Hodder and Stoughton, Ltd. London, 1920. <http://gutenberg.net.au/ebooks06/0602371h.html>. 3.

⁶⁸ H.G.Wells: i.m. 24.

⁶⁹ H.G.Wells: i.m. 27.

⁷⁰ Matthias Heeke: i.m. 26.

időszakban is tudni lehet, az évtized elején elsősorban német, a végén pedig leginkább amerikai turisták utaztak szervezett keretek között a Szovjetunióba.⁷¹ A Károlyi-házaspár 1931-ben, míg Illyés Gyula 1934-ben arról is említést tesznek útibeszámolóikban, hogy számos külföldi turistával találkoztak Moszkvában, közöttük nem egy újságíró volt. Illyés az oroszországi riport inflálódásáról is szót ejt a beutazó újságírók kapcsán: „És mennyi volt az ál, mint magam is? Sietni kell az élménnyel, az oroszországi helyzetjelentésben nagy áresés ígérkezik: a riportokon a végkiárusítás lázát észlelheti, aki maga is járt Oroszországban. És aki nem járt még Oroszországban? A dán családapa álmosan ejti ki a legszenzációsabb tudósítást, melyből legfeljebb az itteni Simplicissimus, a Krokodil közöl még néha szívderítő részleteket. Oroszország, sajna, egyre veszít varázsából.”⁷² A Szovjetunióba irányuló turizmus igazi fellendülése az 1934 és 1936 közötti évekre tehető. A csúcspontot az 1936-os esztendő jelentette, amikor a Szovjetunió az Intouriston keresztül mintegy húszezer külföldi vendéget fogadott.⁷³

Az önként vállalt, egyéni utazások helyébe – Magyary Zoltán csak részben tekinthető kivételnek, hiszen végül őt is utaztatták - egyre inkább a koncepciós utaztatások lépnek: az utazásszervezés a szovjet állam kizárólagos privilégiumává vált.⁷⁴ Az utazásszervezési feladatokat az 1925-ben alapított, hírszerzéssel foglalkozó fedőszervezet, a VOKSZ (Külföldi Kulturális Kapcsolatok Össz-szövetségi Társasága) látta el. Tevékenysége célzottan a nyugati véleményformáló értelmiség megdolgozására irányult. Ennek megfelelően a híres, befolyásos emberek utaztatását minden esetben a VOKSZ végezte. A látogatók programját nagy műgonddal szervezték meg, gondosan kiválogatva és előkészítve azokat a helyszíneket, épületeket és intézményeket, amelyeket meg kívántak mutatni. Mindent úgy terveztek meg, hogy az ország árnyékos oldala a látogató számára rejtve maradjon. Kidolgozták a megtévesztés, a szemfényvesztés és a propaganda teljes tárházát, amelynek része volt – a meghívott vendég fontosságának mértékében - a folyamatos megfigyelés, a megszervezett találkozók, a pazar bankettek és hotelok, a megfigyelés feladatát is ellátó tolmácsok, a tekintélyes honoráriumok, kiadói szerződések egyaránt. Ezt nevezi Paul Hollander a (szovjet)

⁷¹ 1928-tól a szovjetek számos intézkedést vezettek be a turistacsoportok beutazásának megkönnyítésére. 1929-ben hozzák létre az Intourist irodát is. Matthias Heeke: i.m. 16-17.

⁷² Illyés Gyula: Oroszország. 48.

⁷³ Matthias Heeke: i.m. 21.

⁷⁴ Ritkán, de azért előfordultak ebben az időszakban is egyéni utazások. Magyary Zoltán saját elhatározásból kelt útra, igaz a kiutazásban a moszkvai magyar külképviselet és a VOKSZ is segítséget nyújtott, az orosz iroda ráadásul igyekezett a professzort mindenhol elkísérni. Egy másik utazó, Nagyiványi Zoltán viszont turistaként, minden hivatalos segítség nélkül jutott ki az országba, sőt állást is vállalt a Szovjetunióban.

vendéglátás technológiájának.⁷⁵ Hozzá kell tenni ugyanakkor, hogy ez a jól kifejlesztett gyakorlat nem előzmények nélküli. Többek között Russell is említést tesz arról, hogy az oroszok már 1920-ban nagy erőfeszítéseket tettek a látogatók elkápráztatására, propagandatalálkozókat, intézmény-látogatásokat, banketteket szervezve számukra. Fontos tényként rögzíti azonban, hogy a látogatók akkor még viszonylag szabadon mozoghattak, beszélgethettek az utca embereivel, szervezhettek találkozt politikussal, akár az ellenzéki körökből is.⁷⁶

Az 1930-as évekre a látogatások zarándokutakká váltak, céljuk a tanúságtétel lett, az utazásra kiszemelték feladata pedig, hogy vallomásukkal meggyőzzék a nyugati világot arról, hogy a bolsevik Oroszországban maga a földi paradicsom épül. Hitler hatalomátvételét követően a Szovjetunió már nemcsak a proletárok hazája, de a fasizmus elleni harc egyedüli bástyája is lett. A Szovjetunióval szembeni viszony pedig lassan hisztérikus, irracionális, hitbéli kérdéssé vált. A 19. századi szlavofil költő, Tyutsev sorai új értelmezést kaptak: „Oroszországot, ész, nem érted. Külön úton jár ott az élet. Oroszországban hinni kell.” Ahogy Bálint György Illyés Gyula útirajzáról szóló, a *Nyugatban* közzétett kritikájában megfogalmazza: „[...] a szovjetkérdés minden egyéniség próbaköve lett. Mondd el véleményedet Oroszországról és megmondom, ki vagy. Ítéleteidből nem csupán világnézetedre következtethetek (feltéve, hogy ilyennel rendelkezel), hanem a társadalomban való anyagi és érzelmi elhelyezkedésedre, szellemed főbb érdeklődési köreire, vérmérsékletedre, ízlésedre és általában egész lelki alkatodra.”⁷⁷ A bolsevik Oroszország iránti lelkesedést tovább táplálta, hogy a nagy gazdasági válsággal és a fasizmus térhódításával úgy tűnt, a liberális demokráciák és velük az egész nyugati világ zsákutcába jutott, míg a másik oldalon az ötéves terv végrehajtásával ott tündökölt a messianisztikus, virágzó Szovjetunió. A bolsevik ország diplomáciai tekintetben is sikeresnek bizonyult: 1933-ban már az Egyesült Államokkal is hivatalos diplomáciai kapcsolatot létesíthetett, 1934. szeptemberében pedig felvették a Népszövetségbe. A baloldali értelmiség

⁷⁵ A szerző a vendéglátás technológiájának külön fejezetet szentel a politikai zarándokokról szóló kötetében. Paul Hollander: Politikai zarándoklatok. i.m. 269-300. Ennek működéséről, a nyugati utazók naiv hiszékenységről sokat elárul George Bernard Shaw élménye, akit a határállomáson a szovjet utaskísérő arról tájékoztatott lelkesen, hogy felismerte az író a képeiről, olvasta műveit és igen nagyra tartja őt, mint író. „Shaw persze nem tudta, hogy a „stewardess” a szovjet titkosszolgálat ügynöke, és a végsőkéig meg volt hatva, hogy a dicsőséges Szovjetunióban még egy stewardess is ismeri és tiszteli őt, ez az ország tehát csakis maga lehet az elképzelt Utópia. Természetesen ezek szerint zengette dicsőhimnuszait a látottakról - már amit idegenvezetői megmutattak neki.” Hidegkúti Béla: *Koestler ismertsége külföldön*. Magyar Tudomány, 2005/9 1072. <http://www.matud.iif.hu/05sze/05.html>, 1. Letöltés: 2018. december 20.

⁷⁶ Bertrand Russell: i.m. 11.

⁷⁷ Bálint György: Illyés Gyula: Oroszország. *Nyugat*, 1934. 22. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00586/18332.htm>. Letöltés: 2018. december 10.

száma úgy tűnt, Oroszországban a demokrácia megerősödése zajlik, amelyet a Sztálin által 1936-ban meghirdetett új alkotmány is alátámasztani látszott.

A nyugat-európai baloldali értelmiség körében általánossá vált a vélemény, hogy aki Sztálint bírálja, a fasizmus mellett tör lándzsát. A politikai zarándokok, ha voltak is negatív tapasztalataik a szovjet viszonyokat illetően, nem számoltak be róluk, mert nem akartak a reakció oldalára sodródni, és a szovjetellenes propaganda részeseivé válni. Bármily meglepő, a Szovjetunió-kultusz térhódítása épp a sztálini terror kiteljesedésével esett egybe. A kommunista kísérlet iránti rokonszenv és lelkesedés folyamatos ébrentartása a Szovjetunió számára elementáris szükségletet jelentett. Amikor a sztálini rémuralomról beszélünk, többnyire csak az 1936-38 közötti nagy terror időszakára szoktunk gondolni. Márpedig a társadalommal szembeni erőszak és megfélemlítés az 1920-as évek végétől folyamatos volt, legfeljebb a mértékében lehet különbséget tenni: az elnyomó politika csendesebb és erőteljesebb szakaszai váltogatták egymást. A kiutaztatott nyugati értelmiségiek feladata tehát az volt, hogy bizonyítsák, a terrorról szóló híradások kivétel nélkül hazugságok, a Szovjetunióban épülő munkásállam pedig valóban az ígért földje.⁷⁸ Bernard Shaw 1931-ben látogatott a Szovjetunióba, ahol pazar fogadtatásban részesítették. A bolsevik vezetővel való találkozó nagy hatással volt a brit íróra, így ő is Sztálin csodálói sorába lépett. A kulákok üldözésében az ész diadalát látta, az éhínséggel kapcsolatos híreket pedig azzal a nyilatkozatával igyekezett cáfolni, miszerint soha olyan bőséget és jólétet nem látott, mint amikor Ukrajnában járt.⁷⁹ „Holnap elhagyom a reménység honát, hogy visszatérjek nyugatra, a kétségbeesés földjére.”⁸⁰ Ezeket, a nyugati értelmiségi attitűdöt frappánsan kifejező sorokat 1931-ben a Szovjetuniótól búcsúzokva vetette papírra az író. A brit közgazdász-szociológus házaspár, Sidney and Beatrice Webb Shaw ösztönzésére utaztak el a Szovjetunióba 1932-ben. Tapasztalataikat, illetve nézeteiket három évvel később, 1935-ben tették közzé *Soviet Communism: A New Civilisation? (Szovjet kommunizmus, Egy új civilizáció?)* címmel. A vaskos kötet tanulmányokon, illetve a londoni szovjet nagykövetség által rendelkezésre bocsátott hivatalos dokumentumokon, statisztikákon alapszik. Miközben a házaspárban kétség sem merül fel a szovjetektől kapott adatok hitelességét illetően, teljességgel figyelmen kívül hagyja az

⁷⁸ Szilágyi Ákos megállapítja, hogy ezzel párhuzamosan persze voltak reprezentatív szovjet kiutazók is, mint Ilja Ehrenburg, Alekszej Tolsztoj, vagy Borisz Pilnyak, akiknek pedig azt kellett bizonyítaniuk, hogy a nyugati világ sokkal rosszabb, mint a szovjet. Mr. West a bolsevikok országában. i.m. 26.

⁷⁹ Mihail Heller - Alekszandr Nyekrics: *A Szovjetunió története*. In: Orosz történelem II. kötet. Osiris Kiadó, 2003. 238-239.

⁸⁰ Shaw szavait P. Hollander idézi. i.m. 57.

időközben megjelent, személyes tapasztalatokon alapuló, Szovjetunióval szembeni kritikus beszámolókat. A mű ezáltal hamisítatlan propagandakiadvány, amelyet talán a legplasztikusabban azzal a ténnyel lehet illusztrálni, hogy a szerzők a Szovjetunióban az állam elhalását látták.⁸¹

1933-ban, a hatmillió áldozatot követelő ukrajnai éhínség idején rábeszéli Édouard Herriot francia politikust, hogy tanúsítsa, Ukrajnában nem csak minden rendben van, de az ország egyenesen virágzik.⁸² 1934-ben két francia író, André Malraux és Louis Aragon kap meghívást, akik szolidaritási nyilatkozataikkal kampányolnak a Szovjetunió mellett.⁸³ 1934-ben Wells újra ellátogat a Szovjetunióba, ahol Sztálin is fogadja. Kettejük beszélgetését az író azzal zárja, hogy a szovjet vezető az amerikai elnök mellett az emberiség társadalmi boldogulásának letéteményese.⁸⁴ 1935-ben Romain Rolland, a francia sikeríró, az európai baloldal emblemikus figurája következik, aki útirajzában a Sztálinnal folytatott kétórás magánbeszélgetés alapján megrajzolja a humanista, felvilágosult bolsevik „uralkodó” képét. Az eszmecsere nyomán igazi Sztálin-hívővé válik, és megállapítja, hogy a Szovjetunió a jövő műhelyeként, a nagy francia forradalom örököseként az ember újjáteremtésére vállalkozik.⁸⁵ A népszerű német író, Lion Feuchtwanger 1937-ben járt a Szovjetunióban. *Vallomás Moszkváról* című útinaplójában nemcsak az élelmiszerbőségről adott tájékoztatást, de védelmébe vette a személyi kultuszt is. A személyes találkozó nyomán hízelgő portrét rajzolt Sztálinról, „a szovjetek Augustusáról”, kiemelve a bolsevik vezető őszinteségét, egyszerűségét és ravaszságát.⁸⁶ Emellett hangot adott a nagy perekkel kapcsolatos egyetértésének is. A Pjatakov-per során látottak a német író minden korábbi kétségét eloszlatták: a tárgyalás hangulata, amely „jól öltözött, művelt emberek nyugodt beszélgetése” volt, a vádlottak bűnösségéről győzték meg. A rettenetes beismerő vallomásokhoz Feuchtwanger szerint az enyhébb büntetés reménye, valamint a tényekkel való szembesítés vezettek. Az írónak a perekkel kapcsolatosan mindössze

⁸¹ François Furet: i.m. 273.

⁸² François Furet: i.m. 476. Sokat elárul a nyugati szovjetbarát szellemi közeg elfogódottságáról és álságosságáról, hogy az a Walter Duranty, aki a *New York Times* moszkvai tudósítójaként konzekvensen tagadta riportjaiban a rettenetes ukrajnai éhínséget, 1932-ben Pulitzer-díjjal tüntetik ki 1931-ben kötetbe foglalt, Szovjetunióról szóló beszámolóíért. Erről részletesebben lásd S. J. Taylor *Stalin's Apologist: Walter Duranty: The New York Times's Man in Moscow* című kötetét. Oxford University Press, New York, 1990.

⁸³ François Furet: i.m. 497.

⁸⁴ François Furet: i.m. 267.

⁸⁵ François Furet részletesen elemzi a Rolland-Sztálin találkozót. I.m. 476-480. Sinkó Ervin, amikor moszkvai naplójegyzeteiben felidézi a Romain Rolland-nal folytatott beszélgetését a kirakatperekéről, megállapítja, hogy Sztálin nemcsak hogy nem volt őszinte a francia íróval, „hanem valósággal csúfot űzött ebből a nagy és tiszta öregemberből.” Sinkó Ervin: *Egy regény regénye. Moszkvai naplójegyzetek 1935-37.* (a továbbiakban: *Egy regény regénye*). Fórum Könyvkiadó, 1985. 560.

⁸⁶ Lion Feuchtwanger: *Vallomás Moszkváról.* Eugen Prager Könyvkiadó, Pozsony, 1938. 83.

annyi kifogása volt, hogy a szovjeteknek nagyobb hangsúlyt kellene fektetnie a közvélemény meggyőzésére, a lélektani okok elmagyarázásra.⁸⁷ Mivel Feuchtwanger lépten-nyomon utal a francia André Gide megállapításaira, útibeszámolója az 1936-ban megjelentetett és nagy vihart kavart *Visszatérésben* megfogalmazott kritikák cáfolatának célját is szolgálja.

Számos nyugati utazó lelkesen számol be a szovjet büntetés-végrehajtás humanizmusáról, a kényelmes börtönökről, a hatékonyan működő javító, átnevelő táborokról, az elítéltekkel való emberséges bánásmódról.⁸⁸ Ugyanakkor nemcsak baloldali érzelműeket ejtett foglyul a Szovjetunió, de jobboldali nézeteket vallókat is, így például nyugati gyáriparosokat, akiket többek között a szovjet ötéves terv, a szovjet vállalatvezetés, a szovjet technikai vívmányok nyűgöztek le. Hollander tanulmányában azt a kézenfekvő kérdést feszegeti, miként lehetséges, hogy művelt és okos, széles tájékozottsággal rendelkező, kritikus értelmiségiek képesek voltak nem látni, sőt elfogadni a sztálini Szovjetunió rémtetteit. Miként lehetséges, hogy a Szovjetunió épp az 1930-as évek, a nagy terror idején örvendett a legnagyobb tekintélynek. A szerző ezt az abszurdnak tűnő jelenséget a nyugati értelmiség saját környezetétől, saját társadalmától való elidegenedéssel magyarázza, valamint azzal, hogy az utópia, egy jobb, idealisztikus társadalom, mint alternatíva iránti vágyakozásukat vetítették ki a szovjet államra.⁸⁹ A kiábrándult Koestler is hasonló következtetésre jut, amikor megállapítja, hogy a szovjet mítosz voltaképp nem a Szovjetunióban végbement folyamatot, hanem annak a nyugati tudatban való visszatükröződését jelenti.⁹⁰

A Szovjetunióban tett látogatások tehát az 1930-as évekre lassan egyfajta szentföldi zarándokutakká váltak. A szovjetek mindent megtettek annak érdekében, hogy amit megmutatnak, azt a tanúságtevők valóságosnak lássák.⁹¹ Bár minden kínos információtól, csúf látványtól elzárták a látogatót, a váratlan elszólásokon, ösztönös gesztusokon, a véletlenül ottfelejtett, „oda nem illő” tárgyakon keresztül a valóság itt-ott mégiscsak átszűrődött a gondosan felépített díszletek résein. Aki akarta, észrevette, és ha megvolt hozzá a bátorsága,

⁸⁷ Uo: 96-108.

⁸⁸ Paul Hollander: i.m. 133-137.

⁸⁹ Paul Hollander: i.m. 37-40.

⁹⁰ Arthur Koestler: Arthur Koestler: *Egy mítosz anatómiája*. Válogatta és fordította: Makovecz Benjamin, Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 288.

⁹¹ A szovjet állam e tekintetben is a cári Oroszország örököse volt. A mesterséges, szimulált valóság a péteri időktől fogva létezik. A jól ismert Patyomkin-falu nem volt egyedülálló jelenség. A jobbágyok csontjain felépített Szentpétervár, a mocsaras lápra felhúzott empire és barokk palotákkal együtt – ahogy Mihail Epstein filozófus megfogalmazza – már önmagában is felfogható az európai civilizáció vívmányainak szimulációjaként. Mihail Epstein: i.m. 39.

meg is írta azt. „Kínos, ha az embernek olyan dolgokat kell jelentenie, amelyekről becstelenség volna hallgatni” - mutat rá frappánsan Victor Serge az erkölcsi dilemmára.”⁹²

Meglepően korán kezdetét veszi a kommunizmussal való szakítás története is, amely a kommunista hit történetével párhuzamosan halad. Már a szovjet rendszer létrejöttének idején megjelentek az első csalódottak (Angelica Balabanova, Pierre Pascal, Boris Souvarine stb.)⁹³ A későbbi nagy kiábrándulók sorába tartozik többek között a kommunizmushoz proletár háttérrel csatlakozó, francia nyelven alkotó román író, Panait Istrati, akit szovjet szimpatizánsként hívtak meg 1927-ben a Szovjetunióba, ahol mintegy tizenhat hónapot töltött. Az 1929-ben Párizsban *Vers autre flamme (Más fény felé. I. Helytelen utakon)* címmel megjelentetett trilógia első kötetében érzékletesen festi le azt drámai lelki folyamatot, amely végül a szakításhoz vezetett. A könyv második és harmadik részét két, kommunizmusból kiábrándult francia értelmiségi, Victor Serge és Boris Souvarine jegyzi, mindketten akkurátus, a szovjet élet minden területét érintő, éles és megsemmisítően radikális kritikát fogalmaztak meg a szovjet rendszerről.⁹⁴ Az olasz Ignazio Silone szintén a kommunista mozgalomból (az olasz kommunista párt földalatti mozgalmát irányította) indulva fogalmazott meg éles bírálatot a sztálini rendszerről, az elsők egyikeként tiltakozott a kirakatperek ellen, végül radikálisan szakított a Szovjetunióval.⁹⁵ Napvilágot láttak fontos kritikái, tudományos igényességgel megírt munkák, a kiábrándulást dokumentáló tanúságtételek. Az elsősorban baloldali közönségnek szánt kötetek azonban csekély érdeklődést, szerénynek mondható visszhangot váltottak ki. Akik hinni akartak, nem vettek tudomást róluk, vagy egyszerűen elfogult, igazságot nélkülöző, vagy egyenesen hazug írásoknak tekintették őket. Jó példa a visszhangtalanságra Souvarine 1935-ben megjelentetett Sztálinról szóló nagyszabású tanulmánya, amely minden különösebb reakció nélkül maradt. A moszkvai pereket a *Figaro* lapjain elemezte, haláláig a kommunizmust belülről ismerő bíráló, ellenfél marad.⁹⁶ De jellemző a hívő Sinkó Ervin, Victor Serge leleplező írásai, kijelentései kapcsán tett megjegyzése is, miszerint azok egyáltalán nem bizonytalanították el, semmilyen formában nem hozták izgalomba.⁹⁷ A megjelenő kritikák

⁹² Panait Istrati: *Más fény felé II. A szovjet 1930-ban*. Ford. Braun Róbert, Genius kiadás, Budapest, 1931. 98. (A kötet Istrati neve alatt jelent meg, de Victor Serge írta.)

⁹³ François Furet: i.m. 503.

⁹⁴ François Furet: i.m. 245.

⁹⁵ Ungvári Tamás: *Bűnbeesés után. Európa szellemi élete a két világháború között*. Ulpius-Ház Könyvkiadó, Budapest, 2008. 113-115.

⁹⁶ Márton László: Sötétség délben. Száz éve született Arthur Koestler. *Magyar Tudomány*, 166. évf. 9. sz. (2005. szeptember), 1116.

⁹⁷ Sinkó Ervin: Egy regény regénye. 587.

hatástalanságára találunk példát a filmes területen is: Hollywoodban játékfilmet forgattak, amelyben a kirakatperek vádlottjai, Buharin és társai német ügynökként szerepelnek.⁹⁸

A nem kommunista, de Szovjetunió-hívő, antifasiszta francia író, André Gide megtérése, majd 1936-os kiábrándulása viszont óriási nemzetközi szenzációt eredményezett. A nagy szakítók sorát gazdagítja az egykori kommunista párttag Arthur Koestler is, aki 1940-ben teszi közzé *Sötétség délben* című kötetét, az antisztálinizmus, a kommunizmussal való szakítás alapművét. Figyelemre méltó, hogy a mű igazi visszhangot a második világháborút követően váltott ki, Franciaországban egyenesen érdemben hozzájárulva ahhoz, hogy a kommunista párt a választásokon nem tudott hatalomra kerülni. Gide és Koestler útirajzainak elemzésére a későbbiekben részletesen kitérünk majd. A kommunizmusból való kiábrándulás második hullámához a kirakatperek és a büntetőtáborok világa (pl. *A hazugság földjén*, Ante Čiliga Gulágról tudóstó kötete 1938-ból), majd a Sztálin-Hitler paktum ad ösztönzést.⁹⁹

⁹⁸ Márton László: *Sötétség délben*. i.m. 1117.

⁹⁹ Francois Furet: i.m. 516.

III. A tájékozódás csatornái. Magyarország Oroszország-képe a két világháború között

1. Orosz-magyar hivatalos kapcsolatok az 1920-1930-as években

A szovjet-magyar kapcsolatok jelentősége a két világháború között mindkét ország szempontjából másodlagosnak, intenzitása változóan mérsékeltnak bizonyult. Egészen 1934-ig hivatalos diplomáciai kapcsolat sem állt fenn Magyarország és a Szovjetunió között. A Horthy-rendszer fontos legitimációs forrása az antikommunizmus, a Tanácsköztársaság elutasítása volt, ezért a diplomáciai kapcsolatok kiépítését jó ideig halogatta. Magyarország Európában egyedüli államként szerzett közvetlen tapasztalatot a kommunista diktatúráról: a Tanácsköztársaság 133 napos regnálása következtében a kommunizmus megítélése egyértelműen negatív volt, a Lenin-fiúkkal, a terrorral, a tömeggyilkosságokkal azonosították. Ráadásul Trianon traumája, a történelmi Magyarország szétdarabolása szervesen összekapcsolódott, sokak szemében ok-okozati összefüggésbe került a Kun-kormánnyal. Aligha véletlen, hogy a Horthy-rendszer egyik, ideológiai értelemben emblemikus olvasmánya Tormay Cécile, a magyar szovjeturalmat betegesen sötét, démoni rezsimként (patkányforradalomként) megrajzoló *Bujdosókönyv* lesz. Ebből következően a bolsevik forradalom, a Szovjetunió iránt érzett rokonszenv, szimpátia Magyarországon nem válhatott divatos értelmiségi attitűddé, sőt kifejezetten gyanús, elítélendőnek minősült. A hivatalos Magyarország szinte hisztérikus ellenszenvvel tekintett a bolsevik országra, ahogy a szovjet kormány is ellenérzéssel viseltetett Horthyék fehér terroros rezsimjével szemben. Az érzelmi alaphelyzet antagonisztikusnak tűnt és jellemzője maradt a két világháború közötti korszak egészének.

Mindez azonban egyik fél részéről sem zárta ki a pragmatikus, reálpolitikai megfontolások érvényesítését a közös érintkezések során. A Szovjetunió megtámadásáig a magyar külügyi vezetés gyakorlati lépéseiben a pragmatikus szempontok felülírták az ideológiai megközelítést. A két teljesen különböző berendezkedésű állam között jelentős volt az ideológiai ellentét, ám mégis tárgyalásokra kényszerültek egymással. Ennek legfontosabb ösztönzője először a hadifogolykérdés volt, amelyet a közvélemény és a hozzátartozók folyamatosan napirenden tartottak. Az első világháború következtében mintegy 120-180 ezer magyar katona esett orosz hadifogságba. Hazahozataluk, az ügy sikeres rendezése a Horthy-rendszer társadalmi elfogadottságát is segíthette. Magyarország volt kiszolgáltatottabb helyzetben, a magyarországi

orosz hadifoglyok száma ugyanis lényegesen alacsonyabb volt. 1920 május 29-én a két ország végül Koppenhágában megállapodást kötött az egykori cári Oroszország területén rekedt magyar hadifoglyok kicseréléséről. Ennek értelmében a Szovjetunió vállalta, hogy hazaengedi a magyar hadifoglyokat, megszervezi és a magyar határig finanszírozza szállításukat, míg a magyar kormány a Magyarországon rekedt, az egykori cári Oroszország területéről származó, fogságba esett katonák elszállításáról gondoskodik. Az első hadifogolytranszport 1920 júniusában útnak is indult, ám nem sokkal később a szovjet kormány a Tanácsköztársaság tíz népbiztosának perbefogása miatt a szállításokat nemcsak leállította, de ezer magyar tiszt internálását is elrendelte, tíz tisztet pedig tússzá nyilvánított. Ezt követően javasolta a magyar félnek, hogy a magyar tiszteket cseréljék ki a perbe fogott népbiztosokra. Az ítélethirdetést követően, az újonnan alakult Bethlen-kormány az ajánlatot végül elfogadta, az 1921 júliusi rigai szerződésben vállalva a tíz népbiztos és további 329 kommunista kiadatását. A szovjetek ennek fejében kötelezték magukat a koppenhágai egyezményben foglaltak maradéktalan betartására. A tárgyalásokat, a hadifogoly kérdés szakértőjévé avanzsáló diplomata, Jungerth-Arnóthy Mihály folytatta, és neki kellett lebonyolítani a fogolycserét is.¹⁰⁰ Az utolsó szállítmány 1925 augusztusában indult útnak, ám ez nem jelentette a hadifogolykérdés maradéktalan és megnyugtató rendezését. A Szovjetunió területén továbbra is maradtak magyar hadifoglyok, akiknek a számáról (6000-től 70000-ig) különböző adatok állnak rendelkezésre az 1930-as évek első feléből. Ami azonban bizonyos: az 1934-ben felállított magyar követség egyik kiemelt feladatának épp az egykori hadifoglyok ügyének intézését tekintette.¹⁰¹

Jungerth-Arnóthy már 1922-ben szorgalmazta a két ország közötti diplomáciai kapcsolatfelvételt, azt az álláspontot képviselve, hogy a kommunizmus és a Szovjetunió érdekei nem esnek feltétlenül egybe. Meg kellene, és meg is lehetne szerezni a szovjet állam támogatását a legfontosabb magyar külpolitikai cél eléréshez, a magyar területi revízióhoz.¹⁰² A magyar külpolitika legfontosabb törekvése a békeszerződés feltételrendszere, a trianoni határok módosítására irányult. Tekintettel arra, hogy a szovjetek is elutasították a versailles-i rendezést, azt az álláspontot képviselve, hogy a tartós európai békéhez elengedhetetlen annak revíziója, a két ország érdekei számos kérdésben találkoztak egymással. A bilaterális

¹⁰⁰ A hadifogolykérdésről lásd bővebben Petrák Katalin két kötetét: *Magyarok a Szovjetunióban, 1922-1945*. XVI. Politikatörténeti Füzetek, Napvilág Kiadó, 2000., valamint *Emberi sorsok a 20. században. Magyar hadifoglyok és emigránsok a Szovjetunióban a két világháború között*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2012.

¹⁰¹ Kolontári Attila: *Magyar-szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920-1941*. i.m. 55.

¹⁰² Jungerth-Arnóthy Mihály: *Moszkvai napló*. Zrínyi Katonai Kiadó. Szerk. Sipos Péter, Szűcs László. Budapest, 1989. 28.

kapcsolatok kialakításához ráadásul kedvező feltételt teremtett, hogy a két ország viszonyát nem terhelték olyan súlyos, nehezen megoldhatónak tűnő problémák, mint a Szovjetunió és a nyugati országok közötti kapcsolatot (adósságok, államosított ingatlanok, fehér emigráció kérdése stb.)¹⁰³ Ráadásul a gazdasági szempontok is a közeledés mellett szóltak, különösen magyar nézőpontból. Az első világháború következtében a korábbi hagyományos felvevő piacait, nyersanyaglelőhelyeit elveszítő, súlyos válsággal küzdő magyar gazdaság számára a hatalmas orosz piac felé tájékozódás előnyökkel kecsegtetett. A magyar üzleti világ képviselői elég korán tapogatózni kezdtek a Baltikumban, illetve a berlini magyar nagykövetség közreműködésével abból a célból, hogy az üzleti lehetőségeket feltérképezzék.¹⁰⁴

Az 1922-ben Genovában megrendezett európai gazdasági és pénzügyi konferencia margóján titkos tárgyalások indultak a két fél között az együttműködés lehetőségeiről. A magyar-szovjet közeledés szempontjából fontos körülmény, hogy időközben jelentős változások mentek végbe a nemzetközi környezetben: egyre több ország rendezte viszonyát a Szovjetunióval. 1924-re már 28 állam, közöttük Németország, Ausztria, Franciaország, Olaszország, Nagy-Britannia, Törökország, Lengyelország és Finnország, ismerte el hivatalosan a bolsevik országot. Ennek súlyát felismerve 1924-ben a magyar gyáriparosok (GYOSZ) is azzal a felhívással fordultak a kereskedelmi minisztériumhoz, hogy a kormány a kereskedelmi kapcsolatok kiépítéséhez teremtsen meg a szükséges politikai feltételeket. Úgy látták ugyanis, hogy a magyar iparnak jócskán lenne keresnivalója a szovjet piacon és felsorolták azokat a magyar vállalatokat, amelyek érdekeltek lennének az oroszországi kivitelben. Az első nagy elismerési hullámot tapasztalva 1924-25-ben Magyarország is intenzív tárgyalásokba kezdett a diplomáciai kapcsolatok felvétele érdekében. Hosszas berlini egyeztetések után sikerült megállapodni a külképviseletek korlátozott létszámát, illetve mozgásterét illetően, ami kifejezetten magyar igény volt, ám az egyezmény ratifikációjától a magyar kormány végül elállt. Ennek legfőbb oka továbbra is ideológiai természetű volt, és a magyar szovjet uralom tapasztalatában, rossz emlékezetében, a kommunista agitációtól való félelemben gyökerezett; maga Horthy is erősen ódzkodott a megállapodástól.¹⁰⁵ Többen attól tartottak, hogy a szovjetek ígéretük ellenére megpróbálnak majd beavatkozni a magyar belpolitikába. Fontos körülményként említendő, hogy az egyezmény még azelőtt, hogy a magyar kormány beterjesztette volna a magyar

¹⁰³ Seres Attila: *A magyar-szovjet diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok főbb problémái 1922–1935.*, i.m. 22.

¹⁰⁴ Uo: 40.

¹⁰⁵ Seres Attila megállapítása szerint ennek oka elsősorban az angol-szovjet viszony elhidegülésében keresendő. Uo: 80. Erre Petrák Katalin is utal a *Magyarok a Szovjetunióban* című tanulmányában. i.m. 87.

parlamentnek, kiszivárgott és komoly vitát eredményezett, kiváltva a képviselők egy részének heves tiktakozását. A Nemzetgyűlés október 7-i ülésén az ellenzéki Eckhardt Tibor a „hóhérok, pribékek és nemzetközi gonosztevők” kormányával kötött egyezségnek nevezte a megállapodást.¹⁰⁶ Hasonló vehemenciával adott hangot felháborodásának Bajcsy-Zsilinszky Endre is a fajvédők képviselőjében, aki egyebek mellette a szerződés külpolitikai hasznát is megkérdőjelezte.¹⁰⁷ Ez a polémia a megegyezés kútba esését követően sem ült el. A közvélemény és a politikai elit egy jelentős része kifejezetten problematikusnak látta, hogy a bolsevizmust megtapasztaló Magyarország, amelynek akkori rezsimje épp a kommunizmus elleni harc folyományaként jött létre, a kommunizmus, illetve a kommunista propaganda fellegvárával, a Szovjetunióval lép szorosabb kapcsolatba.

Az 1920-as éveket rendkívül gyér, szórványos áruforgalom jellemezte. A bolsevik agitáció veszélyére hivatkozva a magyar belügyi szervek nem támogatták, sőt adminisztratív rendelkezésekkel kifejezetten nehezítették az üzleti kapcsolatok létrejöttét szovjet és magyar vállalatok között. A Magyarországra látogató üzleti delegációkat a magyar rendvédelmi szervek figyeltették, ennek költségeit a meghívó magyar vállalatra hárították.¹⁰⁸ 1930-tól pedig további járulékos terhekkel sújtották azokat a magyar cégeket, amelyek lehetőséghez jutottak a szovjet piacon. Az illetékes hivatalok, mindkét oldalon olyan finansziális és bürokratikus nehézségeket támasztottak, amelyek az üzleti, kereskedelmi kapcsolatokat nem csak hogy nem ösztönözték, de kifejezetten ráfizetéssé tehették. Az ideológiai megfontolásokon túl szállítási problémák is nehezítették a kereskedelmi forgalom élénkülését.

1934-ig külképviseletek hiányában az információszerzésre csak közvetett módon nyílt lehetőség. Magyarország számára a Baltikum, Tallin, majd Helsinki, míg a Szovjetunió számára a bécsi szovjet misszió kínált tájékozási pontot. A diplomáciai kapcsolatok felvételének előkészítésében pedig a török, majd a német diplomácia látott el közvetítő szerepet. Jungerth-Arnóthy Mihály a balti államokból, majd ankarai nagykövetségént folyamatos és kimerítő jelentésekkel látta el a magyar kormányt a szovjet viszonyokról. A magyar sajtó meglehetősen elítélő és ellenséges hangot ütött meg a Szovjetunióval szemben, amely a diplomáciai kapcsolatok felvétele után is jellemző maradt. Ennek káros hatására a kétoldalú

¹⁰⁶ Kolontári Attila: Magyar-szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920-1941. i.m. 77.

¹⁰⁷ Pritz Pál: A fajvédők külpolitikai nézetei (1918-1936). In: Uő: *Magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1995. 190.

¹⁰⁸ Seres Attila doktori értekezése. i.m. 89.

diplomáciai érintkezésekben később a moszkvai magyar követ többször is felhívta a figyelmet.¹⁰⁹

A magyar-szovjet kapcsolatokban érdemi elmozduláshoz ismételten a nemzetközi környezet jelentős átalakulása adott ösztönzést. Ennek sarokpontját Hitler 1933-as hatalomra kerülése jelentette, amely végül a német-szovjet viszony ellenségesse fordulásához vezetett. A Szovjetunió újabb szövetségesek felé tájékozódott: Magyarország számára felettébb nyugtalanító körülményként megindult a közeledés a status quo, azaz a trianoni határok megőrzésében érdekelt országok, Franciaország és a kisantant államok, Csehszlovákia és Románia irányába. A magyar kormány lépéshátrányba kényszerült: most már azon igyekezett, hogy a kisantant országokat megelőzve, minél hamarabb diplomáciai kapcsolatra lépjen a Szovjetunióval, annak érdekében, hogy az az orientációváltást követően ne a kisantant államok Magyarország érdekeivel ellentétes, a status quo fenntartására irányuló törekvéseinek támogatója legyen. Erre végül török és olasz közvetítéssel Rómában nyílt lehetőség 1934. február 6-án. Bár Budapest eredetileg külképviseletek nyitása nélkül szeretett volna diplomáciai viszonyt létesíteni, a követségek felállításának határidejére vonatkozóan a felek végül július 1-ben állapodtak meg.

Tanulságos néhány gondolat erejéig kitérni arra is, hogy milyen reakciót váltott ki idehaza a megállapodás tető alá hozása. A diplomáciai kapcsolatok felvétele a magyar közvéleményt erőteljesen megosztotta. A magyar sajtó egy része semlegesnek igyekezett mutatkozni, egy része helyeselte, egy része támadta (például a *Nemzeti Újság*) az egyezményt. A kormányzati oldal, a gazdasági szereplők, a szociáldemokraták racionális lépésként értékelték, míg az ellenzéki keresztény pártok képviselői nemtetszésüket nyilvánították ki, tekintettel a negatív erkölcsi következményekre. A képviselőházban, miként 1924-ben, 1934 februárjában is heves vita kerekedett az ügy kapcsán, a keresztény pártok képviselői a kommunista agitáció veszélyére igyekeztek rámutatni, illetve kétségbe vonták a megállapodástól várt gazdasági előnyöket. A legharcosabb ellenzők közé tartozott az egykori első világháborús szibériai hadifogoly, Fábián Béla, a Független Nemzeti Demokrata Párt egyetlen képviselője. Fábián többek között azzal érvelt, hogy a kommunista agitáció nem szűnt meg azokban az országokban, ahol nagykövetséget állítottak föl.¹¹⁰ A magyar kormány nem győzte

¹⁰⁹ Petrák Katalin: *Magyarok a Szovjetunióban*. i.m. 210.

¹¹⁰ Kolontári Attila: *Magyar-szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920-194*. i.m. 146.

hangsúlyozni, hogy a diplomáciai kapcsolatfelvétel egyáltalán nem jelenti az antibolsevista álláspont feladását.

Az egyezmény gyakorlati hozadéka sok tekintetben elmaradt a várakozásoktól. A mindennapi érintkezések szempontjából sem történt érdemi előrelépés, igaz ugyanakkor, hogy a turizmus fellendülését például a kommunista agitációtól tartva a kormány adminisztratív intézkedésekkel erőteljesen akadályozta, mindent megtett annak érdekében, hogy ne nagyon jusson eszébe bárkinek is, hogy a Szovjetunióból Magyarországra látogasson. E célt minden jel szerint sikerült is elérni: az egyezmény aláírását követően a Szovjetunióból egyetlen turista sem érkezett, a nagykövetség hivatalos személyzetén kívül mindösszesen öt szovjet állampolgárt regisztráltak. Kánya Kálmán külügyminiszter 1934. április 15-én körrendeletet adott ki, hogy minden egyes szovjet állampolgár beutazása, illetve a vízum kiadása előtt ki kell kérni a Külügyminisztérium külön engedélyét. A Magyarországra belépő szovjet állampolgároknak pedig még az érkezés napján jelentkezniük kellett kötelező regisztrációra a legközelebbi rendőrállomáson. A rendelkezés alól még a követségi munkatársak sem élveztek kivételt. Átutazóvizumot az Ausztriából Magyarországon át a Szovjetunióba eljutni igyekvő szovjet állampolgárok pedig csak abban az esetben kaphattak, ha magyar területen nem szálltak le a vonatról. Visszatérve a 1920-as évek gyakorlatához a magyar belügyi szervek újra szigorúan ellenőrizték a két ország között a postai és távíróforgalmat.¹¹¹

Az 1934 decemberében budapesti állomáshelyét elfoglaló szovjet követ több kezdeményezéssel, tervvel is előállt a két ország közötti kapcsolat élénkítése érdekében. Javaslati egyebek mellett a szovjet kulturális, tudományos eredmények itthoni megismertetése céljából a kulturális kapcsolatok fellendítésére, kereskedelmi kirendeltség megnyitására, a jobb információáramlás érdekében egy budapesti TASSZ-tudósítói poszt felállítására, illetve a külképviseleteken belül kölcsönös katonai attaséi státuszok létesítésére irányultak, ám ezek rendre nem vezettek eredményre.¹¹² Mindebből kiviláglik, hogy a budapesti szovjet követség mozgástere rendkívül szűkre szabott volt. A magyar rendőrség a szovjet követség épületét folyamatos megfigyelés alatt tartotta, a konzulátusról kijövő magyar állampolgárokat pedig néhány sarokkal arrébb igazoltatták. Beépített emberen keresztül a szovjet munkatársakat is

¹¹¹ A személyi és egyéb forgalmat korlátozó intézkedésekről lásd Seres Attila már idézett doktori disszertációját (137-138., valamint 156.), illetve a *Szovjet diplomaták Magyarországon, 1924-1941. Sorsok életutak és karrieriek a szovjet külügyi szolgálat történetéből* című tanulmányát. Múltunk, 2006/3.53. www.multunk.hu/wp-content/uploads/2017/01/seresa.pdf. Letöltés: 2018. november 10.

¹¹² Seres Attila doktori értekezése, i.m.154

megfigyelték.¹¹³ A budapesti szovjet követség bizalmatlan légkörben, meglehetősen elszigeteltségben végezte munkáját. (A magyar követség munkatársai Moszkvában viszont e tekintetben nem részesültek „különleges bánásmódban”: csak annyira figyelték meg őket, mint amennyire a többi polgári országból érkező külföldi diplomatát.) A gyanakvóan hűvös légkörről számolnak be a budapesti szovjet képviselő 1935-ös jelentései is. Figyelemre méltó, hogy a szovjet követ egyik feljegyzésében orosz nyelvű sajtó és könyvek, míg egy másikban reprezentációs költségvetés hiányára panaszkodik, holott szerinte mind a kiadványok, mind a vendéglátással egybekötött beszélgetések hozzájárulhatnak a bizalmatlan diplomáciai légkör oldásához.¹¹⁴

1934 májusában magyar, nem kormányzati szintű, üzletemberekből, gyáriparosokból álló delegáció látogatott a Szovjetunióba a magyar kormány döntése alapján. Az utazás célja alapvetően a tájékozódásra, az üzleti lehetőségek feltérképezésére irányult kézzelfogható eredményt azonban nem hozott.¹¹⁵ Összességében kijelenthető, hogy a diplomáciai kapcsolatok felvétele nem vezetett a kereskedelmi kapcsolatok érdemi fellendüléséhez, a magyar cégek, gyárak, a magyar mezőgazdaság nem tudott megkapaszkodni a szovjet piacon, a kereskedelmi érintkezések marginálisak maradtak. A kereskedelmi és hajózási egyezmények aláírására már csak 1941. szeptember 3-án válik lehetővé, ennek azonban a rendelkezésre álló idő rövideje miatt már nem lett gyakorlati hozadéka.

Magyarországnak sikerült beelőznie a kisantant államokat, érdemi előnyt mégsem tudott már faragni belőle. Hitler hatalomra kerülését követően a szovjet külpolitika érezhetően irányt váltott: arra törekedett, hogy Németországgal szemben építsen ki kollektív, biztonsági rendszert és ehhez immáron a versailles-i békemű fenntartásában érdekelt országok felé tájékozódott. A

¹¹³ Kolontári Attila: Magyar-szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920-1941. i.m. 159. A kötet szerzője itt tesz említést a Kiss Zsigmond és társai letartóztatásának ügyére, amely a Szovjetunióval szembeni ellenséges érzéseket tovább gerjesztették. A magyar sajtó értelmezésében Kiss Zsigmondék a szovjetek támogatásával egy újabb Tanácsköztársaság felállítását tervezték. Ez újabb apropót kínált ahhoz, hogy egyes politikai hangadók újabb támadást intézzenek a magyar-szovjet diplomáciai kapcsolatok, illetve a követségek fenntartásával szemben. (Uo: 216.) További mélypontot jelentett a kétoldalú kapcsolatokban a spanyol események kapcsán 1936 október 1-én sorra kerülő budapesti kommunistaellenes megmozdulás, amely egyben a Szovjetunió, illetve a szovjet követség ellen irányult. A Vigadóban szervezett tüntetés szónokai élesen bírálták a Szovjetunió diplomáciai elismerését és a követség munkatársait. A bolsevikellenes nagygyűlés résztvevői a tüntetést a szovjet követség épülete előtt kívánták folytatni, ezt azonban a magyar rendőrség megakadályozta. Az októberi történések miatt Mírnij szovjet követségi titkár tiltakozott Apor Gábor külügyminiszter-helyettesnél és többek között kifogásolta a magyar sajtó durva szovjetellenes hangnemet. (Uo: 221-223.)

¹¹⁴ Seres Attila: A budapesti szovjet követség jelentései 1934–1935. In: *Lymbus. Magyarástudományi forrásközlemények*. 2007. 225-292. 246., valamint 263-264.

¹¹⁵ Seres Attila doktori értekezése. i.m. 178-80.

szovjet-francia kölcsönös segítségnyújtási szerződést rövidesen a hasonló tartalmú szovjet-csehszlovák egyezmény aláírása követte 1935 május 16-án. Ezzel Magyarország számára egy kifejezetten kedvezőtlen diplomáciai konstelláció, segítségnyújtási rendszer rajzolódott ki Franciaország, a bolsevik állam és a kisantant részvételével, amely erőteljesen megterhelte a szovjet-magyar kapcsolatokat. Nyilvánvalóvá vált, hogy Közép-Európa sorsára a Szovjetunió meghatározó hatást gyakorolhat, ami nemcsak a kommunista agitációtól, de a pánszláv terjeszkedéstől való régi félelmeket is felerősítette. Az általános hangulatról sokat elárul a budapesti szovjet követség 1936-ban készített jelentése, amely a magyar sajtó szovjetellenes hangneméről nyújt tájékoztatást. A Budapesten dolgozó szovjet diplomaták úgy látták, hogy 1936-ra a magyar elit, a sajtó képviselői, a politikusok és az értelmiség körében egyaránt egyértelművé vált a Szovjetunió Magyarországgal szembeni ellenséges államként való megítélése, és nincs olyan politikai tömörülés az országban, amelyik bármifajta közeledést támogatna a Szovjetunióhoz, még a német terjeszkedés ellen harcos álláspontot képviselő Bajcsy-Zsilinszky Endre sem. A jelentés a népi írók körét említi egyetlen olyan csoportként - Illyés Gyula és Matolcsy Mátyás nevét külön is említve - amelyik nem ellenszenvvel, hanem több-kevesebb lojalitással viseltetik a Szovjetunió iránt, ám e közösség befolyását, szervezettségét csekélynek ítéli.¹¹⁶

A csehszlovák-szovjet kölcsönös segítségnyújtási egyezmény megkötését (1935 május 1.) követően a szovjet-magyar kapcsolatok nem tudtak kimozdulni a „normalizált” kapcsolattartás szintjéről. A müncheni, majd a bécsi döntés kísérőjelenségeként a szovjet külügyi vezetés visszafogottsága mellett érzékelhetően ellenségesse vált a szovjet sajtó Magyarországgal szemben, amelyet fasiszta országgént, agresszorként állítottak be.¹¹⁷ A politikai, gazdasági kapcsolatok terén érdemi változás 1939-ben következett be. Magyarország 1939. január 17-én csatlakozott az Antikomintern Paktumhoz, amelyre válaszul a szovjetek a külképviseletek kölcsönös bezárását kezdeményezték, így Jungerth-Arnóthy márciusban hazahívták. Nem sokkal később, a szovjet-német megnehtámadási szerződés megkötését követően német sürgetésre Magyarország és a Szovjetunió 1939 nyarán megállapodást kötött a diplomáciai kapcsolatok visszaállításáról. A kárpátaljai magyar bevonulás, illetve a Ribbentrop-Molotov-paktum titkos záradékában foglaltak végrehajtása következtében Magyarország és a Szovjetunió közvetlen szomszédságba kerültek egymással, közös határszakasszal. (A még nemrég a status quo fenntartásának szükségességét képviselő Szovjetunió a versailles-i

¹¹⁶ Kolontári Attila: Magyar-szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920-1941. i.m. 215.

¹¹⁷ Uo: 254-55.

békerendszer megszüntetésének legnagyobb haszonélvezőjévé vált.) A hivatalos kapcsolatok rendezését követően jelentősen fellendültek a kétoldalú kapcsolatok, amelyet a Romániával szembeni érdekazonosság is elősegített. A képviselőket kibővítették és 1940 szeptemberében a kereskedelmi szerződést, valamint a vasúti forgalmat szabályozó egyezményt is aláírták. A javuló viszonyra jellemző, hogy 1940. június 19-én Csáky István külügyminiszter ellátogatott a Bajza utcai szovjet követségre, hogy megtekintse az *I. Péter* című filmet¹¹⁸. 1940 novemberében Rákosi Mátyás és társai szabadon engedése, majd az 1848-as honvédszászlók visszaadása szintén a kapcsolatok élénkülésének fontos momentumai. A jugoszláviai magyar akció ellenére a Szovjetunió részt vett a Budapesti Nemzetközi Vásáron. Az 1941. május 2-án megnyíló szovjet pavilon iránt igen nagy érdeklődés mutatkozott, a kiállításra Horthy Miklós kormányzó és Bárdossy László külügyminiszter is ellátogatott a kereskedelmi miniszter és Budapest polgármestere mellett.¹¹⁹

A moszkvai magyar nagykövetség által hazaküldött táviratok 1934 és 1941 között a lehetőségek szerint részletes tájékoztatást adtak a szovjet belpolitikai viszonyokról is. A jelentésekből kiviláglik, hogy a szovjetek több ízben szóvá tették a magyar sajtó szovjetellenes hangütését¹²⁰, aminek következtében Jungerth-Arnóthy, moszkvai magyar követ 1937. február 9-én táviratában arra kéri a külügyminisztert, hogy mérséklőleg hasson „a magyar sajtó szovjetellenes irányára.”¹²¹ 1937 folyamán a képviselő tájékoztatást adott a személyi kultuszról, a tömeges letartóztatásokról, a perekről és a kivégzésekről, az egyre jobban eluralkodó félelem légköréről. Az egyik táviratban a követ arról számol be, hogy a letartóztatások a Külügyi Népbiztosságot is érintették, beleértve a magyar ügyekkel foglalkozó munkatársakat is, és felhívta a figyelmet arra, hogy ez a követségi munkát, ügyek intézését minden bizonnyal megnehezíti majd.¹²² Jungerth-Arnóthy kiváló diplomata volt, jó megfigyelőkészségéről, alapos tájékozottságáról a követi jelentések, valamint naplója is képet adnak. Hamar felfigyel a személyi kultuszra, a nagy terror hatalomtechnikai mozgatórugóira és lehetséges következményeire. Megfigyelőként – a diplomaták hivatalos meghívást kaptak – maga is részt vett a Radek-Pjatakov per majd minden tárgyalási fordulóján. Visszaemlékezéseiben a tárgyalásokról részletesen beszámol, kiemelve azok nyilvánvalóan

¹¹⁸ Lengyel Béla: i.m. 369.

¹¹⁹ Kolontári Attila: *Magyar-szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920-1941*. i.m. 320.

¹²⁰ Jungerth-Arnóthy 1936. november 6-i, illetve 1937. március 25-i jelentése. *Moszkvai magyar nagykövetség jelentései, 1935-1941*. Szerk: Peter Pastor, Századvég Kiadó, Budapest, 1992. 59-62., valamint 84.

¹²¹Uo: 74.

¹²² 1937. június 13-i keltezésű távirat. Moszkvai magyar nagykövetség jelentései. i.m. 100-101.

„színházi”, koncepciós jellegét.¹²³ Ugyanakkor a követ sem tud magyarázatot adni arra, hogy mivel tudták a vádlottakat a bűnösségük beismerésére rávenni. A követségi táviratokban szó esik természetesen Kun Béla és társai letartóztatásáról is. Több jelentés is tartalmazza azoknak a magyar állampolgároknak a nevét, akiket közönséges, vagy politikai bűncselekmények vádjával vettek őrizetbe. A letartóztatásokról a nagykövetség nem a szovjet hivataloktól, hanem a hozzátartozóktól értesült. Több ízben is igyekezett interveniálni ügyükben, például a Külügyi Népbiztosság politikai igazgatójánál, de hasonlóan más érintett országok külképviseleteinek erőfeszítéseire, minden eredmény nélkül.¹²⁴

Végezetül röviden ki kell térni a magyar népbiztos, Rákosi Mátyás és a magyar honvédszászlók kicserélésének ügyére is. A Rákosi-perек jelentős nemzetközi visszhangot váltottak ki: Rákosiék szabadon bocsátásának kérdése nemzetközi munkásmozgalmi kampányokat, illetve a nyugati baloldali értelmiség részéről tiltakozási akciókat eredményezett. Nem utolsó sorban pedig befolyásolták, éveken át terhelték a szovjet-magyar kétoldalú kapcsolatokat. 1925 novemberében az illegalitásban lévő magyar kommunista mozgalom újjászervezésével megbízott Rákosi Mátyást négy társával együtt statáriális bíróság elé állították, majd az 1926 július 12. és augusztus 4. között zajló, úgynevezett első Rákosi perben 8 és fél év fegyházbüntetésre ítélték. A per a Rákosival rokonszenvező helyi munkásmozgalmi szervezetek körében tiltakozó akciókat váltott ki (levelek, demonstrációk, újságcikkek formájában) a külföldi magyar képviseleteknél. A Szovjetunió mérsékeltebb, óvatos álláspontra helyezkedett: hivatalosan nem lépett föl a magyar kormánynál Rákosi érdekében. Az időközben a nemzetközi kommunizmus ismert figurájává avanszáló, az egykori kereskedelmi népbiztos-helyettes, majd szociális termelésért felelős népbiztos megmentését azonban presztízskérdésként kezelte, így más csatornákon, közvetítők útján nagy aktivitást kifejtve igyekezett elérni a halálos ítélet megakadályozását.¹²⁵ Rákosi befolyásos ügyvédje, Lengyel Zoltán már 1927-ben felvetette Rákosi és társai átadását a szovjeteknek az 1848-49-es honvédszászlókért cserében.¹²⁶

A diplomáciai kapcsolatok felvétele után sokan abban reménykedtek, hogy Rákosi ügye is rendeződhet. Ehelyett az egykori népbiztost második alkalommal is bíróság elé állították. Az

¹²³ Jungerth-Arnóthy: i.m. 220-223.

¹²⁴ Moszkvai magyar nagykövetség jelentései. i.m.132., valamint 194-195.

¹²⁵ Kolontári Attila: Magyar-szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920-1941. i.m. 345. Seres Attila doktori értekezése. i.m. 94.

¹²⁶ Seres Attila doktori értekezése. i.m. 99.

1935. január 21. és február 8. között zajló per (a volt népbiztost a Tanácsköztársaság idején elkövetett bűnök vádjával állították bíróság elé) még komolyabb nemzetközi visszhangot, tiltakozási hullámot váltott ki, mint az első. Még a londoni Lordok Házában is vita bontakozott ki, azt a kérdést feszegetve, hogy a per ellentétes-e a trianoni békeszerződéssel.¹²⁷ Tekintettel arra, hogy olyan bűncselekmények elkövetésével vádolták Rákosit, amelyről az igazságszolgáltatásnak már az első per idején tudomása volt, az eljárásra az lehet a racionális magyarázat, hogy a kormányzat ezzel is demonstrálni kívánta, hogy a budapesti szovjet követség felállítását követően sem szüntette be a harcot a bolsevik propaganda ellen. A halálos ítélet ugyan elmaradt, a várakozások ellenére a Rákosi ügyvédjei által szorgalmazott csere ekkor még nem valósulhatott meg, részben annak következtében, hogy a volt népbiztost időközben beválasztották a Komintern végrehajtó bizottságába.¹²⁸

A kétoldalú kapcsolatok egyik fontos mozzanatát az 1848-as magyar zászlók visszaszerzése jelentette. A magyar szabadságharcos zászlókról orosz vidéki városokban járt magyar hadifoglyok jelentéseiből értesült a magyar kormány. Jungerth-Arnóthy 1935. májusában felkereste a *Pester Lloyd* tudósítójával a Forradalmi Múzeumot, ahol 42 zászlót talált.¹²⁹ A zászlók és ezzel Rákosi ügyének rendezése azonban csak a német-szovjet meg nem támadási egyezményt követően vált lehetővé. A lobogókat a szovjetek ünnepélyes keretek között 1941. március 20-án adták át a moszkvai Vörös Hadsereg székháza dísztermében Kristóffy József magyar követnek. A moszkvai magyar követ külügyminiszternek címzett jelentéséből tudható, hogy a szovjetek – díszszázad felállításával, zenekarral, magas rangú képvisellel, ünnepélyes beszédekkel – az átadáskor meglehetősen kitettek magukért. A zászlókat még aznap útnak indították Budapestre, szintén ünnepélyes keretek között, külön vasúti kocsiban, orosz tiszti küldöttség és díszőrség jelenlétében.¹³⁰ A szovjet gesztust összességében a magyar sajtó is szimpátiával fogadta.¹³¹

¹²⁷ Kolontári Attila: Magyar-szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920-1941. i.m. 352.

¹²⁸Uo: 350.

¹²⁹ Jungerth-Arnóthy Mihály naplója. i.m.138-139.

¹³⁰ 1941. március 21-i jelentés. Moszkvai magyar nagykövetség jelentései. i.m. 296-97.

¹³¹ Kolontári Attila: Magyar-szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920-1941. i.m. 363.

2. Kulturális érintkezések

Az iménti fejezetből jól látható, hogy a két világháború közötti kereskedelmi, gazdasági kapcsolatok gyérnek bizonyultak, és ezen a hivatalos kapcsolatfelvétel sem változtatott érdemben. Ez a megállapítás még inkább érvényes a kulturális és a tudományos területre, ahol az érintkezések még szórványosabbnak, esetlegesebbnek mutatkoznak.

2.1. Az orosz irodalom magyarországi recepciója

Az orosz birodalmat mindig is az idegenszerűség, a rejtélyesség aurája vette körül, amihez a nehéz megközelíthetőség, a megszerezhető ismeretek szűkössége, a cirill betűs orosz írás is hozzájárult. Tájékozódási lehetőségét az országról sokáig gyakorlatilag csak az irodalma kínált, ami felettébb népszerűvé tette az orosz irodalmi alkotásokat. Európa kitüntetett figyelemmel fordult az orosz irodalom felé, ami a 19-20 század fordulójára igazi rajongássá vált. Az 1907-es bolsevik forradalom, majd a szovjet rendszer tovább táplálta a kíváncsiságot. Az orosz világ titokzatossága az első világháborút követően a hírek ellentmondásossága, a megbízhatatlan, sokszor tudatosan torzított információk, a problematikus határátkelés és az izoláltság miatt a Szovjetunió létrejöttével még kézzelfoghatóbbnak bizonyult. Az ismeretszerzés egyik legfontosabb eszközét a két világháború között is az irodalom jelentette a külföldiek számára. Ez egy olyan ország esetében, mint Magyarország, ahol mind a hivatalos, mind pedig a privát kapcsolatok erősen korlátozottak voltak, hangsúlyosan érvényesnek bizonyult. Tekintettel arra, hogy Európa, így Magyarország Oroszország-képét meghatározó módon befolyásolta az orosz irodalom, érdemes, hacsak vázlatosan is, külön kitérni magyarországi befogadástörténetének sajátosságaira.

2.1.1. Orosz-magyar irodalmi kapcsolatok az első világháborúig

„[...] a régi Oroszország mintegy az európai népek tudatán kívül élt”- írja György Lajos irodalomtörténész egyik tanulmányában.¹³² Az orosz birodalom Nagy Péter idején kezd el láthatóvá válni és tájékozódni nyugati irányba. Az orosz irodalom eleinte nem érintkezett az európai kultúrával, térnyerése a nyugati világban lassan, csak a 18. század második felében

¹³² György Lajos: *A magyar és az orosz irodalom kapcsolatai*. Erdélyi Múzeumi Egyesület, Kolozsvár, 1946. 4.

vette kezdetét. A szellemi és politikai közvetítő szerepet a németek látták el, gyakorlatilag ők fedezték fel és terjesztették Európa-szerte az orosz irodalmat. Az 1920-as években hasonló szerepet töltenek majd be a szovjet irodalom megismertetése terén is.¹³³

Az orosz-magyar irodalmi kapcsolatok több évszázados hagyományt tudhatnak maguk mögött.¹³⁴ A történelmi és társadalmi párhuzamosságok, a magyar és az orosz vidéki élet rokonságai inspirálták, erősítették az érdeklődést az orosz irodalom iránt¹³⁵, amely Magyarországra is nyugati, elsősorban német közvetítéssel jut el. A magyar sajtó eleinte csak általános ismertetéseket tesz közzé az orosz irodalomról, később külföldi kritikák fordításai is olvashatók, majd német és francia közvetítéssel maguk az alkotások is hozzáférhetővé válnak. A magyar romantika már kitüntetett érdeklődéssel fordul az egzotikus országok, így Oroszország irodalma felé. Az 1860-as években az orosz irodalomról, mint világszerte meghatározó jelenségről írnak a magyar szerzők.¹³⁶ Az orosz irodalmi alkotások frissesége, az ábrázolt világ exotikuma, mély lelkisége, szenvedélyessége és realizmusa a 19. század közepétől bámulatba ejtette Európát. Ez alól Magyarország sem volt kivétel, a századfordulón valóságos rajongás vette körül az orosz irodalmat idehaza is.

A magyar–orosz irodalmi kapcsolatok fejlődését a reformkorban jelentősen meghatározta a hazai nemesség mélységes ellenszenve, állandó félelemérzete a cári önkényuralomtól, az orosz despotizmus elnyomó módszereitől. A kancsuka, az éhség, a szibériai deportálások hírei

¹³³ Uo: 6.

¹³⁴ A szépirodalmi művek hírért jelentősen megelőzték az orosz tudományos élettel kapcsolatos híradások. A magyar lapok orosz vonatkozású beszámolóit az 1790-es évek végén, a 18. század elején elsősorban Oroszország politikai, katonapolitikai életét érintették. V. Molnár László kutatásaiból kiderül, hogy a 18-19. század fordulóján a magyar érdeklődők összességében elenyészően kevés információval rendelkeztek a cári államról és kultúrájáról. V. Molnár László: i.m. 216. Letöltés: 2018. október 14.

¹³⁵ Erdély Jenő így fogalmaz a *Nyugat* hasábjain Kropotkinról szóló írásában: „Irodalmunkban egy-két esztendő óta határozottan észrevehető öntudatossággal alakul ki egy bizonyos orosz szimpátia. Nem csupán arról az internacionális orosz érdeklődésről van szó, amely az orosz regényírók hatása alatt német regényírókban és magyar nyomorriporterekben annyira fölkelt, hanem egy mélyebb, az élet minden fázisában megnyilvánuló hasonlatosságról, amely Magyarországot Oroszország közelébe, hogy ne mondjam, ölébe dobja. Akik végigutaztak a végtelen orosz síkságon, szinte megdöbbenve vették észre, hogy nini, ezek a sivár, alacsony házak az ő gémes kútjaikkal tipikusan magyar hangulatot festenek az orosz égboltra, a szegény muzsik, akinek a szabadsága rosszabb a magyar zsellérénél, éppen úgy reszket az ő nácsálnikjától, mint a mi földtelen parasztunk a szolgabírótól. És a néplélek, ez a sokszor profanizált dús termőtalaja a színeknek, hangulatoknak, a fejlődő életnek ez a kiapadhatatlan forrása mennyire egyformán sír a Volga és a Tisza mellett! Ugyanazok a frázisok, ugyanazok az ütemek csendülnek meg az orosz és magyar népdalokban, úgyszólván csak a hangszer technikájában van különbség. Nemrég hallottam Petőfi dalait sok invencióval megzenésítve, a szomorúja egészen a szibériai fegyencek éneke volt, a vidáma pedig a kecskebukázó orosz táncoké.” Kropotkin: Egy orosz forradalmár emlékirata. *Nyugat*, 1912. 7. sz. 644-45. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00101/03267.htm>. Letöltés: 2018. november 10.

¹³⁶ Katona Edit: Arany János és az orosz irodalom. In: *Tanulmányok a magyar-orosz irodalmi kapcsolatok köréből I.* Akadémiai Kiadó, 1961. 316.

Magyarországra is eljutottak. Az 1825-ös dekabrista felkelés komoly érdeklődést váltott ki a magyar sajtóban, egyre-másra jelentek meg az orosz vonatkozású cikkek, miközben láthatóan növekedett az Oroszország iránti rokonszenv. A magyar nemesség a dekabristák harcában az önkényuralom elleni, szabadságért folytatott küzdelmet ismeri fel.¹³⁷ A hazai reformmozgalom az irodalom terepén bontakozik ki, a függetlenségért, a polgárosodásért folytatott küzdelem letéteményese az 1820-1830-as években az irodalom, ezért is mutatkozott kiemelt érdeklődés általában az oroszok, majd az irodalmuk iránt. A dekabrista mozgalom, a lengyel felkelés elfojtása, majd a cári Oroszország által, az 1848-49-es magyar forradalom és szabadságharc leveréséhez nyújtott segítség újra felszította az oroszellenes érzelmeket. Ennek ellenére néhány évvel később az orosz irodalom magyarországi befogadása kapcsán megfogalmazódik – például Arany János és Vajda János részéről - az orosz nép, az orosz irodalom és a cári hatalom megkülönböztetésének szükségessége.¹³⁸ Ezt a világos különbségtételt láthatjuk Jókai Mór *A jövő század regénye* és a *Szabadság a hó alatt* című műveinek témaválasztásában is.¹³⁹

Legfontosabb orosz hatást a magyar irodalomra az orosz regény jelentette. Puskin *Anyeginje* verses elbeszélések sorához szolgál inspirációs forrásul. (Arany László *Déliabok hőse* pl.)¹⁴⁰ A Nyugat-Európában az 1840-es évektől kibontakozó Puskin-kultusz, az *Anyegin* Magyarországon is óriási népszerűsége tesz szert. Puskin és Lermontov példája a nemzeti irodalom népi forrásokból való megújítása, a modern nemzeti eposz megteremtésének lehetőségét bizonyítja.¹⁴¹ Prózaírók közül Gogol mellett Turgenyev kap kiemelt figyelmet, aki szintén óriási hatást gyakorolt a magyar prózára. Az *Apák és fiúk* szerzője által ábrázolt vidék, az emberek, a halódó, kiüresedő nemesi élet ismerősnek hat a magyar olvasók számára. Diószegi András mutat rá egyik tanulmányában, hogy a franciák, németek, angolok, amerikaiak egy kicsit önmagukat csodálták Turgenyev művészetében: a franciák például a világosságot, az eleganciát, a németek a lírát, miközben mindnyájukat ámulatba ejtette az érzelmes és rejtelmes orosz lélek. „A magyar irodalom viszont a legrokonabbnak épp azt érezte belőle (mármint

¹³⁷ Fenyő István: Az orosz irodalom fogadtatása a reformkori magyar hírlapirodalomban. In: Tanulmányok a magyar-orosz irodalmi kapcsolatok köréből I. i.m. 204-205.

¹³⁸ Zöldhelyi Zsuzsanna: Az orosz irodalom magyar fogadtatása a XIX. században. In: *Bevezetés a XIX. századi orosz irodalom történetébe II.* Alkotó szerkesztő Kroó Katalin, Bölcsész Konzorcium, Budapest, 2006, (826-850.) 827.

¹³⁹ Fried István: A szláv–magyar irodalmi / kulturális kapcsolatok (különös tekintettel az orosz–magyar viszonylatokra) In: *Bevezetés a XIX. századi orosz irodalom történetébe II.* Alkotó szerkesztő Kroó Katalin, Bölcsész Konzorcium BUDAPEST, 2006. (721-738.) 723.

¹⁴⁰ Sótér István bevezető tanulmánya. In: *Tanulmányok a magyar-orosz irodalmi kapcsolatok köréből.* I. i.m. 2.

¹⁴¹ *Orosz írók magyar szemmel. Az orosz irodalom magyar fogadtatásának válogatott dokumentumai* (1820-1920) I. kötet. Szerkesztette és a jegyzeteket írta D. Zöldhelyi Zsuzsanna. Tankönyvkiadó, Budapest, 1974. A szerkesztő bevezető tanulmánya, 23.

Turgenyevből), ami a Nyugatnak idegen: az orosz életben, az orosz tájban a maga életét, hazáját látta megelevenedni, az orosz lélekben a maga jellemét, tunyaságát, oblomovizmusát, feleslegességét, indulatait megéledni. Éppen ezért a mi irodalmunk vonzódása a turgenyevi szellemhez materiálisabb, a legalapvetőbb élettényekben gyökeredző.”¹⁴²

1860-as években még a német és a francia a közvetítő nyelv, de már megjelennek az oroszul tudó magyarok is (Bérczy Károly, Zilahy Imre), akik már orosz eredetiből fordítanak.¹⁴³ Az orosz kultúra közvetítésében meghatározó szerepet tölt be Jókai Mór is, akinek az orosz téma iránti érdeklődése az 1870-es években teljesebbé válik. 1870-ben alkotja meg „*A jövő század regényét*” és a „*Szabadság a hó alatt*” című művét, amelyben a dekabristák mozgalmának ábrázolásakor a magyar társadalmának problémáit feszegeti. Ezekben az években nagy figyelmet kapnak az európai és a magyar sajtóban egyaránt a narodnyikok által elkövetett merényletek is. A pánszlávizmustól, a despotizmustól való félelem kiegészül a nihilizmus veszélyével, amelyben Jókai is igazi világhatalomtrófiát látott.¹⁴⁴

Az orosz irodalom nyugat-európai fogadtatásának újabb állomása Dosztojevszkij és Tolsztoj megjelenése. A két nagy orosz író meglehetősen késéssel, csak az 1880-as években válik ismertté Magyarországon. A 19. század utolsó évtizedeiben egyre több az eredeti oroszról történő fordítás, a századfordulón jelennek meg az első színvonalas orosz irodalomtörténeti tanulmányok is.¹⁴⁵ A magyar kiadók folyamatosan adják közre többek között Gogol, Turgenyev, Tyutsev, Nyekraszov, Dosztojevszkij, Tolsztoj műveit. Az érdeklődés az orosz realista regények után a kisepika, például Csehov munkássága felé fordul. Az első világháborút követően igazi Dosztojevszkij-kultusz bontakozik ki Magyarországon.

¹⁴² Diószegi András: Turgenyev magyar követői. In: *Tanulmányok a magyar-orosz irodalmi kapcsolatok köréből II.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. Szerkesztette Kemény G. Gábor. 135. Ezzel a sajátos belső rokonsággal, szellemi, lélekbeli közösséggel magyarázza Kárpáti Aurél is Turgenyev példátlan magyar népszerűségét a *Földek testvérisége* című írásában (*Új nemzedék*, 1914/24): „Ez a férfiasan bánatos hangulat, amely úgy száll föl és lebegi körül alakjait, mint az orosz puszták alkonyati köde, senkinek sem ismerős annyira, mint nekünk. Senki sem érzi rajtunk kívül a földnek, a végtelen füves rónának azt a halálosan csendes, könnyet és szorongást sajtoló, zsibbasztó hatalmát; a földhőzkötöttségnek, a földéhségnek és imádatnak, általában a földnek és az embernek ezt az ezernyi rejtett, titkos vonatkozását, amiről legérthetőbben Turgenyev oroszai számolnak be nekünk. Az ember és a föld együvé tartozókká, egy eleven testté lesznek az orosz regényekben, úgy ahogy a magyar paraszt és úr hozzánőtt a földjéhez, amit, ha kihúznak alóla, szomorú torz figurává válik, aki sehol másutt nem tud elhelyezkedni az életben. A fekete föld a Volga és a Tisza között egyforma és belőle sarjadt fű és ember sem mutat nagy eltéréseket.” *Orosz írók magyar szemmel. Az orosz irodalom magyar fogadtatásának válogatott dokumentumai.* (1820-1920) I. kötet. i.m. 328.

¹⁴³ Orosz írók magyar szemmel. I. kötet. i.m. 23.

¹⁴⁴ Zöldhelyi Zsuzsanna: Az orosz irodalom magyar fogadtatása a XIX. században. i.m. 831-832.

¹⁴⁵ Iglódi Endre: Az Igor-ének kezdeti fogadtatása Magyarországon. In: *Tanulmányok a magyar-orosz irodalmi kapcsolatok köréből I.* i.m. 76.

2.1.2. Az orosz irodalom fogadtatása Magyarországon a két világháború között

A kiábrándító világháborús tapasztalatok, az orosz forradalmi kísérlet tovább táplálják az érdeklődést az orosz nép és kultúra iránt. Fontos kiemelni, hogy a bolsevik forradalmat követően a kétfelé szakadt orosz irodalom egyaránt utat talál a magyar olvasókhoz. Különösen a kezdetekben az emigrációba kényszerült szerzők - Bunyin, Kuprin, Arcübasev, Merezkovszkij - alkotásai komoly figyelmet kapnak, ám hamarosan még nagyobb kíváncsiság mutatkozik a bolsevik rendszer talaján kibontakozó új irodalom iránt. Bonkáló Sándor például a *Nyugat*ban közzétett elemzésében az emigráns irodalom menthetetlenségéről értekezik, amely szerinte merev konzervativizmusával, maradiságával képtelen a megújulásra: „*Ahol nincs fejlődés, ott csak haldoklásról beszélhetünk. S valóban az emigráns irodalom a művészetre nézve haldoklik.*”¹⁴⁶ Az 1920-as évek végén a magyar könyvpiacra a szovjet írók, úgymint Bjelij Andrej, Brjuszov, Pilnyák, Kátájev, Taraszov, Szejfullina Lídia, Bábel, Leontov Leonyid, igazi irodalmi különlegességnek számítottak.¹⁴⁷ A titokzatos és mély orosz lélek, az orosz világ varázsa iránti rajongás magyar íróinknál is, Krúdy Gyula, Ady Endre, Kuncz Aladár, majd Kosztolányi Dezső írásaiban egyaránt visszatükröződik. Az orosz-magyar irodalmi kapcsolatok egyik legfontosabb momentumát a korszakban a tíz szovjet író bemutató, *Mai orosz dekameron* című antológia megjelenése fémjelezte 1935-ben. A *Nyugat* kiadásában publikált kötetet, amely Magyarországon az első összefoglaló műnek számít az új orosz irodalomról, Illyés Gyula szerkesztette és a bevezető tanulmányt is ő írta hozzá.¹⁴⁸ Hasonlóan fontos esemény volt ezt megelőzően az első átfogó irodalomtörténeti áttekintés, Bonkáló Sándor *Az orosz irodalom története* című munkájának 1926-os közzététele is.

A két világháború között az érdeklődés az orosz irodalom iránt, annak hazai népszerűsége függetlenedni tudott a politikai és társadalmi kapcsolatok meglététől, illetve minőségétől, ahogy attól is, hogy a magyar nemzet- és köztudatban a cári Oroszországról határozottan

¹⁴⁶ Bonkáló Sándor: Az orosz emigráns-irodalom. *Nyugat*. 1925. 22. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00384/11802.htm> . Letöltés 2018. november 10.

¹⁴⁷ György Lajos: A magyar és az orosz irodalom kapcsolatai. i.m. 54.

¹⁴⁸ Széchenyi Ágnes felhívja a figyelmet arra, hogy Gellért Oszkár tanúságtétele szerint a kötet anyagát, a novellákat, az írók életrajzát és fényképét a szerkesztőség készen kapta a budapesti szovjet nagykövetségtől, Szemjon Mirnij kulturális attasétól. Széchenyi Ágnes: Az orosz (b)irodalom recepciója Magyarországon (1825-1945) In: *Az orosz birodalom születései: Magyar kutatók tanulmányai az orosz történelemről*. Szerk. Frank Tibor, Gondolat Kiadó, Budapest, 2016. 345-370.18. Letöltés: 2018. november 11.

negatív, ellenszenves kép rajzolódott ki. Az orosz irodalom, leginkább a regény ráadásul kifejezetten rokonszenvet is ébresztett az oroszok, az orosz nép iránt. Ez a kiemelt figyelem az 1930-as évek végére megcsappanni látszott, a háború kitörésével pedig az irodalmi érintkezések is megakadtak.

Az orosz irodalomnak komoly teret biztosítottak a magyar folyóiratok. Az 1850-es évektől kezdve a magyar szépirodalmi lapoknak alig akad olyan évfolyamuk, ahol ne szerepelne orosz szerző verse vagy novellája.¹⁴⁹

A két világháború közötti időszakot tekintve a lapok közül elsősorban az ízlésformálásban, a kánonképzésben egyaránt kitüntetett szerepet betöltő és nagy nemzetközi kitekintéssel rendelkező *Nyugat* című folyóirat írásaira érdemes, hacsak röviden is, külön kitérni. Ahogy Bodnár György találóan fogalmaz: „A Nyugat beleszületett az orosz irodalom kultuszába.”¹⁵⁰ A lap fennállása alatt mintegy másfélszáz írást közölt orosz és szovjet irodalmi alkotásokról, folyamatosan nyomon követte az orosz irodalom alakulását, beszámolt a jelentősebb történésekről, eseményekről. Figyelme a téma iránt majd csak 1938 tájáktól kezdett érzékelhetően visszaszorulni. A *Nyugat* az orosz irodalom megismertetése szempontjából is befolyással volt a többi magyar folyóiraatra és jelenetős mértékben meghatározta az orosz irodalom befogadását. A *Nyugat* mellett például az *Erdélyi Helikon* és a *Korunk* az 1920-as évek közepétől folyamatosan tájékozik az orosz irodalom irányába.¹⁵¹

A *Nyugat* alapvetően rokonszenvvel fordult az orosz kultúra, irodalom felé. Ennek érzelmi alapja a már több ízben említett sajátos rokonságérzés, azaz annak felismerése volt, hogy a magyar és az orosz társadalmi fejlődés, a magyar és az orosz vidéki élet számos hasonlóságot mutat. Ahogy Oláh Gábor már 1910-ben a *Nyugat*-ban megállapítja: „Az orosz muzsik és a magyar paraszt élete, lelke, sorsa, tragikuma sokkal közelebb esik egymáshoz, mint a Volga folyam a Tisza folyóhoz.”¹⁵² Ez a rokonságtapasztalat, mint ismétlődő motívum, a későbbiek során több esetben megfogalmazódik a folyóirat lapjain. Hasonló megállapításra jut két évvel később, 1912-ben Erdély Jenő a már idézett, Kropotkinról szóló írásában is. A falura, a tájra

¹⁴⁹ György Lajos: A magyar és az orosz irodalom kapcsolatai. i.m. 59.

¹⁵⁰ Bodnár György: A „Nyugat” és az orosz irodalom. In: *Tanulmányok a magyar-orosz irodalmi kapcsolatok köréből II.* i.m.437.

¹⁵¹ György Lajos: A magyar és az orosz irodalom kapcsolatai. i.m. 62.

¹⁵² Oláh Gábor Bodnár György idézi. A „Nyugat” és az orosz irodalom című írásában. In: *Tanulmányok a magyar-orosz irodalmi kapcsolatok köréből. II.* i.m. 440.

vonatkozó rokonsághélményt egyébként - erről a későbbiekben részletesen lesz majd szó - nemcsak az orosz irodalmat olvasók ismerik fel, hanem az Oroszországot, Szibériát megjárt magyar hadifoglyok is. A vidéki élet hasonlósága mellett a folyóirat rámutat az orosz nemesi és a magyar dzsentriirodalom közötti analógiára is, többek között arra, hogy az orosz irodalom felesleges embere a magyar dzsentri megfelelőjeként értelmezhető. Ahogy Bodnár György tanulmányában írja: „Egy letűnő világ, osztály iránti nosztalgia, a belátás és az érzelmek kettészakadása keltette melankólia, a felesleges emberek világa az orosz irodalomban párhuzamba állítható a dzsentrivilágot nosztalgiájával, kesernyész derűvel, olykor cinizmussal leltározó magyar irodalommal.”¹⁵³

Az októberi forradalmat követően a *Nyugat* szerzői tényként kezelik az orosz szerzők bolsevik elköteleződését, és elismeréssel nyugtázzák a szovjet irodalom érdemeit. Harcosan negatív attitűddel alig lehet találkozni, e tekintetben Ignotus és Szász Zoltán cikkei kivételszámba mennek. Míg Ignotus írása¹⁵⁴ meglehetősen indulattal a nyugati ember számára elfogadhatatlan bolsevizmus, az orosz jellem és az ázsiai jelleg közötti összefüggésekre világít rá, addig Szász Zoltán több publicisztikájában is azt fejtegeti, hogy hosszú távon a bolsevik rendszerben, „*ahol lélekzeni is csak a diktatúra szabályai szerint szabad*” nem sarjadhat ki értékes irodalom.¹⁵⁵ A *Nyugat*-ban megjelent írások is érzékeltetik, hogy az orosz irodalom iránti érdeklődés csak

¹⁵³ Bodnár György: Dosztojevszkij Magyarországon. In: Tanulmányok a magyar-orosz irodalmi kapcsolatok köréből II. i.m. 440.

¹⁵⁴ Ignotus 1926-os, Fülöp-Miller René *Geist und Gesichte des Bolschewismus* című kötetéről írt kritikájában a bolsevizmus természetéről rajzol meglehetősen sötét képet: „[...] nem az a baj, hogy a szocializmussal s a marxizmussal idegen momentum vegyült volna az orosz néplélekbe, hanem, hogy ez idegen momentumok apóropójából s cégére alatt a legoroszabb, legázsiaibb, legvademberibb gondolkodás ölt a bolsevizmusban cselekvő testet. Ahol az emberből a saját lelket ki akarják irtani s egy percre sem hagyván őt egyedül s a maga kényére, hangyai módon akarják belőle kitenyészteni a kollektív embert, s mialatt a vallást kiirtják: a masinát úgy kell szolgálni, mintha isten volna, ott annyira vannak a Marx kollektívizmusa és materializmusa, mint a nápolyi katolicizmus vagy a nagy-károlyi kereszténység a Názáreti Jézus tanításaitól. [...] A szocializmus lehet tömeghitnek szánva: a bolsevizmus tömegőrület, alulról felcsapva a vezetőkre s fölülről vissza nehezelve a népre, szakasztott a cárizmus. [...] Bizonyos, hogy nyugati ember számára rémitő jelenség a bolsevizmus, s nem csoda, ha minden rabságot vállal vagy tűr, csak ettől a rabságtól menekedjék, az orosz lelki betegségtől, melyet gyönyörű megolvasni a nagy orosz költőknél, de éppoly irtózatossá válik gyanánt parancsba kapni, mint egy lipótmezei ember hatalmába kerülni. A Fülöp-Miller könyve olyan barbárul mechanizált mélységeket tár föl, miknek széléről a Spengler-től lenézett civilizált ember boldogtalan ugrik vissza a nyugati mechanizálású civilizációba.” Ignotus: A történelem mögül. Könyv a bolsevizmusról. *Nyugat*, 1926.19. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00404/12526.htm>. Letöltés: 2018. november 12.

¹⁵⁵ „Általánosságban azonban a bolsevizmus nem kedvez az irodalomnak. És pedig nemcsak oly értelemben, hogy a diktatúra ott, ahol uralkodik, lehetetlenné teszi minden nagy, legalább is igen sok kiváló egyéniség kifejlődését, hanem tisztán azért is, hogy a primitívséget, a kezdetlegességet, a vadságot és a nyersséget mintegy eszményévé avatja. Ez meglátszik ott is az irodalmon, ahol sohse jutott uralomra a bolsevizmus, ahol csak híradásokon és olvasmányokon átszűrődött élmény volt: egész Európában.” Szász Zoltán: A háború utáni irodalom szelleme. A háború utáni emberiség két nagy élménye. *Nyugat*, 1927. 21. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00430/13437.htm>. Letöltés: 2018. november 12. Lásd továbbá Szász *Az író a keresztútban* című, hat részből álló cikksorozatát. *Nyugat*, 1932. 1. sz.

részben volt irodalmi. Ez alapvetően persze nem tipikusan magyar jelenség, az orosz irodalom sajátos karakteréből következik. Pjotr Vajl és Alexander Gyeenisz szerzőpáros jogosan állapítja meg kiváló tanulmányában, hogy amióta Ragyiscsev megteremtette a politika és az irodalom jellegzetesen orosz szimbiózisát, a politikai gondolkodás elválaszthatatlan az irodalomtól.¹⁵⁶ A művekről szóló magyar kritikákban az esztétikai szempontokat háttérbe szorítják az orosz néplélekre, az orosz nép messianizmusára, a politikai berendezkedés és az irodalom kölcsönhatásaira vonatkozó elemzések.¹⁵⁷ Schöpflin Aladár *Orosz rejtelem* című, 1914-ben megjelent írása azt a kérdést feszegeti, hogy miként oldható fel az irodalomban megrajzolt jóságos és szenvedő orosz nép, és a más népekkel szemben tanúsított orosz erőszak, kegyetlenség, elnyomás, árulás és erkölcsi gátlástalanság között feszülő ellentmondás. Erre a szerző szerint a válasz Oroszország sajátos történelmi fejlődésében keresendő. „Ti ma is féllábbal Ázsiában vagytok, féllábbal Európában. Elméteket kitárjátok időnként Európa eszmeáradatának, mióta cárotok kancsukával fordította orcátokat nyugat felé, de ázsiaiak maradt lelketeknek csak méreg, amit zagyván magtokba szívtatok.”¹⁵⁸ Az ázsiai gyökerezettség, a szerző által mérgezettnek tekintett bizánci kereszténység, a társadalmi, politikai lét mindennapi rettenete, az orosz történelmi fejlődés sajátosságai, időn kívülsége hozza létre a sajátosan orosz irodalmat: „Boldogtalanok vagytok, nincs egyebetek, mint művészetetek. [...] Minden művészet gyönyörben fogant, csak a tiétek a szomorúságban. Ezért nincs bennetek tette kész akarata, amely a cselekvésben ki tudja élni az élet teljességét. És ezért vagytok, akarattalan és szervezetlen tömeg, kész eszközei annak, aki a fejetekre tapos a lábával és kíméletlen akarattal kerget titeket oda, ahova nem akartok menni. Miellenünk, hogy megfosszon bennünket attól, amitől titeket már régesrég megfosztott: szabad, emberséges életünk lehetőségétől. [...] Ti, magatok, legjobb elméitek úgyszólván mind, hontalanokká váltatok a saját hazátokban. Turgenyev, lelki szabadságot, szellemedhez méltó környezetet, a szabad megnyilatkozás lehetőségét keresve elmenekültél nyugatra a saját hazád elől, Dosztojevszkij, oroszok orosz száműzetést és az orosz szenvedés benned koncentrálódott roppantsága nyavalyatörésig zaklatta emberi teherbírású idegeidet. Tolsztoj, száműztet magadat korod orosz életéből és korod minden életéből, száműztet magad a kultúrából kis falud együgyű parasztjai közé.”¹⁵⁹

¹⁵⁶ Pjotr Vajl - Aleszandr Gyeenisz: i.m. 47.

¹⁵⁷ Széchenyi Ágnes: i.m. 9.

¹⁵⁸ Schöpflin Aladár: *Az orosz rejtelem. Nyugat*, 1914. 22. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00162/05251.htm>-
Letöltés: 2018. november 13.

¹⁵⁹ Uo.

Az oroszul kiválóan beszélő Bonkáló Sándor 1925-ben publikált cikkében átfogó képet rajzol az orosz messianizmus történelmi gyökereiről, hagyományairól, valamint a bolsevizmusra gyakorolt hatásáról. Az orosz írókat jellemzően nem irodalmi, esztétikai megfontolások alapján veszi sorba, hanem aszerint, hogy milyen viszonyban állnak a messianizmussal, annak melyik irányzatához kapcsolódnak. Bonkáló két árnyalatot különböztet meg: az egyik a hivatalos egyház, a konzervatívok és a szlavofilek és a hozzájuk közel álló írók által képviselt reakciós messianizmus (pl. Tyutsev, Danilevszkij, Dosztojevszkij), míg a másik a forradalmi messianizmus, amelyet a narodnyikok, a liberálisok és a forradalmárok, valamint a velük rokonszenvező írók (pl. Blok, Bjelij) reprezentálnak.¹⁶⁰ A szerző írásában arra keresi a választ, hogy miként győzedelmeskedhetett a bolsevizmus Oroszországban. Kiváló elemzést ad arról, hogy az orosz messianizmus milyen módon hatotta át fokozatosan az orosz szellemet, ezen belül a 19-20. századi orosz irodalmat. Konkrét példákon keresztül mutatja be, miként váltak az írók maguk is az orosz küldetéstudat, az orosz megváltástan hirdetőivé, ezzel egy időben a „haldokló” nyugati civilizáció megvetésének képviselőivé, előkészítve a szellemi, lelki talajt a bolsevik fordulat sikeréhez.

A *Nyugat* érdeklődése nem szorítkozott az orosz irodalom bemutatására, számos politikai, történelmi természetű írásnak is helyet adott. Az első világháború előestéjén az orosz birodalmi törekvések, az orosz terjeszkedési szándékkal szembeni aggodalom, ezáltal az általános közvéleményt tükrözően oroszellenes érzések kaptak hangot, de szó esett az orosz-japán háborúról is. Ugyanakkor a lap érdeklődést mutatott az orosz tudományosság iránt is, az 1920-as évektől az orosz filozófiát érintő írások is megjelentek, a művészetekkel szembeni kíváncsiságot pedig Bálint Aladár az orosz zenei életről és a balettről szóló tájékoztatásai, ahogy az orosz filmes újító törekvésekkel, valamint a színházi élettel kapcsolatos írások is érzékeltetik.¹⁶¹

A szovjet művek java része folyóiratokban jelent meg (versek, elbeszélések, publicisztikák), ahogy a róluk szóló ismertetések, méltatások is. Az orosz irodalom varázsát, erejét mi sem bizonyítja jobban, hogy a szovjet irodalmi alkotások nem csak a baloldali, de a liberális-radikális lapokban is teret kapnak. (*Századunk*, *Független Szemle*, *Fiatal Magyarország*, *A Hét*, *A Toll*, a *Nyugat* stb.). Figyelemre méltó, hogy a jobboldali *Napkelet* is tesz közzé pozitív

¹⁶⁰ Bonkáló Sándor: i.m. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00374/11390.htm> Letöltés: 2018. november 13.

¹⁶¹ Kalina Katalin: *Orosz irodalom a Nyugat recepciójában*. Doktori értekezés, kézirat. 2010. doktori.btk.elte.hu/lit/kalinakatalin/diss.pdf. 129. Letöltés: 2018. november 15

hangvétellő írásokat, sőt a szélsőjobb sajtó is elismeri a szovjet irodalom kvalitásait.¹⁶² A két világháború között orosz szerzők sokaságát adták közre, csak a kimondottan forradalmi tematikájú művek (*Vasáradat*, *Csapajev*, *Tizenkilencen*) nem jelenhettek meg, ahogy Eisenstein *Patyomkin páncélos* című filmjét sem engedték levetíteni.¹⁶³

Megállapítható, hogy a korszakban intenzív érdeklődés mutatkozott az orosz irodalom iránt. A könyvkiadás üzletileg is megtérült, így szovjet könyvek megjelentetésére nem csak a baloldali, de a polgári kiadók is vállalkoztak.¹⁶⁴ Az orosz szerzők népszerűségéről tanúskodnak az Országos Széchényi Könyvtár adatai is. Az 1934-es kölcsönzési napló szerint a legtöbbet kölcsönzött külföldi írók között Dumas-t, Balzacot messze megelőzve, elsőként Tolsztoj, másodikként Dosztojevszkij, hetedikként pedig Bunyin szerepel.¹⁶⁵ Gorkij és az 1930-as évek második felétől kezdődően Solohov mellett Ilja Ehrenburg volt a legismertebb, legolvasottabb új orosz író. Gorkijnak a *Nyugat* is kitüntetett figyelmet szentelt: az *Artamanovok* című regényét 1926-ban 18 részes folytatásban közölte a folyóirat.¹⁶⁶ Gorkij maga is szoros kapcsolatot ápolt a *Nyugattal*. Kosztolányi 1924-ben felkereste az orosz író olaszországi otthonában, amiről a *Pesti Napló*-ban számolt be, míg Gellért Oszkár több ízben is váltott levelet vele.¹⁶⁷ Figyelemre méltó az is, hogy a legtöbb klasszikus mű épp az 1920-as-1930-as években jelenik meg. Világnézeti, politikai hozzáállástól függetlenül nyilvánulnak meg elismerően a magyar írók az orosz irodalomról. A két világháború között ugyanakkor hiányoztak az orosz irodalomhoz értő tudósok. Bonkáló Sándor orosz (ruszin) irodalmi tanszékének 1924-es bezárását követően nem volt orosz nyelv és irodalom képzés a magyarországi egyetemeken. Az orosz irodalom számbavételére, tudományos feldolgozására nem kerülhetett sor.¹⁶⁸

Az orosz valóságról való tájékozódást ugyanakkor nem csak a magas irodalmi alkotások segítették, de a könnyedebb irodalmi műfajok is. Alexandra Rachmanova naplótírásiája (*Szerelem, cseka, halál; Házasság a vörös viharban; A bécsi tejesasszony*) nemcsak nyugaton, de idehaza is népszerűségnek örvendett, a '30-as évek igazi sikerkönyvének számított. A szerző a háromkötetes önéletrajzi regényében saját fordulatos élettörténetén keresztül számol be a

¹⁶² Lengyel Béla: Szovjet irodalom Magyarországon. i.m. 127.

¹⁶³ Lengyel Béla: Szovjet irodalom Magyarországon. i.m. 331.

¹⁶⁴ Lengyel Béla: Szovjet irodalom Magyarországon. i.m. 333-34.

¹⁶⁵ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Budapest, 2001. 212.

¹⁶⁶ Bodnár György: A „Nyugat” és az orosz irodalom. In Tanulmányok a magyar irodalom köréből. II. i.m. 454.

¹⁶⁷ Lengyel Béla: A magyar írók és a szovjet irodalom az ellenforradalmi korszakban (1919-1944). *Tanulmányok a magyar irodalom köréből III*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 108.

¹⁶⁸ György Lajos: A magyar és az orosz irodalom kapcsolatai. i.m. 64.

bolszevik forradalomról, a diktatúráról és a nyugati emigrációban eltöltött évekről. Mindhárom kötetet a Dante Kiadó tette közzé Benedek Marcell fordításában.

Ami pedig a tényirodalmi könyvkiadást illeti, a szovjet rendszer eredményei és problémái folyamatosan foglalkoztatták a közvéleményt. Különösen a kétoldalú kapcsolatok rövid felélénkülésének köszönhetően, 1940-41-ben jelenik meg számos ismertető kiadvány a Szovjetunióról, a szovjet iparról, agrárgazdálkodásról, pánszlávizmusról, jellemzően a Cserépfalvi Kiadó gondozásában. A kiadó úgynevezett *Kék könyvek sorozata*, amelyben többek között az orosz vonatkozású kötetek is helyet kaptak, a magyar olvasóközönség világpolitikai tájékozódását igyekezett elősegíteni.¹⁶⁹

Az orosz, illetve orosz vonatkozású irodalmi művek közzététele kapcsán aligha lehet figyelmen kívül hagyni a cenzúra kérdését, amelyre Panait Istrati román író már hivatkozott trilógiája, valamint a nyíltan baloldali Cserépfalvi Kiadó tevékenysége kínálkozik jellemző példaként.¹⁷⁰ Az egyébként a szovjet rendszer működésével szemben éles kritikát megfogalmazó *Helytelen utakon* és a *Szovjet* című köteteket 1932-ben a Genius Kiadó tette közzé, amiért az ügyészség nem sokkal később vádat emelt ellene, az állami és a társadalmi rend fokozottabb védelmére tekintettel. A kiadót pénzbüntetéssel sújtották, a köteteket elkobozták. A fordítókat (Dr. Supka Géza, Braun Róbert,) ekkor még a hatályos törvényi rendelkezés szerint nem marasztalták el.¹⁷¹ A Cserépfalvi Kiadót pedig nemcsak André Gide *Visszatérés a Szovjetunióból* című útirajzának megjelentetése miatt fogták perbe 1936-ban - immár a kötet fordítójával egyetemben, aki egyébiránt börtönbe is került, amiről a Gide utazásáról szóló fejezetben külön is szó lesz majd - de a későbbiekben Solohov *Csendes Don* című műve miatt is. A regény VOKSZ útján beszerzett negyedik kötetét a Cserépfalvi Kiadó publikálta 1941-ben, tette ezt azonban úgy, hogy a kifogásolt és cenzúrázott íveket egyszerűen kihagyta, megsértve ezzel az 1940-ben bevezetett előzetes cenzúráról szóló rendeletet. A cenzor a negyedik kötet utolsó részét, mintegy 120 oldalt, nemcsak meghúzta, de olyan mértékben átalakította, hogy a Solohov-szöveg eredeti kicsengése teljesen megváltozott, és ezzel szovjetellenes élt kapott. A kiadót

¹⁶⁹ Sonnevend Péter: Fejezetek a Cserépfalvi Könyvkiadó Vállalat (1934-1949) történetéből. *Magyar könyvszemle*, 4. sz. / 1968. 331.

¹⁷⁰ 1921-ben eltörölték a kivételes sajtóellenőrzés rendszerét, azaz a cenzúrát, de az 1912. évi LXIII. tc sajtótermékek megjelentetésének engedélyeztetésére és a terjesztés megakadályozására vonatkozó belügyminisztériumi jogszabályok életben maradtak. Ez tette lehetővé például a népi írók elleni pereket az 1930-as években. Az előzetes cenzúrát 1940. augusztus 2-án vezették be. Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. i.m. 234.

¹⁷¹ Nagy Csaba: Déry Tibor és André Gide. In „D.T. úr X.-ben” (tanulmányok és dokumentumok Déry Tiborról). Szerk. Botka Ferenc, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1995. 14. jegy. 77.

felelősségre vonták, vezetőjét, Cserépfalvi Imrét pedig (Bálint Györggyel együtt) 1942-ben hűtlenség és hazaárulás vádjával bíróság elé állították és börtönbe zárták, ahonnan csak kilenc hónap elteltével szabadult.¹⁷²

A fentiek fényében is az orosz irodalom recepciójáról joggal állapítja meg összefoglalóan Széchenyi Ágnes, hogy egyetlen nemzet irodalmának magyar befogadását sem határozta meg olyan mértékben a politika, mint az orosz.¹⁷³ Az ellenséges érzület, a félelem (cári önkényuralom, az 1848-49-es szabadságharc cári csapatok általi leverése, később a bolsevizmus, a bolsevik agitáció és visszatérő elemként a pánszlávizmus) folyamatos kísérőjelensége a befogadási folyamatnak, amelyet sem a kíváncsiság, sem a forradalmi kísérlet iránt érzett rokonszenv nem tudott zárójelbe tenni. Az orosz–magyar irodalmi (kulturális) kapcsolatokat mindvégig erőteljesen befolyásolták az irodalmon (művészetben) kívüli szempontok.¹⁷⁴ Az orosz irodalmi alkotások fogadtatása során a figyelem kevésbé, vagy csak részben volt esztétikai, irodalmi irányultságú, az érdeklődés homlokterében a nemzetkarakter, a néplélek, illetve a politikai berendezkedés és hatása álltak.

2.2. Érintkezések a művészeti területen

A 19-20. század fordulójára kiszélesedett az Oroszország iránti érdeklődés, a figyelem az irodalom mellett a művészetekre és a tudományokra is egyre inkább kiterjedt. Igaz ugyanakkor, hogy az irodalmi kapcsolatok intenzitását egyetlen más kulturális terület sem tudta megközelíteni. A két világháború között kiemelt érdeklődés övezte az orosz filmet, amely itthon is nagy sikerrel mutatkozott be a mozikban. A kritika lelkes beszámolóiban méltatta az orosz alkotásokat, a továbbfejlődni képtelen egyetemes filmművészet megújításaként értékelve azokat.¹⁷⁵ A *Nyugat* is figyelemmel kísérte az orosz filmes újdonságokat. Hevesy Iván 1927-ben rajongással számol be az első orosz filmek megjelenéséről a magyar filmkultúrában, hangsúlyozva, hogy az orosz alkotások gyökeresen új hangot hoztak az európai és az amerikai filmművészet unalmas megoldásai után. Figyelemre méltó, hogy a szerző az orosz filmben is

¹⁷²Minderről Sonnevend Péter idézi Cserépfalvi 1965-ben adott televíziós nyilatkozatát. i.m. 326.

¹⁷³ Széchenyi Ágnes: Az orosz (b)irodalom recepciója Magyarországon. i.m. 1.

¹⁷⁴Fried István: A szláv–magyar irodalmi / kulturális kapcsolatok. i.m. 721.

¹⁷⁵ Lengyel Béla: Szovjet irodalom Magyarországon. i.m. 307.

felfedezi az irodalomból már jól ismert magyar otthonosságérzetet, a rokonságményt, amelyet a bemutatott orosz tájak, paraszti arcok juttatnak kifejezésre.¹⁷⁶

A magyar kritika azokról, a jellemzően forradalmi tematikájú filmekről is beszámolt, amelyeket a hatóságok betiltottak, így itthon nem láthatott a közönség. Eisenstein *Patyomkin páncélosát* nem csak a baloldali sajtó, de a *Nyugat* is külön cikkben méltatta: Kállai Ernő a berlini, míg Kassák a bécsi bemutató kapcsán írt az alkotásról.¹⁷⁷ Gerő István, a Royal-filmszínházak igazgatójának londoni látogatásakor nyílt módja szovjet filmeket megtekinteni. A *Nyugat* 1934-es lapszáma rövid beszélgetést tett közzé vele, amelyben az igazgató kijelenti, hogy a látott alkotások a rendezői bravúrról és a tendenciózusságról egyszerre tanúságot tesznek, míg a háromperces filmek a híradó műfaját újíthatják meg gyökeresen.¹⁷⁸ Egy szűk körnek zártkörű bemutatók keretében Budapesten is lehetősége kínálkozott arra, hogy megtekintsen egy-egy alkotást. 1940-ben például a szovjet nagykövet a *Nagy Péter* című filmet mutatta be meghívott közönségének a Forum moziban, amit a Külügyminisztérium vezetői részére a szovjet követség Bajza utcai épületében is levetítettek.¹⁷⁹

Pudovkin *Dzsingisz kán (Vihar Ázsiában)* című filmjének 1929-es bemutatója igazi szenzáció lehetett a budapesti filmes életben, a korabeli híradások szerint legalábbis a közönség valósággal megrohamozta a filmszínházakat. A sajtó is jelentős teret szentelt a bemutatónak, még a polgári lapok egy része is nagy lelkesedéssel, szuperlativuszokban számol be a film érdemeiről.¹⁸⁰ Az orosz film iránti érdeklődést illusztrálja Gró Lajos 1931-ben *Az orosz filmművészet* címmel megjelentetett kötete a *Munka* kiadásában is. A könyvről méltatást Bálint György tett közzé a *Nyugatban*, aki kiemeli, hogy az 50 oldalas hézagpótló könyv minden fontos tudnivalót tartalmaz az orosz filmgyártási és terjesztési viszonyoktól, az orosz filmrendezés ideológiai, esztétikai szempontjain, a rendezési stílusok sajátosságain át az orosz film fejlődéséig. A szerző sajnálatosnak tartja, hogy a magyar közönséghez nem jutnak el az orosz filmek, és megállapítja, hogy a világnézeti és politikai motiváltság nem zárják ki a

¹⁷⁶ Hevesy Iván: Iván Moszkvin., A Szentpétervári kurír. *Nyugat*. 1927. 1. sz. Hevesy ezen túl több ismertetést is közzétett az orosz filmekről: Potemkin.; A kán leánya. *Nyugat*, 1928. 3.sz.; Puskin. *Nyugat*, 1928. 4.sz.; A filmszezon mérlege. *Nyugat*. 1927. 14.sz.

¹⁷⁷ Kállai Ernő: Potemkin. *Nyugat*, 1926. 13.sz.; Kassák Lajos: Új orosz filmek. *Nyugat*. 1926. 16.sz. Kassák is úgy látja cikkében, hogy a „válságba jutott” egyetemes filmművészet számára az orosz film hozhat friss impulzust.

¹⁷⁸ Lóránth László: Gerő István, a Royal-filmszínházak vezérigazgatója nyilatkozik a színház és film viszonyáról, az új orosz filmekről és arról, hogy forradalom készül a híradók világában, *Nyugat* · / · 1934 · / · 1934. 19. szám · / · Film, <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00583/18260.htm>. Letöltés: 2018. november 15.

¹⁷⁹ Kolontári Attila: Magyar-szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920-1941. i.m. 320.

¹⁸⁰ Lengyel Béla: Szovjet irodalom. i.m. 310.

művészi minőséget.¹⁸¹ 1944-ben egy másik orosz filmmel, többek között Eisenstein művészetével foglalkozó kötet is megjelenik a montázstechnika egyik megteremtője, Pudovkin tollából *A film technikája* címmel.¹⁸²

Míg a film új jelenségnek tekinthető, az új orosz színház, ahogy a táncművészet és a balett is, már a bolsevik fordulat előtti időkben komoly nemzetközi elismertségre tett szert, elegendő csak Sztanyiszlavszkij realista színházára gondolni, ahol már a század elején bemutattak Gorkij-műveket. A két világháború között a forradalmi színházi törekvéseket Magyarországon is érdeklődés övezte, Sztanyiszlavszkij, majd Majerhold művészetéről a magyar polgári sajtó is elismerő írásoknak adott helyet.¹⁸³ Az 1920-as évek közepén Sztanyiszlavszkij teátruma, a Művész Színház több darabbal is Budapesten vendégszerepelt. Kosztolányi Dezső a Nyugat hasábjain lelkes kritikákat szentelt az orosz színészek játéknak.¹⁸⁴ Az 1920-30-as években gyakrabban láthatott a magyar közönség Csehov-darabot: A Vígszínházban bemutatták a *Ványa bácsit*, az *Ivanovot*, a *Három nővért*, a *Cseresznyészkertet*, míg a Nemzeti Kamaraszínházban a *Sirályt* nézhették meg az érdeklődők.¹⁸⁵

A szovjet képzőművészet jóval szerényebb hatást gyakorolt, mint a film, vagy akár a színház. Leginkább a baloldali lapok számoltak be az új szovjet törekvésekről. Kassák például 1927-ben *Új orosz művészet* címmel az avantgárd áramlatok friss hajtásait, többek között Malevics, Tatlin munkásságát méltatja az általa szerkesztett *Dokumentum* című folyóiratban. Az 1920-1930-as évek fordulóján a grafikai, művészeti szaklapok szintén közöltek írásokat, elemzéseket a témában.¹⁸⁶ Végezetül néhány szóban térünk ki a zenei területre. Az orosz zenei életéről való tájékoztatásban is fontos szerepet töltött be a *Nyugat*, amelynek köszönhetően Rahmanyinov munkásságáról, valamint az orosz balettről, Rimszkij Korszakovról és Csajkovszkijról is tájékozódhattak az olvasók. Prokofjev és Sosztakovics munkássága nem volt ismeretlen a magyar közönség előtt. Prokofjev több ízben is hangversenyt adott Budapesten, Sosztakovics

¹⁸¹ Bálint György: Az orosz filmművészet. Gró Lajos könyve. *Nyugat*. 1932. 19. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00543/17015.htm>. Letöltés: 2018. november 14.

¹⁸² Lengyel Béla: Szovjet irodalom. i.m. 313.

¹⁸³ Uo: 315.

¹⁸⁴ Kosztolányi Dezső: Orosz színészek. *Nyugat*, 1925.10-11. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00376/11483.htm>. Letöltés: 2018. november 15.

¹⁸⁵ Kalina Katalin: *Orosz irodalom a Nyugat recepciójában*. Doktori értekezés, kézirat. 2010. 79. doktori.btk.elte.hu/lit/kalinakatalin/diss.pdf. Letöltés: november 15.

¹⁸⁶ Lengyel Béla: Szovjet irodalom. i.m. 320.

I. Szimfóniáját pedig Toscanini vezényelte Magyarországon az 1930-as években, de zongoraversenyét is előadták.¹⁸⁷

3. Egy jól értesült magyar író: Márai Sándor orosz vonatkozású publicisztikája

Bár Márai Sándor nem tett látogatást a Szovjetunióban, orosz tematikájú írásai érzékletesen illusztrálják, hogy a két világháború között, kiváltképp a '30-as években milyen információkra, benyomásokra tehetett szert egy, Oroszország, az orosz kultúra iránt érdeklődő, több nyelven is beszélő, művelt értelmiségi.¹⁸⁸ Ezek a publicisztikák abból a szempontból is figyelemre méltóak, hogy Márait nem csak az orosz művelődés, az orosz irodalom izgatta szenvedélyesen, hanem éppoly érdeklődéssel fordult a politikai kérdések felé is: intenzíven foglalkoztatta a szovjet rendszer természete, működési mechanizmusa, ahogy annak lehetséges hatása Európa jövőjére, illetve Magyarország sorsára is. Az író igyekezett folyamatosan nyomon követni az oroszországi történéseket, amelyekkel kapcsolatban nem egyszer metszően ironikus hangvételű cikkekben fejtette ki karakteres, ugyanakkor rendkívül izgalmas reflexióit. Ez teszi indokolttá, hogy Márai releváns írásai az értekezésben külön figyelmet kapjanak.

Az 1920-as és az 1940-es évek között Márai számos, oroszokkal foglalkozó írást tett közzé különböző magyar sajtóorgánumban. E kiterjedt publicisztikai tevékenységből egyértelműen kiviláglik, hogy meglehetősen jól tájékozott volt az orosz, illetve szovjet viszonyokat illetően. Gyakorlatilag mindenről értesült: tudott többek között az áruhiányról, a kollektivizálást kísérő erőszakról, az éhínségről, a deportálásokról, a nagy perekről, a kivégzésekről. Folyamatosan nyomon követte a Szovjetunióról szóló híreket, tájékoztatásokat itthon és külföldön egyaránt, ismereteket gyűjtött orosz emigránsokkal folytatott beszélgetések útján, sőt még a moszkvai rádió magyar adásait is nagy érdeklődéssel hallgatta.¹⁸⁹ Az orosz kérdés nemcsak kulturális, intellektuális, de politikai nézőpontból is mélyen izgatta.

¹⁸⁷ Lengyel Béla: Szovjet irodalom. i.m. 324.

¹⁸⁸ Márai a Tanácsköztársaság bukását követően elhagyta az országot, 1919 és 1928 között Németországban és Franciaországban élt és sokat utazott - ekkor vált igazi világpolgárrá. Az emigráció idején Magyarországgal nem szakadt meg a kapcsolata, több ízben hazalátogatott, magyar lapokban (pl. az *Újságban*) írásokat tett közzé. 1928-ban tért „végre haza”.

¹⁸⁹ Bokányi Dezső hívja fel Sinkó Ervin figyelmét Moszkvában a rádió szerkesztőségében arra, hogy a moszkvai rádió magyar adásait mindenütt hallgatják a magyarok, leginkább a burzsujok, amire Márait hozza fel példaként, aki „hétfőnként, kissé borzongva, de ugyanakkor élvezve a maga biztonságát, a meghatározott éjjeli órában szertartásszerűen Moszkvára állítja be a rádiókészülékét, és hallgatja a magyar nyelvű vörös emissziót.” Sinkó Ervin: Egy regény regénye. 366.

A szerző Oroszország iránti érdeklődésének intenzitását illusztrálja, hogy 1932-ben Dormándi László íróval fényképalbumot állított össze az orosz múltból és a szovjet jelenről, „*Russland – Wie es war, wie es wurde, Wie es ist*” címmel. A kötethez az ötletet a kettejük által szerkesztetett és 1931-ben Berlinben meg is jelentetett „*1910-1930: Zwanzig Jahre Weltgeschichte in 700 Hundert Bildern*” című fotóalbum adta.

Kner Albert nyomdász segítségével az akkor a Dormándi által vezetett Pantheon kiadó részére összeállított 191 oldalas anyag 450, archívumokból és hírügynökségektől beszerzett fotót tartalmazott. A kiadásra végül nem kerülhetett sor - Márai Hitler hatalomra jutását követően minden kapcsolatot megszakított Németországgal -, a mintapéldány Hollandiába került, a háború utánig egy pincében lapult, végül 1976-ban Hollandiában a Contact kiadó jelentette meg. Ennek a kiadványnak az alapján jött létre a XX. Század Intézet jóvoltából 2003-ban a magyar kiadás, az *Oroszország Márai Sándor szemével* címmel Körmendy Zsuzsanna irodalomtörténész bevezető tanulmányával és Szegedy-Maszák Mihály utószavával.¹⁹⁰

A kötetben felhasznált képanyag, amelyet Dormándiék nagy odafigyeléssel raktak össze, nem bír feltétlenül művészi jelentőséggel, dokumentumértéke viszont vitán felül áll. Az album átfogó és izgalmas láttelepet nyújt az orosz történelem sorsfordító évtizedeiről, számos kiváló portrét is felvonultatva az orosz politikai, diplomáciai, szellemi élet fontosabb személyiségeiről (a fiatal, huszonhárom éves Tolsztoj, a huszonnégy éves Dosztojevszkij, Mengyelejev, Bakunyin, a cári pár és gyilkosaik, Trockij, Lenin és bátyja, az oslói szovjet nagykövet, Kollontáj, Csicserin stb.). A kötetbe a bolsevik forradalom kapcsán két magyar vonatkozású fotó is helyet kapott, az egyiken Kun Béla, míg a másikon Szamuely Tibor látható Lenin társaságában.

Az Oroszország 19. század végi, illetve 20. századi történetének első három évtizedét feldolgozó album három nagy részből áll. A múlt, a jelen és a jövő egyidejű bemutatása az átfogó kontextusra való törekvést érzékelteti. Az első *Oroszország – Amilyen volt* a régi eltűnt Oroszországot mutatja be főként életképeken, híres oroszok, klasszikus orosz szerzők portréin

¹⁹⁰ Oroszország Márai Sándor szemével. „*Russland – Wie es war, wie es wurde, Wie es ist.*” (Oroszország - Amilyen volt, amilyen lett és amilyen most.) Márai Sándor és Dormándi László 1932-es összeállítása alapján. Szerk. Körmendy Zsuzsanna, XX. Század Intézet, Budapest, 2003.

keresztül. A politikai élet szereplőit, minisztereket - akik közül nem egy gyilkosság, merénylet áldozata lett -, a cári család tagjait különböző helyzetekben ábrázoló fényképek is helyet kaptak ebben a részben. Az album lapjain a pópától, a muzsikon át egészen a cárig az egész orosz társadalom felvonul.

A második, az *Oroszország – Amilyen lett* címet viselő résznek középpontjában a különböző aspektusból megörökített erőszak áll. Az alcímek már önmagukban sokatmondóak: *Száműzetés és kényszermunka, Az Ohrana titkos levéltárából, Terroristák, Forradalom, Pogrom, Világháború, Sztrájk, Forradalom, Vörösgárdisták, Kolcsak admirális* stb.

A harmadik rész „*Szovjet-Oroszország*” címmel már a bolsevik ország mindennapjaiba vezet be az olvasót. Alfejezetet kap az éhínség: ide kerültek az áruhiányt, a sorbaállást, a kenyéradagosztást, valamint az egykori uralkodó osztály képviselőit ábrázoló fotók, amint a piacon épp briliánsaikat, derékfűzőiket, szamovárjukat igyekeznek pénzzé tenni a NEP idején. Különösen megrendítő látványt nyújt a felpuffadt hasú, csont és bőrre lesóványodott kislány fotója, ami a Volga vidékén készült. Ezt egy tucatnyi Leninről készült, Leninnel kapcsolatos fotó követi. Gazdag képanyagot találunk az albumban szovjet politikusokról, diplomatákról, kommunistákról, a Vörös Hadseregről és vezetőiről. Bepillantást nyerhetünk a szovjet igazságszolgáltatásba, a szovjet mindennapokba, az orosz városok (munkások) és a vidék (parasztok) életébe, az ötéves terv grandiózus eredményeibe, az iparosításba, a hatalmas erőművek, a vasúthálózat építésébe. A kötet kiemelt figyelmet szentel a szovjet művészeti törekvéseknek és a művelődésnek is.

Bár az album még a nagy terrort, kirakatpereket megelőzően 1932-ben készült, a képanyag harmadik része is plasztikusan érzékelteti a szovjet-orosz élet rendkívüli nehézségeit, a mindennapokat átható szenvedést, az erőszakot. A fotók között látunk ugyan jól öltözött, elégedett munkásasszonyokat, vagy bizakodóan mosolygó traktorosnőt, ahogy a népjóléti intézményekről (pl. munkásklubok, munkásétkezők) is találunk felvételeket, az orosz valóságról összességében zord kép rajzolódik ki. Az albumot végiglapozva joggal tehető fel a kérdés, hogy a látványos különbségek ellenére az orosz társadalmi lét alapjait, a mentalitást és a hatalom gyakorlásának és megtartásának módszereit és eszközeit tekintve a cári és a szovjet rendszer között milyen analógia, kontinuitás rajzolódik ki.

Ahogy az albumban szereplő képanyag is alátámasztja, Márai rendkívül jól értesült volt. Annak ellenére tett szert nagy tájékozottságra, hogy maga is szembesült azzal, mennyire nehéz hiteles ismeretekhez jutni az orosz valóságról. Ennek a problémának számos írásában hangot adott. Lenin egyre súlyosbodó állapota kapcsán 1922-ben *Moszkvai hírek* című publicisztikájában a sok hazugságot olvasva / hallva hasonlóképpen kifakad, mint az utazó Arthur Holitscher, vagy később Nagy Lajos: „Moszkva ma a világ Pekingje; az elzárt, titokzatos város, melyről mindenki hazudik. Öt éve hazudnak róla kapitalista és bolsevista sajtó válllvetve, sok lelkesedéssel. [...] A hazugság-kazal a világ papírlapedőiből ölesre nőtt az anyaváros Moszkva felett; s kik arra fordított szemekkel figyelik hónapok óta a világ ott lejátszódó egyik legvégzetesebb némajátékát, Lenin napról-napra húzódó, lassú fegyverletételét: azokra a hírekre vannak utalva, amit néhány kényszeredett vagy önkéntes menekült hoz szubjektív tarsolyában magával.”¹⁹¹ Márai szerint a híresztelések alapján aligha lehet eldönteni, hogy Oroszországban például éppen nyomor van-e, vagy sem. Az egyik orosz emigráns elbeszélése nyomán a szerző úgy látja, hogy a moszkvaiak élni akarása erősebb, mint Lenin. 1934-ben *Orosz információk* címmel közzé tett cikkében az álhírek, a tájékozódni vágyót teljesen elbizonytalanító, egymásnak szélsőségesen ellentmondó, zavaros híresztelésekre panaszkodik: „A canterbury érsek azt állítja, hogy Oroszországban hatmillió ember éhen halt. Nem a múltban valamikor, hanem a közelmúltban. Ezt az állítást nehéz ellenőrizni. Általában kissé nehéz az orosz információkat ellenőrizni. [...] más információk jó termésekről adnak hírt, lázas ipari prosperitásról, a szépművészeti és a tudomány virulásáról. Mindebben nem tudok eligazodni. [...] Ez mind olyan bizonytalan, mintha a marslakók életét találgatnám.”¹⁹² 1938-ban a nagy pereket követően a következőt írja: „Senki sem érti. Az orosz rejtély sűrűbb és áthatolhatatlanabb, mint volt valaha.” Amit azonban bizonyossággal leszűr a hírekből: „[...] ez mind csak a kezdet. Minden per újabb pereket indít el. [...]Lehet, hogy igaza van Sztálinnak, s akkor Oroszország kémekkel és árulókkal zsúfolt ösrengeteg; de lehet, hogy nincs igaza, s akkor Oroszország egy fenevad vérengzésének arénája.”¹⁹³

Márait az oroszok kapcsán szinte minden érdekli, de leginkább az irodalom. 1921-ben *November* című cikkében elragadtatott sorokkal számol be arról, hogy Berlinben megpillantotta a nagy orosz író, Gorkijt, akit abszolút írónak, az igazság megszállottjának nevez. „Az orosz élet, az irtózatosszenvedések, amiket a magasztos, nagy, végtelen nép az utolsó években

¹⁹¹ Márai Sándor: Moszkvai hírek (1922. február 17.). In: *Japán kert* I. Madách-Pozonium, Pozsony, 2004. 76-77.

¹⁹² Márai Sándor: Orosz információk. *Újság*, 1934. aug. 3. 174. sz.

¹⁹³ Márai Sándor: A rejtély. *Pesti Hírlap*, 1938. márc. 9. 55. sz.

megélt, aláásták Gorkij egészségét és kedélyvilágát is. [...] Gorkij elhozta Európába a szenvedő Oroszország szellemét.”¹⁹⁴ Ugyanebben a szövegben elmélkedik a szerző Dosztojevszkij regényéről, a *Karamazov testvérekről*, az orosz jellemről, valamint a Berlinben élő orosz emigránsok mindennapjairól. Az 1930-as években Márai számos további méltatást tett közzé a klasszikus orosz szerzőkről, többek között Puskinról, Csehovról, Tolsztoj és Dosztojevszkij műveiről is.

Az 1922-ben megjelentetett, *Oroszok* című írásában a szerző egyfajta összegzését adja az orosz forradalommal kapcsolatban megfogalmazódott reménységnek, várakozásoknak. Sokan hitték, hogy ami Oroszországban történik az nemcsak egy „világmozgalom kristálymagja”, hanem valamiféle új vallás megszületése is. „Aki hitt [...] a szocializmus megváltó erejében [...] az átláthatatlan orosz homály felé kémlelt, ahol a Breszt-Litovszknál kezdődő pusztaság kódében történik valami. [...] Ennek a véres, vajúdó, önmagával és idegenekkel verekedő, homályos öt orosz évnek egyetlen eredménye van, amivel számolnia kell Európának, a sárga és barna Keletnek, az egész világnak: hogy az Ember egy új hit, az emberiség hitének rugójával átgépfegyverezett szívében megmozdult egy új Emberiség formái és tartalma felé. Minden más még bizonytalan.”¹⁹⁵

1931-ben *A tovaris* címmel írt ironikus hangvételű írásában már G. B. Shaw moszkvai látogatását tematizálja. A brit író 75. születésnapja megünneplése apropóján látogatott Moszkvába, amiről beszámolt a nyugati sajtó is. A polgári lapokat kétségbe ejtette, hogy Shaw tovarisnak szólította Sztálint, amit Márai álságosnak érez. Shawról megrajzolja a jellemtelen, köpönyegforgató, nárcisztikus író képét, akit aligha lehet komolyan venni. „Ami a tovaris-sérelmet illeti, nehéz ugyan praktikusán elképzelni, hogy valaki, aki hetvenötödik születésnapjának ünneplése elől menekül Londonból Moszkvába, ahol legalább a kormány is ünnepli, ellentétben Angliával, ahol a kutya sem ünnepli, [...] hogy jó ízlésű és elfogulatlan ember másképpen szólítsa Sztálint, akinek vendége, mint azzal az elfogadott megszólítással, amellyel Moszkvában Sztálint általában szólítják. [...] ez még nem jelenti, hogy G. B. Shaw bolsevista, aminthogy az sem jelent semmit, sajnos, ha kis pofikámnak szólítja, vagy apusnak.” Márai szerint teljesen mindegy, hogy Shaw mit gondol bármiről is, hiszen semmi sem zárja ki, hogy három hónap múlva egyenesen a monarchizmust dicsőítse, a walesi herceg társaságában. Az író Márai megítélése szerint igazi köpönyegforgató: „Shaw tovarisnak szólította Sztálint, s

¹⁹⁴ Márai Sándor: November (1921. november 20.). In: *Japán kert* I., Madách-Posonium Kft. 2004. 54.

¹⁹⁵ Márai Sándor: Oroszok (1922. december 10.) In: *Japán kert*. i.m. 154.

ez persze fáj: de ne feledjük el, hogy vezérének vallotta Mussolinit is, akit római üdvözléssel köszöntött, mint ezt a képecske megörökítette. Ez egy elfogulatlan ember, aki mindenre tud valami jót.”¹⁹⁶ Márai vitriolos hangvételű írását azzal fejezi be, hogy Shawt az angol irodalom egyik legkorlátoltabb figurájának nevezi. A brit író moszkvai látogatásáról a későbbiekben a Károlyi-házaspár visszaemlékezéseinek elemzésekor egy másik, társutas nézőpontból is képet alkothatunk.

Az író figyelmét a szovjet női divat sem kerüli el. A hosszú szoknyákról és félrecsapott kalapokról készült fotók láttán megállapítja, hogy „... elég sajnálatos, hogy a szocialista államban is akad proletár leány és asszony, aki a kapitalista divat majmolásának nem tud ellenállni.” Majd azon élcelődik, miként küzd a szovjet konfekcióipar a női blúzok sarlókalapács mintázatával.¹⁹⁷

Márai kétségeit fogalmazza meg a Párizsban megjelenő társutas *Vu* magazin Károlyi Mihály által is szerkesztett 1931-es orosz különszámában foglaltakkal kapcsolatban. Megállapítja, hogy mindenütt az ötéves terv sikereiről szólnak a plakátok és a propaganda. „Hogy mi a célja (mármint az ötéves tervnek), azt tudjuk. Hogy mi az ára, arra csak következtetni lehet.” A francia magazinban megjelent írások mellé gazdag fotóanyag került, főként a munkásokról, amelynek hitelessége a szerző szerint legalábbis megkérdőjelezhető: „Ezek a munkások mind sugároznak a boldogságtól, ezek mind jól tápláltak, egészségesek, jól öltözöttek, ezek a munkásleányok csaknem ápoltan, elegánsan és tisztán hagyják el a gyárpületet. S ez az extatikus boldog mosoly az arcokon! Hát ilyen eszményien idillikusnak valószínűleg mégsem mondható az orosz munkás fizikai állapota 1931-ben”- írja Márai.¹⁹⁸

1933-ban azt a kérdést teszi fel *Sztálin, a klasszikus* című írásában, hogy milyen rendszer is most az orosz. Bolsevizmusról van-e szó egyáltalán? Az író megállapítja, hogy „Oroszország ma konzervál bizonyos primitív eredményeket, melyek inkább emlékeztetnek egy kezdetleges államkapitalizmusra, mint kommunizmusra. A program nagyon egyszerű: élni, ahogy lehet.”¹⁹⁹ Úgy látja, az orosz jellem ázsiai jellegét (slamposság, aluszékonyság, lomhaság) „a szovjetszellem tökélyre fejlesztette.” A vonatok indulására napokat kell várni, a táviratok pedig

¹⁹⁶ Márai Sándor: A tovaris. *Újság*, 1931. július 29. 170. sz.

¹⁹⁷ Márai Sándor: Új szövetminták. *Újság*, 1932. szept. 7. 200. sz.

¹⁹⁸ Márai Sándor: Mit látott a „Vu”? *Újság*, 1931. dec. 18. 287. sz.

¹⁹⁹ Márai Sándor: Sztálin, a klasszikus. *Újság*, 1933. okt. 22. 241.sz. In: Uő: *Tájak, városok, emberek*. Helikon Kiadó, 2002. 241.

nem érkeznek meg. Papírhány van, miközben Oroszország tele van erdőségekkel. Ő is felfigyel arra, miként később Illyés Gyula és André Gide, hogy a tömegek a kispolgári életformára vágyakoznak, miközben szerinte a szovjet stílus minden területen megbukott. Az építészetben a reneszánsz és a barokk, míg a képzőművészetben, a zenében a klasszikus törekvések uralkodnak. A szerző a fentiek fényében iróniával jegyzi meg, hogy mindez nehogy oda vezessen, hogy Oroszország épp újra feltalálja a kapitalizmust. „S ha minden jól megy, Tolsztojuk talán nem lesz még, de tíz év múlva lesz egy idősebb s egy fiatalabb Dumas-juk.”²⁰⁰

Az író több cikket szán a szovjet kultúra és tudományos élet kérdéseinek. Az egyik, 1932-ben közzétett vitriolos hangvételű cikkében arról ír, hogy a régi slágereket, amelyeket a proletároknak nem illik hallgatni, új dallamokra kell lecserélni. „Mit csinálna Mozart, ha felszólítaná, hogy a Varázsfuvolát írja át proletárszellembe?” – kérdezi kajánul Márai, majd megjegyzi, hogy az egyik új szovjet műdal szövege úgy is hangozhatnék, hogy „Üdvözlégy traktorrendszer, mert pótolod a primitív ekét.”²⁰¹ Ugyanebben az írásban kifejti, hogy a szovjetkémia, szovjetcsillagászat, a szovjetmatematika kifejezések a vad és erőszakos szovjet nacionalizmus nyelvi termékei, amivel az minden szellemi kísérletet igyekszik birtoka venni.

A cikkek változatos témaválasztását mutatja, hogy az író a szovjet diplomácia is izgatja. Csicserinről, a cáriból bolsevikká lett ravasz és zseniális diplomatáról, aki Márai megállapítása szerint képes volt Szovjet-Oroszországot „eladni” a nyugatnak, nagyszerű portrét rajzol.²⁰² A cikkből kiderül, hogy a magyar író tisztában van a szovjet szemfényvesztéssel, vagyis azzal, hogy miként igyekeznek a szovjet utazásszervezők, ezen belül is a turizmusért felelős Intourist tudatosan megtéveszteni a külföldieket. „Potemkin fantáziája él tovább Oroszországban: a korszerű laboratóriumok mögött az idegen nem látta a vidék kétes népegészségügyi intézményeit [...] de [a turisták] nem látták a statisztikákat, melyek a hiányosan táplált, elégtelenül ruházott, kétségbeesett lakásokba zsúfolt orosz tömegek egészségügyi helyzetét jellemezték. Az Intourist emberei voltak Sztálin propagandájának Potemkinjei. Az utas látta Moszkvát, ahol az emberek nagyvárosi életet élnek, ahol, a Vörös téren, fegyelmezett és kitűnően felszerelt hadsereg vonul fel díszlépésben, de nem látta a díszletek mögött a hulladékot, a kétségbeesést, a reménytelenséget, azt a terrort, amelynek valóságát nem lehet többé letagadni, az emberek megfélemlítettségét, a bürokrácia rémuralmát és tehetetlenségét, s

²⁰⁰ Uo: 264.

²⁰¹ Márai Sándor: Mi a „Ramp”? *Újság*, 1932. jan. 19. 14. sz.

²⁰² Márai Sándor: Műsoron kívül. *Újság*, 1936. július 11. 157. sz.

egy hatalmáért reszkető önkényuralom vérengzéseit. Mindezt nem mutatta az Intourist. De mindez valóság Oroszországban; legalább úgy valóság, mint a kaviár a moszkvai szállóban, s a káprázatos színházi előadások.”²⁰³

Thermidor című írásában a szerző a GPU tevékenységével kapcsolatosan kijelenti, hogy a Cseka nevet változtatott ugyan, szelleme azonban változatlan. „A GPU éppúgy gyilkolt vizsgálat, tárgyalás és ítélet nélkül, mint gyilkolt a Cseka. [...] Mindarról, ami e pillanatban messze Oroszországban történik, valamivel kevesebbet tudunk, mint a Hold eseményeiről; a szovjet már régen feladta azt az ambíciót, hogy a kapitalista sajtó híreit dementálja vagy erősítse.” Londoni táviratok szerint a Cseka tízéves fennállása jubileumi mámorában egymillió hétszázezer áldozatot ismer be hivatalosan, amivel kapcsolatban Márai megjegyzi: „Egymillió hétszázezer, ez egy szám, mint a többi. Értelemmel felfogni nem lehet, de egy kis valószínűség-számítással, biztos annyi, hogy ha nagyon optimálisan számolunk, az egymást követő forradalmakban s a bolsevista rezsim úgynevezett purifikációs eljárásai során, két, két és félmillió orosz ember elpusztult az egymást váltogató rezsimek kezén. Valószínű, hogy a Cseka ebben a valószínűség-számításban a háború mellett is tartja a maga teljesítményével a rekordot.”²⁰⁴

Az író természetesen a pereknek is figyelmet szentel: Egyik 1937-ben született ironikus írásában azt a kérdést feszegeti, hogyan tanítják majd 100 év múlva az orosz iskolákban a pereket és Sztálint. Márai egy jelképes olvasókönyvből idéz „Rettenetes Józsefről”, akiről megjegyzi, soha cár ekkora hatalommal nem rendelkezett. „Sztálin a cár megmutatta öklét és Oroszország megremegett”²⁰⁵ – mutat rá az író az orosz és a szovjet rendszer közötti kontinuitásra.

Ugyanebben az évben egy másik írásában a szovjet emberek megfélemlítéséről, a terrorról és a népámításról értekezik, amikor arra a hírre reflektál, hogy a közlgő orosz általános választások egyik legnagyobb nehézsége a papírhiány. A szerző megállapítja, hogy a választások lelki előkészítése a terrorral már megtörtént. „[...] naivitás azt hinni, hogy megfélemlített tömegek máról-holnapra élni tudnak szabadságjogokkal, különösen, ha az „alkotmányosság” kezdeti időszakát a tömeges kivégzések, deportálások, szabadságvesztések korszaka előzi meg. A

²⁰³ Márai Sándor: Intourist. *Pesti Hírlap*, 1938. jan. 27. 21. sz.

²⁰⁴ Márai Sándor: Thermidor. *Újság*, 1928. január 18. 14. sz.

²⁰⁵ Márai Sándor: Rettenetes József. *Pesti Hírlap*, 1937. június 20. 138.sz.

„trockisták”, a „szabotálók” százával véreztek el, marsallokat és tábornokokat végeztek ki, magas állású közfunkcionáriusokat száműztek. [...] A lelki atmoszféra érett a titkos szovjetválasztásra.” Márai valószínűsíti, hogy senki sem mer a rendszer ellen szavazni, Sztálin és diktatúrája pedig győzedelmeskedni fog. „Az ember émelyeg és öklendezik, ha a papírtömegre gondol, a hazugságnak és a meghamisított véleményeknek ez áradására. Igaz, ágyú és repülőgép van Oroszországban; papír nincs. Legalábbis nincs annyi és olyan, amelyre egy szabályos szovjetválasztásnak szüksége lenne.”²⁰⁶

Márai egy másik, 1941-ben született publicisztikájában²⁰⁷ fejti ki véleményét Dosztojevszkijről és az orosz szellem ellentmondásosságáról. Miként Ignotus 1926-ban a Nyugat hasábjain²⁰⁸, ő is az „ázsiai démonizmusról” értekezik, pontosabban arról, hogy miként lett a Dosztojevszkij-regényből történelem, a megszállott hit társadalmi és katonai nagyhatalommá, amelynek eredményeként most Ázsia és Európa halálos viaskodását éljük. Úgy látja, Dosztojevszkij szenvedélyesen gyűlölte Európát, mindent, ami európai és szenvedélyesen hitt Oroszország megváltó erejében. Az orosz lélek megtagadta Európát és Ázsia felé fordult. Márai is úgy látja, akárcsak jóval korábban Schöpflin Aladár, hogy az ázsiai lélek nem vegyíthető az európaival.

A szovjet rendszer intézkedései, intézményei közül egyedül a munkásstipendiumokról ír fenntartás nélkül elismeréssel 1931-ben napvilágot látott cikkében. A munkásstipendiumok eszméjét, amelynek lényege, hogy háromszáz, az ötéves terv teljesítésekor kitűnően helytálló ipari, illetve földmunkást kiutaztatnak Nyugat-Európába egy gyár- és múzeumlátogatásokkal egybekötött tanulmányútra, nagyszerű ötletnek tartja, és azon csodálkozik, hogy ez a nagy nyugati cégeknek (a Fordnak, vagy a Kruppnak) eddig miért nem jutott eszébe. „[...]Nem nagy ötlet, de egészen új, Oly’ primitív ötlet, s mégis egy világnak kellett felfordulni hozzá, mielőtt egy rezsimnek eszébe juthatott.”²⁰⁹

A *Föld, Föld!...* című visszaemlékezéseiből tudható, hogy Márai a bolsevizmusról a vörös katonákról a második világháborúban, Budapest ostromakor nagyon közeli, személyes tapasztalatokra tesz szert. Az ostrom idejére a főváros melletti Leányfalura költözik, ahol szemtanúja lesz az orosz csapatok átvonulásának, látja a rablást, a brutális akciókat, az emberek

²⁰⁶ Márai Sándor: Papír. *Pesti Hírlap*, 1937. okt. 29. 246.sz.

²⁰⁷ Márai Sándor: Ázsia és Európa. *Pesti Hírlap*. 1941. nov. 6. 253.sz.

²⁰⁸ 154. sz. jegyzet.

²⁰⁹ Márai Sándor: Munkás-stipendiumok. *Újság* 1931. aug. 14. 184.sz.

elhurcolását, a nőkkel szembeni erőszakot. Az író által bérelt házat az oroszok birtokba veszik és ideiglenes szerelőműhellyé alakítják. 1944-45 telén szovjet katonákkal való többhetes kényszeregyüttélés során módja nyílik arra, hogy közvetlen megfigyeléseket tegyen az orosz jellemről, az orosz (szovjet) irodalmi műveltségről, személyiségtudatról, a bolsevik rendszerről.

Az orosz katonákkal folytatott beszélgetésekből többek között arra a következtetésre jut, hogy bár az egyszerű oroszok nem nagyon ismerik saját irodalmukat, az író szó varázsütésként hat rájuk. „A pillanatban, amikor azt mondtam, hogy író vagyok, olyan tisztelettel és figyelemmel bámultak reám, mintha valamilyen kivételes lény lennék.”²¹⁰ A „műveltségről” áhítatosan beszéltek, az írásnak (írott szónak) pedig egyenesen mágikus jelentőséget tulajdonítottak. Az írókat övező példátlan tiszteletre az V. fejezet 4. részében is kitérünk majd, hiszen erről Márait megelőzően mind Gide, mind pedig Illyés Gyula hasonló tapasztalatokat szerzett. Az író felfigyel az orosz jellem már sztereotípiának számító sajátosságaira is, az érzelmességre, a brutalitásra, valamint a teljes kiszámíthatatlanságra: „Gyermekek voltak, néha vadak, néha idegesek és szomorúak; s mindig kiszámíthatatlanok. [...] van az oroszokban valami „más”, amit nyugati nevelésű ember nem ért.”²¹¹ „Ezen felül agyafúrtak voltak, ravaszok, gúnyosan és kárörvendően csalafinták; örültek, ha becsaphattak bennünket, a >>nyugatiakat<<. Gyermekek örömmel teltek el, ha látták, hogy lépre mentünk.”²¹²

Márai éles megfigyelést tesz az orosz hadviselés jellegzetességeivel kapcsolatosan is. „A Németek mindig úgy vonultak, gépesített osztagaikkal, mintha a Krupp-gyár kelt volna útra; [...] Az oroszoknak volt mindenük, ami a hadviseléshez kellett, de ez a „minden” más volt – nem olyan gépies, nem olyan szabályos... mintha egy óriás, félelmes, titokzatos keleti vándorcirkusz kelt volna útra, a messzeségből, homályos távolból, a távoli Keletről, Oroszországból. Ez a vándorcirkusz a valóságban a földgolyó egyik legnagyobb katonai szerkezete volt.” Megállapítja, hogy ez a szerkezet teljesen idegennek, titokzatosnak hatott, mégis jól működött. „Hírszerzésük, híradásuk, parancstovábbításuk, belső rendtartásuk összefüggéseit nem lehetett kitapintani. De látnivalóan valamilyen nagyon régi rendszer szerint történt minden ebben a hadseregben; a Dzsingisz kánok, a tatárok, az Arany Horda hadviselésének tapasztalatai mutatkoztak meg a rendszerességben, ahogy felvonultak,

²¹⁰ Márai Sándor: *Föld, Föld!...* Emlékezések Helikon Kiadó, 2002. (Első kiadás: Toronto, 1972) 22.

²¹¹ Márai Sándor: *Föld, Föld!...* i.m. 30.

²¹² Márai Sándor: *Föld, Föld!...* i.m. 35.

odébbálltak, étkeztek, hidat vertek, sátrort ütöttek és aztán rögtön eltűntek, valamilyen rejtélyes sípjelre.”²¹³

Úgy tapasztalja, hogy komoly különbség van az idősebb és a fiatal vörös katonák között, aminek oka meglátása szerint mindenek előtt a műveltségben keresendő. Míg az idősebbeknek vannak még emlékeik a humanista műveltségről, ezért, ahogy Márai fogalmaz, „a vöröskatona jelmezén a negyvenéveseken még átderengett egy rokonszenves tünemény: az orosz ember.”²¹⁴ Ám a fiatalokat, akiknek már semmi ehhez hasonlatos tapasztalata nem volt, az író szerint kegyetlen és durva fellépésükben semmi sem különböztette meg a Hitler Jugend fiataljaitól. Az állandó zabrálását, zsákmányolását, kíméletlenségét Márai egyébként nem a fasiszták elleni dühvel, hanem az orosz ember példátlan szegénységével, nyomorával magyarázza. Figyelmét az sem kerüli el, hogy az igazi hatalommal a fiatal politikai tisztek rendelkeztek, akikről sok esetben nem is lehetett tudni, hogy kinek dolgoznak, csak észlelni, hogy „köztünk jár”. A GPU-tisztektől mindenki tartott, élet-halál urai voltak.

A magyar író is megtapasztalja André Gide híres útirajzában emlegetett szovjet felsőbbbségi tudatot - amit a francia íróra való hivatkozással nevesít is -, amikor egy üzbég férfival, Hasszánnal beszélget. A fiatalember a taskenti civilizált viszonyokról (meleg, villany, forró víz...) áradozik, ám gyanakodva fogadja Márai válaszát, miszerint Budapesten nemrég még hasonló viszonyok voltak. „[...] ebben az üzbégben, mint sok más társában, oroszban és csuvasban, pislákkolt az a „complex de superiorité”, amelyet Gide észlelt oroszországi szemleútján.”²¹⁵

A szerző még egy beszélgetőpartnert kiemel, egy jól öltözött hídépítőmestert, aki régi kommunista volt, még az igaz hívők közül. A vele folytatott beszélgetés Márai számára a kommunista zárt tudati rendszer működést leplezi le, amelynek egyébként legavatottabb szakértője Arthur Koestler volt, de Sinkó Ervin is sokat tudott róla: „[...] tapasztaltam, hogy az effajta ember nem hajlandó tudatküszöbig engedni a vitapartner érveit; attól tart, hogy minden összeomlik, benn és körülötte, amit óvatos, makacs kézzel összerakott.” Márai megkérdezte

²¹³ Márai Sándor: *Föld, Föld!*... i.m. 35.

²¹⁴ Márai Sándor: *Föld, Föld!*... i.m. 42.

²¹⁵ Márai Sándor: *Föld, Föld!*... i.m. 67.

tőle: a normák, reálberek elég magasak-e, hány órát kell dolgozni ahhoz, hogy a szovjet ember életszükségleteit ki tudja elégíteni. „Ez a kérdés megzavarta és másról beszélt.”²¹⁶

Márai önmagára, mint nyugati megfigyelőre, a nyugati kultúra képviselőjére tekint, ekként ítéli meg az orosz jellemet, és kultúrát. Az orosz személyiségtudat kapcsán a személyiség tudatosságán edződött nyugati ember számára ismeretlen orosz fesztelenségre, kötetlenségre figyel fel, amit szintén az ázsiai létmegélés tartozékaként azonosít: „A keleti ember körül mindig van egyféle személytelenség, és ez éppen úgy térfogat, amelyben elmerülhet, ahová visszavonulhat, mint az idő és tér és a keleti nyomorúság. [...] közvetlenül éreztem és tapasztaltam az oroszokon ezt a másféle személyiségtudatot, ezt a lazább, kötetlenebb egyéniség-térfogatot...”²¹⁷

Aligha véletlen, hogy Márai Buda ostromakor Spenglert, *A nyugat alkonyát* olvassa. Személyes élményei is megerősítik abban a meggyőződésében, hogy a keleti (orosz, szovjet, ázsiai) szellem, személyiségtudat nem egyeztethető össze a nyugattal, nem adhat ösztönzést a nyugati műveltségnek, épp ellenkezőleg, annak elpusztításával fenyeget. Márai a '30-as években közzétett írásaiban éles és következetes bolsevikellenes álláspontot képvisel, ami ugyanakkor nem zárja ki az orosz kultúra, irodalom és az egyszerű orosz ember iránti lelkesedést. Úgy látja, hogy a szovjet kísérlet, a szovjet birodalom létrejötte, a szovjet szerepvállalás a világháborúban meghatározó lesz majd Európa és benne Magyarország számára is. Kíváncsi volt, szeretne volna megérteni, hogy a szovjet emberek miként gondolkodnak, hogy látják a világot és mire számíthat Európa és benne Magyarország, ha a Szovjetunió kiterjeszti hatalmát. Ezért is tanulmányozta olyan nagy érdeklődéssel az orosz jellem, az orosz világ különösségét: „Ahogy elhozták ide az orosz időszámítást, úgy hozták a cirill betűket, mindazt a „más”-, azt a titokzatos idegenséget, amelyet a nyugati ember soha nem ért, és amit még ez a kényszerű, nagyon bizalmas együttlét sem tudott feloldani. [...] Csak az idegenséget nem tudta soha, semmiféle bizalmas élethelyzet feloldani.”²¹⁸

Az 1942-ben írt *Röpirat a nemzetnevelés ügyében* című írásában többek között az európai szellem és kultúra mibenlétéről - ezen belül a magyarság lényegéről -, megmentésének, fennmaradásának lehetőségéről, illetve bukásáról elmélkedik. Ebben a kontextusban különös

²¹⁶ Márai Sándor: *Föld, Föld!...* i.m. 71-72.

²¹⁷ Márai Sándor: *Föld, Föld!...* i.m. 83.

²¹⁸ Márai Sándor: *Föld, Föld!...* i.m. 63.

jelentősége van annak, hogy a szovjet rendszer meghódítja-e Európát vagy sem. Márai egyetért azzal a meggyőződéssel, hogy „a bolsevizmus nem válhat a nyugati ember életformájává.” A húszéves szovjetkísérlet [...] bebizonyította azt is, hogy ez a bolsevista erőfeszítés az egyéni élet minden tartalmát felszívja, megfosztja az embert az élet minden olyan értékétől és javától, mely nélkül európai ember számára – legyen az ember filozófus Königsbergben vagy csatornatisztító Londonban - nincs többé az életnek valóságos értelme.” A bolsevizmus behatolása *Európába* nyilvánvalóan Európa, az európai műveltség halálát jelentené Márai értelmezésében. És itt következik a kulcsmondat: „A bolsevizmus kérdése az európai ember számára nem politikai, nem is osztályhatalmi kérdés, hanem a lét és nemlét, az európaiság kérdése.”²¹⁹ A keleti bolsevizmus szellemi és katonai offenzívájával szemben szerinte újra kell gondolni a nevelés kérdését.

Márai 1920-as, de leginkább a '30-40-es években keletkezett orosz tematikájú írásai egyre következetesebb és élesebb bolsevizmus-, illetve Szovjetunió-ellenességről tanúskodnak. Ez akkor is igaz, ha tudjuk, amiről egyébiránt ő maga hallgatott, hogy fiatalon, 1918-19-ben, az öszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság idején, több írotásával egyetemben a kommunizmusért lelkesedett és ennek íásaiban, többek között a *Vörös Lobogó* hasábjain is hangot adott, sőt a *Kommunista írók aktivista és nemzetellenes csoportjának* egyik alapítója lett. André Gide 1936-os kiábrándulásához már metszően gúnyos kommentárt fűzött, amelyből Márai politikai amnéziájáról is képet kaphatunk: „Többen, akik nem jártunk Oroszországban, viszont nem is voltunk soha tagjai a bolsevik pártnak, s akiket Gide három év előtti >>megtérése<< sem tudott a szovjetről táplált véleményünkben megingatni, izgalom és megrendülés nélkül fogadjuk az információkat. Mi sajnáljuk, hogy három év kellett Gide-nek a fölismeréshez. Üzenjük neki, hogy a mai naptól ő is >> fascista<<, mint mindenki, aki él, gondolkodik, és nem lelkesedik – például a moszkvai kivégzésekért.”²²⁰ Márainak ehhez tényleg nem kellett szovjet tanulmányúton részt vennie, ám az igazsághoz, „következetességéhez” az is hozzátartozik, hogy a magyar író a szovjet rendszerről a Tanácskormány működése során jóval korábban helyben szerezhett tapasztalatokat. Írásai alapján megállapítható, hogy Márai a fiataalkori kisiklást követően következetesen képviselt bolsevikellenes álláspontját meglehetősen differenciált, intellektuálisan is jól végiggondolt,

²¹⁹ Márai Sándor: Röpirat a nemzetnevelés ügyében (127- 214.) (1942. július-szeptember). In: Uő: *Európa elrablása. Útirajzok*. Helikon, Budapest, 2008. 158.

²²⁰ Márai Sándor: Műsoron kívül. *Újság*, 1936. november 13. 5.

kultúr-, mentalitástörténeti kontextusba helyezve, személyes megfigyelésekből is építkező érvrendszerrel támasztotta alá.

IV. Magyar utazók

A bevezetőben már röviden érintettük az utazási irodalom műfaji és tartalmi jellegzetességeit. Az útleírás önmagában is meglehetősen tág fogalmat takar, mind a tartalmi, mind pedig a formai, nyelvi eredetiséget, igényességet tekintve. De az utazás célja, motivációja is különböző lehet, ami korszakonként is változhat: irányulhat ismertszerzésre, vagy a személyiség kiteljesítésére - a peregrináció idején akár a kettő össze is kapcsolódhatott. Az útbeszámolók közé sorolhatók az útikönyvek, útinaplók, utazást elbeszélő levelek, tudományos nézőpontból, vagy irodalmi igényességgel írt útleírások, azaz az irodalmi útirajzok is. Míg az útleírás az úti élmények bemutatásakor tárgyyszerűbb, tudományos igényű és hitelű nézőpontot helyez el, az útirajzra inkább a szubjektív reflexiók, a személyes benyomások jellemzőek.²²¹ Az utazási irodalom többé-kevésbé az utazásokkal egyidős, már az ókorból ismerünk útleírásokat. Igazi virágkorát a 15-18. század között élte, a nagy felfedezések és a gyarmatosítás időszakában. A könyvnyomtatás elterjedésének is köszönhetően az expedíciók, a tengeri utazások, megörökítései elárasztják Európát: a 16. század elejétől az útjelentés, az útirajz már tömegolvasmánynak tekinthető.²²² A reformáció térhódítása új lendületet, új irányokat szabott a peregrinációnak is, amire érzékletes példát szolgáltat a református erdélyi fejedelmek politikája is. Ezzel párhuzamosan megszületik az útirajz elmélete. Lassan megváltozik az úti beszámolók jellege: a látottak, a városok, a kulturális intézmények, múzeumok, színházak, épületek tárgyilagos, akkurátus számbavételét, megfigyelését a személyesebb, érzelmesebb, az élményszerűséget előtérbe helyező nézőpont váltja fel. A magyar irodalomban a műfaj igazán népszerűvé a reformkor idejére vált, amikor a szerzők (Bölöni Farkas György, Szemere Bertalan, Széchenyi István stb.) nyugat-európai, illetve amerikai utazásaik során nemcsak a látottakról számolnak be, de azokat össze is vetik az itthoni viszonyokkal, és ezzel felhívják a figyelmet Magyarország elmaradottságára. Kazinczy Ferenc Magyarország belső vidékei, az

²²¹ Az utazási irodalom műfaji sajátosságairól, fajtáiról lásd többek között Percy G. Adams: *Travel Literature and the Evolution of the Novel*. Lexington. The University Press of Kentucky, 1983.; *Travel literature through the ages: an anthology*. New York and London, Garland, 1988.; *Berlin, Paris, Moskau. Reiseliteratur und die Metropolen*. Hrsg. Walter Fähnders, Inka Fischer, Hendrik Weber, Nils Plath. Bielefeld: Aisthesis, 2005. (Reisen Texte Metropolen. Bd.); Peter J. Brenner (Hrsg.): *Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1989 (suhrkamp taschenbuch materialien 2097) [Peter J. Brenner: *Auswahlbibliographie*, ebd., S. 508–538; *Namensregister*, ebd., S. 539–557; *Ortsregister*, ebd., S. 558–567.; Boris Ilich Krasnobaev / Gert Robel / Herbert Zeman (Hgg.): *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforchung*, Berlin: Camen 1980. (Studien zur Geschichte der Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa, 6).

²²² Kovács Sándor Iván: Útleíró utazók – utazási irodalom a XVI–XVII. században. *Acta Universitatis Szegediensis Historia Litterarum X–XI*. 1971. acta.bibl.u-szeged.hu/44394/1/itd_073_079-085.pdf; 79.

akkoriban ismeretlennek számító vadregényes Erdély, Felvidék felfedező utazások mintaadójaként vonul be a magyar utazási irodalomba.²²³ A többnyire arisztokrata, nemesi családokból származó fiatalok, fiatal hivatalnok-értelmiségiek nemcsak ismeretszerzés, műveltségük növelése céljából utaztak külföldre, hanem azzal a szándékkal is, hogy a megszerzett tapasztalatokat Magyarország fejlődése, felvirágoztatása érdekében hasznosítsák. Részben ebből is következik, hogy ezek az utazások Oroszországot elkerülték.

A magyar irodalmi útirajz termékeny műfaját a két világháború között majd mások mellett Kosztolányi Dezső *Esti Kornél-ciklusa*, Márai Sándor *Egy polgár vallomásai* és Illyés Gyula *Oroszország 1934.* című írásai fémjelezzik.²²⁴

1. Korai utazók

Az oroszokkal, az orosz kultúrával kapcsolatos ismeretszerzés lehetőségét kínálták az utazók egykori beszámolóit is. A személyesebb nézőpontnak, az élményszerűséget tükröző előadásmódnak köszönhetően ezek hitelesebb és izgalmasabb benyomást keltettek, mint az újságokban megjelent cikkek - érdemben befolyásolva ezzel az országról kialakult képet. Rövid, vázlatos áttekintés erejéig kitérünk a vizsgált korszakot megelőző időszakra, azaz a korai utazókra is. Ennek alapján azt reméljük, hogy kirajzolódnak az Oroszország iránti érdeklődés előzményei, irányának és intenzitásának változásai, ahogy az utazói motivációk, attitűd alakulása is. Másfelől azokról a visszatérő megfigyelésekről és képet alkothatunk, amelyeket a kiutazók a későbbiek folyamán is az orosz világ, kultúra, mentalitás állandó, magától értetődő alkotóelemének tekintenek, sztereotípiaként rögzült, sajátosan orosz jellemvonásként azonosítanak.

Az első utazók a magyar őstörténet, az ezer esztendeje elhagyott őshaza, a keleten maradt magyarok nyomai felkutatásának szándékával kelnek útra (Jaksics Gergely, Besze János és Jerney János), Horváth István történész meglehetősen tudománytalan, ám annál népszerűbb gondolatai hatása alatt. Az orosz valóságnak ugyanakkor kevéssé szentelnek figyelmet, ennek megfelelően jellemzően nem útirajzot írnak, sokkal inkább etimológiai fejtegetéseket adnak

²²³ Szirák Péter: *Ki említ megérkezést? A régi és a két világháború közötti magyar irodalmi útirajzról.* Ráció Kiadó, Budapest, 2016. i.m. 30.

²²⁴ Szirák Péter: *Elmozgó határok.* i.m. 4.

közre.²²⁵ Az első komolynak tekinthető utazó Reguly Antal, aki néprajzkutatóként 1841-ben járt Oroszországban, azzal a határozott céllal, hogy kutatóútra indul az oroszországi finnugor népek közé. Két évig Pétervárott kellett maradnia - a várostól egyébiránt el volt ragadtatva - hogy a tervezett keleti felfedező úthoz megszerezze a szükséges támogatást és anyagi forrásokat. Ez idő alatt megtanult oroszul. 1843 októberében indult el Kazanyba, majd Permbe utazott tovább, december elején pedig átkelt az Urálon túl fekvő Szibériába. Nehéz időjárás- és terepviszonyok közepette gyűjtötte össze az obiugorok, nyenyeczek, mordvinok nyelvkincseit és hagyományait, a csuvas és mari népeket is felkereste. Az 1842-es Athenaeum-kötetben megjelent leveleiből már egy jóval szélesebb nézőpont, differenciáltabb érdeklődés rajzolódik ki.²²⁶

Az Oroszországba látogató természettudósok közül feltétlenül érdemes kiemelni Nogel Istvánt, aki 1842-ben a Magyar Nemzeti Múzeum megbízásából botanikai, ornitológiai kutatások céljából utazott Keletre, és bejárta az egész Kaukázust. Útjáról izgalmas beszámolót²²⁷ állított össze, amelyben nemcsak Odesszáról, a tájról, de a közállapotokról, a despotikus államberendezkedésről is hírt ad. Hajóval érkezik Odesszába, ahol a „vesztegintézeti” épületben két hetet kényszerül várakozni. Itt szembesül azzal, hogy mit jelent az, amikor az utazótól hirtelen megvonják a szabadságot: „Ott érzem először az arany szabadság elvesztése kínjait. Jóllehet ama rendszabályok az emberiség érdekében alkotvák, mégis a legkellemetlenebb érzések gyötörtek, midőn az intézeti szolgák az ajtót utánunk lekilincseltek; vidám kedvem hirtelen eltűnt, félelmes komorság lepett meg, mellem szorult, mintha az orosz trónt környező kényuralkodás levegője szabadsághoz szokott magyar lélegzetemet nyomná, és az egész esemény oly hatást gyakorolt reám, melytől több év multával sem gyógyulhattam meg...”²²⁸ Szintén nyomasztó élményként számol be arról, hogy lépten-nyomom az erőszak, a testi fenytés szemtanúja lesz: „Gyakran néztem szívem legnagyobb fájdalmával a botozásokat, mik Oroszországban oly sűrűek, mint nálunk a jónap-kívánás, s elmélkedtem a gonosz rendszer fölött. [...] Egyébiránt nincs az istennek földje, hol több ütleget osztogatnának, mint Oroszországban;”²²⁹

²²⁵ Fenyő István: i.m. 241., valamint Niederhauser Emil: Magyar utazók Oroszországban a XIX. században. In: *Magyar-orsz történelmi kapcsolatok*. Szerk. Kovács Endre, „Művelt nép”, Budapest, 1956. 132.

²²⁶ Fenyő István: i.m. 241.

²²⁷ *Nogel István utazása a Keleten*. Átdolgozta és a függelékkel bővítve kiadta Schultz testvérpár Pesten, nyomtatott Beimel Józsefnél, 1847. In: Terebess Ázsia E-Tár, <https://terebess.hu/keletkultinfo/nogel.html>

²²⁸ Nogel István: i.m. 17.

²²⁹ Nogel István: i.m. 25-26.

Hasonló következtetésre jutnak az Oroszországba látogató politikusok is. Ők már nem mellékesen élik meg az orosz viszonyokat, hanem eleve azzal a szándékkal kelnek útra, hogy minél több és szerteágazóbb ismeretet, minél sokrétűbb tapasztalatot szerezzenek az országról. Trefort Ágoston (*Utazási töredékek*. Budapesti Árvízkönyv IV. k. Pest, 1840.) és Podmaniczky Frigyes báró (*Úti naplóból*. Pest, 1853.) már a szélesebb közvélemény figyelmét is felkeltve olyan útirajzot tesznek közzé, amelynek érdeklődési középpontjában a politikai hatalom, az önkényuralom működési módszerei állnak. A városokról, Pétervár pompás palotáiról, templomairól, a művelődési intézményekről mindketten az elismerés hangján tudósítanak. Hangsúlyosan számolnak be ugyanakkor arról is, hogy az utazó mindenütt a szabadsághiány nyomasztó auráját érzékeli.²³⁰ A két útirajz plasztikusan szemlélteti Niederhauser Emil megállapítását miszerint „Elfogultság és szorongás, előítélet és idegenkedés volt az alaphangulat, amellyel a magyarok országuk felől a nagy északi szomszédra tekintettek.”²³¹ A reformkori folyóiratok Oroszországról szóló egyéb híradásait, cikkeit egyaránt ez a félelem hatja át.²³²

Az 1867-es kiegyezést követően az oroszországi utazók egyre változatosabb megfontolásból kelnek útra. A magyar őshaza iránt érdeklődő romantikus kutatókat jellemzően olyan, higgadtabb attitűdöt képviselő tudósok követik - úgymint Budenz József, Bálinth Gábor, Munkácsi Bernát, Mészáros Gyula -, akik a tudományos adatgyűjtésen túl az orosz mindennapi valóság megfigyelését is fontosnak tartják.²³³ Hunfalvy Pál, az újabb magyar összehasonlító nyelvészet megalapítója például 1868-ban a balti és a finn öböl vidékét járja be. Munkácsi Bernát nyelvész pedig két ízben is nyelvjárásgyűjtő körúton vesz részt 1885-ben az udmurtok, majd 1888-ban a vogulok lakta vidéken. Külön csoportot alkotnak a földrajzi felfedezők, akik a Kaukázusba és Közép-Ázsiába látogatnak el, miközben az orosz világ jellegzetességeire is rácsodálkoznak (Déchy Mór, Zichy Jenő, Almásy György, Prinz Gyula...). Az utazók másik típusát jelentik az egyszerű turisták, illetve azok, akik valamilyen nemzetközi tudományos tanácskozáson vesznek részt az országban. Egy moszkvai nemzetközi orvoskonferenciára kapott meghívást 1887-ben többek között Debrovits Mátyás, a pozsonyi kórház főorvosa, vagy a 1890-es években Latinovits Géza. Előfordulnak olyan utazók is, akik egyszerűen csak az

²³⁰ Fenyő István: i.m. 243.

²³¹ Niederhauser Emil: Magyar utazók Oroszországban a XIX. században, 131-168. In: *Magyar-orosz történelmi kapcsolatok*. Szerk. Kovács Endre, „Művelt nép”, Budapest, 1956. 131.

²³² Fenyő István: i.m. 243.

²³³ Niederhauser Emil: i.m. 133.

orosz kultúra iránt érdeklődnek, és kíváncsiságból keresik fel az országot (Vojnich Oszkár földbirtokos, Pásztor Árpád újságíró, Molnár István gimnáziumi tanár.) De olyanok is akadnak, akik huzamosabb időre munkát vállalnak Oroszországban, mint például Gubányi Károly a századfordulón, aki kiváló magyar mérnökként a kelet-kínai vasút építésében vesz részt. Ő is tesz néhány izgalmas észrevételt Oroszország kelet-ázsiai szerepéről.²³⁴

Az utazók között akadnak újságírók is, közülük példaként négyet emelünk ki név szerint: Max Nordau író, újságíró, orvos a német nyelvű *Pester Lloyd* megbízásából utazott el Szentpétervárra és Moszkvába, hogy Ferenc József 1873-as oroszországi látogatásáról és II. Sándor cárral való találkozásjáról tudósítson. Háromhetes oroszországi tartózkodása alatt összesen 12 tárcalevelet küldött haza. A szerző útirajzainak egy része kötet formájában is olvasható *Vom Kreml zur Alhambra* címmel. A tárcákban elsősorban a császár hivatalos programja kap kiemelt figyelmet. Nordau tudósít például a walesi herceg számára rendezett ünnepségről a Néván, vagy a Nagy Színház díszelőadásáról. De beszámol a vonaton való utazás nehézségeiről, az orosz nyelv idegenszerűségéről, az orosz nőkről, akiket inkább egzotikusnak talál, mintsem szépnek, míg az oroszok java részét Máraihoz - és ahogy a későbbiek folyamán látni fogjuk, Illyés Gyulához hasonlóan - gyermektegnak írja le. Míg Szentpétervár esetében a nyugatiak, elsősorban a franciák utánczását hangsúlyozza, Moszkva kapcsán a civilizálatlanságot, a város nagyra nőtt falu jellegét, az utcák összevisszaságát emeli ki. Összességében elmondható, hogy a nagy színházi előadást leszámítva sok jót nem ír az országról, politikai vonatkozásokról, hatalmi viszonyokról pedig egyáltalán nem ejt szót.²³⁵

Pintér Ákos 1902-ben a *Pesti Napló* tudósítójaként, Szép Ernő író, újságíró pedig 1914-ben kereste fel Oroszországot, hogy képet fessen Az *Est* című lap olvasóinak a világháborúra készülődő ország életéről. Míg Pintér Ákos a Gorkijnál tett látogatásról számol be,²³⁶ Szép Ernő több témát is érint tudósításában: a szerzőt nemcsak az ország külpolitikája, hanem az értelmiség helyzete, a művészet és az irodalom viszonyai is érdekelték, többek között szép cikkeket írt a világhírű orosz balettről.²³⁷

²³⁴ Uo: 134.

²³⁵ Nordau útibeszámolóiról lásd bővebben Újvári Hedvig: Marx Nordau útirajzai a Pester Lloydban. *Médiakutató*, 2004 ősz – történelmi rovat, <https://archive.is/Eo06Y>. Letöltés: 2018. szeptember 10.

²³⁶ Széchenyi Ágnes: i.m.: 7.

²³⁷ Agárdi Ferenc: *Magyarok a cári Oroszországban*. Magyar-Szovjet Társaság, 1956. 75.

A 19. századi utazók közül külön is érdemes kitérni Thallóczy Lajos történész – politikusra, akinek érdeklődése elsősorban az orosz államberendezkedésre, az orosz népre és társadalomra irányul. 1883-ban közel egy évet tölt el Oroszországban - kiutazását megelőzően komoly előtanulmányokat folytatott. Mivel felismeri az orosz terjeszkedésben rejlő veszélyeket, az *Oroszország és hazánk* címmel közzétett kötetében hangsúlyos figyelmet szentel az orosz gazdaságnak is, a birodalmi gyarmatpolitikának pedig külön fejezetet szentel. Thallóczy több ízben is nyomatékosítja, hogy Magyarország számára elengedhetetlen az ország elfoglaltság nélküli megismerése, az oroszok irányában kedvezőtlen magyar közvélemény ellenére is: „Irtóztató nálunk a félelem a hosszú lándzsás kozákoktól. Igen sokan emlékeznek még 1848-ból, az étvágyuk kielégítésében határt nem ismerő muszka csaptokra s még sokan indokolatlanul remegnek a lengyel sorsra való jutástól, mások ismét packázva dobálják az érckolosszus agyaglábait.”²³⁸ Thallóczy célja - mégha nem is sikerül eloszlatni teljesen ezeket az aggodalmakat -, hogy további ismeretszerzésre, az ország viszonyainak alapos tanulmányozására ösztönözzön. Oroszországban komoly veszélyforrást lát, ám ez egyáltalán nem akadályozza meg abban, hogy az orosz társadalmi, gazdasági fejlődés bemutatásakor tárgyilagosságra törekedjen.²³⁹ Az útirajzban kiváló leírásokat olvashatunk az orosz nagyvárosokról, egyebek mellett Moszkváról, Kijevről, Odesszáról. A történész az első világháború küszöbén, a balkáni háborúk idején újra ellátogat Oroszországba, ekkor is az orosz valóság elfogulatlan megismerésének szükségességét hangsúlyozza.

A felsorolt utazók - ki kellő alapossággal, ki csak érintőlegesen - beszámoltak oroszországi tapasztalataikról. Érdemes röviden kitérni azokra a megfigyelésekre, élményekre, amelyek visszatérő jelleggel felbukkannak az útibeszámolókból. Leggyakrabban az utazás nehézségeire tesznek megjegyzést a szerzők, ahogy legtöbbjük hangot ad a határátlépéskor tapasztalt szorongásnak, a nyomasztó vámvizsgálatról való félelemnek. Gyakran szóba kerül a szabadsághiány, a szorongás légköre, a tapasztalat, hogy az oroszok nem mernek szabadon beszélni, a külföldi látogatónak pedig minden lépését figyelik. Az utazók legtöbbje elsősorban Szentpétervárott és Moszkvában járt. Szentpétervár nemcsak ismerősnek, nyugatiasnak tetszik a szemükben, de mesterkélt, papírmáséhoz hasonlatos karakterét is szóvá teszik az útirajzok (Trefort Ágoston). Valamennyiüknek szembe tűnik a túlburjánzó bürokrácia, és a mindenütt jelenlévő katonaság. Az orosz jellemről ugyanakkor eltérő véleményt fogalmaznak meg a szerzők: míg Podmaniczky a durvaságot, iszákosságot és a szenteskedést látja a leginkább

²³⁸ Thallóczy Lajos: *Oroszország és hazánk*. Budapest, Atheneum, 1884. Előszó V.

²³⁹ Niederhauser Emil: i.m. 35.

szembetűnő orosz jellemvonásnak, addig Nordau a gyermekséget. Thallóczy szerint viszont „Az orosz nép a maga valójában, úgy a nyugati kis oroszokat s a déloroszországi telepeseket tekintve: jó lelkű, aránylag igyekező, kiválóan engedelmes s így csodálatosan fegyelmezhető, önálló aktióra nem képes, vállalataiban bár tanulékony, de erélytelen, részegségre hajló faj.”²⁴⁰ A történész szerint az oroszok felettébb bornírtak, gyakorlatilag csak saját országukat látják, leghőbb vágyuk pedig hogy eljussanak Pétervárra, Moszkvába, illetve Kijevbe. Custine-hez hasonlóan Thallóczy is észreveszi azt a jelenséget, hogy az oroszok az orosz magasabbrendűnek tartják minden mással szemben. Az iszákosság mellett többen megfogalmazzák az egyszerű orosz nép jóságos, emberséges voltát is. Az utazók azt is megfigyelik - mintha az oroszok a női emancipáció terén előrébb járnának -, hogy az orosz nők sajátos szerepet töltenek be a társadalomban. A jómódú családokban a lányok magától értetődő módon komoly tanulmányokat folytatnak, gimnáziumba, egyetemre járnak, határozottak és jelentős mértékben kiveszik a részüket a kulturális életből. Thallóczy az orosz nők kapcsán megjegyzi: „Oroszországban a legérdekesebb a nők társadalmi helyzete. [...] Mintha a férfiak határozottsági osztaléka mind rájuk szállt volna, megannyi a szó szoros értelmében jellem, akár jó, akár rossz értelemben... Ha a nőkön múlték, Oroszország más alakot nyerne.”²⁴¹

2. Utazók a két világháború között

A két ország közötti korlátozott hivatalos kapcsolatok, a logisztikai, a politikai és az adminisztratív nehézségek dacára a két világháború közötti időszakból is tudunk néhány magyar utazóról, akik vagy tudományos, kutatási céllal, vagy művészként meghívásnak eleget téve, vagy egyszerűen kíváncsiságból újságíróként látogattak a Szovjetunióba. Bár a Károlyi-házaspár emigráns magyarként nem Magyarországról, hanem egy francia hetilap képviseletében, Párizsból kiindulva kereste fel az országot, mégis fontosnak tartjuk, hogy utazásukra részletesebben is kitérjünk. Útjukról közzétett írásaik Koestler útirajzához hasonlóan a tipikus társutas beszámolók sorába tartoznak, azzal a különbséggel, hogy azokat Koestlerrel ellentétben utólag sem tagadták meg.

A művészutazók közül feltétlenül meg kell említeni Bartók Bélát, aki 1929-ben egyhónapos hangversenykörúton vett részt a Szovjetunióban. A turné keretében fellépett többek között

²⁴⁰ Thallóczy Lajos: i.m. 215-216.

²⁴¹ Thallóczy Lajos: i.m. 3.

Harkovban, Odesszában, Moszkvában. A magyar zeneszerző ekkor már nem volt teljesen ismeretlen a Szovjetunióban: az utazást megelőző években néhány művét már hallhatta a szovjet közönség. A *Zenei Szemlében* útfjáról beszámolót tett közzé, amelyben kitért a szovjet zenei kultúra akkori helyzetére, kritikai megjegyzéseket téve a látott hiányosságokra is. Igazi rokonszenvvvel méltatja az orosz közönség hozzáállását, amely tapasztalata szerint sokkal melegebb és lelkesebb, mint a nyugati nagyvárosok hangversenypublikuma. Említést tesz *A sevillai borbély* érdekes, újszerű rendezéséről is.²⁴² Feleségéhez és édesanyjához írt leveleiben ugyanakkor panaszokat is olvashatunk. Leningrádi szólókoncertje kapcsán a *Zenei Szemlében* közzétett írással ellentétben az orosz közönség érthetetlen viselkedését teszi szóvá, azt tapasztalja ugyanis, hogy mindegy, milyen darabot ad elő, a fogadtatás mindig ugyanaz, mintha az oroszok nem is konyítanának a zenéhez. Leveleiben azt is szóvá teszi, hogy az oroszok rossz és megbízhatatlan koncertszervezők, a honorárium kifizetését pedig mindig bizonytalanság kíséri. Felületesen érinti az orosz időjárást, a nyelvi nehézségeket, valamint röviden ír Odessza és Leningrád belvárosáról.²⁴³

Petrák Katalin kutatásaiból tudható, hogy a magyar zenei világból nemcsak Bartók járt a két világháború között a Szovjetunióban.²⁴⁴ Szigeti József hegedűművész 1930 elején hangversenykörúton vett részt Leningrádban. Kodály Zoltán tanítványa, Petri Endre, későbbi Liszt-díjas művész, a budapesti Zeneakadémia Tanára 1937-38-ban szintén kiutazhatott a Szovjetunióba. Az 1930-as évek második felében beutazó vízumot kapott Oláh Gusztáv, a Magyar Állami Operaház rendezője, valamint Strasser István karmester és zeneszerző, Szántó Enid operaénekesnő. Rajtuk kívül több ismert zenész, artista járt kint rövidebb-hosszabb időre a Szovjetunióban. A Moszkvai Filharmonikus Zenekar tervezett magyarországi beutazására 1941-ben azonban már nem kerülhetett sor. Mire az illetékes magyar hivataloktól a végleges jóváhagyás megtörtént volna, Magyarország megszakította a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval.

Színházi területen Heltai Jenőék utazásáról tudunk még Petrák Katalin kutatásainak köszönhetően. Heltai Jenő író, a színházi Világszövetség alelnöke, és Bárdos Artúr színházi igazgató, magyar királyi kormányfőtanácsos 1937 szeptemberében látogatott Moszkvába, hogy

²⁴²Bartók-breviárium (*Levelek – írások - dokumentumok.*) Összeállította Ujfalussy József. Bp. 1958. 244-47.

²⁴³Bartók Béla családi levelei. Szerk- ifj. Bartók Béla, Zeneműkiadó Budapest, 1981. 461-468. Lásd továbbá Péter László: *Odessza és a magyarok*. Somogyi-könyvtár, Szeged, 1978.

²⁴⁴Petrák Katalin: *Magyarok a Szovjetunióban*, i.m. 360-61.

részt vegyenek a Színházi Ünnepi Hét rendezvényein a szervezők meghívására. Kiutazásukat nemcsak a moszkvai magyar külképviselet, de a Vallási és Közoktatásügyi Minisztérium is kíváncsún tartotta. A magyar nagykövetség találkozókat szervezett Heltai és Bárdos számára a VOKSZ képviselőivel és az orosz állami irodalmi ügynökséggel, akik többek között átadták két szovjet színdarab francia és angol nyelvű fordítását. Emellett a VOKSZ ígéretet tett arra, hogy magyar darabok szovjetunióbeli megjelentetéséhez közvetítő szerepet vállalnak majd.²⁴⁵

A hivatalos tájékozódást segítette Surányi Unger Tivadar közgazdász, egyetemi tanár, aki két ízben is tanulmányutat tett a Szovjetunióban. Az elsőre 1930 telén, míg a másodikkra 1931 tavaszán került sor. Az volt a feladata, hogy tájékozódjon az ötéves terv végrehajthatóságáról és esetleges magyarországi hatásáról. Tapasztalatairól 1931 áprilisában jelentést²⁴⁶ készített Bethlen István gróf számára, amiből kiderül, hogy a szerző több városba (Moszkva, Leningrád, Odessza, Kijev, Nyizsnyij Novgorod, Harkov, Rosztov és Baku) is ellátogatott. A rövid összefoglalóban tájékoztatást ad az orosz gazdaság természetéről, a kivitelről, az ötéves tervről, amellyel kapcsolatban megállapítja, hogy az elsősorban a belföldi tömeghangulat és a külföldi propaganda táplálását szolgálja. Felhívja a figyelmet a példátlan nyomorra és éhezésre, amelyet különösen Odessza és Kijev környékén tapasztalt, majd felteszi a kérdést: „Vajon meddig fokozható még a kollektivizálás, azaz a közületi szükségletek erőszakos fejlesztése az egyéni élet, az egyéni szükségleteknek erőszakos elnyomása árán?”²⁴⁷ Példa nélkülinek tartja az oroszok szenvedéstűrő képességét, ugyanakkor elképzelhetőnek véli, hogy e nehézségekből az ország előbb-utóbb megerősödve, megizmosodva kerüljön ki. Surányi Unger megnyugtatta Bethlent, hogy a Szovjetunióknak nincsenek támadó, háborús szándékai sem gazdasági, sem katonai téren. Hangsúlyozza ugyanakkor, hogy katonai szempontból viszont az ország defenzív ereje máris félelmetesnek látszik. A jelentés szerzője sokkal nagyobb veszélyt lát abban, hogy Oroszország esetleges megerősödése komoly lélektani hatást gyakorolhat a magyar tömegekre. Ennek kivédésére két javaslatot is megfogalmaz: egyrészt erőteljes pénzügyi és szociálpolitikai intézkedéseket lát szükségesnek a társadalmi különbségek enyhítésére, másrészt szorgalmazza a megfelelő felvilágosító tevékenységet, amely a kapitalista rendszer előnyeit és a kommunista berendezkedés gyengeségeit tudatosítaná.²⁴⁸

²⁴⁵ Petrák Katalin: Magyarok a Szovjetunióban. i.m. 367.

²⁴⁶ Surányi Unger Tivadar bizalmas jelentése Bethlen István gróf számára a Szovjetunióban tett tanulmányútról. In: *Bethlen István titkos iratai*. Szerk. Szűcs László, Szinai Miklós, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972. 405-408.

²⁴⁷ Surányi Unger Tivadar: i.m. 407.

²⁴⁸ Surányi Unger Tivadar: i.m. 408.

A magyarok őshazájának és vándorlásainak kutatásával a két világháború között is több magyar régész, néprajzkutató (Koris Kálmán, Fettich Nándor egyetemi tanár és dr. Fehér Géza) foglalkozott a Szovjetunió területén. A magyar-szovjet tudományos kapcsolatok kiépítését, leginkább az őstörténeti, nyelvészeti, folklór-kutatások terén a finnugor törzsekre vonatkozóan, a magyar külpolitika is igyekezett előmozdítani.²⁴⁹ A moszkvai magyar nagykövetség messzemenően támogatta Dr. Fehér Géza egyetemi tanár, régész, őstörténész kérését, aki 1937-ben az Orosz Tudományos Akadémia támogatását kérte a Volga-menti és a szibériai, Tomszk környéki kutatásaihoz. Petrák Katalin tanulmányából nem derül ki, hogy a tudós végül tényleg kiutazott-e a Szovjetunióba, vagy sem.²⁵⁰

A vizsgált időszakban is akadtak magyar kutatók, tudósok, akik konferenciameghívás apropóján látogattak a Szovjetunióba. 1935 augusztusában Moszkvában és Leningrádban megrendezett XV. Nemzetközi Fiziológiai Kongresszusra több neves magyar tudós jelentkezett, többek között dr. Szentgyörgyi Albert, Aszódi Zoltán, a Budapesti Tudomány Egyetem tanára; Mausfeld Géza a pécsi egyetem rektora, Völgyesi Ferenc ideg- és elmegyógyász. Kiutazásuk ellen a Belügyminisztérium nem emelt kifogást. Rajtuk kívül még több orvos kapott a különböző években rövidebb-hosszabb beutazási engedélyt.²⁵¹

A már említett, egyébiránt a Magyarországon is népszerűségnek örvendő Pavlov tiszteletére 1935-ben megrendezett nemzetközi élettani kongresszuson résztvevők közül a kutatóorvos, Völgyesi Ferenc készített rövid útibeszámolót.²⁵² A *Pesti Naplóban* közzétett írásában elismeréssel nyilatkozik a pavlovizmusról, a nagyszabású kongresszuson elhangzott előadásokról, a konferencia eredményeiről, a szovjet tudomány virágzásáról. A szerző kitér arra, hogy a szervezők mindent megtettek a résztvevők kényelmének biztosításáért: különvonatokkal szállították őket, tűzijátékos banketteket, pezsgős, kaviáros vacsorákat szerveztek számukra a péterhofi és a Carszkoje Szelo-i pazarul felújított cári kastélyokban. Völgyesi ugyanakkor észreveszi a kontrasztot, a rongyos, piszkos ruhájú, rettenetes lakásviszonyok közepette élő embereket is. A lap következő számában közzétett személyes hangvétellű írásában, a határátlépés nyomasztó élményéről, a szegénységről, és a példátlan

²⁴⁹ Petrák Katalin: Magyarok a Szovjetunióban. i.m. 365.

²⁵⁰ Petrák Katalin: Magyarok a Szovjetunióban. i.m. 366.

²⁵¹ Petrák Katalin: Magyarok a Szovjetunióban. i.m. 364.

²⁵² Völgyesi Ferenc: Beszámoló a leningrádi-moszkvai nemzetközi élettani kongresszusról. *Pesti Napló*, 1935. 187. sz. 10. és 188. sz. 16-17.

piszokról számol be. Említést tesz a nőkről, akik motorbiciklin közlekednek, uniformis nélkül villamost vezetnek, rendőrként, sofőrként olyan pozícióban dolgoznak, ami megdöbbeníti a külföldi látogatót. Leningrádban mindenütt piszkot, omladozó vakolatot és hatalmas plakátokat lát. Pozitívan értékeli ugyanakkor a szerző a jól felszerelt hadsereget és a rendőrséget, a kulturális intézmények jól kiépített hálózatát, ahogy azt is, hogy komoly előrelépés történt az emberek élelmezése terén. Úgy véli, minden, a radikális átalakításról szóló propaganda dacára a Szovjetunió ma sem más, mint egy rendkívüli diktátori hatalommal (vörös cár) felruházott nagy orosz (nacionalista) birodalom. A Szovjetuniót meglátása szerint nem szabad temetni, hiszen óriási erőforrásokkal rendelkezik, amihez az is hozzájárul, hogy lakosai fanatizáltak. Moszkva grandiózus, egyben lenyűgöző látványt nyújt számára. Végezetül Völgyesi is megállapítja, hogy az ország a nagy ellentmondások hazája.

Mattyasovszky Kasszián a budapesti bencés gimnázium igazgatója, valamint a katolikus cserkészeti és kongregációs mozgalom egyik szervezője az 1934-ben Buenos Airesben rendezett XXXII. eucharisztikus kongresszusra utaztában érintette a Szovjetunió területét, rövid időt eltöltve Leningrádban. Élményeiről rövid cikkben számolt be *Az antikrisztus birodalmában* címmel a *Pannonhalmi Szemlében*.²⁵³ Mattyasovszky sokkal egységesebben, egyértelműen riasztónak, rettenetesnek látja, láttatja a Szovjetuniót. Miként Völgyesi, ő is leírja a példátlan nyomort, Leningrád elhanyagoltságát, a rossz utakat, a málladozó falú házakat, a piszkot, és nem utolsósorban az éhezést. Neki is feltűnnek a női villamosvezetők és kalauzok, ami azonban ennél is megdöbbentőbb számára, hogy mindenki egyformán néz ki. A szovjet gyermekekről sincs jó véleménnyel: neveletlenek, szemtelenek, kicsúfolják a külföldieket. A mélypontot ugyanakkor szerinte a Szent Izsák templomában berendezett vallásellenes múzeum, a „pokol birodalma” jelenti. A megtekintett cári börtöncellák kapcsán megjegyzi, hogy a bolsevik börtönök sokkal borzasztóbbak, de azokat persze nem mutogatják a turistáknak. Úgy látja, a Szovjetunióban minden a propaganda szolgálatában áll, ezért is igyekszik az Intourist minél több turistát becsalogatni az országba. Pozitív megjegyzést egyetlen alkalommal tesz, a műemlékek megőrzésével kapcsolatban: „Egyet el kell ismernünk, nem rombolt le a szovjet egy cári szobrot, egy műemléket sem - csak saját céljaira fordítja őket. – E tekintetben, mintha felette állnának azoknak a népeknek, akik még a régi szobroktól is félnek!”²⁵⁴

²⁵³ Mattyasovszky Kasszián: *Az antikrisztus birodalmában*. *Pannonhalmi Szemle*, 1934. 4.sz. 299-302.

²⁵⁴ Uo. 302.

2.1. A Károlyi-házaspár 1931-es utazása

Károlyi Mihály és felesége azokat a nyugati emigráns társutasokat reprezentálja, akik szovjet útjukról kifejezetten propagandacéllal teszik közzé a bolsevik rendszert pozitív színben feltüntető beszámolójukat. Lucien Vogel, a párizsi *Vu* magazin főszerkesztője 1931-ben kérte fel Károlyit arra, hogy kísérje el a Szovjetunióba, majd a látottak alapján segítsen neki a lap számára összeállítani egy orosz különszámot.²⁵⁵ Károlyi gróf ragaszkodott ahhoz, hogy az útra a felesége is elkísérhesse.

Károlyi Mihály és neje, Andrásy Katinka ekkor az emigránsok életét élik Párizsban, ahol bekapcsolódnak a társutas szalonok világába, szoros kapcsolatba kerülve a kommunista mozgalommal. Maguk is társutasok lesznek, és aktív segítséget nyújtanak a szovjet propagandagépezetnek. Andrásy Katinka 1933-ban rövid időre Németországban is megfordul, hogy teljesítse Willi Münzenberg, az akkor még Sztálinhoz hű propagandaügynöktől kapott feladatot: kalandos és nem éppen veszélytelen körülmények között ő csempészi ki Berlinből azokat a dokumentumokat, amelyek lehetővé tették az SA rémtetteinek leleplezésére szolgáló *Barna Könyv*²⁵⁶ párizsi kiadását. Cambridge-ben és Londonban pedig, szintén Münzenberg megbízásából, baloldali érzelmű professzoroktól és diákoktól gyűjt pénzt annak az ellentárgyalásnak²⁵⁷ a megrendezéséhez, amely arra volt hivatott, hogy a Reichstag felgyújtásával vádolt három bolgár Komintern-vezető (Dimitrov és társai) ártatlanságát bizonyítsa.²⁵⁸

A Károlyi-házaspár rendszeresen írt cikkeket kora igen befolyásos divatdiktátora, Lucien Vogel által Párizsban elindított *Vu* magazin számára, amely - amellet, hogy az innovatív képszerkesztés szempontjából a francia újságírás újjó törekvéseit képviselte - a sztálini Szovjetunió szócsöve lett. Vogel fényűző vidéki rezidenciáján erotikus fűtöttségéről is híres nemzetközi szalont működtetett, amely nyitva állt vezető sztálinista értelmiségiek, divatos

²⁵⁵ A *Vu* magazin 1931-es szovjet témájú különszáma *Au pays des secrets (A titkok országában)* címmel jelent meg. *Vu*, No 192.1931, Párizs, 2539-2632.

²⁵⁶ A *Barna Könyv*, illetve barna könyvek propagandakiadványok voltak, amelyekben Münzenbergék a hitleri Németország rémtetteit gyűjtötték össze és leginkább az SA lejárására szolgáltak. A cél többek között annak bizonyítása volt, hogy a Reichstag felgyújtása mögött az Ernst Röhm vezette szervezet állt.

²⁵⁷ A Londonban megrendezett ellenper a Willi Münzenberg és Otto Katz által irányított antifasiszta kampány kiemelt része volt, amelyet a valóságos lipcei per ellensúlyozására szerveztek meg. Dimitrovot és társait végül Lipcsében is felmentették. Ezt követően számolt le Hitler az SA-val az úgynevezett Hosszú kések éjszakáján 1934-ben.

²⁵⁸ Andrásy Katinka visszaemlékezései tükrében kirajzolódó politikai arcképéről lásd Hammerstein Judit Grófnő a hídon. Károlyi Mihályné és a baloldaliság című írását. In: *Uő: A márkai és az orosz bárka*. i.m. 147-156.

baloldaliak, kalandorok és kémek előtt egyaránt. Károlyiék is gyakorta megfordultak itt. A magazin szervezésében és felkérésére 1931-ben, a nagy gazdasági válság és a szovjet kollektivizálás idején hathetes körutazást tettek a Szovjetunióban. Ennek keretében a szovjet fővárosban részt vettek Bernard Shaw 75. születésnapján, látogatást tettek Gorkiban Lenin özvegyénél és nővéreinél, elutaztak Leningrádba, Sztálingrádba, majd a Fekete-tengerhez, Grúziába. Az Intourist szervezésében meglátogatták az előre kiválasztott mintaintézményeket, gyárakat, iskolákat, kolhozokat. A látottakról a *Vu* magazin lapjain lelkes tudósítások keretében számoltak be. A Lucien Vogel boldog munkásarcokat megörökítő fotóival gazdagon illusztrált különszámban Károlyiné, Comtesse (!) Michel Károlyi név alatt négy, míg Károlyi egy, ám annál terjedelmesebb írással jelentkezett.

Az *Au Pays des Secrets* (A titkok országában) címmel megjelenő lapszám alaphangját és célkitűzését is Károlyiné *Megérkezés (L'Arrivée)* című bevezető írása²⁵⁹ adja meg. A szöveg egy, a szerzővel közvetlenül a kiutazást megelőzően folytatott (valószínűleg kitalált) párbeszéddel indul. Ebből derül ki, hogy Károlyiné a Szovjetunióba készül, abból a célból, hogy elfogultság és előítéletek nélkül megírja az országról az igazat. A barátok ugyanakkor arról győzködik, hogy ez eleve lehetetlen, és erre több érvet is felsorakoztatnak. Ezek között szerepel, hogy a szovjetek a látogatónak nem mutatják meg a valóságot, csak az előre kiszemelt mintaintézményeket láthatja majd, a nép nyomorúságos életét elrejtik a szeme elől. A külföldi senkivel nem beszélhet szabadon, a szállodai szobában rejtett mikrofonnal minden megnyilvánulását felveszik, így Andrássy Katinkáék is egyszer majd csak azon veszik észre magukat, hogy Szibériába deportálják őket. A munkásokat példátlan módon kizsigerelik: 14-15 órát dolgoznak naponta, rossz fizetést kapnak és fegyveresek kísérik őket a gyárba, amelynek bejáratát is géppuskások őrzik. Ugyanakkor létrejött egy új uralkodó osztály, amely luxusban él. A komisszárok feleségei drága ékszereket hordanak, a régi hercegi palotákban laknak, pezsgőznek, dőzsölnek. A vallást nem lehet gyakorolni, a történelmi emlékeket és épületeket lerombolják, az Ermitázs műkincseit pedig kiárusítják. Családi élet nincs, a nők a férfiak zsákmánya, Oroszországban nincs olyan tízéves kislány, aki szűz lenne, és aki ne kapott volna el valamilyen nemi betegséget. Egyszóval a bolsevik országban a barbárság, káosz és az erkölcsi romlottság uralkodik. A szovjet állapotok rettenetes voltát ecsetelő megjegyzések után a párbeszéd végén kiderül - a kritikát mintegy hiteltelenítendő -, hogy mindez egy olyan ember

²⁵⁹ *Vu*. i.m. 2539-2541.

szájából hangzik el, aki egyértelműen az új rendszer kárvallatja, családja a cári időkben ugyanis gyárakat birtokolt Szentpétervárott, Bakuban pedig olajkútjai voltak.

Kétség nem férhet hozzá, hogy a teljes különszám a bevezető párbeszédben megfogalmazottak, a szovjet viszonyokról elterjedt, kifejezetten negatív vélemények cáfolatának szándékát szolgálja. Károlyiné első, Vörös térről szóló beszámolójában máris hangsúlyozza, hogy a szovjetek nem félnek a múlt emlékeitől és szimbólumaitól, érintetlenül hagyták a Kreml tornyain csillogó birodalmi sasokat. Lelkesen tudósít arról is, hogy az ország minden pontjáról özönlének a látogatók, hogy leróják kegyeletüket az orosz nép nagy felszabadítója előtt. Károlyiné megjegyzi, hogy sehol nem látja a beszélgetőpartnerek által beígért fegyveres GPU-sokat. Az *utca (La rue)* címmel külön beszámolót²⁶⁰ szentel a szovjet divatnak, kiemelve a cipőviselési szokásokat is, amit a szöveghez mellékel, mosolygós munkásokat és lábbeliket megörökítő fotókon szemügyre is vehet az olvasó. Katinka megállapítása szerint a szovjet emberek nem követik a divatot, egyszerűen, ízlésesen öltözködnek, kedvelik a világos színeket, ruházatuk mindig tiszta. Ez különösen annak fényében értékelendő, hogy a szövet nagyon drága, évente mindössze hat méternyi anyagot és két pár cipőt szabad vásárolniuk.

Károlyiné másik, *Az élet Oroszországban 1931-ben (La vie en Russie en 1931)* című cikkében²⁶¹ megállapítja, hogy a Szovjetunióban minden a munka körül forog. Az üzemek megállás nélkül dolgoznak, az üzletek éjszaka is nyitva tartanak, akár hajnali 2-kor is lehet hajat vágatni. A munkásosztály presztízse olyan nagy a Szovjetunióban, hogy mindenki munkás szeretne lenni. Károlyiné beszámolójában szó nincs tehát a munkások kizsigereléséről, ellenkezőleg, jól megfizetik őket és pihenésükről is nagyvonalúan gondoskodnak. A szellemi munkások (mérnökök) is egyre jobb fizetést kapnak. A szerző lelkesen állapítja meg, hogy a Szovjetunióban megvalósul a bibliai idézet: elsőből lesznek az utolsók. Mindezt a cikkhez kapcsolódó fotók illusztrálják, amelyeken boldogságtól sugárzó munkások, illetve a kiváló életkörülményeket biztosító munkásklubok, paloták pazar termeiben berendezett munkáséttermek láthatók. Károlyiné hosszasan méltatja a kultúrparkokat, a lakásviszonyokat és a fiatalok, illetve a gyermekek fejlődését szolgáló intézményeket, a sportolási lehetőségeket, az új, korszerű nevelési elveket, módszereket. A szerző mindennek alapján úgy látja, hogy a szovjet állam olyan viszonyokat teremt a nép számára, amelyről az korábban álmodni sem mert volna. Hangsúlyozza ugyanakkor, hogy nem találkozott azzal az új uralkodó osztállyal, amiről

²⁶⁰ Vu. i.m. 2541-2547.

²⁶¹ Vu. i.m. 2555-2560.

Nyugaton annyit beszélnek: A bolsevik vezetők és feleségeik szerényen élnek. Egyébként is, aki (illegálisan) sok pénzt gyűjt, meggazdagodik ugyan, ám pénzét semmire sem tudja elkölteni. Károlyiné írását azzal a gondolattal zárja, hogy az ország a sok nehézség dacára is óriási eredményeket ért el, és nagy jövő előtt áll.

Andrássy Katinka negyedik, *Oktatás (nevelés) Oroszországban (L'Instruction en Russie)* című írásában²⁶² statisztikai adatokkal, számokkal igyekszik alátámasztani az oktatás kitüntetett szerepét, valamint a szovjeteknek a tudatlanság és az analfabetizmus felszámolása érdekében tett heroikus erőfeszítését. Részletesen bemutatja az iskolatípusokat, a felnőttoktatási rendszert, majd beszámol arról is, hogy a francia delegáció által felkeresett iskola nemcsak makulátlanul tiszta, de nagyszerűen felszerelt is volt. Itt is dicséri az új, modern oktatási metódusokat.

Károlyi Mihály mindössze egy, ám annál terjedelmesebb cikket írt a *Vu* magazin különkiadása számára *Az 1928-as nagy mezőgazdasági forradalom* címmel (*La grande Révolution terrienne de 1928*)²⁶³. A szerző mintha a feleségénél kevésbé érzelmes, kicsit tudományosabb attitűdre törekedne: egy hosszabb, a sajátos orosz fejlődésről szóló történeti bevezetővel indít. Ebből vezeti le, hogy szerinte a kollektivizálás történelmi szükségszerűség. Egyetért a bolsevikokkal abban, hogy a kulákok ellenállását le kellett törni és deportálásuk is elkerülhetetlen volt. Statisztikákkal, térképekkel, fotókkal igyekszik alátámasztani, hogy a szovhozok Oroszországban technikailag a legjobban felszerelték és hogy az orosz falu átalakulása a legjobb úton halad. A termelékenység nő, a mezőgazdasági munkások jól fizetettek, jobban étkeznek, a nők emancipációja, ahogy a gyermekek legmodernebb módszerek szerinti nevelése is figyelemre méltó. Károlyi konklúziója feleségéhez hasonlóan pozitív: az országban elképesztő kísérlet folyik, amit lehet szeretni, vagy ellenezni, de nem lehet letagadni történelmi jelentőségét. Nem volt ugyanis még arra példa, hogy egy ilyen hatalmas és elmaradott országban ilyen méretekben bevezették volna az irányított gazdaságot. Károlyi megállapítja: a kollektív gazdálkodás a széles tömegek támogatását élvezi(!), és a parasztok is egyre inkább belátják ennek előnyeit. A kollektív gazdálkodás eredményes és lassan összekapcsolódik a még meglehetősen rossz állapotban lévő közlekedési infrastruktúra fejlesztésével is. Fontos hangsúlyoznunk, hogy a kollektivizálást kísérő éhezéstről, embertelenségről, gyilkosságokról a szerző nem ejt szót. Jászi Oszkárhoz írt levelében (1931. december 19.) egyébiránt káprázatosnak írja le a Szovjetunióban tapasztaltakat, jóllehet, kénytelen megállapítani, hogy

²⁶² *Vu*. i.m. 2589-2090.

²⁶³ *Vu*. i.m. 2564-2569.

„A rezsim persze brutális; a hiány persze még nagy, sok szép műkincset tönkretettek, az utca képe elvesztette színességét, sőt szürke; persze az áldozat, amit az egész népességgel hozattak, óriási.”²⁶⁴

A házaspár cikkei mellett a különszámban az érdeklődők hasonlóan lelkes írásokat olvashattak egyebek mellett az ötéves terv eredményeiről, a szovjet nagyvárosokról és a kultúráról, valamint egy interjút, amelyet Vogel Alekszej Tolsztojjal készített. A beszámolókat gazdag fotóanyag illusztrálja: számos felvételen (több oldalon keresztül) mosolygós, elégedett munkásokat és munkásnőket láthatunk. Ezek voltak azok a fotók, amelyeknek hitelességével kapcsolatban Márai Sándor kétségének adott hangot. A különszám igazi propagandakiadvány, kritika nélküli lelkes beszámoló a látottakról. A leírtakat a gazdag fotóillusztráció, statisztikai adatok, számok, diagramok is igyekeznek hitelesíteni.

A jóval később összeállított és megjelentetett visszaemlékezésében egyébként mind Károlyi, mind pedig felesége kitér szovjet útiélményeire. Ezeket az oldalakat legalább két szempontból tanulságos áttanulmányozni. Egyrészt olyan megjegyzések, kritikai észrevételek, aggodalomra okot adó történések is bekerültek a két memoárba, amelyek természetesen nem szerepelnek a *Vu* magazinban közzétett beszámolókbán. Figyelemreméltó ugyanakkor az az időbeli horizont is, amelyből a házaspár visszapillant az utazásra: memoárjaikat már a nagy perek, a kivégzések, a második világháború és Kelet-Közép-Európa szovjetizálásának ismeretében fogalmazzák meg, így joggal tehető fel a kérdés, hogy utólag miként ítélik meg az akkor látottakat.

Károlyi Mihály a *Hit illúziók nélkül*²⁶⁵ címmel először angolul 1956-ban, majd magyarul 1977-ben közzétett memoárjában *Egy kontinens születése* címmel külön fejezetet szentel szovjetunióbeli élményeinek. A szerző beszámolóját azzal indítja, hogy 1931-ben erősen bízott abban, hogy a Szovjetunió egy igazságosabb, boldogabb, működőképesebb világot ígér, mint a nyugati. (Arról nem ír, hogy ezt a hitét később megtartotta-e, vagy sem.) Amit látott, összességében biztatónak tűnt számára. Figyelemre méltó, hogy a határátlépést oly sok utazóval ellentétben kellemes élményként őrzi meg, nyilván nem véletlenül, hiszen a francia delegáció a bolsevik kormányzat vendégeként érkezett, ezért kiemelt figyelemben, különleges

²⁶⁴ Károlyi Mihály levelezése IV. 1930-1944. Szerk. Hajdú Tibor és Litván György, Napvilág Kiadó, Budapest, 2015. 86.

²⁶⁵ Károlyi Mihály: *Hit illúziók nélkül*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, II. kiadás, 1977. A szovjet útról szóló rész címe: *Egy kontinens születése*. 306-334. Károlyi emlékirata elsőként Angliában jelent meg 1956-ban.

bánásmódban részesült. A szerzőnek tetszik a női emancipáció (akkor szülnek a nők, amikor akarnak), ahogy szimpatikusak a fiatal bűnözők átnevelését szolgáló intézmények is, még ha kevés is van belőlük.²⁶⁶ Érthetőnek tartja, hogy nem Moszkva nyomornegyedeit mutatják be a vendéglátók, és öröndetesnek látja, hogy a múzeumok kiállításában muzsikok gyönyörködnek, amivel kapcsolatban fel sem merül benne a kétely, hogy minden valószínűség szerint egykori muzsikokról, csoportokban odaszállított kolhoztagokról lehetett szó. További pozitívumként említi, hogy az írókat a Szovjetunióban nem zsákmányolják ki. Példásnak látja a nemzetiségi politikát, és örömmel nyugtázza, hogy az országban szerinte nincs militarizmus. Károlyi szemtanúja annak is, hogy az egykori uralkodó osztály tagjai a piacon árulják régi kincseiket, ahogy azonban ehhez sem, úgy az egyik beszélgetésben szóba kerülő erőltetett iparosításhoz, a kulákok elleni erőszakos fellépéshez sem fűz kommentárt. Minden jel szerint a *Vu* magazinban megfogalmazott történelmi szükségszerűségről szóló meggyőződésén a memoár megírásakor sem változtatott. Így – ebben a szövegrészben – homályban marad a korábbi felfogása és a memoár írása idején már manifesztálódott illúzióvesztése közötti ellentmondás.

Az emlékiratban az aggodalomra okot szolgáltató élmények is teret kapnak. A szerző megfigyelése szerint a legnagyobb becsülete a Szovjetunióban az olasz fasiszta üzletembereknek van. Mélyen megdöbben, amikor az egyik előkelő leningrádi szállodában szemtanúja lesz annak, amint a szovjetek pazar bankettet adnak egy olasz fasiszta üzletember delegáció tiszteletére. Az ünnepségen hol a fasiszta Olaszország himnuszát, a Giovinezza-t, hol az internacionálét húzza a zenekar, az asztalra kihelyezett fagyalthegyet pedig két kicsi, egy vörös és egy fasiszta zászló díszíti. A pincér bizáncias gesztussal kísért elmondása szerint minderre szükség van, a Szovjetunió ugyanis nagy üzletet kötött az olaszokkal. A külföldieknek fenntartott Metropol szálló fényűzése, a görnyedező pincérek, a bárban a kuncsaftokra váró luxusprostituáltak is feszélyezik Károlyit, annak ellenére, hogy ezeket a szovjetek realizmussal és a valutaéhséggel indokolják.²⁶⁷ Mindezek ellenére utólag is meg van győződve arról, hogy ez a kommunizmus fénykora, heroikus korszaka volt.

²⁶⁶ Nem világos, hogy Károlyinak tudomása volt-e arról, hogy ez is Cseka fogantatású, fenntartású intézményhálózat volt.

²⁶⁷ A moszkvai National Hotelban látott prostituáltakról 1933-as szovjet látogatása során már keresetlenül fogalmaz: „Ennyire még a nyugati államok mai kurvái sincsenek már kifestve. Az ebédlő, a pincérek, a virág, lámpaernyők, ezek a melles házi cocotte-ok, akik May Westre hasonlítanak, kész settinget képeznének egy háború előtti filmnek. Így képzelem a kleine Moritz és a szegény proli a bűnös gazdagok milieu-jét. A Vig Özvegy vagy talán még a Fledermaus keretjében ezek. Kaviár, pezsgő, hajlongó aranyujtásos portás, valóban undok épp ebben az országban.” Károlyi levele feleségéhez, 1933. december 17. *Károlyi Mihály levelezése IV. 1930-1944.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2015. 267-68.

Károlyi kiemelt vendégként feleségével együtt részt vett G. B. Shaw születésnapján, amelyről mindketten részletesen beszámolnak. Felkeresték Krupszkáját, Lenin özvegyét és Lenin lánytestvéreit Gorkiban, Károlyi beszélgetett Buharinnal is, akinek későbbi kivégzését megjegyzi ugyan, kommentárt azonban ehhez sem fűz. Grúziai látogatása során pedig a vidék romantikus szépsége mellett említést tesz a mensevikekkel szembeni kegyetlen leszámolásról, tisztogatásokról is.

Összegzésként megállapítható, hogy Károlyi úgy látta, a Szovjetunióban számos bosszantó, lehangoló tapasztalatra lehet szert tenni, de mindegyikkel szembeállítható egy-egy nagyszerű dolog. A késő vonatok, elkallódó poggyászok, nem működő vízcsapok, a gusztustalan húsok mellett ott van Dnyeprosztrój, a hatalmas villamoserőmű, vagy a pompás kórházak és szanatóriumok. Igaz, hogy az utcákon csavargó, elvadult, otthontalan gyermekeket lehet látni, akik kutya módjára marakodtak az ételhulladékokért, másfelől azonban a szovjetek csodálatos gyermekotthonokat és táborokat hoztak létre, ahol a legmodernebb nevelési módszereket vezették be. Érdekes ugyanakkor, hogy Károlyi nem hallgatja el, hogy grúziai idegenvezetőjük például gyermekét nem íratta be abba az intézménybe, amit a francia delegációnak lelkesen dicsért. Csak zárójeliesen jegyezzük meg, hogy Károlyi 1933-ban ismételten ellátogatott a Szovjetunióba. Második útjáról riportot nem tett közzé, de feleségéhez írt leveléből tudható, hogy meglehetősen elégedett volt a látottakkal. Bár kiutazása a mintegy hatmilliós áldozattal járó ukrán éhínség éveire esett, Leningrádban nyomát sem látta élelmiszer szükségnek²⁶⁸, az élelmiszerkérdést megoldottnak ítélte és elfogadta azt a szovjet érvelést, hogy az 1932-es „termési zavarok” a tervszerű szabotázsakciók következményei voltak. Úgy vélte, „Moszkva külsőleg is vetekedni fog bármely világvárossal. Még négy-öt év – és az egész vonalon nyert ügye lesz a Szovjet államnak.”²⁶⁹ Visszaemlékezéseiben árnyaltabb képet fest ugyan szovjetunióbeli élményeiről, bizonyos negatívumoknak is helyet adva, ugyanakkor nem tagadja meg a *Vu* magazinban megfogalmazottakat. Károlyi a kommunista mozgalommal az 1936-38-as moszkvai perek,²⁷⁰ valamint a Hitler-Sztálin paktum hatására szakít, ám ő is a hallgatást

²⁶⁸ Károlyi feleségéhez írt levele 1933. december 17-én. Károlyi Mihály levelezése IV. i.m. 268-269.

²⁶⁹ Károlyi feleségéhez írt levele 1933. december 19-én. Károlyi Mihály levelezése IV. i.m. 269.

²⁷⁰ Romain Rolland-hoz (1937. február 4-én) írt levelében dühösen fakad ki a moszkvai perek hírére. Károlyi Mihály levelezése IV. i.m. 330. De ezt teszi Sinkó Ervinnel folytatott beszélgetés során is, Sztálin és Hitler között egyenesen párhuzamot vonva. Sinkó Ervin: *Egy regény regénye. Moszkvai naplójegyzetek 1935-37.* Fórum Könyvkiadó, 1985. 569. Memoárjában a következőképpen indokolja, miért a hallgatást választotta: „Gyötrelmes fájdalommal értettem meg, hogy semmit sem lehet tenni. Spanyolországnak és Európának szüksége van a Szovjetunió segítségére. Károlyi Mihály: Hit illúziók nélkül. i.m. 345. Ugyanitt később azt írja: „[...] a tisztogatási perek, most pedig a megnevezési egyezmény végképp meggyőztek arról, milyen helyesen tettem, amikor nem

választja, kiábrándultságának nyíltan nem ad hangot, sőt továbbra is hisz a szovjet rendszer megjavíthatóságában. A politikai cikkek következő momentumai, hogy 1941-ben már a demokrácia élharcosa szerepébe helyezkedik, olyan politikusként írva le önmagát, mint aki a tervgazdaságot támogatja, de sohasem volt a proletárdiktatúra híve(!)²⁷¹. A második világháborút követően ugyanakkor elfogadja a Rákosiék által felajánlott párizsi nagykövetségi posztot.

Hogy festett ugyanez az 1931-es utazás Andrassy Katinka utólagos értelmezésében? Tekintettel arra, hogy Károlyi külön fejezetben számolt be a szovjet látogatásról, Károlyné az 1969-ben megjelentetett *Együtt a száműzetésben*²⁷² című memoárjában lényegesen rövidebben, ugyanakkor felszínesebben ír útiélményeiről. Ezzel együtt is akad bőven átfedés a két visszaemlékezés között: G. B. Shaw születésnapjára például szó szerint megegyezik a két szövegben.

Beszámolója elején Károlyné is megindokolja, miért volt számukra fontos ez az utazás: „Tizennégy éven át volt szemünkben a Szovjetunió a szocializmus otthona, és sikere létfontosságú volt számunkra.”²⁷³ Kifejti, hogy férjével együtt, mint olyan sokan mások, a reménység földjeként tekintett a Szovjetunióra, meg voltak győződve arról, hogy a kapitalizmus teljes csődbe viszi Európát szellemi és anyagi értelemben egyaránt. Hangsúlyozza azt is, hogy akkor a sztálini rezsim törvénytelenégeiről, kegyetlenkedéseiről még igen keveset lehetett tudni.

Károlyné férjével ellentétben inkább a találkozókra, a társasági eseményekre helyezi a hangsúlyt. Említést tesz az egyik bolsevik vezetővel, Rikovval és feleségével a Kremlben folytatott beszélgetésről. Katinka a memoárja egészére jellemző fordulattal Rikovot „őszinte, kedves emberként” mutatja be. Hozzáteszi, hogy később Sztálin kivégeztette, megjegyzést azonban ehhez a tényhez nem fűz. Miként férje, ő is kiemeli, hogy a magyar emigráció vezetője, Kun Béla barátságtalanul, ellenségesen viselkedett Moszkvában Károlyival szemben. Ennek okát, férjéhez hasonlóan ő is a féltékenységgel magyarázza, jelesül azzal, hogy a

léptem be a pártba, hiszen volt idő, amikor nagyon közel álltam ehhez a lépéshez.” Károlyi Mihály: Hit illúziók nélkül. i.m. 353.

²⁷¹ Károlyi 1941 októberében írt nyílt levele Jászi Oszkárhoz. Károlyi Mihály levelezése IV. i.m. 490-491.

²⁷² Károlyi Mihályné, Andrassy Katinka: *Együtt a száműzetésben*. Európa, Budapest, 1978. 178-191.

²⁷³ Károlyi Mihályné, Andrassy Katinka: *Együtt a száműzetésben*. i.m. 179.

Tanácsköztársaság vezetője haragudott amiatt a híresztelés miatt, hogy Károlyi átadta volna a kommunistáknak a hatalmat, ez ugyanis „csökkentette Kun nimbuszát”.

Memoárjában a szerző azokról a kellemetlenségekről és „fureszaságokról” is beszámol, amelyekről a *Vu* magazinnak írt cikkeiben természetesen nem tett említést. Rosszallóan jegyzi meg például, hogy a francia delegáció Szovjetunió iránti lelkesedésén sokat rontott a rendszertelen étkezés és a postai szolgáltatás bizonytalansága. A szovjet nők annyit dicsért helyzetét sem látja felhőtlennek: megállapítja, hogy az emancipáció néha csak papíron létezik. Az abortusszal kapcsolatos eljárást, miszerint a beavatkozást az orvosok kötelesek végrehajtani, ha a nő ragaszkodik hozzá, helyesnek tartja. Megemlíti továbbá, hogy a Szovjetunióban betiltották a prostitúciót, jóllehet férje, legalábbis a *Hit illúziók nélkül* szerint a Metropol szállóban ennek épp az ellenkezőjét tapasztalta. A prostitúció sikeres felszámolásában mintha azonban Károlyiné is kételkedne: Az egykori prostituáltak otthonában látottak ugyanis szinte szatírába illenek. A lányok kötögetnek, hímezgetnek, horgolgatnak, és minden kérdésre rendre azt válaszolják: „Építjük a szocializmust!”²⁷⁴ (Mintha Makk Károly 1977-ben készült *Egy erkölcsös éjszaka* című filmalkotásának emblematikus jelenetét látnánk.)

Nagy teret szentel a szerző a Bernard Shaw 75. születésnapja alkalmából az egykori Nemzeti Klubban adott estély leírásának. (Ezt emeli át szó szerint Károlyi a saját visszaemlékezésébe.) A fényes társasági eseményen a brit drámaíró felszínes csevegést folytat gyermeknevelésről és a közelgő háború lehetőségéről, az angolok intelligenciájáról, amelyet ironikus, fölényeskedő anekdotázgatásai, „Tudják miért beszélek én annyit: Azért, hogy ne kelljen meghallgatnom, amit mások mondanak” -típusú bon mot-jai kísérnek.²⁷⁵ A hallgatóságnak persze mindez tetszik: mindenki ott nyüzsög, hízelkedik körülötte. Károlyiné annak a beszélgetésnek is fül- és szemtanúja lesz, amelyben Lady Astor, Shaw kísérője, impresszáriója esedezve kér segítséget Litvinovhoz fordulva egyik nőismerőse férje érdekében, akit nem sokkal azelőtt a GPU tartóztatott le. A szerző az esetet leírja ugyan, de kommentárt nem fűz hozzá. Az estélyt köszöntőbeszéd, majd Shaw szavai zárják. Károlyiné elragadtatással írja le, hogy a brit drámaíró a meghatottságtól, a „szovjet népből áradó szellem hatása alatt” félreteszi ironikus stílusát, komoly és őszinte hangon fejt ki, hogy „Anglia szégyellheti magát, hogy nem ő jár elől a kommunizmushoz vezető úton.”²⁷⁶ Majd hozzáteszi, hogy a Szovjetuniónak, a

²⁷⁴ Uo: 184.

²⁷⁵ Károlyi Mihályné, Andrassy Katinka: *Együtt a száműzetésben*. 185.

²⁷⁶ Károlyi Mihályné, Andrassy Katinka: *Együtt a száműzetésben*. 188.

kommunizmusnak köszönhetően a civilizáció megmenthető. Figyelemreméltó, hogy Katinka Máraival ellentétben egyáltalán nem kételkedik Shaw szavainak, gesztusainak, a Szovjetunió iránti rajongásának őszinteségében. A szerző az estély leírást azzal zárja - ezúttal is minden minősítés nélkül -, hogy az ünnepségen részt vevő bolsevikok java részét később kivégezték.

Végezetül még egy figyelemre méltó megjegyzését olvashatunk Károlyiné memoárjában: a házaspár nem vállalja, hogy Tolsztoj fiának panaszkodó levelét Romain Rolland-nak továbbítsák, arra való hivatkozással, hogy Károlyiék a francia delegáció tagjaként a szovjet kormány vendégszeretetét élvezték.

A Károlyi-házaspár *Vu* magazinok beszámolója tipikus nyugati értelmiségi társutas gesztus. A különszám célja az volt, hogy vonzó képet fessen a szovjet valóságról és egyben eloszlassa a negatív híresztelések, szóbeszédnek nyomán támadt kételyeket. Nyilván ezt kívánták a szovjetek is, ezt elősegítendő állították össze a franciaországi delegáció programját. Az utazók a látottak közül csak a pozitívumokról tudósítottak, maximálisan eleget téve az elvárásoknak. Ezzel beszámolójuk a nyugati társutas jelentések, útirajzok (Romain Rolland, Lion Feuchtwanger...) sorát gyarapították. Jóval később megjelenő visszaemlékezéseikből kiderül, hogy az út során kellemetlen, elbizonytalanodásra okot adó élményekben is volt részük, ám ezeket nem találták olyan súlyúnak, hogy eredeti beszámolójukat megtagadják, baloldali elköteleződésüket, a Szovjetunióval kapcsolatos viszonyukat nyilvánosan megváltoztassák.

2.2. Magyary Zoltán

Az utazó tudósok sorába tartozik **Magyary Zoltán**, a közigazgatás nemzetközileg jegyzett és elismert professzora is, aki azonban nem konferencia meghívásra, hanem saját kezdeményezésére, és saját költségén (!) a szovjet irányítási szisztéma tanulmányozása céljából utazott el 1935 szeptemberében a Szovjetunióba, ahol közel két hónapot töltött. Munkássága iránt, beleértve szovjet útját is a rendszerváltás tájkájától mutatkozott intenzívebb érdeklődés. Babus Antal 2014-ben kiadott, moszkvai levéltári kutatásain alapuló, hiánypótló kötetének köszönhetően immáron sok izgalmas részlet tudható a szovjet látogatásról is.²⁷⁷ A közigazgatási

²⁷⁷ Egy jobboldali úr a baloldali zárandokok között. *Magyary Zoltán szovjetunióbeli útja*. Az iratokat gyűjtötte és válogatta, fordította, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Babus Antal. Argumentum Kiadó, Moszkvai Magyar Levéltári Intézet, Balassi Intézet, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Orosz levéltári források magyarul. A Moszkvai Magyar Levéltári Intézet sorozata. 2. Budapest, 2014.

professzor nem volt baloldali érzelmű és nem szimpatizált a Szovjetunióval, markánsan konzervatív nézeteket vallott, ráadásul a saját költségén kelt útra. A követségek a látogatás technikai lebonyolításában nyújtottak segítséget. A vállalkozás motivációja nem a lelkesedés, célja pedig szigorúan tudományos természetű volt. Magyary egy általa javasolt, majd 1936-ben Varsóban meg is rendezett nemzetközi közigazgatási konferenciára készült, amelyre őt hívták meg főelőadónak. Miután már járt Angliában, az USA-ban, felkereste az első „autoriter szervezetet”, a Vatikánt, a fasiszta Olaszországot és Németországot, úgy ítélte meg, hogy az alapos felkészüléshez elengedhetetlen a szovjet államműködés, a szovjet irányítási rendszer és adminisztráció helyben történő tanulmányozása is. Azt remélte, hogy miután Németországban Hitler, Olaszországban Mussolini fogadta, a Szovjetunióban is sikerül majd Sztálinnal, de legalábbis a második számú vezetővel, Kaganoviccsal találkozni. Erre azonban nem nyílt mód: legmagasabb szinten mindössze a Szovjet Ellenőrző Bizottság titkára, Amarak Nazaretjan fogadta.

Magyary és feleségének²⁷⁸ programját a koncepció utaztatásnak megfelelően a VOKSZ munkatársai állították össze és ők kísérték el a házpárt mintakolhozokba, iskolákba, gyárakba, munkás- és gyermekotthonba, kórházba. A szervezet fontosnak tartotta a professzor tanulmányútjának felkarolását, ugyanis a Szovjetunió hírneve szempontjából egyáltalán nem volt érdektelen, hogy mi hangzik majd el a varsói nemzetközi közigazgatási konferencián. A magyar professzor nem esett bámulatba a látottaktól, sőt visszafogott udvariassággal kételyeinek is hangot adott, ha úgy érezte, épp meg akarják téveszteni, Patyomkin-helyszínnel van dolga. Az előre kiválasztott falvakban a gyerekek feltűnően egészségesek és jól tápláltak voltak, amivel kapcsolatban Magyary megjegyzi, hogy az utcán nem ilyen gyerekeket látott.²⁷⁹ Egy másik alkalommal pedig az egyik munkáslakásban felejtett ikonon akad meg a szeme.²⁸⁰ Másutt amiatt panaszkodik, hogy nem tud érdemi információhoz jutni: beszélgetőpartnereitől, a megkérdezett professzoroktól rendre ugyanazt a sablonos választ kapja, amelynek minden esetben Marx és Engels a forrása.²⁸¹ A VOKSZ leningrádi munkatársának jelentése szerint a professzor bosszankodott, hogy nem kapta meg a kért és többször megígért jogi és általános törvényhozási anyagokat, illetve a szervezetirányításra vonatkozó szakirodalmat, amelyek

²⁷⁸ Magyary neje, Techert Margit filozófus a harmadik nő volt Magyarországon, aki egyetemi magántanári kinevezést kapott. Mivel Techert a nőkérdéssel is foglalkozott, a szovjet vendéglátók erre tekintettel is szerveztek programokat.

²⁷⁹ Egy konzervatív úr. i.m. 24 sz. dokumentum, 126.

²⁸⁰ Egy konzervatív úr. i.m. 26 sz. dokumentum, 130.

²⁸¹ Egy konzervatív úr. i.m. 59.sz. dokumentum. 179.

egyébként nem voltak titkosak,²⁸² ahogy amiatt is méltatlankodott, hogy kíséret nélkül nem nagyon mehetett el sehova.²⁸³ A VOKSZ-os jelentéstevők közül többen is megállapítják, hogy a magyar tudós kimondottan kellemetlen figura: visszafogottnak és szűkszavúnak mutatkozik, a normális turistákkal szemben a látottak irányában nem mutat sem lelkesedést, sem meglepetést. Sértődöttnek látszik az át nem adott anyagok miatt, és elégedetlen amiatt is, hogy számos beszélgetőpartnere részéről jogi tájékozatlanságot tapasztalt.²⁸⁴

Magyary az eredményesség és hatékonyság megszállottja volt, mindent ezen a szűk szűrőn keresztül ítél meg. Azzal a meggyőződéssel indult útnak, hogy a 20. századra felduzzadt népesség, a megnövekedett szükségletek, az egyre kiterjedtebb állami feladatok nem teszik lehetővé a hagyományos módszerekkel történő kormányzást. Kiutat a hatékonyság irányában a központosításban látta. Magyary bornírtsága, érdeklődésének monomániásan szűk, tudományos természete zavarba hozta a szovjeteket, ahogy nem egy megnyilvánulása is: több ízben is kijelentette vendéglátóinak, hogy a Szovjetunió a führerizmus klasszikus országa,²⁸⁵ de az is értetlenséget váltott ki, amikor afelől érdeklődött, hogy miként valósul meg Leninnek az az iránymutatása, hogy minden szakácsnőnek tudnia kell irányítani az államot.²⁸⁶ A VOKSZ jelentéséből az is kiderül, hogy Magyaryt „konzervatív, vallásos, erősen német-fasiszta orientációjúnak” tekintették.²⁸⁷ Nyilván ez is hozzájárult ahhoz, hogy a magyar professzort magas szinten nem fogadták.

A magyar tudós a szovjet tapasztalatokat is figyelembe véve vonta le a tanulságokat. Útirajzot nem írt, így nem tudományos természetű, személyes, illetve kulturális élményeiről, nem tudunk képet alkotni, jóllehet a látogatás során a szervezők számos kulturális programra is elvitték a házaspárt. Szigorúan tudományos tapasztalatait, következtetéseit egy, a hazaérkezést követően adott interjúban, előadásokban, többek között a varsói felszólalásában és későbbi cikkeiben foglalta össze. Úgy látta, hogy a 20. századi, új körülmények közepette, azok az államok teljesítenek jól, közöttük a Szovjetunió, amelyek nem a jogszerűsége, hanem az eredményességre helyezik a hangsúlyt, és kellőképpen központosították irányítási rendszerüket. Az a tény, hogy a Szovjetunióban csak egyetlen párt létezik, megítélése szerint

²⁸² Egy konzervatív úr. i.m. 56.sz. dokumentum, 171.

²⁸³ Egy konzervatív úr. i.m. 53.sz. dokumentum, 167.

²⁸⁴ Egy konzervatív úr. i.m. 57.sz. dokumentum, 174.

²⁸⁵ Egy konzervatív úr. i.m. 19. sz. dokumentum, 115.

²⁸⁶ Egy konzervatív úr. i.m. 22. sz. dokumentum, 121.

²⁸⁷ Egy konzervatív úr. i.m. 41.sz. dokumentum, 152.

növeli a kormányzás hatékonyságát, hiszen így a tisztviselők, akár a népbiztosok kinevezése független a parlamenti választásoktól és a pártok váltógazdaságától, ez pedig biztosítja a testület állandóságát, politikája következetességét. Dicsérte a szovjet ellenőrzési rendszert, a rendszeres tisztogatást, azaz az alkalmatlan munkaerő leváltását (!) (akkor még ezalatt nem a későbbi tisztogatás volt értendő), a fegyelmet, szigorúságot és a keménységet. Ugyanakkor az utazást követő zárt előadásokon azt is kifejtette, hogy a szovjetrendszer idegen Európa kultúrájától, közigazgatási és jogi hagyományaitól.²⁸⁸ Nem tudunk ugyanakkor arról, hogy a professzor a szovjet mindennapokból, a parasztok, vagy az értelmiség helyzetéből mit vett észre, azokról mit gondolt. Egyébiránt Magyary neje is tartott Budapesten előadásokat, ahol ragyogónak festette le a kisgyermekgondozás és az anyaság ügyének kezelését.²⁸⁹

Magyary kijelentéseinek hazai fogadtatása több mint tanulságos a magyar politikai viszonyokat illetően. Egyes vezető politikusok kifejezetten rossz néven vették Magyary szovjet irányítási rendszert dicsérő nyilatkozatait, többen bolsevik barátsággal illeték. A helyzetről sokat elárul, hogy Bethlen István, akivel még kormánybiztosként jól együtt tudott működni, a személyes útibeszámolót követően megszakította vele a kapcsolatot.²⁹⁰

2.3. Szirmai Rezső

Újságíróként kereste fel 1933-ban a Szovjetuniót, pontosabban Grúziát és a Krím-félszigetet, **Szirmai Rezső**, az *Est-lapok* munkatársa, amelyről *Riportok a Szovjet-Kaukázusról*²⁹¹ címmel számolt be. 1937-ben megjelentetett útirajzában a városokról, a tájakon, a vallásgyakorláson, a kereseti, vagyoni viszonyokon át a szerelemig számos témáról szót ejt. Érdekessége az írásnak hogy a szovjet szerelemnek, a férfi-nő viszonyoknak Szirmai külön fejezetet szentel. A könnyed, de igényes stílusban megírt útirajzot elsősorban azok az utcai járókelőkkel, fiatalokkal folytatott beszélgetések teszik igazán izgalmassá, amelyek a szovjet emberek helyzetéről, életkörülményeiről tanúskodnak. Szirmai kendőzetlenül írja le a látottakat, jó és rossz tapasztalatokat egyaránt.

²⁸⁸ Egy konzervatív úr. i.m. 82.sz. dokumentum, 207.

²⁸⁹ Egy konzervatív úr. i.m. 82. sz. dokumentum, 210.

²⁹⁰ Egy konzervatív úr. i.m. Babus Antal bevezető tanulmánya, 73.

²⁹¹ Szirmai Rezső: *Riportok Szovjet-Kaukázusról*. Viktória Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 1937. Az útirajzból számos kérdésre nem kapunk választ. Sajnos nem derül ki, hogy miért, milyen célból kelt útra Szirmai, ahogy az sem, hogy miért pont Grúziát, a Krímet kereste fel, mennyi időt töltött ott és milyen szervezésben.

Az egyformaság mellett, miként később Gide és Márai is, megtapasztalja többek között az orosz felsőbbrendűségi érzést, amikor a Batumi kikötőbe való megérkezésekor ellenséges és lenéző pillantások közepette két orosz nő ellenőrzi a papírjait. Ugyanezt éli meg a külföldön egyébként sohasem járt fiatalokkal folytatott beszélgetés során is: „Csak azt tudom, hogy milyen életet élünk a Szovjetunióban s hogy ennél már jobban nem is lehet élni!”²⁹² Az új orosz generáció csak, mint valami távoli bolygó valószínűtlen életére, úgy gondol a miénkre” – írja Szirmai. „Mint ahogy mi a történelemkönyvekből ismerjük csupán elmúlt háborúk idejének ellenséges országait, s a múlt, s a távolság ködén át nézzük, kissé közömbösen, kissé idegenül, kissé lenézően azokat a távoli országokat, amelyekről örökké azt tanultuk, hogy az ellenségeink – úgy néznek ők ránk, közömbösen, idegenül, és minthogy azt tanulták rólunk, hogy barbár szokások rabszolgakorában élünk, mérhetetlenül megvetnek minket.”²⁹³

Külön figyelmet szentel az orosz tér és időfogalom sajátosságainak, a „szi-csasz” szónak, az orosz mentalitás egyik fontos nyelvi lenyomata különböző jelentésárnyalatainak. A mindennapok ellentmondásossága, az új és a régi kontrasztja, együttélése sem kerüli el a figyelmét. „Az ellentét a vadonatúj és a tönkrement, pompásnak szánt és primitív dolgok között, amely végig kíséri az embert az első pillanattól kezdve, amikor az orosz határon átnyújtja útlevelét”.²⁹⁴ A kiáltóan bántó disszonanciát azonban az egyik, nyaraló szovjetmunkások számára étteremmé alakított keresztény templomban tapasztalja meg: „Félrehúzó a (vastag bársony) függönyt, megállok az ajtóban, a felgyújtott templomi csillárok vakító fényében, szinte elkábulva a látványtól. Szemben velem az oltár helyén bárpult. Felette háborítatlanul néznek arany kereteikből szelíd szemükkel a szentek. [...] Krisztus a keresztfán, mellette a két latorral, - szintén a bárpult felett, megbillent fejétől jobbra a vonós négyes primhegedűse játssza Wieniawsky Chanson Polonaise-ét. Az ablakok épp mozaikjai villognak a fényben, a szentek csodás történetei, biblikus legendák csodái ragyognak. Az örökmécses vázájában villanykörte ég, fényében a csellista nézi kótáját. A szenteltvíztartó márványmedencéjébe az elhasznált szalvétákat dobálják. Szent Antal képének keretébe valaki betűzte Lenin arcképét, a szovjetköztársaság megalapítója éppen egy a felhők között keringő repülőgépet néz, az ég felé forduló szeme összetalálkozik Szent Antalnak a földi hívságokat sújtó tekintetével.”²⁹⁵

²⁹² Szirmai: i.m. 33.

²⁹³ Szirmai: i.m. 38.

²⁹⁴ Szirmai: i.m. 23.

²⁹⁵ Szirmai: i.m. 30-31.

Szirmai keresi a lehetőséget, hogy fiatalokkal beszélgesse, kíváncsi, hogy az új generáció tagjainak lelkében él-e még valami a régi rend tradíciójából, szokásaiból, a szülői ház polgárabb ideológiájából. Az eredmény megdöbbeneti: kivétel nélkül sablonos, betanult, gépies válaszokban részesül. A párválasztással, házassággal kapcsolatos megnyilatkozások a fiatalok részéről a szerelem fogalmának sajátos szovjet értelmezéséről árulkodnak. Szirmai megállapítja, hogy a férfi értékét, szerelmi esélyeit a Szovjetunióban a munkája adja. A szerelem teljes egészében elveszíti varázsát, az élet szükségszerű, ám harmadrendű velejárójaként kap értelmet. A szovjet fiatalok elmondása alapján minden, így a párválasztás is a munka körül forog: romantikáról, udvarlásról, flörtölésről, nagy, viharos érzelmekről szó sem lehet, csak józan, pragmatikus, a köz javára végzett munkát előtérbe helyező megfontolásról. „Hogy szerethetnék én nőt?”- kérdezi az egyik fiatalember. Még nincs keresetem, még nem dolgozom! [...]Hogyan lehet beleszeretni valakibe, amíg az ember nem dolgozik?”²⁹⁶ E nézetek álságosságát, mesterségességét leplezi le öntudatlanul, ugyanakkor igen érzékletesen a hazafelé tartó hajón egy orosz fiatalember. A szerző beszélgetésbe elegyedik Borisszal, az Intourist fiatal munkatársával, aki miközben a szovjet szerelem felsőbbrendűségéről, az udvarlás, pénz, szépség, pozíció feleslegességéről, ódivatúságáról tart fölényeskedő hangnemű kiselőadást, amint meglátja a dúsgazdag kapitalista angol lányt a fedélzeten, azonnal odasiet hozzá, és nyomban heves, „régimódi udvarlásba” kezd.

Szirmai beszámolója szerint viszonylag szabadon mozoghatott az országban, de hozzáteszi, hogy mihelyst egy beszélgetés akár csak enyhe kritikai élt kapott a szovjet viszonyokat illetően, nyomban megjelent egy komor kinézetű alak, aki azonnal eltávolította a „kellemetlenkedő” beszélgetőpartnert.

Végezetül sokat elárul Szirmai zárómondata, amely a két rendszer, a nyugati és a szovjet összeegyeztethetlenségét hangsúlyozza: „Hidat verni e két világ közé? Csak akkor lehet majd, ha az egyik romba dől.”²⁹⁷

²⁹⁶ Szirmai: i.m. 33.

²⁹⁷ Szirmai: i.m. 93.

V. Magyar írók útibeszmélói

1. A két világháború között megjelent oroszországi hadifogoly-visszaemlékezések

1.1. Az oroszországi hadifogoly-memoárokról általában

Az első világháborús világégés birodalmakat rombolt szét, határokat szabott újra, társadalmakat állított feje tetejére, ugyanakkor óriási véráldozatokkal járt, családok, emberek millióinak életét dúlta fel, tette tönkre. „Ezek a súlyos idők annyi erőszakot, bűnt, gazságot műveltek, mint amennyit még eddig nem látott a világ. És még nagyobb pusztítást okozott a lelkekben, mint az anyagiakban” – írja az egyik első világháborús emlékiratszerző, Székely Gyula.²⁹⁸

Az első világháborús élményanyag egyik meghatározó és rendkívül fontos alkotóeleme a hadifogság. Az első világháború során az Osztrák-Magyar Monarchia katonái közül mintegy két millióan estek orosz hadifogságba, ebből mintegy öt-hatszáz ezer hadifogoly magyar volt, ezáltal magyar nemzetiségűek alkották az orosz hadifogságban a legszámosabb csoportot. Míg a Monarchia szláv nemzetiségű katonáit Oroszország európai részein helyezték el, addig az osztrák-magyar tiszteket, közlegényeket a darnyicai elosztótáborból a távoli, jóval zordabb Szibériába, illetve Turkesztánba szállították tovább.²⁹⁹

A hadifogság, az azzal járó pszichózis - a bezártság, a tehetetlenség, a kényszerű semmittevés, a hazatérés, majd később a haza bizonytalansága is, az emberi jellem lealjasulása, az ember-, és öngyűlölet -, a rettenetes fizikai szenvedések, a rabszolgamunka, a teljes kiszolgáltatottság, az éhezés, ragályok, a halál állandó kísértete elementárisan mély és megrázó egyéni, ugyanakkor kollektív élményanyaggal szolgált. Feldolgozása évtizedeket vett igénybe, az elszenvedők közül pedig sokakat arra sarkallt, hogy az átélteket papírra vetve a tapasztalatoknak emléket állítsanak. 1918-tól kezdődően számos hadifogoly-visszaemlékezés látott napvilágot. Az irodalom és a történetírás, a vallomás és a tényirodalom határmezsgyéjén egyensúlyozó memoárok vonzereje személyességükben, „az ott voltam”, a „velem történt meg”, az egyén és történelem sorsszerű találkozásának megragadásában rejlik. A tapasztalatok közvetlenségének, az egyéni nézőpontnak, a szándékoltan szubjektív elbeszélésmódnak köszönhető, hogy az első világháborús hadifogoly-visszaemlékezések a mai olvasó

²⁹⁸ Székely Gyula: *Képek a szibériai hadifoglyok életéből*. Oradea - Nagyvárad, 1929. 21.

²⁹⁹ Józsa Antal: i.m. 470.

érdeklődésére is számot tarthatnak, hiszen átélhetővé teszik azt a megrázkódtatást, amelyet a világháború és a hadifogság milliók számára jelentett.

Az első világháborús keleti fogságirodalom mintegy fél évszázados, szövevényes történetét a megrázó élménytömeg feldolgozásának nehézségei, de a közvélemény hullámzó érdeklődése is meghatározta. *A magyar internacionalisták a nagy októberi szocialista forradalomban és polgárháborúban* című dokumentumgyűjtemény közlése szerint a két világháború között harmincegy mű jelent meg³⁰⁰, amit a második világháborút követően a hatvanas évek végéig jó néhány további visszaemlékezés követett. (A „Nagy Háború” centenáriumi évfordulója további, eddig ismeretlen memoárok felbukkanását, közzétételét tette lehetővé.) A memoárirodalom igazi nagy felfutása az 1920-as évek második felére, leginkább végére, illetve az 1930-as évek elejére tehető.³⁰¹ Ez az igazi sikerkönyvek időszaka is: Míg a memoárok zöme jellemzően mindössze egyszer jelent meg, nem egy szerzői kiadásként, Markovits Rodion *Szibériai garnizonja* világirodalmi bestsellerként példátlan népszerűsége tett szert idehaza és külföldön egyaránt, de Munk Artúr visszaemlékezése és Lévai Jenő világháborús trilógiájának első kötete is öt kiadást ért meg. Aligha véletlen, hogy ebben az időszakban, 1931-ben teszi közzé Kuncz Aladár nyugati fogsághoz kapcsolódó regényét, a *Fekete kolostort*. A húszas–harmincas évek fordulója Európában is a háborús irodalom nagy korszakának tekinthető: Remarque regénye, a *Nyugaton a helyzet változatlan* 1929-ben, Céline-é, az *Utazás az éjszaka mélyére* 1932-ben jelenik meg.

A téma iránti figyelem átmeneti hanyatlását követően a harmincas évek végén, nem utolsósorban a második világháború küszöbén álló Szovjetunió iránti fokozottabb érdeklődés miatt, az oroszországi hadifogoly-memoárok újabb hulláma tapasztalható Magyarországon.³⁰² Az első világháborús oroszországi hadifogság élményanyaga ugyanakkor a második világháborút követően is foglalkoztatta a memoárszerzőket.

³⁰⁰ i.m. II. kötet. 599-600. A kötet a memoárokat a bibliográfiai adatokkal együtt sorolja fel. A lista egyébként messze nem teljes, számos visszaemlékezés hiányzik belőle.

³⁰¹ A KMP Moszkvában megjelenő lapja, a *Sarló és kalapács* is ekkor indítja el külön rovatát *Mi történelmünk* címmel, ahol rendszeresen jelentek meg első világháborús beszámolók és visszaemlékezések. Petrák Katalin, *Emberi sorsok a 20. században*. i.m. 74.

³⁰² Az 1945 előtt megjelent memoárirodalomról lásd Botka Ferenc már idézett monográfiáját, valamint Hammerstein Judit cikksorozatát: Hadifogoly-memoárok az első világháború után. Emlékiratok az oroszországi hadifogságból. *Új Egyenlítő*, 2014, I. rész: 7–8. szám, 15–19.; II. rész: 9. szám, 37–43.; III. rész: 10. szám, 37–41.; IV. rész: 11–12. szám, 52–63.

A visszaemlékezések színvonala, stílusa, terjedelme, fogadtatása, de a mögöttük meghúzódó szerzői intenció is meglehetősen változatos képet mutat. A szerzők zöme eleve nem író, így a művek általában nem irodalmi igényességgel készültek. A visszaemlékezések kapcsán összességében kijelenthető, hogy komoly irodalmi, esztétikai minőséget kevés mű képvisel. Igaz, hogy a szerzők zömét eleve nem is ilyen megfontolások vezérelték, és nem is kívántak túllépni az egyszerű tanúságtevés, vagy a politikai figyelemfelhívás szándékán. Általában hiányzik a műfaji kísérletező kedv, az írói, nyelvi rafinéria, a bonyolultabb cselekményszövés, miként az árnyaltabb személyiségrajz, beleértve a személyiségfejlődést, az elmélyültebb jellemábrázolást. Az írások nagy részében egyébként magáról a szerzőről is igen kevés személyes vonatkozás derül ki: sokszor még a társadalmi, családi és egyéb háttéréről sem tudunk meg semmit. Hozzá kell tenni ugyanakkor, hogy ez utóbbi nem feltétlenül szerzői ügyetlenségként értelmezhető: az elbeszélő személyének elnagyoltsága, homályba helyeződése akként is fölfogható, hogy az elbeszélő végső soron akárki is lehet. Az írások, akarva-akaratlanul is, nem pusztán a szerzők személyes történetét, de az ember kollektív, egyetemes érvényű tragédiáját igyekeznek megrajzolni több-kevesebb kifejezőerővel. A műveket többnyire az egyszerű nyelvezet, szerkezeti megkomponálatlanság, csiszolatlanság jellemzi. Alig akad tehát olyan memoár, amelyet ma kifejezetten az olvasás öröméért vennénk kezünkbe. Ráadásul az írások zöme szerzőikkel egyetemben időközben teljesen feledésbe merült. Némelyikükkel, így például Bokor Imrével, vagy Földes Jenővel kapcsolatban szinte a legelemibb életrajzi adatokat sem nagyon lehet felkutatni.

Külön tanulsággal szolgál a memoárok fogadtatása, azaz annak vizsgálata, hogy melyik visszaemlékezés megjelenését kísérte szerény érdeklődés, netalán közöny, illetve melyik részesült kitüntetéssel, akár szenzációszámba menő figyelemben. Tény ugyanakkor, hogy a szibériai fogsághoz kapcsolódó memoárirodalom egyetlen darabja sem került be a magyar irodalmi kánonba. A hadifogoly-memoár státusát ma is Kuncz Aladár, nyugati fogsághoz kapcsolódó, *Fekete kolostora* foglalja el.³⁰³ Talán Markovits Rodion méltatlanul elfelejtett *Szibériai garnizonjának* nyílhat némi esély arra, hogy az elmúlt években történő újra megjelentetéseknek köszönhetően a mű irodalmi erényei, és ennek nyomán a teljes Markovits-életmű újraértékelése is megtörténhessen.

³⁰³ A *fekete kolostor* és a *Szibériai garnizon* által képviselt hadifogság-narratívák közötti különbségről és annak hatásáról az irodalmi kánonképzésre lásd: Hammerstein Judit: *Egy elfelejtett magyar világirodalmi bestseller*. i.m.

1.2. A visszaemlékezések visszatérő elemei

Érdeemes röviden áttekinteni azokat a tartalmi motívumokat, amelyek az oroszországi hadifogoly-visszaemlékezések majd mindegyikében, változatos terjedelemben és hangsúllyal ugyan, de megjelennek. A már a bevezetésben említett bezártság, a fogságpszichózis élménye, a lélek sorvadása mellett állandó eleme az írásoknak a fogságba esést követő többnapos, rettenetes körülmények közötti menetelés az első vasútállomáshoz, majd a több hetet igénybe vevő vonatút Szibériába, vagy Turkesztánba, a tisztek és a legénységek szétválasztása, markáns megkülönböztetése, az otthoni viszonyokat leképező privilégiumok rendszere. (A bolsevik uralomig a tisztek minden tekintetben lényegesen jobb ellátásban részesültek: fizetést kaptak például és fogva tartóik nem dolgoztathatták őket.) A hadifogolytábor belső életének, társadalmi szerkezetének bemutatásakor újra-és újra előforduló fejezete az írásoknak a tisztek, illetve a legénység által megszervezett, a körülményekhez képest kifejezetten gazdag kulturális élet (önképzőkörök, lapkiadás, színházi előadások, amatőr zenekarok stb.), illetőleg a hadifoglyok széles értelemben vett civilizációs szerepe, amelyet az orosz mezőgazdasági, ipari termelés, vagy a szolgáltatások színvonalának emelésében, a városok, települések kulturális életében töltöttek be. Ez utóbbinak egyik izgalmas lenyomata a leleményes, jég hátán is megélő, különböző vállalkozásokat beindító, majd mulatót működtető Földes József története.³⁰⁴ A visszaemlékezésekben képet alkothatunk az otthoniakkal való kapcsolattartás nehézségeiről, a magyar hadifoglyokat segítő segélyszervezetek munkájának hiányosságairól, a járványok pusztításáról. A legénységi státuszban lévő szerzők írásaiban pedig a rettenetes körülmények között végzett rabszolgamunkáról is olvashatunk: Halász Miklós például részletesen beszámol a hírhedt murmanszki vasútvonal építése kapcsán szerzett élményeiről, a hiányos öltözetéről, az éhezésről, az orvosi segítség nélkül hagyott skorbutos és flekktífuszos foglyok haldoklásáról.³⁰⁵

Mindegyikben megjelennek a forradalmak, majd a polgárháború (a vörösök és a fehérek váltakozó uralma) hadifoglyok helyzetére gyakorolt hatása, a példátlan anarchia és káosz, a nemzetiségi és a felekezeti elkülönülés felerősödése, a táborok lassú felbomlása, illetve ipari műhelyközpontokká alakulása, a táborokon kívül végzett munka, a vörösök agitációs tevékenysége, a kényszersorozás. Váry Rezsőnél olvashatunk például arról, hogy miként

³⁰⁴ Földes Jenő: *Hadifogoly-karrier*. A szerző kiadása, Budapest, Singer-nyomda, 1930.

³⁰⁵ Halász Miklós: *Sokat kibír az ember. Egy hadifogoly emlékei*. Rozsnyai Károly kiadás, Budapest, 1935. 63-69.

történtek az erőszakos beléptetések a Vörös Hadseregbe.³⁰⁶ Ki-ki politikai ízlése szerinti mértékben, de beszámol a vörösök, illetve a fehérek rémtetteiről, különösen a cseh légionisták hadifoglyokkal szembeni példátlan kegyetlenkedéséről és vérengzéseiről. Erről az időszakról írja elkeseredetten a már idézett Székely Gyula, hogy „Annyi volt egy hadifogoly élete, mint egy féregé.”³⁰⁷ A hadifogolycseréhez szükséges tiszti túszzedési akció³⁰⁸ is több memoárban figyelmet kap. Erről egyébként legkimerítőbben Grób Imre vaskos emlékiratában olvashatunk.³⁰⁹ Gróbot az internacionalisták 1920-ban tartóztatják le, majd Krasznajarszkban a Cseka halálpincéjébe zárják, ahol nyolc horrorisztikus napot kénytelen eltölteni.³¹⁰ A történéseket lineáris időrendben elbeszélő emlékiratokat logikus módon a hazatérés (szökés, beteg-, illetve legénységi transzport, hadifogolycseré, illetve a magyar népbiztosok kicserélése útján) fordultatos története zárja.

Végezetül egyik emlékirat sem mulasztja el, hogy arra a különös hatásra reflektáljon, amelyet az orosz jellem, az oroszország általában, az oroszok szerelemhez való viszonya, az orosz erkölcsiség, ahogy az orosz, illetve szibériai táj, valamint az orosz városok látványa gyakorol a szerzőkre. Az orosz másság, az orosz lelkiség és idegenség tapasztalata, mint kulturális sokk különböző hangsúlyokkal, de mindegyik írásban jelentős figyelmet kap. Miként Laky Imre visszaemlékezésében megfogalmazza: „[...] sem Ázsia, sem nem Európa, ő Oroszország. [...] mint egy különnek, más volt az ő világfelfogása, vallási nézete, társadalmi erkölcei. Mindenben megkülönböztette magát Európától, kivált abból. Írása, időszámítása, keresztény vallásának külső jelvényei, temploma és temetője, gondolkozása, társadalmi szokásai elütnek a többi kultúrnépektől.”³¹¹ Vagy, ahogy Mészöly Jenő megállapítja: „De Oroszország Kelet, reá a Nyugat lélektani törvényei nem vonatkozhatnak.”³¹²

³⁰⁶ Váry Rezső: *Szibéria Képek a magyar hadifoglyok életéből*. Illusztrálták: Berger Róbert birodalmi német hadnagy, Mészáros Jenő, Mezey László István és Kotzig Károly hadifogoly honvéd tisztek. Légrády testvérek kiadása, Budapest, 1920. 67.

³⁰⁷ Székely Gyula: i.m.121.

³⁰⁸ A Tanácsköztársaság bukását követő megtorlásokra válaszként a szovjetek magyar hadifogoly-tiszteket ejtettek túsul. Petrák Katalin: *Emberi sorsok*. i.m. 58. Az 1920. július 5-én megkezdett magyar népbiztos-per idejére a foglyok hazaszállítását az oroszok leállították. A hadifogoly-csere majd az 1921. július 28-án megkötött rigai egyezmény alapján valósulhat meg. Petrák Katalin: *Magyarok a Szovjetunióban*. i.m. 39.

³⁰⁹ Grób Imre: *Hét év Szibériában. A krasznajarszki pokolba*. Budapest, Franklin-Társulat Nyomdája, 1927.

³¹⁰ „Amíg a kivégzések tartottak, a Cseka udvarán felállított autó motorja egész idő alatt zúgott.” Grób Imre, i.m. 245. Mindez annak érdekében történt, hogy a lövéseket és a jajkiáltásokat ne lehessen hallani. Gróbnak persze fogalma sincs, hogy mi a vád ellene, és fel is teszi a kérdést: „Van-e a világnak még egy olyan része, ahol ártatlan embereket zárnak be, évekig börtönben tartják őket, a nélkül, hogy egyszer is kihallgatnák, vagy legalább azt közölnék velük, hogy mi a vád ellenük?” Grób Imre: i.m. 264.

³¹¹ Laky Imre: *Öt év Szibériában. Történeti elbeszélés*. Budapest, 1921. 136. Lakyt egyébként élénken foglalkoztatja az orosz lelkiség, az orosz szellem, kultúra mibenléte. A szerző szibériai égboltról szóló leírásai nagyon szépek.

³¹² Mészöly Jenő: *Szibéria, a nagy temető*. A szerző (2.) kiadása, Budapest, 1930. 5.

Ez a semmivel össze nem vethető kulturális másság sokkolóan hat, annak ellenére is, hogy a szerzőknek nyilvánvalóan vannak előzetes ismeretei, benyomásai az oroszokról, jelesül a klasszikus orosz irodalmi olvasmányoknak, leginkább a 19. századi orosz regényeknek köszönhetően. Erre az irodalmi tapasztalatra, illetve ennek a tapasztalatnak a valósággal való szembesítésére gyakori utalás történik. A szerzők közül emellett többen is olvasták George Kennan amerikai felfedező Szibériáról és a politikai foglyok száműzetéséről szóló útirajzeit, amelyek a 19-20. század fordulóján magyar nyelven is hozzáférhetővé váltak.³¹³

Az orosz táj, a Bajkál-tó, a Volga fenséges, mesés szépsége, a szibériai égbolt, mint semmihez nem hasonlítható tünemény, a szibériai buja tavasz látványa olyan erős, lenyűgöző élményként hat, hogy még az egyébként ügyetlenebbül fogalmazó szerzőt is szinte igényes költői sorok megírására ihleti. Azok a szerzők pedig, akik turkesztáni hadifogolytáborba (pl. Prónai Lajos, Fábíán Béla) kerültek, nem győznek álmélni a keleti táj és színek, a mohamedán városok, bazárok varázslatosságán. Az orosz táj azonban nem csak romantikus egzotikumként manifesztálódik, nem csak mesés arcát mutatja meg. Stelczer Lajost épp a táj komorsága, ijesztő volta, az üres, mozdulatlan, halotti tér, a horizont nyomasztó méretei, távlati hangolják le, töltik el szorongással.³¹⁴ Számára a Bajkál-tó is dermesztő hangulatot áraszt: úgy látja, a tó „Olyan volt, mint egy kiterített nagy halott. Seholy senki és semmi. Mintha a világ végén járnánk.”³¹⁵ Fleissig József is az életnélküliséget, „a halál birodalmának” képét társítja a szürreális, túlvilági fényekbe, párákba burkolózó mandzsúriai mocsárhoz.³¹⁶ Osváth Tibor szintén megborzong, amikor a vonat ablakából kinézve a tájat kémleli: „Megcsalt ez a vidék, ha az ember felületesen nézi, azt képzei, otthon van. Újszász, Szolnok, Fegyvernek, Püspökladány. Még azt hittem... De ha jobban belemerülök, nemcsak a keréknyomot s a bakterházakat látom, mindjárt érzem, hogy megcsalt a káprázat. Itt nincs élő lelke a vidéknek, itt halott minden. Itt nincs lélek, itt csak a ráma áll meg. Állnak a fák szegényesen, muszájból sarjad a fű. S ott messze a hegyek. Ez az Altáj kezdete.”³¹⁷

³¹³Kennan György: *Szibéria I-II.* Deubler József kiadása, Budapest-Bécs, 1881. Uő: *A száműzöttek sorsa Szibériában*, Győző Andor kiadása, 1905. Uő: *Szibéria*. Győző Andor kiadása, 1905. Kennan írásaira nemcsak Markovits, vagy Bodó János, de Rákosi Mátyás is utal memoárjában. Bodó Jenő: *Három fogolytábor* (Katav, Ufa, Krasznójarszk). Csurgói könyvtár. XIV. kötet, Kaposvár 1940.130.; Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1892-1925.* I. kötet. Napvilág Kiadó, Budapest, 2002. 223.

³¹⁴ Stelczer Lajos: *Magyarok Szibériában.* Szlovákiai Magyar Irodalmi Füzetek, Szerkesztik: Esterházy János és Aixinger László, Kiadja a Toldi Kör, „Litera” Könyvnyomda és Kiadóvállalat Bratislava. Pozsony 1942. i.m. 5.

³¹⁵ Stelczer Lajos: i.m. 7.

³¹⁶ Fleissig József: *Szibériai napló. Fogságom és szökésem.* Benkő Gyula cs. (?) és kir. könyvkereskedése, Budapest, , 1920. 37.

³¹⁷ Osváth Tibor: *Tizen nyugat felé. Hadifogoly-regény.* Első kötet Pantheon Kiadás, Budapest, 1931. 116.

A táj idegensége mellett ugyanakkor annak ellenkezőjére is bőven találunk példát, amikor a szerzőt az orosz végtelen sztyeppe, az orosz parasztporták a magyar rónaságra, falvakra emlékeztetik. Fleissig a Bajkált elhagyva, a vonatablakból apró lovakon, fejükön hegyes prémmel szegélyezett kucsmában, kaftánszerű köpönyegben száguldó lovasokat lát, akik szerint „Egészen olyanok, mint őseik lehettek, kik 700 évvel ezelőtt Batu khan vezérlete alatt átjöttek a Vereckei szoroson s az ádriai tengerbe kergették a magyarok királyát. [...] olyan látványt nyújtanak, „[...] mint a Bécsi Képes Krónika gyönyörűen festett iniciáléi.”³¹⁸

Szibériát bonyolult, a szélsőséges ellentétek birodalmaként ábrázolják a memoárok, mint az oroszország (a tér végtelen tágassága és a szélsőséges időjárás) valamiféle extrém leképeződését, esszenciáját. Egyfelől a misztikus szépség, a bőség, a buja, burjánzó természet, a habzsoló tavasz, a tomboló rövid nyár, másfelől a mozdulatlanság, kietlenség, a dermesztő hideg, a fagy, a halál, a temető, a börtönök, a kényszermunkatáborok terrénaként. „Szibir, Szibir! Uraim, a világ legszebb földje! Itt játszik a természet két ellentétes véglete a leggyönyörűbben. Az Alkotó örömeiben teremthette. Itt zúg végig 50 fokos hidegben a hó halotti örök szemfedőjével letakart évezredek kultúra fölött a sarki szél, amit a nagy mindenség legszebb legyezője, az északi fény küld nekünk és rajtunk keresztül tovább küldi hűsítőül szerelmesének, a Himalájának, nehogy a nap melege elrabolja hófehér szűzi koronáját. [...] Tejfel-mézszel folyó ország. A legutolsó patakja is bővelkedik halakban. Földjének belseje csak úgy ontja a platinától kezdve a nemes fémeket. Erdők rengetegei zsúfolva vannak drága prémű állatokkal. Levegője Helvéciával vetekedik és milliószámra táplálja állatait. Földje bőségesen terem. Hegyeit erdők rengetegei borítják...”³¹⁹ - olvashatjuk Szigyártó Sándor visszaemlékezésben ezt a lelkes, Szibéria ellentmondásos voltát érzékletesen ecsetelő leírást.

A szélsőségesség, az ellentétek tobzódása ugyanakkor nemcsak az orosz (szibériai) táj, de az oroszországnak, az orosz életnek, jellemnek is természetes velejárója: Miként Lévai Jenő találóan megjegyzi: „Itt csak végletek vannak különben is. Az angyaltól az – ördögig. Mint az orosz novellákban.”³²⁰

³¹⁸ Fleissig József: *Szibériai napló. Fogságom és szökésem*. Benkő Gyula Cs. és Kir. Udvari Könyvesház, Budapest, 1920. 30-31.

³¹⁹ Szigyártó Sándor: *Hét év Szibériában. Elbeszélés*. A szerző kiadása, Hunedoara 1934. 137-138.

³²⁰ Lévai Jenő: *Éhség, forradalom Szibéria*. Harmadik kiadás, Budapest, 1934. A Magyar Hétfé kiadása, I. Kötet, 39.

A rendszertelenség, a kiszámíthatatlanság, a slendriánság, a következtelenség, a szervezésre való képtelenség, az állandó zabrálás, a korrumpálhatóság szintúgy gyakori utalásként szerepelnek a memoárokban, mint olyan karakteresen orosz jellegű fogyatékoságok, amelyektől a táborokban a hadifoglyok maguk is sokat szenvedtek.³²¹ „És a dezorganizáció fényes diadalt arat Oroszországban. [...] Itt nincs szisztéma, itt nincs rendszer, de van kapkodás és rendszertelenség. No meg a rendetlenség”³²² - írja az orosz mentalitásról külön fejezetben beszámoló Lévai Jenő.³²³ Az *Éhség forradalom. Szibéria* című kötet (Lévai éhségtrilógiájának első darabja) egyik erőssége, hogy önálló fejezetben („*Az ország népe, amelybe jutottunk*” címmel) az orosz jellem és társadalmi viszonyok sajátosságait foglalja össze a hadifoglyok tapasztalatai alapján. A már említett orosz szélsőségeség³²⁴, a rendszertelenség, a szervezőképesség hiánya mellett Lévai részletesen bemutatja a jellemzően orosz társadalmi típusokat (pópa, muzsik, csinovnyik...). Szót ejt továbbá a korrupcióról, a táborparancsnokok körében állandósult lopásról, a csak papíron megvalósuló beruházásokról, a motozásnak álcázott zabrálásról, az orosz antiszemizmusról, de a rubáskáról, a mahorka bűzéről, az orosz rabtartási szokásokról, a besúgási, kémkedési hagyományokról is. Lévai is megállapítja, hogy az oroszok rendszertelenségétől, szervezési antitalentumától rendkívül sokat szenvedtek a hadifoglyok.³²⁵

Ahogy rengeteg bosszúságot, gyötrelmet okozott az oroszok számokhoz, számoláshoz (a visszaemlékezések szerint csak golyós számológéppel voltak képesek összeadni³²⁶),

³²¹ Székely Gyula is megállapítja, hogy az oroszoknak gyakorlatilag mániája volt a foglyok állandó ide-oda költöztetése, minden terv és cél nélkül. Székely Gyula: i.m. 64. Mészöly pedig arra panaszkodik, hogy az oroszok képtelenek voltak fürdőt, patikát, kórházat, mosodát, fertőtlenítőt berendezni, működtetni a táborban, ezt mind a hadifoglyoknak kellett megszervezni. Mészöly: i.m. 34. Grób Imre pedig az ítélezések abszurditása és slendriánsága miatt háborog, amelynek egyik következménye, hogy többeket akkor ítélnék több éves kényszermunkára, amikor már réges-rég kivégezték őket. Grób Imre: i.m. 266.

³²² Lévai Jenő: *Éhség, forradalom, Szibéria*. I. kötet, Harmadik kiadás, A Magyar Hétfő kiadása, Budapest, 1934. 46.

³²³ Lévai Jenő (1892-1983) a mérnöki diploma megszerzését követően újságíróként, dolgozott, 1914-ben az *Est* című lap sportrovatának vezetője. Az orosz fogságból való hazatérte után folytatta az újságírói tevékenységét. 1944-ben a nyilasok deportálták. Szabadulását követően számos könyvet írt a magyarországi fasizmus illetve az antifasiszta ellenállás témakörében.

³²⁴ „...ebben az országban nincs „középút”, csak szélsőségek vannak. [...] A szemicskit, a napraforgómagot zavartalanul jobbra-balra és maga elé köpdöső orosz maga a megtestesült nyugalom és jóindulat. Az egyik percben. A másikban féktelen vadállattá válhatik. Egy semmiség miatt. Itt csak végletek vannak különben is. Az angyalról az – ördögig. Mint az orosz novellákban. (Lassan megismerjük, milyen kitudnók is azok az orosz írók, akiket olvastunk: mennyire jól ismerik népüket.) Az orosz éjjel-nappal káromkodik. A káromkodások közül a „nemzeti káromkodást” lehetett a legtöbbször, szinte másodpercenként hallani.” Ezt a rettenetes nemzeti káromkodást Lévai szerint mindenki, nemre, korra, rangra tekintet nélkül egyaránt gyakorolta. Lévai Jenő, *Éhség, forradalom Szibéria* I. Kötet i.m. 39.

³²⁵ Lévai Jenő: *Éhség, forradalom Szibéria* I. Kötet. i.m. 52.

³²⁶ „Szinte felfoghatatlan előttük, mikor mi fejből, vagy írónnal számolunk. Azt gondolják: az ördög dolgozik bennünk.” Mészáros István: *Fény a sötétségben (Feljegyzések orosz fogságban)*. A szerző kiadása, Budapest, 1940.

különösképp pedig az időhöz való irracionális viszonya is. Szinte nincs olyan visszaemlékezés, amely, miként azt később Szirmai útirajzában tette, a „szicsasz” („hamarosan”) szó által kifejezett jelenséget ne kárhoztatná. Ahogy az egyik szerző, Palotay Dénes fogalmaz: „[...] a „szicsasz” a legravaszabb dolog a világon. Az orosz lelkiiségnek egyik igen jellemző kifejezője.” [...] univerzális csodaszer! A biztatásnak, a reménynyújtásnak, ügyek elintézésének, feledésbe való semmittevésének, elhalasztásának, egzisztenciák teremtésének és elpusztításának, és ami a legfő, az akadémikuskodó lelkiismeret megnyugtatójának csodaszere.”³²⁷ Az orosz majdhoz képes - ahogy egy másik emlékiratszerző, Mészöly Jenő fogalmaz -, „a magyar Pató Pálok szeleburdi, mindent elhirtelenkedő fickók voltak.”³²⁸

A 19. századi oroszországi útleírásokból már jól ismert, úgynevezett Patyomkin-effektus is felbukkan a memoárokban. Laky Imre is az orosz városok szemfényvesztő, papírmásé jellegét emeli ki: „Brutális pompa, Pazar, de sokszor bántó színegyveleg, európai stílusú paloták mellett bizarr ázsiai kisebb-nagyobb faalkotmányok, ragyogó kupolákkal, kettőskeresztű, karcsú és otromba tornyokkal ékesített templomok, parádés, parfümillatos utcák, ragyogó párisi kirakatok közt piszkos trágyával fedett zugok, fényes gavallérok s kardcsörtető, a páva minden színében tündöklő katonatisztek mellett nyomorúságos, alázatos muzsikok [...] Minden újnak, modernnek, európainak tetszik a külszíne az első pillanatra, amíg a káoszból bántóan elő nem tolakszik az ázsiai háttér. A kényelem, a komfort, a kultúra és emberi ész rafinált alkotásai csalafintán azt a benyomást keltik a szemlélőben, mint a cylinder, csiptető mellett a fügefalevelet hordó szerecsenről szóló karikatúra. [...] Hasonlíthatnám az orosz városokat cifra, kartonlapokból alkotott gyermekkarttyavarákhoz is, melyek az első pillanatra megragadják ugyan a szemet, de a léleknek nem nyújtanak semmilyen táplálékot. Ezzel végeztem is. velük. Idegen voltam, s idegen maradtam bennük.”³²⁹ Míg Székely Gyula csodálattal adózik az orosz templom nyújtotta misztikus élménynek,³³⁰ Laky az orosz ortodox vallástól, a liturgiától sincs elragadtatva: ridegnek találja, amiben túl sok a kézcsókolgatás, a

29. Lévai Jenő szintén arra hívja fel a figyelmet, hogy az oroszok fej és értelem nélkül végzik a dolgukat. A hadifoglyok ellenőrzése is ennek megfelelően a lehető legrendszeretlenebbül történt. Mivel igen rossz fejszámolók voltak, sosem tudták rendesen összeszámolni a foglyokat, mindig más szám jött ki. Össze-vissza, teljesen ad hoc alapon, mindig más „módszert” alkalmaztak, hol lefénnyképezték őket, hol egy könyvet íratnak velük alá. A cél a szökés megakadályozása volt, mégis az szökött ki a táborból, aki akart. Lévai megállapítása szerint a rendeleteket is össze-vissza adták ki az oroszok, és a büntetésben sem volt semmi rendszer. Lévai Jenő: *Éhség, forradalom Szibéria*. i.m. 51-52.

³²⁷ Palotay Dénes: *Omszki Tűszok*. Helikon Nyomda, Treffler Ferenc kiadása, Keszthely, 1942. 134.

³²⁸ Mészöly Jenő: i.m. 59.

³²⁹ Laky Imre. i.m. 79.

³³⁰ Székely Gyula: i.m. 8.

hajlongás, a külsőség. Mindennek alapján meg is kérdőjelezi, hogy az oroszok komolyan vallásosak-e egyáltalán.³³¹

Thallóczy Lajoshoz hasonlóan a hadifogoly-írók is felfigyelnek arra, hogy az orosz nők kezdeményezőbbek, és az általuk betöltött társadalmi szerep is más, mint odahaza. A rögtön szerelembe eső, szenvedélyes, önfeláldozó, „édes” orosz nők, általában az oroszok szerelemhez való viszonya, az orosz szerelmi kultusz szintén elmaradhatatlan témája a visszaemlékezéseknek. Miként Mészáros István 1940-ben kiadott emlékiratában megfogalmazza: „Ha jellemezni kellene az orosz, azt mondhatnánk, hogy egész testével, lelkével a szerelemnek él. A szerelem a nagy áramhullám, melyre könnyen rábizzák magukat...”³³² Mintha a visszaemlékezésekben Gogol *Tarasz Bulbájának* mondatai köszönnének vissza: „Bizony testvéreim, úgy szeretni, ahogy az orosz lélek tud – nem ésszel szeretni, vagy más képességgel, hanem mindennel, amit az Isten adott nekünk, testünkkel, lelkünkkel, ó. [...] Így szeretni nem tud senki!”³³³ Mészáros azt is megállapítja, hogy az oroszok sokkal szabadabb, szabadosabb, megengedőbb és őszintébb erkölcsi szabályok szerint élnek, mint a nyugati társadalmak. Szigyártó Sándor egyenesen elmenekül a döbbenettől, amikor azt látja, hogy a fürdőben a férj mellett a parasztasszony is megjelenik, aki az idegen hadifoglyok előtt meztelenre vetkőzik.³³⁴ Rónai (Rónay) Ernő *Krasznojarszk* című visszaemlékezésében hasonló tapasztalatra tesz szert: „... itt egészen mások az erkölcsök, mint nálunk odahaza. Itt, ha az asszony nem szereti a férjét, azt meg is mondja neki: nézze Ivan Ivanovics, én magát nem szeretem, hanem Alekszandr Alekszandrovicsot.”³³⁵ Rónai írása egyébként is szokatlanul nagy terjedelemben foglalkozik az orosz lányokkal, az orosz szerelmi szokásokkal. Ufában a szerző döbbenetén tapasztalja, hogy az egyébként igen művelt, szellemes, sok nyelven beszélő, jó családból származó orosz lányok minden gátlás nélkül ismeretséget kezdeményeznek a nekik megtetsző, viszonylag szabadon közlekedő fiatal magyar hadifogolytisztekkel. Sőt, rögtön meg is hívják őket saját lakásukra, s ha úgy esik, rögtön szerelmet is vallanak nekik, vagy meginvitalják őket egy kis volgai meztelen fürdőzésre.³³⁶ A nyugati

³³¹ Laky Imre: i.m. 175.

³³² Mészáros István: *Fény a sötétségben (Feljegyzések oroszfogságban)*. A szerző kiadása, Budapest, 1940. 29-30.

³³³ Gogol: *Tarasz Bulba*. Zrinyi Kiadó, Budapest, 1995. 124.

³³⁴ Szigyártó Sándor: i.m. 155.

³³⁵ Rónai (Rónay) Ernő: *Krasznojarszk*. (1. megjelenés 1938.) 2. kiadás, „Grafica” Oradea, Nagyvárad, 1939. 85. (A szerző életrajza szerint i-vel írja nevét, a memoár 2. kiadása viszont y-os formában jelent meg.)

³³⁶ Az orosz nők kezdeményező szerepéről Szerb Antal hasonló következtetésre jut Tatjana szerelmes levelének elemzésekor: „Az orosz irodalomban általában a nők a kezdeményezők a szerelemben, ez is mutatja az oroszok eredendően realiztikus látását.” A szerző hozzáteszi, hogy Tatjana ettől nem lesz egy kicsit sem kevésbé nőies... Szerb Antal: *A világirodalom története*. Magvető, Budapest, 1989. 634.

kultúrában ismert társadalmi konvenciók, nőktől, asszonyoktól elvárt viselkedési normák Oroszországban, a szerző tapasztalata szerint, nem érvényesek. Az érzelmek gátlás nélküli kiélése, a vadság, szilajság, az őserő szabadjára engedése az orosz ember, így az orosz nők esetében is maga a normalitás. A váratlan, zabolátlanul széles és szenvedélyes gesztusokra Rónai több példát is felidéz: memoárjának talán legkifejezőbb jelenete, amikor a Rónaiba szerelmes fiatal orosz lány, Jelena búcsúzóul fényképet szeretne ajándékozni magáról a szerzőnek, ám a fiókokban ilyen hosszú keresgélés után sem talál. „S ami ezután történik, soha el nem felejthető élmény marad számomra. Mielőtt bárki is megakadályozhatta volna elhatározásában, lekapja egyik lábáról a cipőjét s annak sarkával bezúzza a csoportkép üvegét! Az üveg csörömpölve hull szerte-széjjel. S mint aki jól végezte dolgát, leakasztja a képet a falról, kis ollót kap fel a kézimunka kosárból s már ropog is a kép kartonlapja a kis olló vágása alatt. A következő pillanatban a kezembe hull Lénácska fényképe ügyesen kivágva. [...] De a legjobban lepett meg az egész dologban Léna mamájának a történetekkel szemben tanúsított magatartása. Ennyit szólt csupán: - Úgy-e Ernest, ez nem a legjobban sikerült képe Lénácskának? Túl komoly rajta, de hát emléknék jobb híján ez is megfelel. [...] Hiába, a szívből való adakozásnak ilyen spontán megnyilatkozására csak az orosz humusz szülöttei képesek” – teszi hozzá a szerző.³³⁷

Az elegáns, ám tüdőbajos Ciris professzor esete kapcsán pedig, aki minden titkolózás nélkül szó szoros értelemben szerelmi négyszögben él együtt a még mindig vonzó szállasadónőjével és annak két szép fiatal lányával, Rónai arra a következtetésre jut, hogy „Sok-sok nagyon kellemes órát töltöttem társaságukban s ha most visszagondolok erre a kisdarab Oroszországra, tudom csak megérteni az orosz írók merész írásait. Mert náluk mindent szabad és minden természetes...!”³³⁸ Rónai *Krasznojárszk* című beszámolója kapcsán megállapítható, hogy kevés hadifogoly-memoár enged ilyen mélységű betekintést az orosz mentalitásba, a vidéki orosz értelmiségi családok, fiatalok belső életébe, az erkölcsi, érzelmi viszonyokba. (A magyar hadifogolytiszték Ufában szabadon mozogtak, egy ideig szinte aranyifjú-életet élhettek.) Az orosz világgal való találkozás, az ennek nyomán átélt kulturális sokk megtapasztalása - ez a voltaképpen nagy témája és újdonsága a kötetnek. A szibériai orosz nőkkel kapcsolatban egyébként több szerző is megemlíti, hogy a helyi oktatási rendszer (különösen a középfokú iskolák) kitüntetett figyelmet fordít a lányok képzésére. A szibériai nők ennek eredményeként emancipáltak, műveltek, szellemesek, jól zongoráznak, és több nyelven beszélnek. A témának

³³⁷ Rónai Ernő: i.m. 132-133.

³³⁸ Rónai Ernő: i.m. 125.

külön fejezetet szentelő Váry Rezső megállapítása szerint a szibériai lányok iskoláztatása egyedülálló a világon. „Szibéria kultúrája a nők műveltségére van alapítva.”³³⁹ Székely Gyula is csodálattal említi meg, hogy az egyébként ledér szibériai nők „hipermodern nevelésben” részesülnek, még a kisebb városokban is vannak leánygimnáziumok, sőt az egyetemek is nyitva állnak a nők előtt.³⁴⁰

Az egyszerű orosz embereket mindegyik szerző pozitívan ábrázolja: a visszaemlékezésekben rokonszenvesek, segítőkészek, együtt érzők, és végső soron épp oly szerencsétlenek, mint a hadifoglyok. „Bátran merem állítani, hogy nincs még egy nép a világon, amelyik olyan szívből mindenkor kész segíteni embertársain, mint az egyszerű osztálybeli orosz”- írja Rónai *Krasznojárszk* című visszaemlékezésében.³⁴¹

Az emlékiratok ugyanakkor nemcsak a nép jelleme, szellemisége, illetve a táj kapcsán foglalkoznak az oroszokkal, hanem bepillantást engednek az első világháború, a forradalmak és a polgárháború időszakának orosz mindennapjaiba is. Mivel Szigyártó Sándor például mezei munkát is vállal parasztsaládoknál, visszaemlékezésében az orosz falusi élet mindennapjaiba, a parasztok, a parasztfiatalok, a paraszti kultúra, folklór világába is bevezeti az olvasót.

Fábián Béla viszont *Oroszország pusztulása a bolsevik uralom alatt* című művében³⁴², amelyet szökése során, Petrográdban, a bolsevik forradalom idején szerzett tapasztalatai alapján írt, tömören és érzékletesen számol be arról, miként élték meg a forradalmakat az oroszok a fővárosban. A mű a bolsevizmus elleni szenvedélyes vádiratként is felfogható, hiszen a szerző célja nem más, mint hogy példákkal, adatokkal demonstrálja a bolsevik rendszer csődjét, gazdasági, társadalmi működésképtelenségét, amely szerinte végül Oroszország lezülését, szétrohasztását eredményezi. Mindezzel a szerző célja, hogy elrettentő példát mutasson fel Magyarország számára. A történeti, elemző leírások mentén ugyanakkor szívbemarkoló képet kapunk az orosz főváros mindennapjairól, az elhagyatott, működésképtelen gyárakról, a

³³⁹ Váry Rezső: *Szibéria Képek a magyar hadifoglyok életéből*. Illusztrálták: Berger Róbert birodalmi német hadnagy, Mészáros Jenő, Mezey László István és Kotzig Károly hadifogoly honvéd tisztek. Légrády testvérek kiadása, Budapest, 1920. 111.

³⁴⁰ Székely Gyula: i.m. 45.

³⁴¹ Rónai Ernő: i.m. 282.

³⁴² Fábián Béla: *Oroszország pusztulása a bolsevik uralom alatt*. Athenaeum, Budapest, 1919. A könyvből kiderül, hogy Fábián viszonylag hosszú időt töltött Petrográdban, jó kapcsolatokat épített ki és bejáratos volt az egyik olyan klubba, ahova az első forradalmi kormányok miniszterei, államtitkárai, egykori ügyvédek, orvosok, mérnökök jártak. Nagygyűlésekre is eljárt, meglátogatta a bolsevik központot, a Szmolnijt és a városi törvényszék tárgyalásain is részt vett.

tönkretett épületekről, az éhezésről, az égbe szaladt árakról, a mindennapos erőszakról, az önbíráskodásról, a példátlan méreteket öltő prostitúcióról. Fábíán megfigyelése, hogy az új rendszer majd mindegyik társadalmi osztályt szerencsétlenné tette: a diáklányok és az egykori uralkodó osztály nőtagjai újságot és a testüket árulják az utcákon, a cári tisztek cipőt pucolnak, vagy az utcát takarítják, a munkások fizetése mit sem ér, míg a parasztnak bár földje van, de nem tudja megművelni, ezért éhezik és retteg a rekvirálásoktól. Az értelmiség tragédiájára pedig az Eupatoria (Evpatorija) nevű a Krím-félszigeten található kisváros szellemi elitjének legyilkolását hozza fel példaként, szürreális képsorokban.³⁴³

Izgalmasak Fábíán azon megfigyelései is, amelyek az orosz fiatalok mindennapjaiba, gondolkodásmódjába engednek bepillantást. Egyik jellemző történet arról szól, hogy Fábíán Taskentben megismerkedik egy Ljuba nevű diáklánnyal - aki egy könyvesboltban leszólítja a szerzőt, majd rögtön meg is hívja magához. Az új ismeretségnek köszönhetően Fábíán belekóstolhat a helyi forradalmi diákkörök életébe, részt vehet szenvedélyes politikai, a nép rettenetes elnyomásáról, elégedetlenségéről szóló vitáikban, beszélgetéseikben. Ezeken az összejöveteleken azt is megtapasztalja, hogy az orosz diákok körében elképesztő szerelmi kicsapongások, nyugati fogalmak szerint elképzelhetetlen anarchisztikus szerelmi viszonyok uralkodnak. „Mind az az energia, amely bennük elnyomatott, egyetlen téren élte ki magát: A szerelemben” – állapítja meg Fábíán.³⁴⁴ „Nálatok más a világ, - mondotta ilyenkor Ljuba. – Nálatok szabadság van, az emberek kiélik magukat a politikában, ott egy szabad szóért, egy politikai ambícióért nem kerülnek az emberek Szibériába. Itt nincs más, amiben az emberek kiélhetik magukat, csak a szerelem.”³⁴⁵ Az orosz ifjúság, értelmiség körében a szerző mély kiábrándultságot, fásultságot észlel. Miként azt az egyik orosz fiatal értelmiségi megállapítja: „Döglött, romlott itt minden, [...] romlott az uralom és romlott a forradalom.” Erre a reménytelenségre és perspektívatlanságra adott válaszként értékeli a szerző, hogy „Az emberek önfeledten itták az alkoholt, minden beszélgetésnek vége egy fenékig ürített pohár és a balalajka. - Nincs holnap, hát legyen ma!”³⁴⁶

A bolsevik forradalom utáni Moszkváról és Pétervárról Fábíán mellett mások is szót ejtenek (Rónai Ernő, Fleissig József, Váry Rezső, Lévai Jenő stb.). Rögzítik a káoszt, a nyomort, és a

³⁴³ Fábíán Béla: *Oroszország pusztulása*. i.m. 116.

³⁴⁴ Fábíán Béla: *6 ló – 40 ember*. Atheneum, Budapest, 1930. 251.

³⁴⁵ Fábíán Béla: *6 ló – 40 ember*. i.m. 252.

³⁴⁶ Fábíán Béla: *6 ló – 40 ember*. i.m. 254.

prostitúciót, vagy a Téli Palotában tapasztalt abszurd életképeket. Fleissig eközben sem mulasztja el 1918-as élményei alapján például a ködből hirtelen felbukkanó Moszkva tündérmesébe illő látványát megemlíteni³⁴⁷, hogy utána hosszasan taglalja a nép nyomorát és a vörös gárdisták gátlástalan dőzsölést, az erőszakot, az új kapitalisták megjelenését. Nagyiványi Zoltán pedig, aki egyébként őszintén bevallja, hogy a politikai történeésekből nem sokat ért, találóan írja le a totális káosz és lepusztultság mellett az átmenetiség állapotát: „*Moszkva 1918 tavaszán, a bolsevizmus uralmának első félesztendéjében olyasmire volt hasonlítható, ami már nincs és még nincs. Az eltakarítatlan romokon az új életnek még csak a zászlói és plakátjai vöröslenek. Új élet még nincs.*”³⁴⁸

Grób Imre – akiről a Cseka halálpincéje kapcsán már esett szó - memoárja a csehek által végrehajtott kegyetlen vérengzések részletes bemutatásán túl a szerző tisztavirág életű középiskolai osztályfőnöki tapasztalatainak ismertetése okán keltheti fel a figyelmet. A szerzőt kényszermunkára ítélik, amelynek keretében egy időre német nyelvtanítást vállal a krasznajarszki középiskolában, sőt egy másikban még osztályfőnöki felkérésnek is eleget tesz. A visszaemlékezés hosszú leírást szentel a bolsevik iskolában tapasztalt káosznak, az anarchisztikus erkölcsi viszonyoknak: „Azt a fegyelmetlenséget, rendetlenséget, ami egy ilyen szovjetiskolában uralkodik, európai ember nem tudja elképzelni. Hogy tizenkét-tizennégy éves növendékek, a fiúk éppúgy, mint a lányok, az intézet folyosóján mahorkával szaladgáltak s a tanároktól <<dajty zakurity>> szavakkal tüzet kértek, ebben senki sem talált semmit. [...] Aki akart, részt vett az előadáson, aki nem akart, otthon maradt. Osztálykönyvet nem vezettek. [...] Előírás szerint az előadásoknak reggel 9 órakor kellett volna kezdődniük, de háromnegyed tízkor még senki sem volt az iskolában, sem növendék, sem tanár. [...] A tanárok, akik közül alig hiszem, hogy egynek is lett volna diplomája, épp oly piszkosan jártak és éppoly rendetlenül, mint a precedatel. Órára sem igen mentek be. Benn ültek a tanári szobában és politizáltak. Egyhangúlag a szovjetet szidták és a komisszárokat. Fizetést nem igen kaptak, Természetben kapták ki a fizetésüket. „Pajokot” kaptak. [...] a szovjet az a fűtéséről egyáltalán nem gondoskodott. Az iskolában sem könyvet, sem tanszereket nem láttam. Sem ceruzát, sem táblát vagy füzeteket.”³⁴⁹ A fentiek, illetve amiatt, hogy a megígért fizetéséből egy kopeket sem látott, Grób hat hét letelte után otthagyja az iskolát.

³⁴⁷ Fleissig József: *Szibériai napló. Fogságom és szökésem*. Budapest, Benkő Gyula cs. (?) és kir. könyvkereskedése, 1920. 147

³⁴⁸ Nagyiványi Zoltán: *Idegenlégiótól a Szovjetunióig*. 2. Révai kiadás, 1935. Budapest. 53.

³⁴⁹ Grób Imre: i.m. 314-315.

1.3. Két sikerregény: Markovits Rodion Szibériai garnizonja és Munk Artúr naplója

1.3.1. Szibériai garnizon

Az oroszországi hadifogolyregények kétségkívül egyik legkiemelkedőbb darabja, mind esztétikai, mind pedig hatástörténeti szempontból, Markovits Rodion 1928-ban közre adott *Szibériai garnizonja*. A két világháború között alig akadt olyan magyar irodalmi alkotás, amely képes lett volna áttörni az országhatárokat, Markovits regényének azonban ez kétségkívül sikerült. A mű budapesti kiadása nemcsak valóságos magyar irodalmi szenzáció volt, de szerzője egyik pillanatról a másikra berobbant a világirodalomba is. Itthon nem győzték újranyomni a könyvet, mintegy tizennégy nyelvre fordították le, a kiadott példányszám pedig milliós nagyságrendet ért el. Az angol *Daily Mail* című napilap, szakítva azzal a következetesen betartott gyakorlattal, hogy már megjelent könyvet nem publikál, folytatásokban tette közzé a regényt. Ám amilyen hirtelen sikeressé és gazdaggá vált az addig teljesen ismeretlen Markovits, hamarosan épp olyan gyorsan elfelejtették. Az 1940-es évek elején műveit már csak úgy hajlandók megjelentetni a kiadók, ha a szerző előzetesen elegendő számú előfizetőről gondoskodik. Végül Markovits neve szinte teljesen feledésbe merült, olyannyira, hogy az 1966-ban kiadott Magyar Irodalom Története egyáltalán nem szentel figyelmet neki. Markovits csak a Zalka Mátéről szóló fejezetben kap említést, és csakis azért, mert a *Szibériai garnizonban* utalás történik Zalka *Jeruzsálem* című drámájára.³⁵⁰

Mi áll e példátlan irodalmi siker, majd kudarc hátterében? Arról van-e szó pusztán, hogy egy divathullám felkapta Markovitsot, majd ahogy az elmúlt, ő sem lehetett többé érdekes? Markovits pályája a regény megjelenése előtt egyszerű vidéki újságíróként, íróként indult. Markovits Rodion – eredeti nevén Jakab, a Rodion nevet Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődés* című regénye főhősétől kölcsönözte, akit Rogyion Romanovics Raszkolnyikovnak hívnak – a mai Romániában található „avasországi” Kisgércén, az egykori Ugocsa vármegyében született 1884-ben, ügyesen üzletelő, zsidó falusi gazdálkodó gyermekeként. Apja, Markovits József, nemcsak viszonylag jómódú, de kimondottan művelt is volt, szerette az irodalmat és jól ismerte

³⁵⁰A magyar irodalom története. Főszerk. Sőtér István. IV. kötet, szerk. Szabolcsi Miklós, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966. 781.

a német klasszikusokat is. Fiát a szatmári katolikus, majd a református főgimnáziumba íratja be. Markovits jogi tanulmányokat folytat Marosvásárhelyen és Budapesten, ahol doktorátust szerez, majd ügyvédként dolgozik, és hamarosan meg is nősül. Az irodalom azonban jobban érdekli, mint az ügyvédi munka. Tizenhat éves korában kezd el írogatni, kisebb írásait, cikkeit közli a *Népszava*, *Az Est*, a *Független Magyarország*; rövid ideig szerkesztőként dolgozik a *Virradás* című hetilapnál.

Az első világháború elején, 1914-ben besorozzák, és az első menetoszlopok egyikével a galíciai frontra küldik. Az úgynevezett Bruszilov-féle áttörés idején orosz hadifogságba esik, majd belép a Vörös Hadseregbe. A Szibériai I. Nemzetközi Brigád egyik komisszárijaként harcol a bolsevik forradalom győzelméért, majd Zalka Máté mellett egyike lesz a cári nemzeti bank aranykészletét szállító szerelvény, az ún. Aranyvonat kísérőinek. (Jaroslav Hašek, a *Švejk* szerzője is ott van a kísérők között.) 1920-ban felveszik a szovjet kommunista pártba. 1922-ben, hétévi hadifogság után tér vissza Magyarországra, Szatmáron ügyvédi irodát nyit, de 1926-ban felhagy az ügyvédkedéssel és főállásban a *Szamos* című laphoz, majd a kolozsvári *Keleti Újsághoz* szegődik szerkesztőnek. Minden jel szerint forradalmi múltjával végérvényesen szakított.

Markovits a *Keleti Újságban* felhívást tett közzé, amelyre válaszul több száz egykori hadifogoly levélben beszámolt a hadifogság során szerzett élményeiről. Markovits ezeket is hasznosítva írta meg a *Szibériai garnizon* című önéletrajzi ihletésű művét, amelynek a *Kollektív riportregény* alcímet adta. A szabadelvű, majd konzervatív *Keleti Újság* a regényt folytatásokban közölte, amelynek köszönhetően a lap kétszeres példányszámban kelt el, ám mégsem akadt kiadó, aki a regényt könyv formában hajlandó lett volna megjelentetni. Végül a *Keleti Újság* az eredeti szedéssel, kölcsön papírra kétezer példányban kiadta, a várt siker azonban elmaradt. Markovits felutazott Budapestre, hogy fővárosi kiadót találjon könyvének, ám üres kézzel kellett hazatérnie: a többnapos, kínos és megalázó házalás során mindenütt lesajnáló elutasításban részesült. (Bisztray Gyula például a mű pongyola stílusát és magyartalanságát kifogásolta a *Magyar Szemlében*.³⁵¹) Végül Hatvany Lajos báróhoz fordult, aki el is olvasta a könyvet, és annyira jónak találta,³⁵² hogy ő maga le is fordította német nyelvre.

³⁵¹ Botka Ferenc: i.m. 84.

³⁵² „[...] ez a fura nevű szatmári ismeretlen »összes művek« helyett »művet« írt. Minden pátoz nélkül megrendítőt. Minden nagyképűség nélkül maradandót. Ez az idegen hangzású Markovits Rodion az ő különös kollektív regényével bele fog kerülni a magyar irodalomtörténetbe, mint aki az emberiség legszerencsétlenebb korszakáról nyújt stendhali megfigyeléssel föllesett ezer apró adatot, melyeket ugyancsak stendhali erővel foglal

Az ő közbenjárásának köszönhetően a Genius Kiadó Budapestre hozatta a kolozsvári kiadás példányait. Ezek pillanatok alatt elfogytak, az üzleteket egyenesen ostromolták az olvasók, így a regényt újra és újra ki kellett nyomni. Móricz, Karinthy, Kosztolányi nem győzték dicsérni a könyvet. Budapesten mindenki a *Szibériai garnizon*ról beszélt.

Aligha vitatható, hogy Markovits a *Szibériai garnizon*t a lehető legjobb időben írta meg: végső soron ez volt az első hadifogoly regény, amelyet már nagyon várt a közönség. Jóllehet Markovits művének vannak előzményei: Bokor Ervin szibériai fogságból való menekülésének történetét³⁵³ már 1919-ben közzé teszik, Fleissig József szibériai naplója pedig 1920-ban jelenik meg, ugyanakkor nagy visszhangot egyik sem vált ki. (Zilahy Lajos *Két fogoly* című, 1926-ban megjelent háborús regénye nem igazán illik ebbe a sorba, függetlenül attól, hogy a szerző maga egyébként nem volt hadifogoly. Az író a mű középpontjába nem a hadifogságot helyezi, hanem egy fiatal, háború által egymástól elszakított házaspár szerelmének, hűségének és hűtlenségének történetét. A hadifogság ehhez leginkább lélektani háttérként szolgál.) Jó ideig nem is mutatkozott érdeklődés hadifogolyregény iránt: úgy tűnik, ezek az évek inkább a csömör, az elfojtás, a felejtés vágyának időszakát jelentették. Ráadásul a magyar kollektív emlékezet sokáig döntően a Tanácsköztársaság és Trianon traumatikus élményéből táplálkozott. Mintegy tíz évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a figyelem egy másik nézőpontból is az első világháború élményanyagára forduljon. Markovits művét 1928-ban adták ki, és ezzel itthon ő jegyezte az első hadifogolyregényt. Munk Artúr *A nagy káder* című, szintén elfelejtett regénye csak két évvel később, míg Kuncz Aladár *Fekete kolostora* 1931-ben jelent meg, Markovits tehát idehaza elsőként jelentkezett egy olyan témával, amely milliókat érintett: szinte minden családban akadt egy hadifogoly.³⁵⁴

egészbe.” Hatvany Lajos: Új név az irodalomban, 1928. In: Uő: *Irodalmi tanulmányok*. Szépirodalmi könyvkiadó, 1960. 2. kötet, 112–114. 114.

³⁵³ Bokor Ervin: *Menekülés a szibériai fogságból Japánban és Anglián keresztül. Két magyar tiszt viszontagságai*. Franklin Társulat, Budapest, 1919.

³⁵⁴ A mintegy öt-hatszáz ezer hadifogoly helyzete, hazahozatala a magyar belpolitika egyik nagy, megoldatlan ügye volt és erősen foglalkoztatta a közvéleményt a '20-as évek elején. A szovjetekkel megkötött 1921-es rigai egyezmény végrehajtását követően a magyar kormány a hadifoglyok ügyét lezártnak tekintette. Ám a hadifogolycseré után is rengetegen rekedtek kint a Szovjetunióban, így a hozzátartozók nyomására a kormány még a '30-as években is (!) újra és újra kénytelen volt a kérdéssel foglalkozni. A *Szibériai garnizon* megjelenésének idején, néhány új adat került nyilvánosságra, így a hozzátartozók megrohamozták a hatóságokat a kintrekedt hadifoglyok felkutatása és hazahozatala érdekében. Petrák Katalin: *Magyarok a Szovjetunióban*, i.m. 215. A '20-as évek végén kimondottan megnőtt a hazatérni szándékozók száma. Uo.: 147. A hadifogolykérdés körüli bonyodalmakról sok izgalmas részlettel szolgál Jungerth-Arnóthy Mihály már több ízben említett naplója, miként az egykori hadifogoly, Fábián Béla parlamenti felszólalásai is.

A regény budapesti kiadását példátlan lelkesedés kíséri. Fenyő Miksa a *Nyugat*ban nem győzi dicsérni a művet: „Néhány oldal, mit a könyvből olvastam, megrázott, belémmarkolt. Mikor hazajöttem [...] egyfolytában olvastam végig, mint legizgatóbb regényt. [...] úgy ragad bennünket drótsövényeken, orosz utakon, szibériai táborokon keresztül, hogy lélekzetünk eláll a megdöbbenéstől, az együttérzéstől, a mélységes szánalomtól. [...] Kiváló munka, emberséges mű.”³⁵⁵ De Halász Gyula is emberségesnek nevezi a könyvet: „Markovits Rodion boldog ember, boldog művész. Fölgyújtotta őt is az emlékek villámütése, de nem égett ki szíve a halálos érintéstől. Jótkony áramkörbe fogta a romboló erőt, összefogódzott tízezernyi emberi lélekkel, olvasóival. Akik könyvét olvassuk, megbizserget még a belőle áradó eleven villamosság, de ez a borzongás már jóleső: szelíd emlékeztető a félelmetes égháborúra, amely egykor mindnyájunk feje felett csapkodott.”³⁵⁶

De nem csak a jó időzítés és a témaválasztás, a mű vitathatatlan irodalmi erényei is hozzájárultak ahhoz, hogy a *Szibériai garnizon* sikerkönyv legyen. A regény még a mai olvasó számára is izgalmas olvasmány. Nyilván így gondolkodott a Kráter Műhely Egyesület is, amikor úgy döntött, hogy 2009-ben újra kiadja a művet.

A regény egy ide-oda tébláboló, ugyanakkor furfangos kisember első világháborús történetét meséli el. A főhősnek nincs neve, ebben a tekintetben feltétlenül helytálló a címadás: kollektív regény, ami azt sugallja, bárki írhatta volna. Az elbeszélő egyes szám harmadik személyben adja elő a történetet. A mű nyitójelenetében az állástalan jogász-főhős egy budapesti bérakásban épp betegségéből lábadozik, kedvetlenül, leginkább felesége szemrehányó pillantásai hatására, nagy nehezen ráveszi magát arra, hogy elinduljon munkát keresni, amitől sorsának jobbra fordulását várja. („Azt hiszem, meggyógyultam – gondolta némi aggodalommal.”³⁵⁷) Miközben ide-oda villamosozik a pesti utcákon, és kávéházakban lézeng, azzal a hírrel szembesül, hogy meggyilkolták a trónörököst. Aztán további zavaros híreket hall ultimátumról, a háború lehetőségéről, majd az általános mozgósításról. Mintha a feje tetejére állt volna a világ: a főhős csak zavarodottan kapkodja a fejét. Végül behívják sorozásra, és miután háromszor megússza a „berukkolást”, a negyedik alkalommal, legnagyobb

³⁵⁵ Fenyő Miksa: *Szibériai Garnizon*. Markovits Rodion riportregénye. *Nyugat* 1928 19. sz., epa.oszk.hu/00000/00022/00452/14130.htm. Letöltés: 2018. szeptember 20.

³⁵⁶ Halász Gyula: *Szibériai garnizon*. Markovits Rodion regényének új kiadása – Genius. *Nyugat* 1929. 3. sz., epa.oszk.hu/00000/00022/00460/14330.htm. Letöltés 2018. szeptember 20.

³⁵⁷ Markovits Rodion: *Szibériai garnizon*. *Kollektív riportregény* (a továbbiakban: *Szibériai garnizon*). Kráter Műhely Egyesület, Budapest. 2009. 5.

megdöbbenésére és „komoly blattfusza” (azaz lúdtalpa) ellenére alkalmasnak nyilvánítják. Mivel diplomája van, részt vesz a kötelező altiszti kiképzésen, majd vonattal a frontra viszik. A főhős igazi „antikatona”, egyáltalán nem érti, hogy mi történik körülötte, mit kellene csinálnia. És szép lassan, ahogy a többiekre is, rá is rátelepszik a kínzó halálfélelem, a szorongás, amely mindenkit egyenlővé, testvérré tesz: „...csak mi vagyunk... egyedül vagyunk. A mi szemünk fog lecsurogni a halántékunkon... a mi térdünk akad fenn a szögesdróton... Mit is fenekedünk egymásra?”³⁵⁸

A tisztí menáziért felelős főhős a Bruszilov-áttörés idején, élelemszállítás közben az oroszok fogságába esik. Többnapos étlen-szomjan gyaloglás után felteszik a vonatra és tizennégy napos utazást követően kiteszik a makarjevi, majd később áthelyezik a kínai határ közelében található szibériai fogolytáborba. A breszt-litovszki békekötés után hiába indul el vonattal hazafelé, a többi tiszttel együtt visszafordítják Szibériába, hogy a Jenyiszej partján kialakított krasznojarszki fogolytáborban még éveket húzzon le. A hazatérésre összesen hét évet kellett várnia.

Az alcím (Kollektív riportregény), noha a szándék érthető, kissé esetlen és félrevezető: nagyjából ki is fejezi azt a tanácsalanságot, amivel a műfaj meghatározásakor szembesülünk. Épp annyi érv szól amellett, mint amennyi ellene, hogy regénynek nevezzük, a riporthoz meg hiányzik a tárgyilagos, távolságtartó elbeszélői hang. Az elmesélt történet ugyanakkor legalább annyira személyes, mint amennyire kollektív. Jóllehet a lineáris, szinte laza nemtörődömséggel szerkesztett könyvből hiányzik bármiféle formai rafinéria, nyelvi merészség, miként híján van kifinomult jellemábrázolásnak is, a rendkívül egyszerű és közvetlen nyelvezet, az élőszót idéző hangvétel mégis a mű egyik legnagyobb erényének tekinthető. A szöveget át- meg átszövi a szatíra, az önirónia és a fekete humor. Leginkább a párbeszédok során csillogtatja meg Markovits – erre talán az egyik legjobb példa a sorozó orvossal folytatott vita – öniróniával fűszerezett, Hašek Švejkére emlékeztető humorát: „Kérem, orvos úr... nekem blattfuszom van... Tessék...!”³⁵⁹

A hol csetlő-botló, hol ügyeskedő kisember-főhős, akinek egyébként nincs neve, ugyanakkor minduntalan töpreng, leginkább a halál értelmetlenségén, észrevétlenségén: Ahogy annak a Pesti Sándornak a halálát, akinek hiányzott a fél arca és úgy nézett ki, mint „egy fogorvosi

³⁵⁸ Szibériai garnizon. 68.

³⁵⁹ Szibériai garnizon. 27.

reklám”, nem kérte számon senki, úgy a sajátja sem fog majd feltűnni senkinek: „Egyszer majd engem is jelenteni fognak – gondolta. Az őrmester majd megnyálazza a ceruzáját, egy karikát vagy egy kis ferde keresztet tesz a nevem mellé. A főhadnagy tintával fog írni, a stábnál gépirással jelentik tovább. Pesten a listában nyomtatva fogok szerepelni. A táviratot az öregasszony viszi a Vécsey erdőn keresztül, és a Deákné kocsmájánál megkérdik az öregasszonyt, mi újság. Azt fogja mondani: semmi, egy táviratot viszek ide a faluba, de Sepsyéknél a nagy debella lány összeadta magát egy csendőrrel, most el fogják küldeni....”³⁶⁰ Markovits a népdalokra jellemző tragikus hangvétellel nevesíti az észrevétlenül meghalt névteleneket és kicsi-nagy álmaik szertefoszlását. Így állít emléket Sályi Jenőnek, „aki inkább éhezett, de nem terhelte meg hazai adóssággal a kis birtokot, a kökönyösdí házat...”³⁶¹, és a kis Jampelnek: „Jampel nem épít házat Gérczén.”³⁶² Ezzel a lírai, már-már balladai előadásmóddal eleveníti fel a volhíniai mocsár környékén ásott lövészárkokban látottakat: „Vannak, akik bosszankodnak, mert forró a kávé... Nem győzi az ember kivárni, amíg kihűl... [...] Vannak, akiknek most felmondták az állását és azok kétségbe vannak esve... Vannak, akik megkérték az asszonyt, hogy paprikás hal legyen vacsorára és most hozza be ragyogva az asszony a paprikás halat a meleg szobába... Vannak, akik nem mentek el a randevúra [...] Vannak, akiknek most fűrészelik a lábát. Van, aki veremben fekszik, és a keze megrémül a nedves árokfaltól és az arca felé egy földigiliszta mászik...”³⁶³ [...]A drótok között a búzavetés és a hullák hasa zöldül... Tavasz...”³⁶⁴

Figyelemreméltó, hogy Munk Artúr lendületesen megírt hadifogoly regényéből, *A nagy káderből* nem hiányzik sem a humor, sem az önirónia, ugyanakkor teljes egészében híján van annak a mélyen átélt tragikumnak, lírai, balladai hangvételnek, amelyre Markovits művében lépten-nyomon bukkanunk. Ilyet egyébként Hašek regényében sem találunk. A cseh író groteszk szatírárt írt, főhősének derűs bárgyúsága és ostobasága, már-már zsenialitásba hajló idiotizmusa nem is teszi lehetővé a nézőpontok sokféleségét, így a tragikum, a lírai előadásmód megjelenését sem. A regény másík, megrendítő jelenete, amikor a főhős úgy értesül anyja haláláról, hogy a családjától kapott levélben „Kedves Fiúnk!” helyett „Édes Fiam!” megszólítás szerepel, és elmarad anyja aláírása is. A főhős úgy tudatja családjával, hogy megértette az

³⁶⁰ Szibériai garnizon. 79.

³⁶¹ Szibériai garnizon. 434.

³⁶² Szibériai garnizon. 440.

³⁶³ Szibériai garnizon. 73.

³⁶⁴ Szibériai garnizon. 76.

üzenetet, hogy válaszlevelében, ami egyébként épp olyan semmitmondó, mint az előzőek, már nem üdvözli anyját. Mintha a szavak cserbenhagyták volna...³⁶⁵

A mű további erénye a makarjevi és a krasznajarszki tábor életének érzékletes leírása, a fogolylet belső pszichológiájának, a miniatűr társadalom fojtott levegőjének bemutatása. Eleinte a fogság kényszernyaralásnak tűnt: a tisztek, akiknek tilos volt dogozniuk, tisztességes fizetést kaptak, kimehettek sétálni, vásárolni a közeli városba. A minden egyes barakkban felállított tiszti gyűlés aprólékos gondossággal szervezte meg a foglyok mindennapi életet: adót szedett, gondoskodott az élelmiszerek, a szeretetcsomagok elosztásáról, még a fürdés rendjéről is, büntetett és igazságot osztott.³⁶⁶ Kínosan betartatta a tiszti etikát és az udvariassági szabályokat, a merev hierarchiát, a tisztek közötti lovagias elégtételt. A tisztekkel szembeni udvariatlanságért büntetés járt, de a főhős is megrovásban részesül, amikor a foglyokat szállító vonaton tiszthez, úriemberhez méltatlanul viselkedik: nemcsak letelepedik a vonaton utazó orosz parasztok közé, de még látványosan jól is érzi magát közöttük.³⁶⁷ Eleinte a hadifoglyok nem kételkedtek abban, hogy ugyanolyan körülmények közé kerülnek majd vissza, mint amikor hazájukat elhagyták, ezért mindenki számára magától értetődőnek tűnt az otthoni társadalmi, viselkedési szabályok betartása. Mindenki tisztában volt azzal, hogy az elkövetett függelemsértésnek odahaza komoly következményei lehetnek. Az otthoni viszonyok a táborban formálódó politikai tömörülések tekintetében is leképeződtek.

Az elbeszélő figyelmét nem kerülik el a privilégiumok, protekciók, a korrupció, az ostoba kicsinyesség, az antiszemita hangulatkeltések sem. Már a berukkolásnál világos különbséget tesznek diplomások és nem diplomások, tisztek és legénység között. A tiszteket a táborban kőépületekben helyezik el, jobban ruházkodnak és látványosan jobb étellemezést kapnak a legénységnél. De még a tisztek között sincs egyenlőség: őrnagytól felfelé még jobb az ellátás.

Markovits részletesen kitér a tábor kulturális életére is. A foglyok, hogy értelmesen üssék el az időt, tanfolyamokat, előadásokat, önképzőköröket, sportversenyeket szerveztek, zenélni

³⁶⁵ Szibériai garnizon. 229.

³⁶⁶ A jóléti, gazdasági vagy kereskedelmi (Lavka) ügyek, a kulturális programok kezelésére külön alapok, testületek jöttek létre, amelyeknek funkcionáriusai is, pénztárnokai, jegyzői, titkárai, számvizsgálói és elnökei is voltak. Szibériai garnizon. 300.

³⁶⁷ Koltár főhadnagy az úriemberségre hivatkozva oktatja ki a főhőst arról, hogy tiszt nem keveredik parasztok közé: „Nem lehet ilyen paraszti mulatságokon részt venni és egy tisztjelöltnek, egy úriembernek lehetne annyi érzéke a jó ízlés elemi követelményeivel szemben, hogy nem kockáztatja meg ezt a társaságot.” Szibériai garnizon. 151.

tanultak, színpadi előadásokat hoztak létre. A tábori színjátszás, a hadifogoly-táborok életének egyik izgalmas vetülete, amelyet a *Szibériai garnizon* is kitüntetett figyelembe részesít. A színház hatalmas lelkesedést váltott ki és szó szerint felforrósította a levegőt. Ahogy az elbeszélő érzékletesen megfogalmazza: „Itt a színház robbantó szikrája négy év óta gyülemplő szexuális puskapor közé esett és egyik napról a másikra felgyújtotta az érzącek forradalmát. [...] Felrobbantak az etikai gátak tartályai és ezerfelé repültek szilánkjai...”³⁶⁸ A női szerepet alakító, többnyire épp a felnőttkorba lépő fiatal hadifogoly színészeket az erotikum, az érzéki vágyakozás sűrű levegője lengte körül. Markovits finoman teszi egyértelművé, hogy ez nem csekély ösztönzést adott a homoszexuális kapcsolatoknak.

Az antiszemita megnyilvánulások, gyűlölködés is jelentős teret kap a regényben. A szerző részletesen leírja azt az estét, amikor a szilveszteri kabaré próbájakor Neumann Mónis, az egyik zsidó hadifogoly ártatlan kiszólásából - amit az odahaza nagy befolyással bíró Czernin hadnagy a keresztény vallás súlyos megsértéseként értelmezett - hatalmas botrány, zsidók elleni gyűlölethullám kerekedett, amely végül a láger rendjének teljes felborulásával, pogrommal, a zsidók és nem zsidók külön költöztetésének szükségességével fenyegetett.³⁶⁹ A táborvezetőség a zsidóellenes érzelmelek lecsillapítása, a békesség helyreállítása érdekében a karácsonyi ünnepségen egy zsidó zászlóst is felléptetett mesemondóként. Az alkalomhoz illő produkcióban volt, aki ártatlan és megható karácsonyi mesét látott, volt, aki forradalmi üzenetet velt belőle kihallani és volt, akit további gyűlölködésre sarkallt. Az elérzékenyülő elismeréssel, lekezelő gúnnal és gyűlölettel kevert fogadtatás érzékletesen világít rá a monarchiabéli és ezen belül a magyarországi zsidó asszimiláció ellentmondásosságára is.³⁷⁰

A zsidóellenes reflexekről egyébként még a szibériai táborba érkezés előtt, a vonatút leírásakor olvashatunk. A főhős rajtakapja az egyik öreg orosz őrt, amint az titokban előveszi az imaszíját, és imádkozni kezd. Rögtön szidni kezd az öregot és meg is fenyegeti, ha nem viselkedik tisztességesen a foglyokkal, akkor elárulja, hogy zsidó. A kis öreg annyira megijed, hogy ettől fogva az egész út alatt mindenben a foglyok kedvét keresi, amiért azok pénzzel jutalmazzák.³⁷¹

³⁶⁸ Szibériai garnizon. 289.

³⁶⁹ Szibériai garnizon. 276-278.

³⁷⁰ Amit jól mutat az egyik hadifogoly megjegyzése: „Azt mondtam, hogy miért nem mutogatod magad a múzeumba’. Nem is a múzeumba’, Rosszul mondtam. A panoptikumba. [...] Mert téged spirituszba kellene tenni. Nincs még egy ilyen asszimiláns az egész világon. Az vagy. A saját ünnepeidről bezzeg nem tudsz ilyen ragyogó mesét írni...” Szibériai garnizon. 283.

³⁷¹ Szibériai garnizon. 140.

A legszemléletesebb és legpontosabb leírását a hadifogolytábor belső társadalmi szerkezetének, illetve a hagyományos erkölcsi viszonyok lassú, ám egyre radikálisabb átrendeződésének is minden bizonnyal a *Szibériai garnizonban* olvashatjuk. Ahogy telnek az évek, a kényszeridill egyre vészjóslóbbá fordul, és ezzel együtt lassan átalakul a tábori társadalom is. A bolsevik forradalomról szóló hírekkel és a fronton felbomló renddel párhuzamosan lassan megrendül a bizalom a táborparancsnokságban. Az orosz táborvezetés elmenekül, a foglyoknak kell gondoskodniuk saját maguk őrzéséről. A tiszteket a sikertelen hazatérési kísérlet után áthelyezik az Amur egyik mellékfolyójánál, a kínai határ közelében található szibériai táborba. A kényszeres semmittevésre ítélt emberek idegei lassan felörlődnek. A napok egyhangúsága egyre elviselhetetlenebb, mindenki igyekszik kitalálni magának valamilyen álfoglalatosságot: van, aki könyvel, van, aki nyelvet tanul, egy másik fiktív leveleket gépel. Ám az orosz seregek feltartóztathatatlan széthullása, a bolsevik forradalom, a tábor belső fegyelmének széttüzlésével is jár: a k.u.k. tiszti etika és viselkedési kódex, a becsületügyek, a rangidősség rendszere, a katonai hierarchia egyre disszonánsabbnak tűnik.³⁷²

Látványosan romlik az élelmezés, a pénz pedig rohamosan elértéktelenedik, sokan tántorognak az éhségtől. Mivel a hadifogoly-fizetésből már nem lehet megélni, a foglyok kijárnak dolgozni, bent virágzik a cserekereskedelem, egyre-másra jönnek létre a kisebb gyártóműhelyek, boltok, bankok, zálogfiókok. A mulatók, kocsmák mellett létrejön tábori polgári bíróság, lágerrendőrség, kereskedelmi törvényszék is. Mindenki a maga módján igyekszik pénzhez, élelemhez jutni: az egyik alezredes cipőt talpal, a prágai professzor jövődőt mond, Reisz főhadnagy „kupit” szervez, a tisztek pedig a szomszéd faluban béresként, kocsisként vállalnak munkát. Az egyik legvirágzóbb vállalkozás a cionisták által amerikai támogatással életre hívott, egyébként nemcsak zsidóknak munkalehetőséget biztosító Nemalah elnevezésű szervezet, amely nagy tételben használati tárgyakat gyárt (pl. kistükör, bádogsajka). A régi hierarchia felbomlik, a táborban Dukesz doktor gyújtó hangú előadásának is köszönhetően terjednek a kommunista eszmék, egyre többen olvassák a hadifoglyok által szerkesztett *Jenysiszej* című

³⁷² Figyelemre méltóak egyébként a szerző különböző nemzetekre, nemzetiségekre, etnikai, vallási csoportokra vonatkozó megjegyzései. Némi csodálattal állapítja meg, hogy miközben a magyar tisztek annyira lerongyolódtak, hogy ráfanyalodtak a fizikai munkára, vagy kénytelenek voltak valamilyen, akár méltatlan, kisvállalkozásba fogni, addig a birodalmi német tisztek „békebeli megközelíthetlenségben és fölényes úri mivoltukkal” feszítettek, előkelők maradtak. A kivégzésekkel büntetett pénzhamisítási ügyük csak még nagyobb tekintélyt kölcsönzött nekik. „Szerényen éltek, de nem dolgoztak s még cukor nélküli csájjukat is fehér abroszon, japán csészékből itták. Egy rendes, tiszta legény állott a tiszt úr háta mögött szolgáltkészen...” Szibériai garnizon. 389. Ezek az elismerő szavak ugyanakkor a szerzőt nem akadályozzák meg abban, hogy többször is utalást tegyen a birodalmi németek antiszemitizmusára. Uo: 283. és 428.

forradalmi lapot.³⁷³ A táboron belül is széthullik a Monarchia, egyre markánsabbá válik a nemzeti alapon történő elkülönülés. A magyarok magyar, az osztrákok osztrák pavilonba tömörülnek. Utolsóként a zsidók különülnek el: egy romos barakk birtokbavételével hozzálatnak saját otthonuk, Palesztina felépítéséhez. A nemzeti alapon szerveződő csoportok pedig a különböző politikai nézetek alapján tovább tagolódnak: így szerveződik magyar forradalmi csoport, de magyar nemzeti hazafias kör (Turul Szövetség, Magyar Szövetség) is.³⁷⁴ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a fehérek a táborban elkövetett megtorlások során ezekre a különbségekre egyáltalán nem voltak tekintettel: mind a kétféle magyar tömörülést lázítónak ítélték, vezetőit kivégezték.

A táborban egy új társadalmi formáció szerveződik. A foglyok most már a tisztí gyűlés nélkül maguk szervezik meg a polgári bíróságot, rendőrséget, törvényszéket, erkölcsrendészetet, ám elkerülhetetlenül kialakul egy új típusú hierarchia is: aki ügyesebb, rátermettebb és gátlástalanabb, több pénze van és több az esélye a túlélésre is. Ám a legénység helyzete aggasztó. Jóllehet a bakák között is akad néhány új „hadigazdag”, akik egykori fogolytársaikról tüntetőleg nem vesznek tudomást, Markovits azt tapasztalja, mintha a legénységnek kevesebb joga lenne az élethez: az éhség és a flekktífusz leginkább körükben szedi áldozatait. Állandósulnak a temetések, a szökések. A névtelen bakák sorsáról Markovits mindig az együttérzés hangján szól: „Legénységi, akit télire kirúgott a szibíriák parasztagazda, hogy ne fogyassza a kenyeret, legénységi, akinek leégette a lába fejét a gyárban a forró vas, legénységi, akinek kimarjult a keze vagy elfagyott a lába a szibériai erdőirtásnál, akinek kihullott a haja a bánattól, akinek elrothadt a dereka a tífuszban, akinek kilyukadt a szibériai szélről a tüdeje, aki cingát kapott a murmánban és kihullottak a fogai, megfeketedett az ínye, az bejött a táborba, és bement a barakkba. Bement várni a halált.”³⁷⁵

A szerző plasztikusan írja le, hogy miként élték meg a foglyok a polgárháború nyomán kialakult példátlan káoszt. Mivel egy ideig a tábor sem a vörösök, sem a fehérek fennhatósága alá nem tartozott, a hadifoglyoknak maguknak kellett gondoskodniuk saját őrzésükről, az őrzés költségeit is ők állták. A regény egyik legmegrendítőbb jelenete is a polgárháborúhoz kapcsolódik: a krasznojarszki tábor mellett a polgárháború egyik legjelentősebb fehér hadvezére, Kolcsak csapatai összezsúfolta a lázadókkal, a hadifoglyok több napon és éjszakán

³⁷³ Szibériai garnizon. 428.

³⁷⁴ Szibériai garnizon. 434.

³⁷⁵ Szibériai garnizon. 421.

át szem és fültanúi lesznek a lövöldözésnek, majd a véres megtorlásnak: „Csattannak a korbácsok a testükön, suhognak a kardok, és élesen cafatolják arcukat. Repesztek a lázadó koponyákat, nyitják a lázadó hasakat, loccsantják a lázadó szemeket. Üvölt a zöld mező, üvölt a csalódás, utolsót sikolt a meglepett szibériai gyerek, véresen szakad szét a lázadó torok, csurog a kardról az agyvelő.”³⁷⁶ A fogolytábor átkutatása során Kolcsak csapatai megtalálják az egyik lázadó tisztet, aki ráadásul osztrák–magyar uniformisban követett el öngyilkosságot, így a fehérek a hadifoglyokat is megbüntetik: a szomszédos barakkok lakóit megtizedelik. Azokat is kivégzik, köztük Dukesz doktort, akiket a fehérek lázadás szításával, kommunista eszmék terjesztésével vagy nemzeti alapon történő szervezkedéssel vádolnak. A polgárháború, a frontvonalak állandó mozgása a hazatérést, míg a béketárgyalásokról, az országhatárok újraszabásáról, hegyek, folyók „mozgatásáról” szóló zavaros hírek magát a hazát is bizonytalanná teszik.

Az oroszokról, az orosz tájról, folyókról leírtak illeszkednek az országról kialakult romantikus, egzotikus sztereotípiákhoz. A vonatablakból kitáruló falvak, muzsikok látványa az orosz regényekből ismert vágató trojkákra, a mezők pedig, ahol a gulyák legelésznek, Vronszkij herceg birtokára, valamint azokra a kertekre emlékeztetik a főhőst, ahol Goncsarov merengett, Markovits főhősének lépten-nyomon orosz irodalmi élmények tolulnak az emlékezetébe.³⁷⁷ Az állomásokon látott, illetve olvasott „szép és regényes” orosz nevekből idegenszerűséget, különösséget, egzotikumot hall ki. Bár az orosz főváros körvonalait csak messziről tudja kivenni, a kivilágított Kreml tornyát felismeri, amelynek hatására „egyszerre egészen tisztán és üdén érezte a szent várost.”³⁷⁸ Szibéria kapcsán viszont először egyáltalán nem az egzotikum jut eszébe, hanem a „rémregények címlapja”, a félelem. „Nihilisták csoportját kancsukázták a régi ponyvaregények címlapján a kozákok. Ennyit tudott Szibériáról. És most oda fognak menni. Meg a Dosztojevszkij regény, meg a Kennan György leírása... Rettenetes.”³⁷⁹ Az Urált elhagyva sötét érzések fogják el: a regényben Szibéria a roppant tér, a száműzetés, a rabság földje, ahol megszűnik a kultúra és a civilizáció. A főhős az Urálhoz közeledve szívszorító kis falvakat, sovány kis jóságokat és szikkadt parasztasszonyokat lát. „Lehangoltan és csüggedten várták utolsó szimbólumát a művelt Nyugatnak. Az oszlopot, mely végleg elválasztja őket a kultúrától és a civilizációtól, mely könyörtelenül áll majd őrt börtönük kapujában.”³⁸⁰

³⁷⁶ Szibériai garnizon. 431.

³⁷⁷ Szibériai garnizon. 138.

³⁷⁸ Szibériai garnizon. 143.

³⁷⁹ Szibériai garnizon. 163.

³⁸⁰ Szibériai garnizon. 171.

Figyelemre méltó, hogy Máraihoz hasonlóan Markovits is a nyugati kultúra képviselőjeként szemléli az oroszokat. Szibéria kapcsán a főhős csak a selymes fűtenger, a zöldellő fák, a szép városok hatására enyhül meg Szibéria iránt. Arra a következtetésre jut, hogy nem a szibériai táj borzalmas, hanem az, amire használják.

Amikor a darnyicai hadifogoly-elosztó táborban egy fényesen kivilágított terembe vezetik, a szakállas, vállrojtos, piros hajtókás, érdemrendes orosz tábornokok láttán rögtön az orosz regényekre asszociál: „Halkan egy Turgenyev regény hullámozott feléje. Tolsztoj Karenina Annájának alakjai ködlöttek, Dosztojevszkijből a katona Karamazov zilált alakja tűnt fel és Puskin hárfázott a magasban: Így éltem akkor Odesszában...” A kihallgatótiszteknek, akik persze katonai titkokra, információkra kíváncsiak, legszívesebben arról vallana a meghatottságtól, hogy mennyire rajong az orosz irodalomért: „Van Önöknek fogalmuk arról, mily meghatottsággal viseltetem az orosz föld iránt... [...] én ismerem Turgenyevet, ismerem Gogolt, ismerem Lermontovot, jó barátom Gorkij és örökre elválaszthatatlan testvérem Szonja, aki elkísérte a gyilkost Szibériába...”³⁸¹ A főhős el is keseredik azon, hogy az orosz tiszteket egyáltalán nem hozza lázba a magyar hadifogoly-tiszt elérzékenyülése.

A főhős, miként Munk Artúr is, rokonszenvvel beszél az egyszerű orosz emberekről, akikben felismeri a klasszikus orosz regények alakjait. A makarjevi tábor felé tartó vonaton elragadtatással ír az orosz parasztokról: „Ez az út feledhetetlen élmény volt. Itt aztán igazán, mint egy színes operett fináléban felvonultak a tudat alatt élő orosz regényalakok: hosszúszakállú pópa ringatott a karján kisgyereket, bozontos muszkák izzadtak színes ingekben, és hörbölték a csésze aljából a forró teát...”³⁸² „[...] megismétlődött a verőfényes ünnepi jelenet, a csájázó parasztokkal, a jelbeszéddel. Nem is volt beszéd, csak mosoly, megbocsátást és szeretet sugároztak feléje a tarkaingű parasztok, a szalmapapucsos orosz lányok, az edzett szabadságos katonák.”³⁸³

A főhős az egyszerű orosz katonákat is inkább rokonszenvesnek találja: bár mindent elkoboznak, barátságosak és közvetlenek. Az egyik orosz katona annyira meghatódik attól, hogy a főhős megkínálja szilvapálinkával, hogy erősen lerészegedve zászlósi rangot varr a gallérjára. Az oroszok úgy kegyetlenek, hogy közben szentimentálisak és melegszívűek: A

³⁸¹ Szibériai garnizon. 127.

³⁸² Szibériai garnizon. 149.

³⁸³ Szibériai garnizon. 154.

makarjevi tábor parancsnoka, egy öreg orosz ezredes a hajóállomásnál „fogadja” a megérkező hadifoglyokat, üdvözlésükre beszédet mond, miközben a meghatottságtól könnyei potyognak. A tábor kiürítésekor pedig zokogva búcsúztatja a foglyokat.

Jóllehet a „fehérek” a hadifoglyokat potenciális vörösöknek tekintették, így jóval kegyetlenebbül bántak velük, mint a bolsevikok, mégis feltűnő, hogy Markovits a polgárháborús fejezetekben csak fehér megtorlásokról és vérengzésekről számol be. A regény zárójelenete az ironikus nyitójelenet ismétlése: a hazatérést követően a főhős a kisgércei ház kertjében újra az álláskeresés nyomasztó terhével szembesül: „... valamit dolgozni kell. [...] Holnap már szemrehányás lesz a szemekben, és ijedt magára eszméléssel látta egyszerre a jövőt. Holnap már szemrehányást árasztanak a régi etazseren az üvegpocharak és a fákon a birsalmák, mintha máris rosszállóan hintáznák a fejüket... Búcsúzott a fájdalmas, de felelőtlen múlttól, és nehéz szívvel, bizonytalan léptekkel indult kifelé a gondtalanság kertjéből...”³⁸⁴

A *Szibériai garnizon* hallatlan sikerét hamarosan példátlan bukás követte. A sztárként várt vidéki író, Markovits budapesti fellépése, amelyet egyszerre kísért a fővárosi irodalmi körök irigysége és megvetése, csúfos kudarcba fulladt.³⁸⁵ Ennek okai szövevényesek: részben Markovits személyiségére, irritáló, fölényeskedő viselkedésére, siker-tűrőképességének határaitra, de a budapesti irodalmi világ sznobizmusára, bornírtságára és befogadóképességének korlátaira is visszavezethetők.³⁸⁶ Ráadásul – ahogy erről már az első fejezetben volt szó – az 1920-30-as évek fordulójára válik igazán divatossá a hadifogoly-irodalom: egyre-másra jelennek meg a visszaemlékezések, amelyek elvonják a figyelmet a *Szibériai garnizon*ról. Markovits visszatér Szatmárra, ahol szintén elutasító közöny fogadja. A sok csalódás következtében a szerencsejátékba menekül: a Tokio nevű kirakójátékban mániákusan a tőkászra téve minden vagyonát elveszíti, amit a *Szibériai garnizon*nal megkeresett. 1929-ben Markovits a Geniusznál megjelenteti a mű folytatását, az *Aranyvonatot*. Igazi kasszasikernek szánta, ám mind pénzügyi, mind irodalmi szempontból kudarcnak bizonyult. A mű a hadifogságból való hazatérés története, ebben az értelemben valóban a *Szibériai garnizon* folytatásának tekinthető. Minden bizonnyal ezzel is magyarázható, hogy feltűnően sok benne az ismétlés, a *Szibériai garnizon*ból átemelt rész (a vonatszerzés, majd a kényszerű

³⁸⁴ *Szibériai garnizon*. 445.

³⁸⁵ A Markovits-házaspár New-York Kávéházbeli megjelenését, a budapesti íróársadalom reakcióját plasztikusan írja le Kellér Andor. Kellér Andor: i.m. 181–216.

³⁸⁶ Erről lásd továbbá Hammerstein Judit: Egy elfelejtett magyar világirodalmi bestseller. Markovits Rodion: *Szibériai garnizon* (In: Uő: *A márkai és az orosz bárka*. i.m.), valamint Szekernyés János már idézett írását.

visszafordulás története, a cseh légio fellázadása, a fehérek, a csehek vérengzése, a krasznajarszki tábori élmények, Dukeszék kivégzése stb.) Jóllehet az *Aranyvonat* csak úgy burjánzik a kalandoktól és a megpróbáltatásoktól, Markovistnak megítélésünk szerint sem sikerült, legalábbis esztétikai értelemben, az első hadifogolyregényhez hasonló színvonalú művet írnia.

A korabeli kritika a művet tartalmi és ideológiai szempontból, jobb- és baloldaltól egyaránt fanyalogva fogadta.³⁸⁷ Schöpflin Aladár a *Nyugat*-ban azt taglalja, hogy az *Aranyvonat* a *Szibériai garnizon* után csalódást okozott, az írás erőtlenségre, színtelenségre sikeredett: „Az anyag, amely az új könyvben fel van dolgozva, sokkal dúsabb, mint a hadifogoly-élet mozdulatlan egyhangúsága a *Szibériai garnizon*-ban. [...] Az író nem tud uralkodni ezen a gazdagságon, nem tudja rendben tartani, nem tud a dolgok félelmetes torlódásában világosságot teremteni, nem tud erősebb lenni az anyagnál. [...] Amíg nem akart író lenni, nem akart mást, mint közvetlen őszinteséggel elmondani, amit látott, átélt, szenvedett, addig íróilag is kitűnően sikerült neki a dolog. Írását nyilvánvalóan megrontotta a siker után kötelezőnek érzett írói pretenzió.”³⁸⁸ A *Korunk* 1930-ban szintén bíráló írást közöl az *Aranyvonatról*, de ennek leginkább politikai okai vannak: Becski Andor, a cikk szerzője, elfogadhatatlannak tartja, miközben tartalmi elemzést nem közöl, hogy Markovits csak kényszerből, azaz a mielőbbi hazautazás érdekében válik bolsevikká. „Markovits mindent lát, s mégis a két tábor közé bújik s egy szájból hideget, és meleget fúj egyszerre.”³⁸⁹ 1945 után az ideologikus megítélés a regény sorsát hosszú időre megpecsételte. Kifogásként fogalmazódott meg, hogy a szerző nem rajzol „hiteles és megfelelő” képet a magyar internacionalistákról, a kibontakozó osztályharcról. A mű újrakiadására meglehetősen későn, majd csak 2011-ben került sor.

A *Szibériai garnizonnal* való jelentős tartalmi átfedések, valamint a mű megítélésünk szerint is szerényebb kifejezőereje ellenére az *Aranyvonat* dokumentumértéke vitán felül áll.³⁹⁰ A regény a hadifoglyok 1918-1922 közötti viszontagságos történetét állítja a középpontba nagy

³⁸⁷ Filep Tamás Gusztáv a regénynek a 2011-es, a kolozsvári Kriterion által gondozott kiadásához írt utószavában rámutat, hogy két recenzió, Németh Andor és Fehér Gábor tollából kimondottan pozitív értékelés is megjelent a műről, ám ezek valóban kivételszámba mentek. Az *Aranyvonat* korabeli recepciója. In: *Aranyvonat*. i.m. 333-339.

³⁸⁸ Schöpflin Aladár: Hadifogoly-könyvek. Markovits Rodion: Az aranyvonat. Genius Kiadás – Munk Artúr: A nagy káder. Pantheon-kiadás. *Nyugat*, 1929. 22-23. szám, in: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00479/14766.htm>. Letöltés: 2018. szeptember 22.

³⁸⁹ Becski Andor: Markovits Rodion aranyvonata. *Korunk*, 1930. június. in <http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=1930&honap=6&cikk=5223>. Letöltés: 2018. szeptember 22.

³⁹⁰ A regény megítélése az éppen regnáló rezsimtől függően problematikusnak bizonyult, kommunistának vagy imperialistának tartották,

részletgazdagsággal, miközben a formálódó szovjet állam kontúrjai is kirajzolódnak a háttérben. A szövegből markánsan kiviláglik, hogy a magyar hadifoglyok nem feltétlenül azért csatlakoztak a vörös alakulatokhoz, mert meggyőződésből bolsevikká váltak volna - a bolsevik ideológiát illetően egyébiránt is meglehetősen tájékozatlanok voltak -, hanem leginkább azért, mert a túlélésre így jóval nagyobb esélyt láttak. „Ezek hát a rettegett vörösgárdisták... Jóképű magyarok, akik kedves örvendezéssel ültetik maguk mellé... Bizonyára forradalmárok, de idegen országban és ez talán nem olyan bűn, mintha otthon csinálnák... Otthon bizonyára nem tennék a világért sem... A bűzös odukból szabadította őket ki a forradalom, talán csak egzisztencia nekik a harci kedv, a harci készség...” – állapítja meg az elbeszélő.³⁹¹ A fehérek és a cseh légiósok - mint már utaltunk rá - amúgy is potenciális vörösöket láttak a hadifoglyokban. Ráadásul Markovits tapasztalata szerint - amit egyébiránt más hadifogoly-visszaemlékezések is alátámasztanak - a magyar hadifoglyok rosszabb helyzetben voltak, mint a németek és az osztrákok, a német és osztrák jótékonyági szervezetek ugyanis sokkal hatékonyabban működtek: „Ellenben a társtalan és elhagyatott magyarok a legnagyobb mértékben ki voltak szolgáltatva szegénységükben az ellenségnek, helyzetük valósággal megérlelte őket bármely forradalom számára, bármely változásnak kiküzdésére.”³⁹² Tény ugyanakkor, hogy a fehérek (különösen a cseh legionisták) kegyetlenkedései, brutális bosszúhadjáratai mellett az *Aranyvonat*-ban a vörös forradalmi törvényszék működéséről is, még ha visszafogottabban is ábrázolva, némi képet alkothatunk. (Maga a főhős is a forradalmi törvényszék elé kerül a polgári csökevények, a kispolgári magatartás vádjával.)

Az *Aranyvonat* zászlós, civilben pesti ügyvéd főszereplője, Jákob Joszipovics - ezt a nevet az egyik szibériai paraszttól kapta, igazi nevét nem ismerjük - a *Szibériai garnizon*-hoz hasonlóan kollektív nézőpontból, egyes szám harmadik személyben meséli el a hazatérés viszontagságos történetét. Az elbeszélői attitűd itt ugyanakkor tudatosabbnak tűnik, a főhős reflexióiból, illetve a dialógusokból, ideológiai vitákból - még ha azok gyakran meglehetősen naív, leegyszerűsítő fejtegetések is - kiérződik a tapasztaltak értelmezésére, az okok megvilágítására irányuló igyekezet.

Tartalmilag kifejezett nóvum az első hadifogolyregényhez képest, hogy betekintést nyerhetünk az éhező Kazany, a kaukázusi kisvárosok, miként a hadifoglyokat dolgoztató szibériai parasztok mindennapjaiba is. Az 1919-ben polgárháborús viszonyok közepette az elbeszélő

³⁹¹ Markovits Rodion: *Aranyvonat*. Genius 5. Kiadás, 1930. 86.

³⁹² Markovits Rodion: *Aranyvonat*. Genius 5. Kiadás, 1930. 140.

számára csalódást okoz, hogy a szibériai falu, ahol mezei munkát kénytelen vállalni, semmiben nem emlékezteti az olvasmányaiból ismert „furcsa és kedves Oroszországra, amelynek bűnös emberein a romantika bűbájos aranypora csillogott...” Romlatlan falu, jóságos, „gyémántszívű”, a külvilág dolgában tudatlan, kétségbeesett arcú, zsörtölődő, rosszkedvű parasztokkal, harsogó, szívbemarkoló erdők helyett, „piszkos, szürke siralomházra emlékeztető” faluval találkozik.³⁹³ Az orosz irodalmi olvasmányélményekre történő utalásokkal itt egyébként is jóval ritkábban találkozunk - mintha a valóságból merítkező tapasztalatok erőteljesebben felülírnák a regényekből szerzett benyomásokat. A Pók Gedeon vezérkari főnök megjelenésére tett megjegyzés a kevés kivételhez tartozik: „Egy kicsit dagadt volt marcona gerilla harcosnak, szibériai komitácsinak. Hanem mikor felhúzta sárga csizmáit és egy hosszúsőrű, félelmetesen magas, fekete kucsmát nyomott a fejébe, az oldalára meg revolvert akasztott, akkor éppen olyan volt, mint Bulyba Tárász a régi rézmetszeteken.”³⁹⁴ Noha az oroszokra / oroszországra vonatkozó romantikus nézőpont a *Szibériai garnizon*hoz képest láthatóan háttérbe szorul, az egyszerű orosz ember jóságát, a hadifoglyok iránti együttérzését, nemes viselkedését, miként az „édesen szárnyaló” kaukázusi dalokat az *Aranyvonat* is érzelmes sorokban örökíti meg.

Ahogy a *Szibériai garnizon*ban, úgy itt is mély megrendüléssel és együttérzéssel ábrázolja a szerző az egyszerű emberek szenvedését, nyomorúságát, és nemcsak a hadifoglyokét. Megrendítő szavakkal írja le azt a jelenetet, amikor az orosz állam aranyát szállító vonat kísérőjeként az elbeszélő az egyik vagonban összezsúfolt asszonyokat és gyermekeket talál. „Ebben a vagonban nem arany volt, hanem valami furcsa panoptikum... Első pillanatban egy groteszk furcsa panoptikumnak lehetett tartani a képet, mintha viaszfigurákból lett volna vagy farsangi élőkép lett volna.”³⁹⁵ A vagonpadlón heverő, a szenvedésbe, megaláztatásba némán beletörődő, csonttá fagyott asszonyok – akik menekülő katonák egykori alkalmi szeretői voltak – látványa mélyen megrendíti a regény főhősét. Arra a felismerésre jut, hogy az ő rabságuk még a hadifogságnál is borzalmasabb, mert nekik a legcsekélyebb esélyük sincs a szabadulásra. A jelenet nemcsak tragikus, de fájdalmasan, rikítóan kontrasztos is: „Ott volt körülöttük, ott volt mellettük a töméntelen, mérhetetlen kincs és sem egy kis szabadságot, sem

³⁹³ Uo: 129-131. A témáról (magyar hadifoglyok nyelvi elszigeteltsége, a magyar jótékonyági szervezetek működésével kapcsolatos elégedetlenségről) tudomásunk szerint a leghangsúlyosabban Fábian Béla számol be memoárjaiban. (Fábian Béla: *6 ló – 40 ember*. Athenaeum Kiadó, Budapest, 1929. 161-163., illetve Uő: *Orosz pokol*. Légrády Testvérek kiadása, Budapest, 1921. 154-155.

³⁹⁴ Aranyvonat. i.m. 140.

³⁹⁵ Uo: 214.

egy kis fát nem vehettek rajta Szibéria közepén, ahol pedig oly olcsó a tüzelő.”³⁹⁶ A regény másik döbbenetes jelenete szintén az aranyat szállító vonathoz kapcsolódik: a szerelvény egy felgyújtott, lángokban úszó falu mellett robog el, miközben a jajveszékelő, segítségért könyörgő falusi asszonyok egyike a vonat alá kerül, „egy kis döccenés és hitvány kis roppanás hallatszik a kerekek alól.”³⁹⁷

A regény főhőse egyáltalán nem feltétlenül bárgyú, naiv szemlélője a történeseknek, a bolsevik rendszernek. Ezt jól érzékelteti többek között az a megjegyzése, amikor a vörösök érvelését illeti kétellyel, nem akaródzik ugyanis elhinni, hogy a vagonok körül kolduló, éhező gyermekek és a rongyos, fogatlan öregasszonyok is „büntetést kihívó szabotálók”, vagy „gőgös ellenforradalmárok” lennének.³⁹⁸ Ahogy a plakátokon, az újságok lapjain hirdetett és a mindennapokban megmutatkozó valóság között feszülő ellentmondás is szemébe ötlük.³⁹⁹ A munka militarizálása, a nép nevelése, az oktatókurzusok, a szombatoként bevezetett (kényszer)munka kapcsán arra a következtetésre jut, hogy „Olyan ez az egész Oroszország - mint egy nagy iskola, ahol rakoncátlan gyermekeket kell édesgetéssel, erőszakkal nevelni az életre.” Miközben – teszi hozzá a szerző, a ragyogó életnek nyoma sincs, „távoli lidérc az igazi élet.”⁴⁰⁰

Markovits érzékletes tablót fest a magyar hadifoglyok 1918 és 1922 közötti hányattatásairól. A polgárháború rendkívül bonyolult, könyörtelen, szürreális mozzanatokban bővelkedő közegében az életbenmaradásért és a hazatérésért folytatott küzdelmükről, szenvedésükről, helytállásukról, leleményességükről éppúgy képet alkothatunk a regényből, ahogy a nemzetközi forradalom iránti elköteleződés és az otthon utáni sóvárgás kínzó választási kényszeréről is. Mindeközben a bankárfiútól, a földbirtokoson, a kishivatalnokon, az ügyvéden, a váradi nyomdászon, a dunántúli kultúrmérnökön, a paraszt- és munkásfiúkon, a Rákóczi úti boltosfiún át a „futóuccai” szobafestőig kirajzolódik a századforduló magyar társadalmának visszfénye is. A magyar hadifoglyok közül többen is a vörös alakulatok magas rangú vezetői, vezérkari főnökei, parancsnokai lesznek, jóllehet sokszor maguk sem értik, milyen véletlen, váratlan fordulat eredményeként kerültek ilyen fontos pozícióba. De látjuk megelevenedni a

³⁹⁶ Uo: 214-15.

³⁹⁷ Uo: 225.

³⁹⁸ Uo: 239. Jóval később, 1934-ben hasonló kétely fogja el Nagy Lajost is, amikor a Moszkva utcáin látott koldusokra vonatkozó hivatalos magyarázatokat hallja. Lásd az értekezés V. fejezetének Nagy Lajos útbeszámolóját taglaló részét. 241.

³⁹⁹ Uo: 266.

⁴⁰⁰ Uo: 265.

formálódó szovjet világ tipikus képviselőinek alakjait is (politikai komisszárok, propagandisták, egyszerű katonák, tisztek, teljhatalmú parancsnokok, bürokrata stb.). A főhős bepillantást nyerhet a „zsiros parasztok”, a kulákok elleni agitációba, a művészeti kurzusokba, az analfabetizmus elleni küzdelembe, a rekvirálásokba, a lakások kisajátításába, sőt 1921 telén Kazanyban egy kiállítás megtekintésekor az új kollektív művészeti törekvésekről szóló rögtönzött előadásnak is részese lehet.⁴⁰¹ A Babonák Ellen Harcoló Ügyosztály tevékenységét, a „szentek elharapózó tiszteletének” visszaszorítását, a „szélhámos”, „csaló” szentek leleplezését célzó akciókat a szerző érzékletes formában több oldalon keresztül ismerteti. Markovits a bolsevik intézkedések bemutatásakor is megcsillogtatja kivételesen jó humorát, többek között, amikor az Analfabéta ellenes hét kapcsán Dula Bálint reménytelen küzdelemét ecseteli a betűvetéssel, amelynek nyomán az egyébként rokonszenvesnek ábrázolt „nagydarab” muzsikusz cigányt „örökre elvesztette a tudomány.”⁴⁰²

A regényben bepillantást nyerhetünk múlt és jövő kibogozhatatlanul zavaros, groteszk összefonódásába is. Markovits több ízben szembesül azzal, hogy az új, bolsevik valóság szövete alól váratlanul kitüremkedik a régi Oroszország egy-egy „ittfelejtett”, kopottságában is fénylő, bensőséges, ezüstsamováros darabkája.

Az *Aranyvonatra* vonatkozó rövid kitérő után visszakanyarodunk Markovits életének további alakulására. 1929-ben Markovits végre meghívást kap a marosvécsi kastélyba, ahol az *Erdélyi Helikon* írói kör tartotta éves találkozóját. Gaál Gábor a marxista *Korunk* hasábjain ennek apropóján szarkasztikus írást tett közzé, amelyben kigúnyolta mind az *Erdélyi Helikont*, mind Markovitsot. A szerző a cikkben az általa „lovagváras”, „nemesi gyöldének” aposztrofált *Erdélyi Helikon* álságosságán élcelődik. Nevezetesen azon, hogy a lap, miután a *Szibériai garnizont* fintorogva fogadta, illetve igyekezett agyonhallgatni, a könyv minden képzeletet felülmúló sikerét látva és az előfizetőkre kacsingatva, mégis úgy dönt, nem teheti meg, hogy ne hívja meg Markovitsot az előkelő társaságba, amit Markovits „Rodica” – Gaál szerint érthetetlen módon – örömmel el is fogad. Ez pedig Gaál számára azt jelenti, „[...] hogy nem csak a *Helikon*nal van baj (amiért az erdélyi írók csak a világsiker miatt veszi észre), de baj van a magyar haladó értelmiséggel és Markovits Rodionnal, amiért beugrik és odaadja magát az ilyen erdélyi, Pesten is jól ismert ravaszságoknak. [...] a magyar haladó értelmiségi vonalán egy íróval megint kevesebb. [...] a Szibériai Aranyvonat nagyon messze kanyarodott a Szibériai

⁴⁰¹ Uo: 395-397

⁴⁰² Uo: 262.

Garnizontól, s Markovits Rodion úgy véli, hogy inkább a vécsi garnizon a fészke...”⁴⁰³ A *Korunk* és az *Erdélyi Helikon* közötti, leginkább Markovits hovatarozásáról szóló, vitába keveredő szerző elhatárolódik az *Erdélyi Helikontól*.

A sok csalódást követően Markovits visszatér oda, ahonnan elindult, gyermekkorai emlékvilágához. 1933-ban megjelenteti nagyszerű faluregényét, a *Sánta Farsangot*,⁴⁰⁴ amelyben a háborút a falusi hátszágából mutatja be, emléket állítva szülőfaluja paraszti világának. Utólag többen kimondottan jó írásnak tartották, de akkoriban nem tudta felkelteni az érdeklődést. A művet fanyalgással fogadták, visszhang nélkül is maradt, mintha szerzőjét egyszer és mindenkorra leírták volna. 1939-ben Markovits Temesvároton megjelenteti a *Reb Áncsli és más avasi zsidókról szóló széphistóriák* című önéletrajzi ihletésű művét. A szülei emlékének szánt novelláskötetben a szerző azoknak a rendkívül szegény, alázatosan házaló, rongyszedő, ugyanakkor „szent remegésben élő”, kishercegi zsidóknak a mindennapi életét mutatja be, akik között maga is felnevelkedett. Az olvasónak az az érzése, mintha ezekben Martin Buber haszid történeteire emlékeztető, megindító novellákban Markovits visszatálat volt a *Szibériai garnizon* jellemző egyszerű, rendkívül közvetlen hanghoz. Ennek ellenére, ahogy a *Sánta farsangot*, ezt a könyvet is csak azok olvassák, akiket Markovits előzetesen saját maga győzött meg az előfizetésről. Az író megélhetési gondjai állandósulnak: könyveit csak hitelben tudja megjelentetni.

1945 után a Magyar Népi Szövetség lelkes kultúraktivistájaként járja a Temes megyei falvakat és mezővárosokat. Újságíróként a *Szabad Szó* belső munkatársaként dolgozik, majd a bánsági írók szakszervezetének elnöki tisztét tölti be. Utolsó művét *Egy öreg partizán naplója* címmel 1945-ben Kolozsváron jelenteti meg. 1948-ban hal meg Temesváron.

A *Szibériai garnizon* és Markovits sorsa a magyar irodalomtörténet egyik izgalmas fejezete. Egy olyan szédítő siker története, amelyet Markovits nem tudott kamatoztatni, de ebben környezete sem segítette. Markovits szenvedett a visszhangtalanságtól és a sznob, budapesti irodalmi kiadók ismeretlen vidéki írókkal szemben tanúsított elutasító és lekezelő magatartásától, ám a hirtelen jött sikert sem tudta elviselni. Megfelelő önreflexió, egészséges önbizalom híján képtelen volt beilleszkedni a budapesti irodalmi, majd „világhírességként”

⁴⁰³ Gaál Gábor: Markovits Rodion és az Erdélyi Helikon. *Korunk*, 1929. IX. 680-682. http://epa.oszk.hu/00400/00458/00246/1929_09_4976.html. Letöltés: 2018. szeptember 22.

⁴⁰⁴ Markovits Rodion: *Sánta farsang*. Pantheon Kiadás, Budapest, 1933.

visszailleszkedni a szatmári közegbe: ellentmondásos viselkedésével, irritáló pozórkódéseivel sokakat magára haragított. Ezért gondolhatták sokan, és ebben minden bizonnyal az irigység és a bornírtság is közrejátszott, hogy Markovits hirtelen sikerét a *Szibériai garnizon*nal pusztán egy rövid idejű divathullám ügyes meglovagolásának köszönheti.

Míg Kuncz Aladár *Fekete kolostora* a magyar irodalmi kánon részévé vált, és még ma is a keresett olvasmányok között tartják számon, Markovitsot és művét elfelejtették. Bár mindkét mű a fogságról szól, műfaj és nézőpont vonatkozásában nagyon is különböznek egymástól. Kuncz, a francia kultúráért lelkesedő, kifinomult irodalmár éppen Bretagne-ban nyaral, amikor kitör a világháború. Mint ellenséges ország állampolgárát a franciák internáló táborba zárják. A *Fekete kolostor* szerzője az ötéves franciaországi fogságnak állított emléket egy olyan szubjektív vallomásregényben, amely akár az erdélyi emlékirat-hagyományba is könnyedén beilleszthető. A Kuncz-féle emléktárgy a múlt és elveszett időről, a fogság pszichózisáról, a fogság és a személyiség kölcsönhatásairól, a művészet, irodalom, humánus szerepéről egy egyetemes, ugyanakkor nagyon is értelmiségi perspektívát jelenít meg.

Markovits viszont szibériai fogságregényét egy vidéki állástalan jogász-újságíró perspektívájából, azaz egy jóval plebejusabb, szándékoltan kollektív, népi nézőpontból írja meg. Markovits emléktárgya a lövészárkok, a szibériai fogolytáborok barakkjai, a névtelen bakák és orosz parasztok világában gyökerezik. Ha a mű megjelenésekor már létezett volna népi irodalom, talán a *Szibériai garnizon* műfaja is könnyebben értelmezhető lett volna. Kuncz regényét megjelenésekor és később is sokan remekműnek tartották, teljes joggal. A két regény sorsa ugyanakkor arról is tanúskodik, hogy a Kuncz által képviselt értelmiségi élményszerűség eleve értékesebbnek, időállóbbnak ítéltetett, mint a Markovits-féle plebejus narratíva. Ez pedig arra is rávilágít, hogy az irodalmi művek magyar kanonizációjában társadalmi, demokratikusnak aligha tekinthető megfontolások is közrejátszottak.

Jóllehet a *Szibériai garnizon* megjelenése után írtak jobb háborús regényt is, a mű a közép-európai háborús irodalom olyan értékes, ugyanakkor méltatlanul elfelejtett darabjának tekinthető, amely elevenségével még ma is lenyűgözi az olvasót. Markovits, akinek rendkívül színes személyisége, sorsának izgalmas fordulatai önmagukban is regénybeillőek, a magyar (népi) irodalom jellegzetes alakja. Életműve, különösen a harmincas években írt falusi tematikájú írásai pedig még felfedezésre várnak.

1.3.2. A nagy káder

Munk Artúr (1886-1955) *A nagy káder* című visszaemlékezése⁴⁰⁵ 1929-ben, nagyjából Markovits Aranyvonatával egy időben jelent meg. Nem váltott ki ugyan a *Szibériai Garnizon*hoz mérhető szenzációt, de azért Munk műve is igazi közönségsiker: két év leforgása alatt négyszer, más források szerint ötször is kiadták Budapesten a Pantheon Kiadó jóvoltából. A kötetről a *Nyugat* is méltató kritikát tett közzé, még hozzá Schöpflin Aladárnak köszönhetően.⁴⁰⁶

Jóllehet Munk – leginkább *A nagy káder* és az 1933-ban megjelent *A hinterland* című háborús írásainak köszönhetően – a két világháború között a legolvasottabb vajdasági regényírónak számít, mára már ő is elfelejtett szerző.⁴⁰⁷ A vajdasági orvosíró Kosztolányi Dezső és Csáth Géza osztálytársa volt a szabadkai főgimnáziumban. Neve végső soron csak Csáth miatt, a Csáth Gézával és Havas Emillel közösen írt *Repülő Vucsidolnak* köszönhetően maradt fenn. A repülő Vucsidol szarkasztikus, fantasztikus történetét 1906-ban a *Bácskai Hírlap* tette közzé folytatásokban. A regény aztán könyv formában is megjelent: 1980-ban a Magvető, majd 2001-ben a Lazi Könyvkiadónak köszönhetően.

Az orvos-főhadnagy Munk hároméves frontszolgálat után 1917. július 8-án a galíciai Sztaniszló mellett esik orosz fogságba. Megjárja Csernovitzot, Darnycát, Moszkvát, Vetlugát, majd Jekatyerinburgot és a környező kisvárosokat. Orosz feleségével és kisfiával Petrográdon keresztül egy német gőzösön 1921-ben térhet haza.

⁴⁰⁵ Munk Artúr: *A nagy káder. Egy pleni feljegyzései a forradalmi Oroszországból* (a továbbiakban: *A nagy káder*). 2. Pantheon Kiadás, 1930.

⁴⁰⁶ Schöpflin Aladár: Hadifogoly-könyvek. Markovits Rodion: Az aranyvonat. Genius Kiadás – Munk Artúr: *A nagy káder*. Pantheon-kiadás. *Nyugat*, 1929. 22-23. sz., <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00479/14766.htm>. Letöltés: 2018. szeptember 22.

⁴⁰⁷ Munk Artúr 1886-ban született Szabadkán mérsékelt vallásos zsidó családban. A városi gimnázium elvégzése után Budapesten szerez orvosi diplomát. Rövid cselédorvosi kitérőt követően, kiváló angol nyelvtudásának köszönhetően hajóorvosként dolgozik többek között a Fiume - New York között közlekedő óceánjárón, a Charpatián, amely elsőként siet a hajótörést szenvedett Titanic utasainak megmentésére. Az első világháború idején hadiorvosként teljesít szolgálatot. 1917-ben esik orosz fogságba, ahonnan csak 1921-ben térhet haza. Továbbra is orvosként dolgozik, miközben folyamatosan tesz közzé írásokat a *Bácsmegyei Napló*ban, amelynek ő szerkeszti az *Orvosi dolgok* című rovatát. Az orosz hadifogságról szóló naplója, *A nagy káder* (1929) hozza meg az igazi ismertséget számára. Négy évvel később, 1933-ban jelenteti meg a hátszág regényét, a hátszági lógósok, szélhámoskodók, gátlástalanok, gazemberek, gyávák és szerencsétlen flótások világát leleplező *A hinterland* című regényét, a hátszági korrupció enciklopédikus látletét. Hosszú betegség után 1955-ben hal meg szülővárosában. *Bácskai Lakodalom* című regénye már csak halála után, 1961-ben jelenik meg. Az orvosíró fordulatokban gazdag életéről bővebben önéletrajzi írásában olvashatunk (Munk Artúr: *Köszönöm addig is...* Minerva Lapkiadó, Újvidék, 1953.).

*A nagy káder*⁴⁰⁸ címmel megjelentetett eseménynapló a szerző oroszországi élményeinek állít emléket. Munk a többi hasonló memoárszerzővel ellentétben különleges, privilegizált státuszú fogoly: orvosra mindenütt és mindenkinek szüksége van, vörösöknek, fehéreknek egyaránt, így hadiorvosként hol a vörösök, hol a fehérek mozgósítják: „Egyik mozgósításból a másikba estem, csak a szín változott: Fehér helyett vörös lett minden.”⁴⁰⁹ És Munk orvosi esküjéhez híven gyógyít is mindenkit becsülettel, lelkiismeretesen. Olyannyira hogy a Jekatyerinburgot elfoglaló csehek előtt, életét is kockára téve, letagadja, hogy a kórházban vörös sebesültek is vannak: „Mindegy: emberek... Ezek is emberek. Az ő életük se olcsóbb, mint az enyém, vagy másé... csakis annak van joga megfosztani őket az élettől, aki adományozta nekik...[...] Eh... én csak a kötelességemet, orvosi kötelességemet teljesítem... Esküm kötelez.... Nekem mindegy, hogy kínai, vagy kirgiz, vagy kongó néger... ha beteg és segítségemre szorul....”⁴¹⁰ Munk mindenütt, így 1921-ben Petrográdban is igyekszik magát hasznossá tenni: kikönyörgi, hogy a város börtöneiben sínylődő, súlyosan beteg, skorbutos, éhező magyar tiszteket meglátogathassa és gyógyszert vihessen nekik.⁴¹¹

Sajátos helyzetéből fakadóan viszonylag rövid időt tölt fogolytáborban, jobb (néha kimondottan jó) ellátásban részesül. Bár figyelmét nem a fogolytáborok belső élete foglalkoztatja elsősorban, ha jóval rövidebben és kevésbé érzékletesen is, mint Markovtis, azért ő is beszámol a hadifogolytáborok társadalmának látványos átalakulásáról, a gyártóműhelyek (cipőkrém-gyár, kefeüzem stb.) létrehozásáról, ahol főhadnagyok és kapitányok egyaránt kénytelen voltak munkához fogni. Kevesebb megpróbáltatás éri, mint a többi hadifoglyot, de azért neki is sok szenvedés jut osztályrészül: ha rövidebb ideig is, többször is látja és megtapasztalja a fogolytáborokat, egy kis időre még börtönbe is zárják, orvosként pedig mérhetetlen szenvedések tanúja lesz, sőt a flekkitífuszt ő maga sem ússza meg, kevésen múlik, hogy egyáltalán életben marad.

⁴⁰⁸ A címben szereplő „nagy káder” nem munkásmozgalmi kifejezés, hanem a hadifogoly-terminológiának megfelelően földrajzi fogalom: egyfelől Szibériát, illetve hadifogolytábort jelent, míg a „kis káder” szélesebb értelemben az elhagyott otthont, illetve a hazai garnizont, helyőrséget. Szállási Árpád: Magyar orvosíró és az orosz forradalom, Munk Artúr (1886-1995). http://mek.oszk.hu/05400/05439/pdf/Szallasi_MunkA_orszforr.pdf. Letöltés. 2018. november 15.

⁴⁰⁹ A nagy káder. 325.

⁴¹⁰ A nagy káder. 244.

⁴¹¹ A nagy káder. 396.

Kivételes státuszát szemlélteti, hogy amikor 1918 májusában Jekatyerinburgba, a svéd misszió kórházába vezénylik hadiorvosként, személyigazolványt is kap. Ez pedig feljogosítja arra, hogy szabad emberként mozogjon, a városban színházi előadásokra járjon és kiterjedt civil kapcsolatokra tegyen szert a városiakkal és falusiakkal egyaránt, amit az is megkönnyít, hogy idővel elég jól megtanul oroszul. Éppen ezért az orosz hátszágából, annak mindennapi életéből sokkal többet lát, mint a táborokba zárt tisztársai. Míg a *Szibéria garnizon* elsősorban a hadifogolytáborok társadalmát és életét, belső, fülledt atmoszféráját örökíti meg sodró képekben, addig a kevésbé lírai alkatú Munk inkább a forradalom, a polgárháború, az orosz hátszág krónikása. Itt valóban a krónikás a helyes kifejezés, mert Munk végső soron tényleg csak azt írja le, amit saját szemével lát, vagy, amit hiteles tanúk elmesélnek neki. Elemzésekbe, társadalmi, politikai fejtegetésekbe nem bocsátkozik.⁴¹²

Plasztikusan mutatja be, hogy Jekatyerinburg, illetve a környező kisvárosok és falvak lakói miként élik meg, hogy hol a vörösök, hol a csehek, illetve a fehérek, majd újra a vörösök uralma alá kerülnek. A vörös és a fehér csapatok ide-oda hömpölygése, a hatalomváltások az embereket állandó színlelésre, igazodásra készítenek. Nem kis ironiával ecseteli a szerző Jekatyerinburg látványos átváltozását, miután 1918 júliusában Kolcsak csapatai elfoglalták a várost. „A tegnap még véres szájú vörös Jekatyerinburg július 25-re fordulva hirtelen >>elfehéredett<< és a frissen leesett hónál is fehérebb lett. Még a cári rezsim alatt sem volt olyan fehér, mint a Kolcsak-hadsereg bevonulása napján... [...] a városban mindenki hirtelen fehér lett, mindenki szidta a vörösöket, a hadifoglyokat és az – idegeneket.”⁴¹³ A hadifoglyok ellen ennek megfelelően valóságos hajtóvadászat indul: bebörtönzésükhöz, deportálásukhoz kivégzésükhöz a legkisebb besúgás is elegendőnek bizonyul. Munk egyszerre csak arra lesz figyelmes, hogy a hadifoglyok egyik pillanatról a másikra teljesen eltűnnek a város utcáiról.⁴¹⁴

Míg a vörösök alatt a szerző példátlan éhezést, áruhiányt, virágzó csempészetet, zugkereskedelmet tapasztal, és az utcákon fizikai munkára kényszerített egykori előkelőkbe botlik, addig a fehér rendszerben látványosan újraindul a polgári élet. Hirtelen kinyílnak a kávéházak, a teaházak, a templomok, az üzletek, megjelennek az áruk, az utcákon ékszerekkel,

⁴¹² A vörösök győzelme ugyanakkor elgondolkodtatja: „Hogy is történhetett, hogy a hatalmas fehér hadsereget leverte a szervezetlen, képzett tisztek nélkül harcoló vörös hadsereg? Hisz nagyjából ugyanaz az emberanyag állott szemben egymással? Még csak számbeli vagy technikai túlsúlyról se lehetett szó... A vörösök oldalán a lelkesedésnek egy parányi többlete mutatkozott a frontokon: egy kis plusz... És ez a plusz döntötte el a polgárháború és vele a száznegyvenmilliós nép sorsát...” A nagy káder. 313-314.

⁴¹³ A nagy káder. 237.

⁴¹⁴ A nagy káder. 238.

briliánsokkal felcicomázott úrinők vonulnak.⁴¹⁵ Munk maga is igyekszik igazodni: úri külsőt ölt magára, merthogy – miként a szerző megállapítja - „A legjobb útleveél [...] a fehér rezsim alatt az úri öltözék lett.”⁴¹⁶

A fehér és a vörös rezsimiek közötti nyilvánvaló különbségek dacára Munk lát azért meglepő hasonlóságot is. A halálbüntetéssel fenyegető plakátok, a rekvirálások és fosztogatások mindkét rendszer sajátjai, ezzel érzékelteti az író, hogy az erőszak, a gazemberség politikai színezettől független jelenség. Miként az egyik muzsik keserűen kifejti: „Ez is, az is ígér fűt fát, de nem ad semmit, csak vesz. Mindenünkből kifosztanak. [...] De hogy melyikük ért jobban a fosztogatáshoz, annak az Úristen a megmondhatója...”⁴¹⁷

Munk politikailag egyébként mindvégig semleges marad: sem a fehérek, sem a vörösök mellett nem foglal állást. „Ugyan kik ezek a bolsevikok? Lenin, Trockij? Békét akarnak? Mit bánom én, jöjjön, aki akar, csak adja vissza a szabadságunkat!”⁴¹⁸ Miként ezt másutt megfogalmazza, a forradalom, a polgárháború nem az ő ügye: „A vörösek küzdenek a fehérek ellen: két ellentétes világnézet harca ez. De mit érdekel ez engemet, a külföldi állampolgárt? Ez tisztán orosz belügy, amihez nekem semmi közöm... [...] Az ő dolguk. Az orosz állampolgár válogathat a két szín között, de a hadifogoly az maradjon hadifogoly, végezze a dolgát.”⁴¹⁹ Ez az elfogulatlanság teszi lehetővé, hogy a szerző egyik oldal gaztetteit, vérengzéseit sem hallgatja el. A polgárháború falut sújtó következményeit, a vörös rekvirálásokat, vérengzéseket, az egyre több áldozatot szedő flekktífuszt is erős képekben ábrázolja. Munk mindemellett a Cseka működéséről is tapasztalatot szerezhet. A fehérek estében pedig Markovitshoz hasonlóan kiemeli, hogy gyakorlatilag vadásztak a hadifoglyokra, vagy azért, mert a vörösök szolgálatába álltak, vagy azért, mert nemzeti alapon szervezkedtek. Ő is hangot ad annak, hogy a magyar katonák belépése a vörös katonák közé többnyire nem ideológiai, hanem kilátástalan helyzetük miatt történt.

„Csak szemesnek áll a világháború, a becsületes ember tönkre megy benne, elpusztul”⁴²⁰ – vonja le a következtetést Munk még a frontszolgálat tapasztalatai alapján. Ám a hadifogságban

⁴¹⁵ A nagy káder. 240.

⁴¹⁶ A nagy káder. 235-36.

⁴¹⁷ A nagy káder. 250.

⁴¹⁸ A nagy káder. 55.

⁴¹⁹ A nagy káder. 232.

⁴²⁰ A nagy káder. 13.

a szerző ugyanezt éli meg: „A fogságban úgy látszik, az erősek, az élelmesek, a szemfüles szélhámosok maradnak meg, a gyengék, gyámoltalanok elpusztulnak. Milyen furcsa: akárcsak a fronton...”⁴²¹ Keserűen állapítja meg: míg a lövészárkokban pusztulnak az emberek, addig a háborúval való üzletelés, spekuláció hatalmas vagyonokat hoz létre. „Még megérjük, hogy a háború után az elesett hősök csontjából is üzletet csinálnak a vállalkozók: enyvet fognak főzni belőlük.”⁴²²

A szerző kitüntetett figyelmet – sőt a kötetben *A világháború szélhámosai* címmel külön fejezetet is – szentel a háború emberi jellemet, erkölcsöket romboló erejének: a szélhámoskodásoknak, a hazudozásoknak, a kegyetlenséget sem nélkülöző alakoskodásoknak, a kisebb–nagyobb aljasságoknak. Ahogy a fronton a lógósok, a szimulánsok, a tisztí rangot színlelők, úgy a hadifogságban a parasztasszonyt szerelemmel hitegető, majd egy alkalmas pillanatban minden vagyonától megfosztó plenik (hadifoglyok) egyaránt a háborúhoz kapcsolódó lealjasodás markáns szimbólumai. Ez voltaképp Munk egyik nagy témája, amelynek ecsetelésekor, kisebb-nagyobb történetek, esetek felvillantásán keresztül a szerző igazán elemében van. Aligha véletlen, hogy a snájdig, bohém, ám romlott Bálint hadnagy figurája a feljegyzések majd minden fontos állomásán felbukkan. A nem létező előkelő családi háttérrel kérkedő jóképű hadifogoly-tiszt bármilyen furfangot, eszközt gátlástalanul bevet a túlélés érdekében. Áldozatai pedig többnyire a jó módú, ám naiv orosz nők, akiket házasság ígéretével szédít, annak reményében, hogy a kapcsolat révén jobb szálláshoz, élelemhez és nem utolsósorban pénzhez juthat. Munk úgy látja, voltaképpen csak a Bálint hadnagyhoz hasonlóknak van esélye az életben maradásra.⁴²³ Az erkölcsi mérce háborús „átrendeződése”, az emberi jellem torzulásai a háborúban Munkot mélyen és kitartóan foglalkoztatják, amit jól szemléltet, hogy a témának később külön kötetet szentel. A gyávaságról, becsstelenségről, stiklikről, szélhámoskodásokról, a másokat tönkre tevő spekulációról és korrupcióról szinte enciklopédikus igénnyel nyújt körképet a hátszág életét bemutató *A hinterland* című regényében.⁴²⁴

⁴²¹ A nagy káder. 147.

⁴²² A nagy káder. 156.

⁴²³ Erre a felismerésre Munk több alkalomra is kitér. A nagy káder. i.m. 119. és 147. Márvány „doktor” történetével Munk egyetlen pozitív, a köznek is haszonnal járó szélhámososságról tesz említést. A kresztiji hadikórház „orvosát”, az orvosi tanulmányokat soha nem folytatott Márványt nem csak imádják a betegek, de egyenesen csodadoktornak tartják, mert kiválóan operál, és akit gyógyít, az rendre meg is gyógyul. Munk szerint Márvány végső soron nem is szélhámos, hanem inkább arra szemléletes példa, hogy mire képes a jó szándék és a kedvesség, az odaadás és a mosoly. A nagy káder. 200.

⁴²⁴ Munk Artúr: *A hinterland*, Fórum Könyvkiadó, 1981. A kötetéről lásd Hammerstein Judit *A hátszág szélhámosai*. Munk Artúr: *A hinterland* c. írását. *Kortárs. Irodalmi és művészeti folyóirat*, 2017. 07-08. 161-165.

Munk mindvégig visszafogottan, tárgyilagosan, szinte érzelemmentesen fogalmaz. Aligha véletlen, hogy Schöpflin Aladár kifejezetten a szerző mértéktartása miatt dicséri a művet: „[Munk] nem kever bele ideológiát s csak a tényeket mondja el és az emberek helyzetét a tények forrágatában [...]. Póz és frázis távol áll tőle [...]. Az attitude ilyen szerénysége a könyv főérdemei közé tartozik: nem a saját írói voltával igyekszik hatni az olvasóra, hanem az elmondanivalóival s éppen ezzel válik érdekessé.”⁴²⁵

A vaskos kötet olvasójának ugyanakkor olyan érzése támadhat, mintha alig lenne olyan történés, élmény, amely a szerzőt igazán megrendítené, ami persze részben Munk orvos voltából is fakadhat. A szerző az otthonról érkező, például Magyarország új határaitól, a budapesti kömmün kikiáltásáról szóló hírekről említést tesz ugyan, de véleményt nem fűz hozzájuk. Ellenpélda azért mégis akad. Orvosként Munk lépten-nyomon a halállal találkozik, ám Szibéria határán, a jekatyerinburgi kórház udvarán egy ismeretlen népfelkelő kiterített hullája a kis kézikocsin mélyen megrázza⁴²⁶, miként az is, hogy egy negyvenéves ismeretlen népfelkelő a jekatyerinburgi hadifogolytáborban váratlanul felakasztja magát.⁴²⁷ A két idegen, ismeretlen férfi értelmetlen és értelmezhetetlen halála, a két kiterített test látványa döbbsenti rá Munkot az emberi lény végtelen kiszolgáltatottságára, a halál hétköznapi megrendítő voltára.

A jekatyerinburgi Ipatyev-ház előtt a fogságban tartott cári család egyik őrzőjével beszélgetve hasonlóan mély érzelmi megrendülést él át az egyébként elegánsan, urasan kiöltözött szerző, amikor váratlanul megpillantja a ház udvarára kilépő II. Miklós cárt, egyszerű rubáskában, ápolatlan hajjal, torzonborz bajusszal és szakállal. „Életemben először láttam eleven uralkodót, az se uralkodott már: saját népének foglya volt. Félelem vett magamon erőt, magam sem tudom miért. [...] A lábaimba reszketés állott...”⁴²⁸ A sors szédítő forgandóságát kifejező látványt tetézi a magyar ör jóindulatúnak, viccesnek szánt, ám meglehetősen infantil megjegyzése: „A vörösgárdista észrevette szörnyű zavaromat és hangosan azt mondta nekem magyarul: –Ne

⁴²⁵ Schöpflin Aladár: Hadifogoly-könyvek. Markovits Rodion: Az aranyvonat. Genius Kiadás – Munk Artúr: A nagy káder. Pantheon-kiadás. i.m.

⁴²⁶ A nagy káder. i.m. 144.

⁴²⁷ A nagy káder. i.m. 177.

⁴²⁸ A nagy káder. i.m. 190. Az egykori uralkodóval való váratlan találkozás Markovitsnál is megjelenik, igaz más nézőpontból. Karácsonyi bácsi, az egyszerű magyar vörös gárdista az *Aranyvonat*-ban minden megilletődöttség és elérékenyülés nélkül számol be arról a pillanatról, amikor felfedezte a cárt és családját a Jekatyerinburgba tartó vonaton. „Ott kuksolt a rusnya orosz cár muzsik öltözetben az egyik vagonban [...]. Na, mondtam az elvtársaknak, én magam ütöm agyon a kutyát, neki is mentem egy karóval, de lefoglaltak [...]”. Markovits Rodion: Aranyvonat. i.m. 184.

féljen tőle... nem harap... Nem tud ő már senkinek se ártani...”⁴²⁹ Munk közeli kapcsolatba kerül a cárné társalkodónőjével is, aki nagy részletességgel és érzelemgazdagsággal meséli el a fogságban tartott uralkodó család megrendítően tragikus történetét, az utolsó hetek megpróbáltatásait és a kivégzésüket.

Miként Markovitsból, az egyszerű orosz emberek - a „szép habfehérbőrű orosz parasztlányok”, „a rokkát hajtó éneklő lányok”⁴³⁰ -, a falusi faházak és az orosz táj, a „karcsú balerinák gyanánt hajladozó nyírfák” Munkból is az elérzékenyülés, a rokonszenv és a bámulat hangját csalják elő.⁴³¹

Munk különösen érzékeny a komikumba, vagy éppen a tragikumba hajló kontrasztokra, és mivel ezek megélésére számos alkalom kínálkozik, nem is mulasztja el azok érzéketes részletezését, legyen szó a fényűzően berendezett selyemtapétás jekatyerinburgi kastélytermek hadifogolytáborrá alakításáról⁴³², vagy a bolsevik női önkéntes század és a „vastaglábú bárisnya” visszatetsző felvonulásáról.⁴³³ Petrográdban pedig, ahol 1921-ben egy jó időre maradásra kényszerül⁴³⁴, szinte csak a szélsőségek egymásmellettségével, abszurd helyzetekkel szembesül. A város éhezik, a gyárak nem működnek, nincs szappan, alkatrész. A rettentő nyomort és éhínséget a szerző a selyemruhában felvonuló bolsevik feleségekkel állítja

⁴²⁹ A nagy káder. i.m. 190.

⁴³⁰ A nagy káder. i.m. 82.

⁴³¹ A Jekatyerinburgba vezető úton Munk így írja le a táj szépségét: „Milyen szép, haragos zöld minden: az erdők, a mezők, a legelők. Minden csupa illat, ragyogás, napfény, élet. A szép kis játék faházikókról is eltűnt a hó... Gerendákból rakja össze a muzsik e házakat és a gerendák közé puha, zöld mohát ékel.” A nagy káder. 103.

⁴³² „A klasszikus szépségű faburkolatba, vagyont érő selyem tapétákba hatalmas szegeket vertek a hadifoglyok, hogy legyen akasztó a hátizsák, a kenyértarisznnya, a csájník, a főzőedény és rongyok számára. [...] a falon összevagdalt gobelinek, lyukaktól tátongó olajfestmények lógtak [...]”. A nagy káder. i.m. 145.

⁴³³ A szatíra eszközeivel bemutatott női századra többször is utal, ami sokat elárul Munk humoráról: „Furcsa látvány volt, nők feszülő katonai nadrágokban, zöld ingblúzban, puskával a vállukon. A nadrág az egyik-másik „molett” katonán a pattanásig feszült az utcán bámuló civilek legnagyobb gyönyörűségére.” Nagy káder. 131. „Elmosolyodtam: az a vastag, dagadt-lábú kis topa bárisnya ott bukdácsol a század végén. [...] Valóban a kis mozsárlábú, molett amazon [...] minden második lépésével orra akart bukni. Női önkéntesek: proletárok, munkásnők.” Ti komoly harcosai akartok lenni a világot felforgató nagy eszméknek, halálos komolysággal meneteltek zeneszó mellett és nem veszitek észre, hogy az utcákon mindenki mosolyog, mulat rajtatok, még a vörös katonák is kinevetnek benneteket. Te kis fájóslábú grázsdánká! Az élet sok csalódása után meg tudnál halni a polgárháború frontján, te még nem tudod, hogy eszméért élni kell, nem pedig meghalni. Az okos él, az ostoba: meghal...” A nagy káder. i.m. 149. Egy másik hadifoglyot, Fleissig Józsefet azonban kifejezetten undor fogja el, amikor az Amur vasúton hazafelé tartva meglátja az elhanyagolt kinézetű, durván beszélő nőkből álló halálbataillont. „Milyen mozgalom lehet az, amelynek ilyen korcosszülött intézményei vannak?” –teszi fel a kérdést. (Fleissig József: Szibériai napló. i.m. 98-99.) Figyelemreméltó, hogy 1934-ben, azaz több mint 20 évvel később Illyés ijesztő és leverő látványként élte meg a női katonákat, azzal a különbséggel, hogy ezek a katonanők már nem voltak esetlenek, nem bukdácsoltak, nem keltettek nevetséges benyomást, épp ellenkezőleg: „Léptük alatt döngött a föld, arcuk kemény és elszánt volt. Illyés Gyula: Oroszország. 220.

⁴³⁴ 1921 tavaszán Munk végre elindulhat hazafelé, de egy időre Petrográdban reked, mert az evakuációs láger orosz ellátását kell biztosítania.

szembe. De saját groteszkül ható helyzetére sem mulaszt el reflektálni, amikor a színházban a páratlanul díszes cári páholyból nézi az előadást.⁴³⁵ Munk azt tapasztalja, hogy mindenki lop, úriasszonyok pedig briliáns fülbevalóikkal háznak a piacon egy szelet kenyérért. Közben egymás után tűnnek el az emberek. A Munk-család is éheznek⁴³⁶, amit abszurd módon ellenpontosz, hogy mindeközben az Osztrák-Magyar Monarchia pazarul berendezett követségének gobelinekkel, selyemtapétával, baldachinos ágyakkal fényűzően felszerelt követi lakosztályába szállásolják el őket. Ám mivel nincs mivel fűteni, Munkék végül a követség történelmi értékű iratait, aktáit - beleértve a diplomajegyzékeket, Szapáry és Czernin gróf magánlevelezését, a Ferenc József aláírásával ellátott kinevezési okmányokat is – kénytelenek eltűzteni.⁴³⁷ Pikáns jelenet, amikor a nagykövetség fogadószalonjában megnyílik a Szamuely Tibor klub: „az arany díszítésektől ragyogó selyemtapétás falakon vörös drapériák között Szamuely Tibor fényképe függött több példányban.”⁴³⁸ Munk részese lesz Kun Béla rendkívül ünnepélyes fogadtatásának is

Munk lendületesen, fényképszerű képsorokban megírt, humort, iróniát sem nélkülöző naplója a magyar realista próza hagyományaihoz kapcsolódik. Jóllehet sem a jellemábrázolás, sem a cselekményszövés nem tartoznak a mű erősségei közé, *A nagy káder* minden bizonnyal a legjobban sikerült magyar első világháborús memoárok egyike.

⁴³⁵ A nagy káder. 405.

⁴³⁶ Munk a fogság idején megnősült és kisfia is született.

⁴³⁷ A nagy káder. 374-75.

⁴³⁸ A nagy káder. 377.

2. A lázadó Arthur Holitscher. Közép-európai otthontalanság és a küldetéses útirajz

A Magyarországon született német nyelvű forradalmáríró és utazó Arthur Holitscher neve ma gyakorlatilag szinte ismeretlen a magyar olvasó előtt.⁴³⁹ Holitscher nem tekintette magát magyarnak, de igazi remekműveket sem írt. A szerző pályája és viszonya a magyarsághoz, műveinek magyarországi fogadtatása ugyanakkor számos izgalmas kérdést vet fel. Milyen életstratégiákat kínált a kiegyezés utáni Magyarország a németajkú zsidó értelmiség számára? Mivel magyarázható Holitscher elementáris idegenkedése Magyarországtól, majd magyarságával való radikális szakítása? Mennyiben tekinthető ez tipikusnak egyáltalán? De az is magyarázatra szorul, hogy mitől tekintette a magyar értelmiségi közeg őt annyira érdektelennek és idegennek. A Holitscher-életmű óhatatlanul felveti azt a kérdést is, hogy hol húzódtak meg a 19-20. század fordulóján és a két világháború között a magyar irodalom befogadóképességének határai. Ki tekinthető magyar írónak egyáltalán, és ha valakit annak tekintünk, vagy nem tekintünk annak, milyen szempontok alapján tesszük ezt?

Holitscher utazó forradalmáríróvá válása aligha számít egyedi esetnek. A két világháború közötti időszak számos hozzá hasonló baloldali, többnyire zsidó származású, a polgári társadalomból mélyen kiábrándult értelmiségi figurát ismer, akik hasonló pályát futottak be, és akár részben útirajzok írásából tartották fenn magukat. Az a tény azonban, hogy Holitscher nyíltan vallásos elvárásokat támasztott a nagy társadalmi átalakulással szemben, a bolsevizmust és a kommunizmust pedig kizárólag csak megváltástanként volt hajlandó elfogadni, megkülönbözteti őt a radikális baloldali értelmiség többi képviselőitől. Többek között ez az egyik olyan szempont, amely Holitschert a magyar megfontolásokon túl is izgalmas szerzővé teszi.

Az egyébként igencsak terjedelmes Holitscher-életműből elsősorban a kétkötetes visszaemlékezés, valamint az oroszországi útleírás⁴⁴⁰ elemzésére szorítkozunk, annak reményében, hogy rajtuk keresztül a fenti kérdésekhez is valamennyivel közelebb kerülhetünk.

⁴³⁹ Holitschert ugyanakkor ma a német nyelvterületen is alig ismerik, a német szakirodalom teljesen elfelejtett írónak tekinti. Heribert Seifert: i.m. 48.

⁴⁴⁰ A három műnek nincs magyar fordítása, a magyar nyelvű idézetek a cikk szerzőjének fordításai.

2.1. Zsidóság, magyarság, németiség

A német nyelven írt számtalan regény, novella, esszé és útirajz szerzője sok szállal kötődik Magyarországhoz. Holitscher gyermek- és kamaszkorát Magyarországon töltötte, Magyarországhoz való viszonya, identitás- és nyelvválasztása pedig az Osztrák-Magyar Monarchia, azon belül is a magyarországi németiség, zsidóság történetének egyik izgalmas fejezetéhez tartozik.

Az 1848-as forradalmat követően indul el az a folyamat, amelynek eredményeként a magyarországi németiség, a német értelmiség kibővül a német kultúrából érkező magyar zsidó értelmiség képviselőivel. A kiegyezés után az első hullámban megtörténik ennek a németiségnek a tömeges elmagyarosodása, amelyet nem sokkal később a zsidóság is követ. ⁴⁴¹ Ez nem jelenti feltétlenül a kétnyelvűség elvesztését, ⁴⁴² ám izgalmas kérdés, hogy végül ki melyik kultúrát tekinti magáénak, melyik nyelven ír majd. Akik a német egynyelvűséget választották, (ők voltak kevesebben), Nyugat, elsősorban Bécs, vagy Berlin irányába tájékozódtak, és előbb-utóbb végleg el is hagyták Magyarországot. Így tett Koestler és így tett Holitscher is.

Holitscher 1869-ben Pesten született, nagypolgári zsidó kereskedőcsaládban. Iskoláit Magyarországon végezte, a budapesti evangélikus gimnáziumban érettségizett, ám sem zsidónak, sem magyarnak nem tekintette magát. Az evangélikus gimnázium egyébként az az oktatási intézmény volt, ahová akkoriban a tehetősebb zsidó családok gyermekeit előszeretettel íraták be. Ignótus és Szomorj Dezső Holitscher osztálytársai voltak, de idejárt Herzl Tivadar, később pedig többek között Fenyő Miksa és Lukács György is.

⁴⁴¹ A 19. századi magyarországi németiségről, zsidóságról, a nyelv- és identitásválasztásról lásd bővebben: többek között Komáromi Sándor, Maitz Péter, Kerekes Gábor, Varga Péter, Szász Ferenc, Kordics Noémi, valamint Hammerstein Judit már idézett írását.

⁴⁴² Itt azokra, a többnyire zsidó származású újságírókra (Moritz Gans, Ludwig Dux, azaz Dóczi Lajos, Ludwig Hevesi...) érdemes utalni, akik a kétnyelvűséget sohasem adták fel: magyar és osztrák sajtóorgánumban felváltva publikáltak magyarul és németül. In Péter Varga: „*Man sprach deutsch und fühlte nichtmagyarisch...*” „*Deutsch-jüdische Assimilationsprozesse in Autobiographien ungarischer Juden*” i.m. www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/PVarga2.pdf. (letöltés: 2019. január 17.)

1924-ben, Berlinben megjelentetett, ragyogó németiséggel⁴⁴³ megírt emlékiratainak első kötetében, a *Lebensgeschichte eines Rebellen*-ben⁴⁴⁴ Holitscher plasztikusan számol be arról a többszörös kötődésekkel átszőtt bonyolult közegről, amelyben felnőtté vált, és amely így vagy úgy, de meghatározta személyiségének formálódását és íróvá válását. A visszaemlékezések oldalain vallomást tesz arról is, hogy mit jelentett számára a zsidóság, magyarság és a németiség, nem utolsósorban pedig a polgárság. A magyar terménykereskedelemben bekapcsolódó Holitscher-család jómódban élt, olyannyira, hogy Tiszaszentimrén egy nemesi családtól tágas udvarházat, uradalmat is vásárolt magának. A gyermek Holitscher alapélménye a boldogtalanság és az otthontalanság volt. Az örömtelenség és idegenség több forrásból táplálkozott. Boldogtalannak érezte magát rendkívül szigorú és példátlanul rideg anyja miatt, aki mivel elégedetlen volt fiával, egyszerűen semmirekellőnek tartotta, állandóan fia bűneit, mulasztásait olvasta a gyermek Holitscher fejére. Mivel nem bízott abban, hogy fia az iskolában egyedül is képes megállni a helyét, szigorú háztanítók felügyelete alá helyezte. Az anyai szeretet és bizalom hiánya olyan súlyos traumát okozott, hogy a szorongástól, ideggyengeségtől, a kínzó önvádtól az író meglett férfiként sem tudott szabadulni.

Holitscher nem tekintette magát zsidónak. Olyan, „felvilágosult” családban nőtt fel, ahol bár a gyermekek részesültek vallásos nevelésben is, a vallási előírásokat csak módjával tartották be, Holitschernek igazi vallási élménye nem volt. Míg azonban a magyarsághoz fűződő viszonyát látszólag „problémamentesen” lerendezte, zsidóságával ilyen gyorsan nem tudott zöldágra vergődni. A *Lebensgeschichte* oldalain újra és újra visszatér a kérdéshez: egyre-másra olyan személyiségjegyeket, vonzalmakat vesz észre saját magán, amiket végül is zsidó származásának tulajdonít. (Az utazási kényszert, a helybenmaradásra való képtelenséget például részben az öröklött Ahasvérus-vérrel magyarázza.⁴⁴⁵) Holitscher nem volt vallásos, ám annyira szenvedett a hitetlenségtől, hogy minden bizonnyal ez is erősen közrejátszott abban, hogy a nagy társadalmi átalakulást, és az ennek nyomán áhított új emberi közösség létrejöttét egy új vallás megszületésével együtt képzelte el.

⁴⁴³ Szántó György így ír 1927-ben a *Korunk* című folyóiratban Holitscher németiségéről: „A stílusa? Nem venni észre, hogy van. De ha az ember egy mondatát le akarja fordítani, zavarba jön. A német nyelvnek olyan mesterével találja szemközt magát, amelynek szókincse, kifejezésereje megbénít.” Szántó György: Arthur Holitscher. *Korunk*, 1927. március. http://epa.oszk.hu/00400/00458/00210/korunk_EPA00458_1927_03_4275.html. Letöltés: 2019. január 22.

⁴⁴⁴ Arthur Holitscher: *Lebensgeschichte eines Rebellen. Meine Erinnerungen* (a továbbiakban: *Lebensgeschichte*). Fischer Verlag, Berlin, 1924.

⁴⁴⁵ *Lebensgeschichte*. 226.

A szerző még kevésbé tekintette magát magyarnak: nincs mit szépíteni rajta, Magyarországot nem szerette, sőt emlékiratai első kötetében kifejezetten megvetéssel nyilatkozik róla.⁴⁴⁶ A magyarokat nacionalistának és idegennek tartotta. Oldalakon keresztül számol be arról, hogy mennyire rosszul érezte magát a magyar iskolákban: mekkora kényszerűséget okozott a töménytelen memoriter és adat, valamint a „harmadrangú” magyar írók műveinek megtanulása. Egy dolgot azonban a magyar iskolarendszer szerint tudatosan nem tanított meg, mégpedig a gondolkodást. Holitscher úgy látta, hogy nem is az volt a cél, hogy bármiféle értelmes tudást elsajátítsanak a diákok, hanem az, hogy a többségnek engedelmes, azaz „rendes” állampolgárok váljanak belőlük.⁴⁴⁷ További problémát jelentett, hogy a liberális szellemiségéről és németes karakteréről híres, a zsidó patríciusfamiák által közkedvelt Deák téri evangélikus gimnáziumban az oktatási nyelv a magyar volt. Holitscher leírja, hogy a német anyanyelvű diákok külön szigetet alkotva szorosan összetartottak, idegennek, kirekesztettnek érezték magukat a többségi magyar iskolai környezetben.⁴⁴⁸ (Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy a szerző által szenvedélyesen ostromozott Deák téri, a későbbi Városligeti Fasori Gimnázium, az az iskola volt, amelyet a 20. század elején a világ egyik legjobb gimnáziumaként tartottak számon.)

Holitscher Magyarországra vonatkozó leírása sommás és nagyon sok tekintetben igazságtalan: végső soron semmi jót nem talált Magyarországon, illetve a magyarokban⁴⁴⁹, a

⁴⁴⁶ Holitscher nagy terjedelemben számol be a Magyarországon töltött gyermekkoráról és a magyarsághoz fűzött viszonyáról. Kerekes Gábor szerint azok a Magyarországon született német nyelvű szerzők, akik később másutt hazára leltek, írásaikban alig foglalkoztak magyarságukkal, míg azok, akiknek ez nem sikerült, mert azt például a kommunista, illetőleg a szocialista mozgalomban kívánták megtalálni, magyarországi indulásuknak lényegesen nagyobb figyelmet szenteltek. Ez utóbbiakhoz tartozott Holitscher és Koestler is. In Kerekes Gábor: *Geboren in Budapest. Das Ungarnbild in Budapest geborener Autoren der österreichischen Literatur der Jahrhundertswende und der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts.* In: *„[...] als hätte die Erde ein wenig die Lippen geöffnet [...]” – Topoi der Heimat und Identität.* Hg. von Peter Plener und Peter Zalán. Budapest, Germanisztikai Intézet, 1997. (Budapester Beiträge zur Germanistik, Bd. 31.), 137-158. (a cikket a Palimpszeszt internetes folyóirat is megjelentette: http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/09_szam/04.htm. Letöltés: 2019. január 18.);

⁴⁴⁷ Az 1881-ben született Stefan Zweig *A tegnap világa* című memoárjában egy teljes fejezetet szentel *A múlt század iskolája* címmel a Holitscher által istenített Bécsben működő iskolának, amelyről hasonlóan lesújtó véleményt fogalmaz meg. Úgy tapasztalta, hogy az osztrák iskolák a szenvedés, a sivárság, az unalom, a tervszerűség és a sematizmus, a ridegség és a tekintélyelvűség, a korlátoltság és a merevség melegágyai. Stefan Zweig: *A Tegnapi világa. Egy európai emlékezet.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1981. 37-69.

⁴⁴⁸ Míg Holitscher számára az evangélikus gimnázium a kirekesztettség szimbóluma volt, Dóczi Lajos (Ludwig Dux 1845-1919) visszaemlékezéseiben lelkesen számol be arról, hogy végül a Deák téri gimnáziumba íratta be apja, ahol magyarul még nem beszélő német nyelvű zsidóként szívesen fogadták. Ennek a szerencsés iskolaválasztásnak tudja be, hogy rendesen megtanult magyarul és így magyar nyelvű íróvá is válhatott. Varga Péter: *„Man sprach deutsch und fühlte nichtmagyarisch... Deutsch-jüdische Assimilationsprozesse in Autobiographien ungarischer Juden”.* In www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/PVarga2.pdf. Letöltés: 2019. január 17.

⁴⁴⁹ Gimnáziumi osztálytársai pályaválasztása kapcsán a következő megjegyzést teszi a magyarokról: „Aki a politikai kalandorok, házardörök, kártyások és alantas epikureusok hazájában semmilyen valamirevaló foglalkozásra nem volt alkalmas, egészen biztos, hogy jogász lett.” Holitscher: *Lebensgeschichte.* 37.

Magyarországon töltött gyermek- és ifjúkort elvesztegetett, száműzetésben töltött éveknek tartotta. A magyar többségű környezetet mind a zsidó, mind a német Holitscher fenyegetettségként élte meg: a tiszaezlári per (1882-1883) és az azt kísérő antiszemita zavargások, majd a Gyapjú utcai, azaz az utolsó pesti német színház leégése (1889) és az azt követő politikai vita tovább erősítette az otthontalanság érzetét. A két esemény Holitscher szemében a németajkú zsidó közösség szétesését fémjelezte.⁴⁵⁰ A szerző nagyon sematikusán ábrázolja a korabeli magyar társadalmat, miszerint az alapvetően két csoportra tagolódott: a Tiszaeszlár, valamint a Nyugat irányába tájékozódókra. Felettük helyezkedtek el a gyakorlatilag nem magyar érzelműként aposztrofált mánások, míg alul a szolgaságba taszított munkásság és parasztok.⁴⁵¹

Holitscher ugyanakkor ízig-vérig németnek tekintette magát: *„Igen, a magyarok uralma alatt éltünk, de németül éreztünk és beszéltünk. Jobban mondva németül beszéltünk és nem magyarul éreztünk.”*⁴⁵² A Holitscher-família idősebb tagjai egyébként nem is tanultak meg magyarul. A szerző a németajkú zsidó közösség helyzetét Magyarországon kényszernek, száműzetésnek tekintette. Tájékozódási pontot a németiség irányába Bécs jelentett, a világról szóló ismeretek beszerzése nem a magyar újságokon, hanem kizárólag a bécsi lapokon keresztül történt, amiben Holitscher szerint minden benne volt, amit Pesten nem lehetett megtalálni és amire annyira vágyott az ember. Pestet a németajkú zsidó közösség Bécs unalmas lerakatának, olyan bécsi elővárosnak tartotta, ami már nem a nyugati civilizációhoz, hanem a Balkánhoz tartozik.⁴⁵³ A szerző nosztalgiával emlékszik vissza az osztrák fővárosra: Bécs, az idealizált Nyugat volt, a derű, a könnyedség, az öröm, az operabálok fellegvára, a kamasz Holitscher számára tündérek lakta meseváros, amely a szabadságot, a mindennapok szorongásaiból való kitörés lehetőségét jelentette. Mindeközben Pest a „kényszer, a száműzetés, a fogság és az iskolai robot” szinonimája volt, ahol az életet csak úgy lehetett elviselni, hogy közben Bécsről álmodozott az

⁴⁵⁰ Lebensgeschichte. 65.

⁴⁵¹ Lebensgeschichte. 68-69.

⁴⁵² Lebensgeschichte. 65.

⁴⁵³ Lebensgeschichte. 71. Egyébként a szintén zsidó családba született német ajkú Max Nordau is osztotta ezt a nézetet. Nordau Holitscherrel ellentétben újságírói karrierjét Magyarországon indította el: 1867 és 1876 között több mint 200 tárcát tett közzé a magyarországi német, valamint németül is beszélő polgárság által olvasott *Pester Lloyd*-ban. A húgával folytatott levelezésből ugyanakkor tudható, hogy Pesttől, amit „Provinzstadt”-nak titulált, irtózott, Falk Miksa lapját pedig egyszerűen „Provinzblatt”-nak nevezte. Újvári Hedvig: *Max Nordau útirajzai a Pester Lloydban*. www.mediaakutato.hu/cikk/2004_03.../09_max_nordau. (A *Pester Lloyd*-ról a Holitscher-családnak egyébként ugyanez volt a véleménye.) Varga Péter tanulmányában ugyanakkor rámutat, hogy akkoriban Magyarország „barbársággal” való összekapcsolása a német közvéleményben is elterjedt nézet volt. Péter Varga: *Deutsch-jüdische Identitäten in Autobiographien ungarischer Juden des ausgehenden 19. Jahrhunderts*. <http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/PVarga3.pdf>; Letöltés: 2019. január 17.

ember, a bécsi térképet nézegette és a bécsi színházak repertoárját lapozgatta.⁴⁵⁴ Holitscher szorongással és értetlenséggel figyelte a magyarországi zsidóság elmagyarosodását. A német nyelv elhagyása és a névmagyarosítás számára végső soron azt jelentette, hogy a nyugati kultúra magyarországi képviselői „Bécset a Pusztára cserélték”.⁴⁵⁵ Az érettségét követően ezért úgy érezte, nincs tovább maradása Magyarországon.

Holitscher a magyarországi német ajkú zsidóság azon részének jellegzetes reprezentánsa, amelyik az Osztrák-Magyar Monarchia létrejöttét, a magyar államiság önállóságának részleges helyreállítását katasztrófaként élte meg. Azokhoz a zsidókhoz tartozott, akik úgy érezték, kicsúszott a lábuk alól a talaj, hiszen egyik pillanatról a másikra omlott össze az a világ, a kultúrájában zsidó és német közeg, amelybe beleszülettek.⁴⁵⁶ A német nyelv számukra nem pusztán kommunikációs eszközt, hanem azt a nélkülözhetetlen kapcsolatot jelentette, amelyen keresztül az európai kultúra, egy a magyarnál magasabbrendűnek érzett kulturális közösség részének tekinthették magukat. Ebben a német nyelvű zsidó miliőben a kultúrát a német kultúra jelentette. Ebből fakadt az a fájdalmas és sokszor feloldhatatlannak tűnő ellentmondás, amely elé a magyar asszimiláció a német nyelvű zsidóságot állította, és amely emberileg érthetővé teszi Holitscher magyarsággal szembeni elutasító magatartásának radikalizmusát.

2.2. Lázadás és baloldaliság

Holitscher nemcsak anyja miatt érezte magát idegennek a családjában, hanem a fojtogató légkör miatt is, ami a család mindennapi életét körbelengte. Holitscher családja tipikus nagypolgári család volt, amely baj esetén rendkívüli szolidaritásról tett tanúságot, amúgy végtelenül belterjesnek mutatkozott, kívülről eleve nem lehetett bekerülni. A játékszabályokat mindenkinek be kellett tartania, botlásról, kilengésekről szó sem lehetett, aki pedig e szokásokat mégis megszegte, azt automatikusan kitiszították és idegenként, ha nem ellenségként kezelték. Holitscher azzal a döntésével, hogy nem bankárként keresi meg a kenyerét, hanem író lesz, saját bőrén tapasztalta meg, milyen következményekkel jár az ellenszegülés: egész családja egyetlen pillanat alatt elfordult tőle. A beszabályozottság, szabadsághiány és korlátoltság egyik

⁴⁵⁴ Lebensgeschichte. 75.

⁴⁵⁵ Lebensgeschichte. 75.

⁴⁵⁶ 1856-ban Budapest lakosságának még 56,4 %-a német (nyelvű) volt, miközben a magyarok mindössze 36,6 %-al képviseltették magukat (!). A magyar főváros lakosságának etnikai összetételéről lásd: Hanák Péter: Urbanizáció és asszimiláció Budapesten a dualizmus korában. In: *Németek Budapesten*. Szerk. Hambuch Vendel. Bp.: Főv. Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. p. 70–75.

iskolapéldája a szerző által leírt, hosszú órákat igénybe vevő rituális portörölgetés, amelyet a család nőtagjai a cselédekkel karöltve évtizedeken át minden nap, mindig ugyanabban az időben mindig ugyanazokon a könyveken és porcelánokon fáradhatatlanul és akkurátusan emeletről-emeletra elvégeztek.⁴⁵⁷ Osztályélményre is a családon belül tesz szert először: megtapasztalja a cselédekkel szembeni megalázó bánásmódot; a szerző kikel ellene a családi asztalnál, ami viszont teljes felháborodást vált ki a família részéről.⁴⁵⁸ Holitscher arról is említést tesz, hogy a nagypapa balkézzel érkezett, szegény, munkásnő kinézetű leányának a család nem engedi meg, hogy az apja temetésekor a sírnál letehesse a koszorúját.⁴⁵⁹

Holitscher szülei kérésére az érettségit követően Bécsben és Fiúmében bankárnak szegődik, ám úgy érzi a pénzügyi világ nem más, mint a rabszolgaság másik formája, így néhány év banktisztviselői próbálkozást követően egy időre Párizsba költözik, ahol megírja első regényét a *Weißer Liebe*-t. Hogy bizonyítsa, ő is vitte valamire az életben, megmutatja az írói pálya első terméseit, néhány novellát, a szüleinek, akik már magától a témaválasztástól is szinte sokkot kapnak.⁴⁶⁰ A pályaválasztás tehát maga volt a lázadás, ahogy Holitscher politikai nézetei is elfogadhatatlanok voltak családjá számára. Az otthon szerzett tapasztalatok, a társadalmi osztályok közötti áthághatatlan választóvonalak, a cselédekkel, az alacsony, vagy gyanús származású, szegény rokonokkal szembeni bánásmód Holitschert egyre radikálisabb politikai nézetek megfogalmazására ösztönözte. A társadalmi radikalizmus felé való fordulásában nagy szerepet játszott egyik gimnáziumi osztálytársa is, a Bobolo becenév alatt többször is emlegetett, Bécsből származó Richard Robert – Holitscher név szerint egyedül csak róla emlékezik meg!⁴⁶¹ –, aki a magyar szociáldemokrata párt (1890) egyik alapítója lett, és akivel az iskola elvégzése után is baráti kapcsolatban maradt. Első párizsi tartózkodásakor már a francia anarchisták új társadalomról szóló előadásait látogatja és szocialista szerzők, Lassalle, Kautzky, Plehanov írásait tanulmányozza, az írók közül pedig Knut Hamsun regényei gyakorolnak rá döntő befolyást. Egyre inkább meggyőződése lesz, különösen második párizsi tartózkodása alatt, amely a Dreyfus-ügy idejére esett, hogy a „fajsovinizmus, osztály-

⁴⁵⁷ Lebensgeschichte. 59.

⁴⁵⁸ Lebensgeschichte. 95.

⁴⁵⁹ Lebensgeschichte. 48.

⁴⁶⁰ Lebensgeschichte. 94.

⁴⁶¹ Lebensgeschichte. 39. A szerző egyébként nem tesz említést Ignotusról sem. Ez annál is inkább érdekes, mivel gimnáziumi osztálytársa, *Teremtő indiskréció* című írásában meleg és elismerő szavakkal emlékezik meg Holitscherről: „Egy igen drága emberem van, írónak finom s egyéniségnek megejtő: Arthur Holitscher, a mai német írásnak egyik elismert kitűnősége, de különben budapesti származású s nekem az ottani lutheránus gimnáziumban Szomory Dezsővel együtt iskolatársam volt.” Ignotus: *Teremtő indiskréció*. *Nyugat*, 1927. 4. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00413/12870.htm>. Letöltés: 2019. január 17.

igazságszolgáltatással, a korrupcióval, militarizmussal” átszőtt polgári demokrácia halálra van ítélve.⁴⁶² Holitscher is ahhoz a kulturálisan asszimilálódott, egyetemet végzett zsidó fiatalok sorába tartozott, akiket a nemzedéki lázadás keretében az apai üzleti karrier visszautasítása, a polgári család elleni lázadás és a humán értelmiségi pálya választása jellemezett. Mivel pedig például a közigazgatási karrier nem állt nyitva előttük, „marginális értelmiségi” pályát kényszerültek választani, „szabadúszó” újságírók, írók, elszigetelt művészek vagy kutatók lettek.⁴⁶³

Az európai vándorlásoknak, valamint a hosszabb bécsi és müncheni tartózkodásnak köszönhetően az író Magyarországhoz fűződő viszonya némiképp árnyaltabbá vált.⁴⁶⁴ Otthonra ugyanis külföldön sem lelt - kiváltképp Berlinről volt kimondottan lesújtó véleménnyel -, így kénytelen lett beletörődni abba, hogy a száműzetés egy életre szól, mindenütt idegenség és otthontalanság vár rá. Az emlékiratok második, *Mein Leben in dieser Zeit* című kötetében⁴⁶⁵ a szerző beszámol arról, hogy az első világháború előestéjén hosszabb-rövidebb időre többször is visszatért Magyarországra. Budapesti látogatásaival Holitscher nemcsak abban reménykedett, hogy családjával rendezheti kapcsolatát, hanem abban is, hogy a „Vaterland”-ban – bármennyire fájdalmas gyermekkori élmények kapcsolódjanak is hozzá – mégiscsak valamiféle melegséget adó menedékre talál, ahol legalábbis egy-egy mű nyugodt megírásába foghat. Mivel ez a vágya nem teljesült, végleg leszámolt a Magyarországhoz és családjához fűződött illúziókkal.

Harmincas évei derekán, már érett felnőttként -1905 és 1907 között mintegy másfél évet töltött a magyar fővárosban - szerzett budapesti tapasztalatok is hozzájárultak ahhoz a felismeréshez, hogy nem marad más hátra, mint a lázadás. Holitscher úgy látta ugyanis, hogy minden

⁴⁶² Lebensgeschichte. 172.

⁴⁶³ Michael Löwy: Zsidó messianizmus és anarchista utópiák Közép-Európában (1905—1923). In: *Fejlődéstanulmányok. Regionális sorozat. 3. Zsidókérdés Kelet-és Közép-Európában*. Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Budapest, 1985. 237.

⁴⁶⁴ Kerekes Gábor felhívja a figyelmet arra, hogy a Holitscher-életmű más darabjaiban itt-ott felbukkannak magyarokra vonatkozó utalások is, némelyikük kifejezetten pozitív kontextusban. Az Amerika-könyvben, annak *Esterházy Saskatchewanban* című fejezetében például az Amerikában letelepedő magyar farmerokról a szerző felvonultatja a magyar életformához kapcsolódó pozitív kliséket. Kerekes Gábor: *Geboren in Budapest. Das Ungarnbild in Budapest geborener Autoren der österreichischen Literatur der Jahrhundertswende und der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. In: „[...] als hätte die Erde ein wenig die Lippen geöffnet [...]” – *Topoi der Heimat und Identität*. i.m.

⁴⁶⁵ Arthur Holitscher: *Mein Leben in dieser Zeit. „Lebensgeschichte eines Rebellen”* (a továbbiakban: *Mein Leben*). Zweiter Band (1907-1925), Gustav Kiepenheuer Verlag, Potsdam, 1928. Itt érdemes megjegyezni, hogy az önéletrajz második kötetének kiadását a szerző szenvedélyes politikai elköteleződése miatt a Fischer Verlag végül megtagadta, közzétételére így a Kiepenhauer Kiadó vállalkozott, terjesztését azonban a tartalma miatt letiltották. Marianne Bruchmann: i.m. 80-81.

megállíthatatlanul felbomlóban van: a budapesti németajkú zsidó közösség, a család, a házasság és az emberi kapcsolatok általában. Megrendülten szembesül azzal, hogy lendületesen folytatódik a zsidóság elmagyarosodása, kikeresztelkedése. (Figyelemreméltó, hogy Holitscher, Molnár Ferencsel ellentétben, a zsidóság magyar társadalomba való beilleszkedésének kizárólag a fonákságait látja. Az asszimilációt mélyen megveti, tévedésnek és álságosnak ítéli, amely nem jár együtt azzal, hogy a kikeresztelkedettek valóban, lelkük mélyén is kereszténnyé váltak volna.) Ezzel egy időben azt tapasztalja, hogy a család is, mint intézmény visszavonhatatlanul szétesőben van: ahogy a Holitscher-család elhagyja az apától átörökölt közös körömrágás szokását, úgy foszlik semmivé az összetartozás tudata, a szolidaritás és a gondoskodás egymás iránt. Holitscher kitaszítotttsága pedig saját családjában minden békülési szándék dacára végérvényessé válik: mivel az író annak ellenére is kitart „mihaszna” hivatása mellett, hogy időközben a család anyagi helyzete összeomlott, jóvátehetetlenül a család örökös szégyenfoltja marad, akinek csak a megvetés juthat osztályrészül.⁴⁶⁶ A família megmentőjének szerepét végül a húgának kell eljátszania, akit összeházasítanak egy alulról felkapaszkodott „olajbáróval”. A férj, Herr Mayer, Holitscher szemében a kikeresztelkedett zsidó, a rideg, gátlástalan és könyörtelen spekuláns kapitalista mintaképe lesz. A frigyét az író úgy éli meg, mint ami a polgári házasság tarthatatlanságát példázza, ugyanakkor a Holitscher-család társadalmi lecsúszását és morális lezülését is jelképezi.⁴⁶⁷ Budapesti tartózkodásai egyébként meglehetősen magányban telnek, külső kapcsolatokról alig olvashatunk, rokonain és Bobolo barátján kívül csak Polányi Cecilről és családjáról tesz említést.⁴⁶⁸

⁴⁶⁶ Mein Leben. 31-32.

⁴⁶⁷ Mein Leben. 36. 1913-ban egyébként Holitscher hosszú tépelődés után maga is megnősül. Kezdetben úgy tűnik, hogy a német szobrásznővel, Möllerchennel minden feltűnés nélkül megkötött frigy valóban szerelmen és mély lelki közösségen alapul, ám nyolcéves együttélés után mégis igen csúfos válással ér véget. A feleség nemcsak megcsalja az éppen Szovjet-Oroszországban tartózkodó író, beköltöztetve szeretőjét a hitvesi hálószobába, de válóperes ügyvédjén keresztül úgy próbálja elérni a számára előnyös vagyonmegosztást, hogy intim levelezésük kitergetésének szándékával csúnyán megzsarolja. Möllerchen a válást követően még hosszú ideig zaklatja volt férjét további konyhai edényeket követelve tőle. Ezzel a nagyon is „polgári”, száználmasan kicsinyes fordulattal ér véget az „alternatívának” ígérkező kapcsolat. Holitscher ezek után kénytelen volt beletörődni abba, hogy élete végéig egyedül marad, és örökre le kell mondania a boldogságról. Holitscher a *Mein Leben*-ben részletesen beszámol arról, miként ment tönkre a házassága: 204-223.

⁴⁶⁸ A Cäcilie-ként, vezetéknev nélkül emlegetett özvegy, Polányi Cecil (*Pollacsek Mihályné, Wohl Cecilia*, 1862-1939) a világhírű kémia professzor és tudományfilozófus Polányi Mihály, valamint a gazdaságtörténész Polányi Károly édesanyja, a kíváncsi, minden újra nyitott, művelt és temperamentumos orosz zsidó nő, „das genialisch befeuernde russische Wesen” reprezentánsaként jelenik meg több oldalon keresztül az emlékiratokban (Mein Leben. 17-20., valamint 33.). Holitscher barátnőjének nevezi az asszonyt, akit gyakorta keresett fel svábhegyi otthonában. A szerző elragadtatással ír arról a melegségről és gyengédségről, amivel az özvegy hat, partnerként kezelte, tehetséges gyermekét nevelte, akik a családi tanács teljes jogú tagjai voltak, és részeseivé válhattak érdemi szellemi vitáknak. Holitscher itt éli meg azt, hogy mit jelent családban lenni. Említést tesz a Cecil által működtetett társasági szalonról is, ahová többek között „szocialisták, nihilisták és mindenféle társadalmi kívülállók” jártak. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a memoárban közülük név szerint senki sem kerül szóba.

Az emlékiratok szerzője a Herr Mayertől kikönyörgött pénzzel végül Berlinbe utazik, hogy megpróbálkozzon a Magyarországon írt *Gólem* című drámájának színpadra vitelével. Ám a német főváros is kiábrándítónak bizonyul. Azzal szembesül ugyanis, hogy a művészet, illetve a művészek a kiadók, recenzensek, színházi vezetők és menedzserek ízlésterrorjának kiszolgáltatottjai. Az irodalmi életet, a sikert és a kudarcot a piac szabályai, a nyers érdek határozzák meg, ahogy az emberi kapcsolatokat is. A művészvilág ugyanis éppoly kíméletlen, erőszakos, és kisztílú, mint az üzleti élet, hazugság és irigység szövi át. Holitscher úgy érzi, drámájának hányattatása saját sorsának hű tükörképe egyben, ahogy azt is sorsszerűnek tartja, hogy műveit szisztematikusan agyonhallgatják, a neve pedig nem szerepelhet egyetlen kortárs irodalomtörténeti összefoglalóban sem. Ezt a szerző öntörvényűségével és sajátos helyzetével magyarázza: „Ich bin Ungar, Jude und Sozialist ...”, azaz úgy látja, mindenhol háromszoros hátránnyal indul, hiszen a németországi közegben magyarként (!), zsidóként és szocialistaként tartják számon.⁴⁶⁹

A forradalmáríróvá válás másik nagy élményforrása természetesen az első világháború. Az emlékiratok második kötetében apokaliptikus szavakkal számol be a „mérgezett időkről”, az emberi társadalom, a kultúra összeomlásáról, amelyet Londonban, majd leginkább Németországban él meg.⁴⁷⁰ Úgy látja, hogy miután a kollektív örület, öngyilkosság, az ostoba uszítás és cinikus hazudozás az európai kultúra és társadalom, az emberi kapcsolatok teljes összeomlásához vezet, a romokat már csak eltakarítani lehet: radikális megújulásra van szükség. Holitscher levonja a személyes konzekvenciákat is: a polgári életben való létezés teljesen értelmetlen, egyedül a proletár világjövőért érdemes dolgozni.⁴⁷¹ A háborús élmények hatására 1917-ben már bekapcsolódik a forradalmi mozgalomba, részt vesz a II. Internacionálé stockholmi ülésén, látogatja a berlini munkásgyűléseket, cikkeket ír, és csatlakozik ahhoz a Bund Neues Vaterland elnevezésű pacifista értelmiségi mozgalomhoz, amely többek között egy új német kormány felállításának előkészítésére vállalkozik. A német forradalom idején alkalmi feladatokat vállal, értelmiségiként gyűléseken agitál, ám lépten-nyomon azt tapasztalja, hogy a polgári forradalmár, a forradalmi értelmiségi elkerülhetetlenül a senki földjére sodródik. A polgári forradalmár, az értelmiségi viszonya, helyzete a forradalommal, a vele szemben

⁴⁶⁹ Holitscher megjegyzése arról tanúskodik, hogy a környezet a szerző identitásválasztását nem mindig vette figyelembe: hiába tekintette magát Holitscher németnek, Németországban mégis elsősorban magyarnak (és zsidónak) tartották. *Mein Leben*. 67.

⁴⁷⁰ *Mein Leben*. 10., valamint lásd ui: *A háború évei* című fejezetet: 98-140.

⁴⁷¹ *Mein Leben*. 187.

tanúsított bizalmatlanság a Holitscher-művek újra és újra visszatérő motívuma. A polgári forradalmár ugyanis a szerző szerint nem tartozik sehová: „míg a polgári osztály, ahonnan származott, ellenségnek, aközben a proletariátus, melynek szolgálatára szegődött, bizonytalan státusú társutasnak, és inkább individualista, elméleti, mintsem gyakorlati, aktív forradalmárként ténykedő polgárnak tekintette.”⁴⁷² Holitscher megpróbálkozik a forradalmi színházzal, és a bolsevik mintájú proletkult bevezetésével, de mindenütt gyanakvásba ütközik. A szerző egyébként egyik pártba sem lépett be, ahogy írja, a lelki függetlenséghez való ragaszkodása megakadályozta abban, hogy bármilyen politikai szervezet irányítását, a pártfegyelmet elfogadja. A proletár jövőért akart dolgozni, szeretett volna a tömeggel összeolvadni, ám ez a lelki „eltartás”, a feltétlen igenlésre való képtelenség valójában még erősebb elmagányosodáshoz vezetett: „Minden új közösség arra tanított meg, hogy egyikhez sem tartozom.”⁴⁷³

2.3. A hontalan utazó

Holitscher Magyarország elhagyása után sem lelt otthonra.⁴⁷⁴ A *Mein Leben* utolsó fejezetében ki is jelenti: „E kor emberének nincs otthona”⁴⁷⁵ - mintha az otthontalanság a korszak sajátos betegsége lenne. A nyugtalanság, a sehova sem tartozás, a magány, a neurózis, az írással kapcsolatos kétségek és a kínzó szorongás állandó helyváltoztatásra kényszerítették. Úgy vélte, - ahogy sokan írókortársai közül -, a költő élete a polgári társadalomban, ahol nemcsak a gyengébbet, de az igazodni nem akarót, vagy nem tudót óhatatlanul letapossák és kiteszítják, feloldhatatlan probléma. A kettős kényszer, nevezetesen a társadalom átalakítása és a társadalomból való kivonulás iránti vágy, olyan dilemma elé állította az író, amelyre nem lelt választ. Holitscher alapélménye az otthontalan, fájdalmas „lebegés”, talán éppen ezért tartoznak az emlékiratok első kötetének legszebb oldalaihoz azok a leírások, amelyek az utazás metafizikájáról, az örökös vándorlás gyötrelméről és gyönyörűségéről szólnak. Arról, hogy miért olyan kínzóan kibírhatatlan a helybenmaradás, de a megérkezés is, hogy mitől olyan démonian vonzó a messzeség, az egyedüli bizonyosság, amely soha nem csal meg, és az a vágy, hogy hamarosan ott leszünk, ahol nem vagyunk. Holitscher számára rögeszmévé vált az a

⁴⁷² *Mein Leben*. 235-36.

⁴⁷³ *Mein Leben*. 202.

⁴⁷⁴ Holitscher végül Bécsben, de leginkább Berlinben csalódott. A német fővárost szenvedélyesen ostromozza, Berlint végtelenül cinikus, rideg, hangos és gátlástalan városként írja le. *Mein Leben*. 64-66.

⁴⁷⁵ *Mein Leben*. 224.

gondolat, hogy „ahol nem vagyunk, ott bizonyosan jobb lesz”, jóllehet minden egyes megérkezés végül kínzó magányba és a lelki kielégítetlenség sivárságába torkollott. E csillapíthatatlan nyugtalanság a szerző értelmezésében szorosan összekapcsolódik az erotikus vágyakozással, miként nem evilági tartalmakkal is: „Vajon nem egy olyan sötét, elfojtott, félresiklott szexuális ösztönről van szó, amely a földgolyó távoli országai iránti vágyakozásban nyilvánul meg? Mi ered Istentől ebből a vágyból, és mi az, ami belőle az ördögtől való?”⁴⁷⁶

Holitscher sokfelé vándorolt a századfordulón Nyugat-Európában, hol Münchenben, hol Berlinben, hol Firenzében, Rómában, Párizsban vagy Amszterdamban bukkan fel. Ezeket a nyugtalanító utazásokat utólag felkészülésnek tekintette arra a nagy fordulatra, amelynek bekövetkeztét elkerülhetetlennek tartotta. Úgy látta ugyanis, hogy a káosz és a szétesés közepette megértett az idő ennek, a szerző által „Bohóctáncnak” (Narrenwelt, Narrentanz) aposztrofált társadalomnak a radikális átalakulására, és egy egészen új vallásosság, Istenhit megszületésére, amely a világban helyét nem találó író életének is értelmet ad majd.⁴⁷⁷ Ezzel az optimista végkicsengéssel zárja a már középkorú Holitscher visszaemlékezéseinek első kötetét.

2.4. A „hivatásos” utazó

Holitscher igen termékeny szerző volt, számtalan regényt és novellát írt, ám ismertségre Németországban leginkább, mint útirajzok szerzője tett szert.⁴⁷⁸ Az áttörést első, Egyesült Államokról szóló útirajza hozta meg 1912-ben, amelyet Samuel Fischer kiadó felkérésére írt, *Amerika heute und Morgen* címmel. Külön érdekessége a műnek, hogy Franz Kafka *Amerika* című regénye megírásához nemcsak felhasználta, de egyes kutatások szerint bizonyos részeket át is emelt az útirajzából.⁴⁷⁹ Holitscher 1920-ban már Szovjet-Oroszországba, 1921-ben pedig Palesztinába látogatott, majd 1925-ben útra kelt Egyiptomon és Elő-Ázsián át Indiába – ahol Gandhival is találkozott –, Tibetbe, Kínába majd Japánba, melynek köszönhetően sorra születtek az útbeszámolók. Holitscher utazásai során minden apró részletre odafigyel és aligha vitatható, hogy kiváló atmoszférateremtő erényekkel rendelkezik. Ám a bámulatos tájak,

⁴⁷⁶ Lebensgeschichte. 226.

⁴⁷⁷ Lebensgeschichte. 245-246.

⁴⁷⁸ Holitscherről mint utazóról lásd Stephan Braese, Marianne Bruchmann, Szász Ferenc és Heribert Seifert már idézett írásait.

⁴⁷⁹ Ingo Langenbach: Arthur Holitscher – eine Bildvorlage für Kafkas Amerika-Roman? In: *Kritische Ausgabe. Zeitschrift für Germanistik & Literatur* 8. 2004. 74-76.

templomok, a pompás épületek, a fák, színek, illatok, arcok és mozdulatok érzékletes leírása lényegében csak színpadképként szolgál ahhoz, hogy az olvasó bepillantást nyerjen az emberiség nagy drámájába, abba a küzdelembe, amely elnyomók és elnyomottak, gyarmatosítók és gyarmatosítottak, gazdagok és koldusok, különböző vallások, fajok és osztályok között zajlik. Holitscher nagyon büszke volt arra, hogy szemtanúja lehetett három nagy felszabadítási mozgalomnak, három olyan heroikus kísérletnek – a bolsevizmusnak, a palesztinai cionizmusnak és a kínai szabadságharcnak –, amely az emberi együttélés forradalmian új formáját igyekezett megvalósítani.⁴⁸⁰ Nem hagyományos útirajzokat írt tehát, beszámolóit küldetésnek tekintette. Megújul-e, újjászületik-e az emberiség? Holitscher mindenütt erre a kérdésre keresi a választ, és ez az a nézőpont, amely útirajzait szinte vallásos irodalomává avatja.

2.5. Holitscher Oroszország-kritikája

Az útirajzok közül az első oroszországi útibeszámoló⁴⁸¹ elemzésére helyezzük a hangsúlyt. A dolgozat témaválasztásától függetlenül is ez a mű ígérkezik a legalkalmasabbnak a messianisztikus Holitscher-útirajz szemléltetésére, másfelől arra is lehetőséget teremt, hogy részleteiben megismerjük a szerző új társadalommal kapcsolatos elvárásait.

Holitscher *Drei Monate in Sowjet-Rußland* című oroszországi útirajzából tudjuk, hogy Karl Radek már 1919 szeptemberében felkérte az írókat arra, hogy kísérje el Szovjet-Oroszországba.⁴⁸² Lenin bizalmasa, akkoriban épp a Berlin-Moabit-i börtönben ült, ahol többek között azzal foglalatostkodott, hogy milyen német támogatást lehetne szerezni Szovjet-Oroszország számára. Cellájában ugyanis nemcsak könyvtárat tarthatott fenn, de vendégeket is fogadhatott: folyamatosan jártak be hozzá politikusok, üzletemberek, de értelmiségiek is. Holitschert is a börtönben kérte fel az utazásra. Radek, mint újságíró-forradalmár, egyike volt a legtehetségesebb bolsevik propagandistáknak, így nyilván nem véletlen, hogy az utazásra épp Holitschert szemelte ki. Az íróval valószínűleg már a II. Internacionálé ülésén megismerkedett, így jól ismerhette politikai nézeteit. Joggal reménykedhetett abban, hogy Holitscher Szovjet-

⁴⁸⁰ Mein Leben. 188.

⁴⁸¹ Holitscher önéletírásának második kötete nemcsak a szerző személyiségfejlődéséhez és politikai nézeteinek formálódásához szolgál fogódzópontul, hanem az útirajz elemzéséhez is. Holitscher a *Mein Leben*ben külön fejezetet szentel az oroszországi utazásnak *Az utópia földje* címmel. Mein Leben. 190-203.

⁴⁸² Arthur Holitscher: *Drei Monate in Sowjet-Rußland* (a továbbiakban: *Drei Monate*). S. Fischer Verlag, Berlin, 1921. 7.

Oroszországról lelkes beszámolót tesz majd közzé. A megbízatás ugyanis arról szólt, hogy az író nyugati szakértőkből összeállított bizottság tagjaként az utazás során szerzett tapasztalatairól egy könyvben számoljon be. Mivel azonban a német hatóságok 1920 elején Radeket titokban Németországba szállították, a terv megghiúsult. Az amerikai United Telegraph megkeresésének köszönhetően Holitscher 1920-ban végül mégis kijutott Szovjet-Oroszországba.⁴⁸³ Ennek a látogatásnak eredményeként jelentette meg 1921-ben a *Drei Monate in Sowjet-Rußland* című útirajzt.

Radek számítása így is bevált: Holitscher összességében valóban elfogult, lelkes könyvet írt. A bolsevik forradalomról és az azt követő évekről külföldiek tollából sok lelkesedő írás jelent meg. A *Drei Monate*t nem is a pátosz, hanem az a sajátos nézőpont különbözteti meg az ilyen művektől, amelyen keresztül Holitscher dicséretét, ugyanakkor kritikáját is megfogalmazza. A német nyelvű író kiindulópontja ugyanis nyíltan vallásos természetű: az útleírás oldalait az a meggyőződés hatja át, hogy a kommunizmusnak, így a bolsevizmusnak is az a küldetése, hogy az emberiséget egy egészen új, szakrális közösségé alakítsa át.⁴⁸⁴

A szerző, ahogy általában a többi utazó is, csak azt nézhette meg, amit megmutattak neki. Járt a két fővárosban, és egy-két vidéki településen, több gyár- és iskolalátogatáson vett részt, megnézett néhány gyermekotthont, proletkultklubot, színházban, és múzeumokban is megfordult. Javarészt ő is elsősorban külföldiekkel érintkezett, de sikerült két népbiztossal, Csicserinnel és Lunacsarszkijjal, valamint három magyar kommunista vezetővel - többek között Kun Bélával is beszélgetett, akiről könyvében igen hízelgően ír⁴⁸⁵ - és a nagy színházrendezővel, Sztanyiszlavszkijjal is találkoznia. Holitscher éles szemű megfigyelő, így igyekszik is a lehető legtöbb szempontból bemutatni az orosz mindennapokat.

⁴⁸³ Az emlékiratok második kötetéből tudható, hogy az amerikai konszern egyébként egy magyar újságírón keresztül kereste meg Holitschert. A felkérés arra vonatkozott, hogy az író távirati formában tájékoztasson a látottakról, illetve hajtson fel egy állandó moszkvai tudósítót. *Mein Leben*. 189.

⁴⁸⁴ Erről a visszaemlékezések második kötetében a szerző azt írja, hogy ő az első európai író, aki Oroszországról szóló könyvében a bolsevikok kulturális misszióját állította középpontba. *Mein Leben*. 194. oldal

⁴⁸⁵ „Kun Béla a kommunista nagy kaliberek közül való, a leghívőbbek, a leggyengédebben érzők, a legjóságosabbak egyike, aki kész az önhibájukon kívül kárt elszenvedők nyomorúságának enyhítésére, az emberiség számára meghallgattatást kieszközölni a legnagyobb szükségletek közepette.” *Drei Monate*. 237. Az útirajznak egyébként van még egy magyar vonatkozása. Holitschert mélyen felháborította, amikor arról értesült, hogy a bolsevikok a szovjet fogságba esett magyar tiszteket nem engedték haza utazni, hanem visszainternálták őket az ország belsejébe. Litvinov a magyar hadifogoly-tisztek kivégzését helyezte kilátásba arra az estre, ha valamelyik magyar népbiztost Budapesten kivégzik. Holitscher közben akart járni a magyar hadifoglyok szabadon bocsátásáért. Csicserinnel való találkozója során ezt szóba is hozta. A bolsevik vezető is szomorú fejleménynek nevezte a döntést, de hangsúlyozta, hogy „nincs más választás, néha ártatlanoknak kell szenvedniük más ártatlanok szenvedése miatt”. *Drei Monate*. 244-245.

A szerzőt egyébként – ahogy ezt útikönyve elején be is vallja – az útrakelés értelmét illetően közvetlenül az indulás előtt komoly kétségek gyötörték. Holitscher kiutazása arra az időszakra esett, amikor a polgárháború, a nemzetközi intervenció, valamint a lengyel-szovjet háború befejeztével nyilvánvalóvá vált, hogy a polgárháború idején kialakult gazdaságirányítási gyakorlat, a „hadikommunizmus” nem folytatható. A gazdasági válság egyre súlyosabb tüneteket produkált, és féltő volt, hogy a pétervári munkássztrájkhoz és a kronstadti matrózfelkeléshez hasonló események, valamint a folyamatossá váló parasztlázadások komoly és tartós politikai válság kialakulásához vezetnek. A bolsevikok levonták a következtetést, és politikai fordulat mellett döntöttek, számos intézkedést vezettek be, amely új politikai (elsősorban agrárpolitikai) irányvonalként a NEP elnevezést kapta és amely részbeni visszatérést jelentett a kapitalizmushoz: eltörölték a gabonabeszolgáltatásokat, engedélyezték a magánvállalkozásokat és a belföldi magánkereskedelmet, de a nagyipar döntő része állami kézben maradt. Rehabilitálták az anyagi ösztönzést, a „mindenki számára egyenlő bér elvét” pedig kispolgári előítéletnek nevezték. Mindennek nyomán újra életre keltek a régi rend egyes értékei a bolsevikok által létrehozott új értékrend mellett.⁴⁸⁶

A Lenin által meghirdetett új gazdaságpolitikai elvekről, a prémiumrendszer és a kényszermunka bevezetéséről, a paraszttal szembeni új politikáról, a nyugati nagyvállalatoknak biztosított koncessziókról Holitscher már kiutazása előtt hallott és olyan tarthatatlan kompromisszumoknak tekintette őket, amelyek számára eleve kérdésessé tették az igazi, az eredeti bolsevizmus megvalósíthatóságát. Visszaemlékezéseinek második kötetében arról is beszámol továbbá, hogy az út elején két (egy amerikai és egy brit) újságíró sorsáról szóló értesülés is elbizonytalanította. A tudósítókkal Moszkvában szeretett volna találkozni, ám erre nem nyílt lehetőség, mert a Cseka mindkettőjüket hónapokra börtönbe zárta. Ezt a szerző utólag rossz és téves döntésnek nevezi, ugyanakkor azt is hozzá teszi, hogy az ilyen hibák ritkaság számba mentek, és leginkább az ország szorongatott helyzetéből következtek.⁴⁸⁷

Holitscher útirajzában úgy látta, ahogy majd később, Illyés Gyula és leginkább Nagy Lajos is, hogy az országról szóló, legendákkal, túlzásokkal, pletykákkal, hazugságlavinákkal átszőtt híradások olyan ködöt vonnak az ország köré, amely a tájékozódást szinte lehetetlenné teszi. Márpedig szerinte „A kor publicistájának az a feladata, hogy világosságot teremtsen, a

⁴⁸⁶ Mihail Heller – Alekszandr Nyekrics: i.m. 95-99.

⁴⁸⁷ Mein Leben. 194-95.

nagyszerű és a visszataszító dolgokat, amelyből e korszak összetevődik, egyaránt kíméletlenül és hűen bemutassa”.⁴⁸⁸ Ám a tájékozódást meglátása szerint az oroszok sem könnyítik meg, mert a bizonytalan jövő és a veszélyes jelen miatt rettenetesen gyanakvóak. Az országba való belépést kifejezetten nyomasztó élményként rögzíti: „A határátlépést követően rögtön érzékeli az utazó a szabadság hiányának és a bizalmatlanságnak bizonyos atmoszférikus terhét, amely a lélekre nehezedik.”⁴⁸⁹ Keresetlen szavakkal írja le, hogy a külföldi megbízatást teljesítő publicistát katonai megfigyelés alatt tartott házakban szállásolják el, ahol „A folyosókon filcpapucsos gazemberek lopózkodnak és a kulcslyuk körül mosdatlan fülek zsíros lenyomata rakódik egymásra.”⁴⁹⁰ Az ország elhagyása előtt pedig az utazó minden könyvét, jegyzetét ellenőrizik, így „a lényegét az utazó félelmében kénytelen fejben megőrizni, hogy a félreértések, értetlenség, spiclikedés és a határőrök elől megvédje.”⁴⁹¹ De a statisztikákban, a számokban, vagy az újságcikkekben sem lehet szerinte megbízni, hiszen az oroszok is szívesen manipulálják a valóságot, még ott is, ahol egyáltalán nem szorúlnak rá.

A tárgyilagos ítéletalkotást Holitscher szerint – Illyés Gyula hasonlóképpen érvel majd az *Oroszország 1934* című útibeszámolójában - tovább nehezíti, hogy az utazó mindenhol az utópiát keresi, ám a szerző egyetért azzal a bolsevik elvárással, hogy a megfigyelőnek legyen fantáziája, és soha ne tévessze szem elől, hogy „a jelenlegin, az adotton keresztül, át azon, ami lesz, az utópia ragyogó célját kell észre vennie.”⁴⁹² Teljesen egyetért a bolsevikok okfejtésével, hogy az Oroszországnak élénk fantáziával megáldott külföldi látogatókra van szüksége, hiszen az ország tele van ellentmondásokkal, ideiglenes és következtelen döntésekkel, félmegoldásokkal, így amit az utazó valójában megtapasztalhat, azok pusztán töredékek.

A *Mein Leben* oroszországi utazásra vonatkozó, *Az utópia országa* című fejezetében a szerző önmagát elsősorban anarchistaként definiálja, ezért Szovjetországot egy olyan utópiaként képzei el, amely az anarchista ideálokat valósítja meg.⁴⁹³ Holitscher akkurátus beszámoló megírására törekedett, így a tizenöt fejezetből álló írásban a bolsevik országot a lehető legkülönbözőbb szempontokból, számadatokkal, statisztikákkal felvértézve igyekezett

⁴⁸⁸ Drei Monate. 11.

⁴⁸⁹ Drei Monate. 13.

⁴⁹⁰ Drei Monate. 14.

⁴⁹¹ Drei Monate. 15.

⁴⁹² Drei Monate. 15-16.

⁴⁹³ Mein Leben. 193.

bemutatni.⁴⁹⁴ A *dolgozó nép* című fejezetben a gyárlátogatások során szerzett tapasztalatokról, a leharcolt gépekről, alkatrészhianyáról, a megrendítő nyomorról, élelmiszerhiányról és az általa helytelenített prémiumrendszer működéséről számol be. Itt leginkább arra a kérdésre keresi a választ, hogyan lehet az embereket rávenni arra, hogy szabad akaratukból teljes odaadással a közösség érdekében dolgozzanak. Sikerülhet-e az önérdet, a kapzsiságot megszüntetni úgy, hogy közben a termelékenység, a munkahajlandóság ennek ne essen áldozatul? Holitscher szerint „ez nem tisztán gazdasági, hanem érületi probléma”, ahol a tömegpszichológia óriási szerepet játszik.⁴⁹⁵

Holitscher külön fejezetet szentel a Vörös Hadseregnek, amely szerinte valóban egy új típusú haderő, ahol a katonákat embereknek tekintik, nem élő hulláknak, gépeknek, ágyútöltelékeknek. Itt már nincs előjáró és beosztott, öreg és fiatal, csak tapasztalt és kevésbé tapasztalt ember. A frontok rendszeres látogatói a művészek, költők, színészek, táncosok, tudósok. Mindegyik hadtest saját politikai osztállyal, sajtóval, klubbal, színházzal rendelkezik. De amit Holitscher a leglenyűgözőbbnek tart, és nem is győz patetikus szavakkal bemutatni, az az analfabetizmus ellen folytatott heroikus küzdelem. A szerző úgy látja, hogy még a legtompább agyúakban is sikerült felkelteni a tudásszomjat, a tanulás örömét. Mindenütt propagandafüzetet osztogatnak a felvilágosítás jegyében a legkülönbözőbb ismeretekről: az emberi testről, a játékkészítésről, a főzésről, a krumplitermesztésről vagy az orosz irodalomról.⁴⁹⁶

Ahogy a Vörös Hadseregben látottak, éppúgy lenyűgözik a szerzőt a gyermekotthonokban szerzett tapasztalatok: az eladdig elnyomott gyerekek öntudatra ébredése, a legfrissebb amerikai pedagógiai és oktatási módszerek bevezetése, valamint a hagyományos tanuló-tanár viszony átalakítása, a szellemi és a fizikai munka összehangolása. Holitscher úgy látja, hogy a bolsevik kormány mindent megtesz azért, hogy a gyerekek boldogok és derűsek legyenek, és hogy szellemi fejlődésük biztosított legyen.⁴⁹⁷ Ekként működnek a munkásiskolák is, ahol a jövő cipészek a láb anatómiáját, a csontok felépítését és a botanikát is megtanulják.

⁴⁹⁴ Holitscher az alábbi témák, fejezetcímek szerint csoportosítja mondandóját: *Az igazság Szovjetországról, A dolgozó nép, Kommunista szombat, Vörös hadsereg, Propaganda, A munkásiskoláról, Proletkult, Káosz a művészetekben, Az értelmiségiek hanyatlása, A városok élete, Polgárság, Fehér és vörös terror, Vallás, Világforradalom, Népek halljátok a jelet!*

⁴⁹⁵ Drei Monate. 22-23.

⁴⁹⁶ Drei Monate. 69-70.

⁴⁹⁷ Drei Monate. 82.

A proletár főiskolák, a proletkult alkotóműhelyei, és a klubhálózatok kapcsán Holitschernek az a benyomása, hogy ebben az országban végső soron mindenki művész lehet: a munkás nappal szerszámot készít, a munkaidő letelte után ugyanaz a szerszám az alkotóműhelyben műalkotássá válik a kezei között, a paraszt verseket ír, és színjátszó körökben lép fel, a balettelőadásokra pedig valóban a tömegek járnak.⁴⁹⁸ Az akadémiára bárkit felvesznek, akár az utcáról is, aki a művészeteket akarja gyakorolni. Az országban szerint minden lehetőséget és alkalmat teremt a művészetekre. Holitscher megállapítja, hogy „miközben az ország anyagi állapota romlott, kulturális, szellemi állapota hallatlan mértékben emelkedett.”⁴⁹⁹

Holitscher ugyanakkor nem hallgatja el, hogy az országban elképesztő mértéket ölt a nyomor, az éhezés, fű alatt virágzik a prostitúció, sőt a gyermekprostitúció is, rettenetesekek a lakásviszonyok. Mindeközben elképesztőnek találja, hogy az oroszok mekkora könnyel viseltetnek saját szenvedésük iránt. „Ha az idegen körülnéz és látja, miként él az orosz ember, hamarosan a hideg rázza ki attól a felfoghatatlan elhanyagoltságtól, amelyben a kulturált városok is leledzenek.”⁵⁰⁰ Holitschert letaglózza az a látvány, ami az egyik, egykor elegáns lakóházban fogadja: a lakók a szennyvíz elvezetésére szolgáló csővezetékek tönkremenetele után évekig úgy segítettek magukon, hogy az ürüléket küblikben, bilikben az udvaron található automobilba hordták ki, amelynek nyomai mindenütt felfedezhetőek voltak a folyosókon. „Az idegen számára az oroszok élete rémisztő talány, amire nemigen talál megoldást” - állapítja meg a szerző a mindennapokban tapasztalt nehézségek és szenvedés láttán.⁵⁰¹

A két nagyvárosnak is kiemelt figyelmet szentel a szerző. Petrográdot, „a nyugati városok felszínes imitátumát”⁵⁰² halott, álomba merült, levert városnak találja, amelyben elhagyatott paloták a luxus szétszóródott maradványaival, kihalt, sötét utcák, bezárt boltok, az utcakövek között fücsomók fogadják a látogatót. Holitschernek is, miként Custine-nek a város kapcsán a csipkerózsika-hasonlat jut eszébe, a szerző ugyanakkor elégedetten nyugtázza, hogy az álomból a felébredést nem „a kapitalizmus hercege”, hanem az „energikus proletárherceg” hozza el.⁵⁰³

⁴⁹⁸ Holitscher a szovjetoroszországi színházi életéről egyébként később külön lelkes tanulmányt tett közzé. Arthur Holitscher: *Das Theater im revolutionären Rußland*. In Kunst und Volk, Heft 4, Volksbühnenverlags- und Vertriebs-G.M.B.H. Berlin NW 40. 1924.

⁴⁹⁹ Drei Monate. 88.

⁵⁰⁰ Drei Monate. 178.

⁵⁰¹ Drei Monate. 178.

⁵⁰² Mein Leben, 196.

⁵⁰³ Drei Monate. 160.

Moszkvát, a „mesevárost”, a „keleti álomfalut”, a bizánci orgiában tobzódó, szédítően varázslatos várost ugyanakkor útirajzában rajongó, patetikus sorokban örökíti meg.⁵⁰⁴

A szerző lépten-nyomon szembesül a szabadság hiányával, amelyet az első pillanattól kezdve érzékel. A gyanakvásból fakadó önkényre, a szabadság korlátozására több példát is elmesél, mindezt azonban annak a sajátos moszkvai pszichózisnak, szellemi önvédelemnek tudja be, amely egyenes következménye annak az élet-halál harcnak, amelybe a bolsevikok kényszerültek. Holitscher szerint, ha az ember Szovjet-Oroszországban jár, kénytelen a szabadság fogalmát átértékelni. „A tömegek felszabadítása nem szószerint értendő. Hiszen ha a szabadság alatt szabad önmeghatározást, szabad mozgást, a kényelmes élethez való jogot jelenti, akkor ez a szabadság Oroszországban tényleg nem létezik. Ennek hiányától mindenki (nemcsak az értelmiségiek!), leginkább azonban az orosz munkások szenvednek.”⁵⁰⁵

Holitscher elismeri, ugyanakkor érthetőnek tartja azt, hogy igazságtalan bánásmódban részesülnek a művészek. Nem ért egyet azzal, hogy az irodalmi népbíróság, az irodalmi bizottságok diktátumokat adnak ki arról, hogy kit lehet művésznek tekinteni és kit nem. Ugyanakkor ez a helyzet szerinte semmivel sem rosszabb, mint a kapitalizmus gyakorlata, ahol viszont a pénztárca határoz meg mindent.⁵⁰⁶ A látott képzőművészeti alkotások kapcsán meglehetősen kritikus: megdöbben az ízléstelenségen és a művészi gyatraságon, jellegtelenségen.⁵⁰⁷

De a szerző leginkább a bolsevik bürokráciát, az államigazgatás és a termelés mérhetetlen centralizációját ostorozza. Nyíltan ki is mondja, hogy gyűlöli a hivatalnokokat, akiket egyszerűen parazitáknak tart, az oroszok pedig már szerinte megint ennek a dologtalan, élősdiretegnek robotolnak. Különösen veszélyesnek tartja, még ha a kényszer hozta is így, hogy a régi szakembereket nem sikerült kiiktatni az új hivatalnoki karból. Úgy véli, hogy miközben Oroszországban minden réteg hallatlan szenvedésnek van kitéve, a parazita hivatalnokoknak jó dolguk van. A bolsevik rendszerben ezzel létrejött az új, szovjet burzsoázia, amely nemcsak beképzelt, cinikus és megbízhatatlan, de vakond módjára igyekszik aláaknázni a bolsevik

⁵⁰⁴ Érdemes kiemelni a templomok, különösen az ázsiai istenkísértésként jellemezett Basiliuskatedrális - melynek létrejöttét mintha „Scharlachfieber” és „göttliche Berserkerei” kísérte volna - leírását. Stílusosan ragyogóan megírt szövegrésről van szó, amely a szóhasználatot tekintve is Custine márkí útibeszámlójára emlékeztet. *Drei Monate*. 161-162.

⁵⁰⁵ *Drei Monate*. 4.

⁵⁰⁶ *Drei Monate*. 139.

⁵⁰⁷ *Drei Monate*. 115.

államot.⁵⁰⁸ Egy csapással ér fel szerinte, ha Oroszországban hivatalnokkal akad az embernek dolga. Holitscher elmesél egy személyes történetet arról, miként próbált egy járóbott beszerezni, miután úgy elvágódott a jeges utcán, hogy alig tudott feltápáskodni. Az illetékes hivatal válaszára azonban, hogy bot márpedig nincsen, két hetet kellett várakoznia. A bürokrácia elemzésekor a szerzőt egy pillanatra megkísérti a hatalomváltás értelmetlenségének gondolata is: szerinte ugyanis az lenne a legborzasztóbb, ha az egyik állandóan visszatérő rémálma valósággá válna. Nevezetesen az, hogy a jövő emberisége két táborra szakad: az egyik fele a hivatali szobában ül, a másik fele pedig az előszobában várakozik. „A politikai fejlődés egésze úgy tűnt nekem: az előszobában ülők arra törekedtek, hogy magát a hatalmat is magukhoz ragadják, azaz hogy bent ülhessenek a dolgozószobában, annak érdekében, hogy azok, akik a hivatalban ülnek, kint az előszobában kelljen sorba állniuk.”⁵⁰⁹ Az utcai baleset egyébiránt a rettentő bürokrácia érzékeltetésén túl arra is alkalmat teremt, hogy az oroszok kíméletlenségére, illetve a hatóságoktól való félelmére is rávilágítson: senki nem sietett a földön elterülő író segítségére, aminek a szerző szerint nyilvánvalóan az lehetett az oka, hogy a járókelők el akarták kerülni, hogy a segítségnyújtással bármilyen hivatali ügybe bonyolódjanak.

A szerző felteszi azt a kérdést is, hogy „Miért vált az orosz értelmiség a bolsevikok mostohagyermekévé? Miért hall az ember a Kremlben „átkozott”, „kárhozott” értelmiségiekről beszélni?”⁵¹⁰ A Gorkij által alapított tudósok házában látottak alapján Holitscher nem is tudja eldönteni, hogy nyomasztó falanszterről, kaszárnyáról vagy börtönről van-e szó. A szovjet tudósokat ugyanis egy elhanyagolt, málladozó palotában, hatalmas, poros, sivár és sötét termekben helyezték el, amelyek tele vannak szeméttel és tönkrement, egykor pazar bútorok maradványaival.

Tudomást szerez arról is, hogy a börtönök, lágerrek tele vannak kadétokkal, mensevikekkel, szociálforradalmárokkal, akiket már a cári rendszerben is üldöztek. Noha elismeri, hogy mindez első pillantásra akár a kommunizmus kigúnyolásának tűnhet, a helyzetet rendben valónak találja: hiszen a börtönbe zártak kívánták ugyan a forradalmat, ám a kapitalizmus felszámolását már nem. Holitscher, lévén maga is elit- és értelmiséggyűlölő (az értelmiség árulásáról és gyávaságáról sokat olvashatunk az emlékirataiban is) egyetért a bolsevikok érvelésével,

⁵⁰⁸ Drei Monate. 41.

⁵⁰⁹ Drei Monate. 46.

⁵¹⁰ Drei Monate. 144.

miszerint „a kapitalizmus felfalta, korrumpálta és tönkretette az értelmiséget.”⁵¹¹ Teljes mértékben jogosnak tartja tehát szenvedésüket, hiszen szerinte „végső soron azért a bűnükért vezekelnek, amit évszázadokon keresztül osztályként, vagy kasztként elkövettek, mivel nem voltak hajlandó közösséget vállalni a nagy szenvedő néppel - ahogy individuumokként, igen, és forradalmi szocialistákként sem rendelkeztek a szív és az értelem bátorságával és logikájával, hogy a bajt gyökeréig felismerjék, azt a gyökerénél megragadják és kitépják.”⁵¹² A szerző is úgy látja, megérett az idő az értelmiség megszüntetésére, a fizikai és a szellemi munka, a szakmunka és a műalkotás közötti határvonalak felszámolására.

A szerző külön fejezetet szán a terrornak.⁵¹³ A bolsevikok által alkalmazott erőszakot kényszerű rossznak tekinti, hiszen „annak a közösségnek, amely a legtisztább emberiségeszmét akarja megvalósítani, ki kell vernie a hatalmat az emberiség ellenségének kezéből”, ami Holitscher szerint is csak erőszakkal lehetséges.⁵¹⁴ Ám a rendkívüli bizottságok önkényeskedése és érthetetlen döntéseire nem talál magyarázatot: Oroszországban bárkit bármikor indoklás nélkül letartóztathatnak és eltüntethetnek a Lubjankán. (A szerző nem mulasztja el megjegyezni, több mint vicc, hogy a Cseka irodaháza eredetileg egy életbiztosító társaság székhelye volt). Figyelemre méltó, hogy Holitscher itt is sokkal karcosabban fogalmaz, mint a jóval később a Szovjetunióba utazó Illyés. Ugyanakkor minden további nélkül hitelt ad annak a bolsevik nézetnek, amely Dzerzsinszkijt, a Cseka vezetőjét Assisi Szent Ferenchez hasonlítja. „A cseka népbiztosa [...] negyven év körüli férfi, szelíd és szerény viselkedésű ember, [...] művelt, puritán gondolkodású, makulátlan jellemű férfi hírében áll.”⁵¹⁵ A szerző azt is tényként közli, hogy a varsói börtönben maga hordta és ürítette ki fogolytársai küblijét a cellából. Ebből le is vonja a következtetést: illet csak egy szent tehet, szadista aligha. Úgy látja, a Cseka vezetője most is valami ehhez hasonlót csinál: „gondoskodik a rémisztőről, amire elengedhetetlen szükség van a vezetők kommunista közösségében”.⁵¹⁶

⁵¹¹ Drei Monate.147.o.

⁵¹² Drei Monate.151.

⁵¹³ Holitschernek is megmutatták a cári rendszer, a fehérek rémtetteit is bemutató Forradalmi Múzeumot. (Drei Monate. 196-198.)

⁵¹⁴ Drei Monate. 200.

⁵¹⁵ Drei Monate. 203.

⁵¹⁶ Drei Monate. 204. Itt érdemes felidézni, miként látta később Márai Sándor ugyanezt, hiszen ő is hallott a Cseka alapítójának börtönbéli magatartásáról: „[Dzerzsinszkij] raboskodásai idején a cárok alatt önként kérte mindig a maga részére a fegyházak mellékhelyiségeinek a tisztogatását, azzal az indoklással, hogy minden emberi közösségben önként magára kell vennie valakinek a legalantasabb munkát, s ő, Dzerzsinszkij, csak a legalantasabb munkára alkalmas. Az indoklás ugyanez volt, mikor az orosz forradalomban magának kérte a legfőbb hóhéri szerepet. Azt mondják, nagyon csöndes és nyugodt, indulat nélküli ember volt, álmos pillantású kis orosz. Soha személyesen nem bántott senkit, a kivégzéseknél soha nem asszisztált. Egy Schöngest volt. Aki a keze közelébe jutott, az meghalt. Dzerzsinszkij nem ismert pardont. Az ő számára a Cseka volt a forradalom értelme és célja. A

A Cseka működése során tapasztalt kegyetlenkedéseknek és visszaéléseknek, indokolatlan letartóztatásoknak, az emberek Lubjankán való eltüntetésének Holitscher szerint az a magyarázata, hogy a Cseka tele van a cári titkosrendőrség egykori alkalmazottaival, akik rafinált szaktudásukkal, perverz és kegyetlen módszereikkel szabotálják és befeketítik a Csekát. De éppúgy elfogadhatatlannak tartja a kamaszkorú fiatalok alkalmazását is, akik a szakmát a háborúban tanulták, zabolátlanok és a hírek szerint sokan közülük kábítószerfüggők is. Ám az éberséget az ellenséggel szemben teljesen jogosnak tartja. Az a véleménye, hogy a terror lényegében mégiscsak a forradalom ellenségei, nem pedig az ártatlanok ellen irányul. Cinikus dolognak tartja, hogy éppen a nyugatiak, akik blokád alá veszik az országot és gyilkolják az eszmét, éppen ők kérik számon a humanizmust. Mindamellet Holitscher a terrort, még ha elismeri annak szükségességét is, olyan, dolognak tartja, ami mindig megbosszulja magát, lehetetlenné teszi ugyanis, hogy a kommunizmus politikai irányultságából vallássá válhassék. Ugyanakkor gyorsan hozzáteszi: „Az emberi élet szent dolog, de még szentebb az emberi nem szabadsága!”⁵¹⁷

Holitscher mindazonáltal nem a fenti „ellentmondásokat” veszi igazán zokon. Felfogása szerint ugyanis a kommunizmusnak, az új társadalomnak lelki természetűnek kell lennie, lépcsőfoknak egy olyan emberiség megteremtése felé, ahol teljes egészében megvalósul az uralkodás nélküli emberi közösség és az egyén teljes szabadsága. A szerző a legnagyobb bajnak azt tartja: Oroszországban vallást kerestem és egy pártot találtam”⁵¹⁸, vagyis a Szovjet-Oroszországban látott rendszer (még) nem eléggé vallásos természetű, a bolsevizmus pedig még mindig nem lépte át a Rubicont, annak érdekében, hogy politikai szektából, vallásos szektává váljék.

A vallásról szóló, valamint a *Népek halljátok a jeladást!* című utolsó fejezet az útirajz kulcsfontosságú része, Holitscher ugyanis itt fejti ki legmarkánsabban a kommunizmussal szemben támasztott messianisztikus elvárásait. A szerző a *Vallás* című fejezetben beszámol arról, hogy több templomba is ellátogatott és az volt a tapasztalata, hogy a vallásos élmény az ortodoxia minden ritualizáltsága ellenére Oroszországban sokkal mélyebb, mint a nyugati kultúrnépeknél. A bolsevikoknak a szerző szerint fel kellene ismerniük, hogy saját

Cseka, amit Oroszországban ünnepelnek, Dzerzsinszkij műve volt, és állam az államban.” Márai hasonló következtetésre jut, mint Holitscher, csak ironikus, keserű kontextusba helyezve. Márai Sándor: Thermidor. *Újság*, 1928. január 18. 14. sz. 232.

⁵¹⁷ Drei Monate. 210.

⁵¹⁸ Drei Monate. 16.

fanatizmusuk, amely nélkül nagy változásokat végrehajtani lehetetlen, valójában a nép vallásosságában gyökerezik: „Minél határozottabban távolodnak el a bolsevikok a kommunizmus misztikus őstörvényétől, annál nagyobb az esélye a kommunizmus kihalásának. Ha pedig ez bekövetkezik, olyan megrázkódtatásokkal szembesül az emberi világ, amely annak megsemmisüléshez vezet.”⁵¹⁹ Holitschernek komoly kétségei vannak az olyan intézkedésekkel szemben, mint például a szentek koporsóinak felnyitása vagy a pópák fizikai munkára kényszerítése. A szerző szerint a kommunizmusnak csak, mint vallásnak van értelme, és a bolsevizmus nagy hibát követ el azzal, ha pusztán politikai szekta marad. Márpedig Holitscher sok olyan jelet lát, amely arra utal, hogy a bolsevikokat eleinte jellemző valóságos tűz az ifjúsággal együtt kihunyóban van. A szerző többször visszatérő kifogása, hogy a figyelem szerinte túlzottan a gyakorlatias kérdésekre, politikai, gazdasági problémákra irányul.⁵²⁰

Holott úgy látja, sok minden adott, ahhoz, hogy a kommunizmus új vallást teremtsen. A kommunizmusnak megvannak a maga szentjei, mártírjai (Rosa Luxemburg, Karl Liebknecht...), a kommunista szombatnak, (Holitscher a kommunista szombatnak külön fejezetet szentel⁵²¹) az Internacionálénak vitathatatlanok a vallásos aspektusai, ahogy az első bolsevik dekrétumok hegyi beszédként is felfoghatók. Nem is beszélve az emberi érintkezést jellemző új szokásokról (a találkozást és búcsút kísérő csókról és ölelkezésről), amely a korai katakombakereszténységre emlékeztet. A szerző úgy véli, a bolsevik vezetők valóságos szentek, akiknek hite az apostolokéhoz mérhető. (Itt mintha megfeleledkezett volna az útirajz elején tett kijelentéséről: „Aki a bolsevikokból ördögöt csinál, az gazember, aki angyalt, az bolond.”⁵²²) Holitscher egyik legnagyobb oroszországi élménye a Téli Palota bevételét felelevenítő spontán tömegjelenet volt. A mintegy százezer ember részvételével véghezvitt, „félelmetességében vad”, „monstruozításában felejthetetlen”, ugyanakkor iszonyatot és csodálatot kiváltó tömegperformanszot a szerző igazi vallásos misztériumjátékként éli meg. Olyan lenyűgöző, egyben félelmetes közösségi élményként, ahol „a nép egyszerre játssza el az

⁵¹⁹ Drei Monate. 216.

⁵²⁰ Drei Monate. 222.

⁵²¹ Holitscher külön fejezetet szentel a kommunista szombatnak, amelynek jelentőségét patetikus szavakkal ecseteli, jóllehet nem ért egyet az önkéntesség elvének megszüntetésével, mert szerinte annak kényszer, fenyítés és kényszermunkatábor nélkül kellene működnie. „A kommunista szombat a lelkemben, mint valami ragyogó és heroikus, mint az antik nagyság egyik példája jelent meg, hiszen tudatában voltam annak, hogy mit jelentett a szegény, éhes, évszázadokon át megnyomorított emberek számára az, hogy saját elhatározásukból még egy terhet a nyakukba vegyenek, és munkaerejüket, az egyetlen tulajdonukat, odaadják, és újra és újra munka – mindezt egy eszméért, egy eszméért!” Drei Monate. 51.

⁵²² Drei Monate. 16.

angyal és az ördög szerepét”, bepillantást engedve a jövő arcába.⁵²³ Mintha a szerző által leírt „misztériumjátékban” teljes valójában visszaköszönne a Custine márki által megrajzolt orosz világ. Holitscher úgy véli tehát, hogy sok fontos elem megvan már ahhoz, hogy a világmegváltó tan egy világi egyház valóságos kultuszává váljék.

A szerző nem győzi hangsúlyozni, hogy a bolsevikok helyrehozhatatlan vétket követnek el azzal, ha megtagadják a vallásos missziót. Szerinte a négy szent kehely után, amelyből eddig az emberiség vigaszt nyerhetett (buddhizmus, judaizmus, kereszténység, iszlám) mellett az ötödik minden kétséget kizáróan a „kommunizmus gyógyító vize”.⁵²⁴ Feladata ugyanis, hogy helyre hozza azt, amivel a kapitalizmus a kereszténység alapeszméjét és annak végső céljait meghamisította és tönkretette. A szerző érvelésében „a moszkvai vezetők bolsevizmusa végső soron az európai lelkiismeretet helyezi szembe az emberi nem szörnyűsége lealacsonyításával és elnyomásával [...]”.⁵²⁵ A háború előtti világ meggyőződése szerint visszavonhatatlanul hanyatlásra van ítélve, ami látható, az nem más, mint „puszta prehistorikus látszatvilág”, amelyet „ellentmondások, gondolati fáradtság és kegyetlenség” jellemez.⁵²⁶ A bolsevikok ennek totális átalakításához fogtak hozzá.⁵²⁷ Ehhez azonban mérhetetlen szenvedésen, erőszakon, hullahegyeken át vezet az út. Amíg azonban a bolsevizmus gazdasági problémákkal kénytelen kínlódn, addig a szerző szerint csak annyit érhet el, hogy a kapitalista rendszert egy másik, ugyan jobban működő, de a kapitalizmushoz hasonló rendszerré alakítja át. Csak ezen a stádiumon túljutva lehet teljesen új alapokra helyezni az emberi kapcsolatokat. „Az individuum felszabadítása zajlik, de ez az erőfeszítés példátlan jogfosztással, az individuum elképesztő mértékű elnyomásával párosul.”⁵²⁸ Ez hatalmas ellentmondás Holitscher szerint is, és le is sújtja

⁵²³ Drei Monate. 127. A sokkal visszafogottabb Bertrand Russell, aki ugyanabban az évben járt Szovjet-Oroszországban, hasonló elragadtatással ír a proletariátus győzelmét felelevenítő tömegjelenetről, mint lenyűgöző, az Utolsó Ítélethez hasonlító vallásos misztériumjátékról. i.m. 26-29.

⁵²⁴ Drei Monate. 226. Itt ismételtan tanulságos Russellra utalni, aki szintén úgy látta, hogy a bolsevizmus alapvetően inkább vallási, mint politikai mozgalom, amely kevésbé a misztikus tanokat, a szemlélődést és a személyes hitet előtérbe helyező kereszténységgel és a buddhizmussal, sokkal inkább a világ meghódítására törekvő, gyakorlatias, szociális, ugyanakkor nem spirituális szemléletű mohamedán vallással rokonítható. A brit filozófus meggyőződése, hogy az emberi fejlődés motorja a szabad szellem, márpedig az, aki szerinte bolsevikká válik, a mozgalom fanatizmusa, dogmatizmusa okán, szellemi öngyilkosságot követ el. Bertrand Russell: i.m. 54. Ugyanakkor ő is osztja azt a nézetet, miszerint a bolsevikok nem imádni való angyalok, se nem elpusztítandó ördögök, mindössze bátor, majdhogynem lehetetlen feladatra vállalkozó, arra alkalmas emberek. Bertrand Russell: i.m. 55.

⁵²⁵ Drei Monate. 250.

⁵²⁶ Drei Monate. 247.

⁵²⁷ Holitscher minden olyan intézkedésért lelkesedik, amely a hazug polgári társadalom intézményeinek, a „halálra ítélt”, régi, polgári világ előítéleteinek, hazugságainak, életellenes társadalmi konvencióinak felszámolására irányul. Elismerőleg nyugtázza például, hogy a házasságkötés és a válás aktusa gyakorlatilag viccé vált, miként az abortuszhoz is elegendő egy egyszerű nyilatkozat. Drei Monate. 247-248.

⁵²⁸ Drei Monate. 254.

az a felismerés, hogy a hatalom módszerei lényegében ugyanazok maradtak, sőt néhol még kegyetlenebbnek is tűnnek. Holitscher érvelése ugyanakkor a bolsevik terror legitimálhatósága mellett több mint kiábrándító: az elnyomás a bolsevikok esetében azért tolerálható, mert azt nem a kizsákmányolók, hanem az államközösség gyakorolja. A bolsevik vezetők kétségkívül a despoták örökösei, mivel azonban Leninről és Trockijról van szó, megítélése szerint ezt is el lehet fogadni. A politikai rendőrség bár ugyanazt műveli, mint korábban, Holitscher lényegi különbséget lát abban, hogy a szervezet most már nem a kártevők irányítása alatt áll, sőt tevékenysége összességében (!) épp a kártevők ellen irányul.⁵²⁹ Tudomásul veszi, hogy „[...] az út roncsokon, szükségén és rémálmon keresztül vezet az újjászületéshez és a lelkesült értelem közösségéhez.”⁵³⁰ Úgy ítéli meg, hogy ebben az esetben a cél joggal szentesíti az eszközt.⁵³¹

A szerző Oroszország-kritikájának középpontjában tehát nem elsősorban a kapitalizmusnak tett engedmények, vagy a túlburjánzó bürokrácia áll, ezeket a bolsevik rendszer túlélése érdekében ideiglenes jelleggel ugyan, de el tudja fogadni. Ahogy a kegyetlenséget, az erőszakot, az ártatlanok halálát is, ha ez az ára annak, hogy az áhított cél teljesüljön. Egyetlen dolgot tart elfogadhatatlannak, ha elvész a vallásos dimenzió, mert akkor szerinte minden erőfeszítés értelme megkérdőjeleződik.

Holitscher a *Mein Leben* vonatkozó fejezetében kifejti, hogy „a bolsevizmus nem kommunizmus, csak út a kommunizmus felé, ami pedig nem a végcél, hanem lépcsőfok az anarchisztikus föderáció megteremtéséhez.”⁵³² Olyan messianisztikus folyamatról beszél a szerző, melynek során az emberi lelkiismeret földöntúli erővel megvilágosodik, és ez a gyengék jogainak felismeréséhez vezet. „Isten a föld megrágalmazott, megvetett, elnyomott és ismeretlen lakóiban manifesztálódik. De Isten visszatérése fiziológiailag is artikulálódik, méghozzá azon az erőszakon keresztül, amely a gyengékben, szenvedőkben, némákban, névtelenekben benne lakozik.” Így jön majd el az új testvériség, a béke... Ez az új, öntudatra ébredés gyakorlatilag egy új vallás megszületéséhez vezet.⁵³³ A kaotikus jelenből nehezen, de megszületik egy új etika, a türelem vallása, a tevékeny, szerető értelem.⁵³⁴ Holitscher új

⁵²⁹ Drei Monate. 254.

⁵³⁰ Drei Monate. 255.

⁵³¹ Többek között ez az, ami miatt Russell a bolsevizmust elutasítja.

⁵³² Mein Leben. 239.

⁵³³ Mein Leben. 239.

⁵³⁴ Mein Leben 240.

emberiség létrejöttével kapcsolatos elképzeléseire bizonyosan igaz Michael Löwy megállapítása, amely erős összefüggést lát a zsidó messianizmus és az anarchista utópiák között. A szociológus szerint az egyik nyilvánvalóan közös mozzanat épp a megváltást, az új rend megszületését kísérő katasztrófa, számos talmudi szöveg alapján ugyanis „a messiás csak a totális romlás és bűn korszakában jön el.”⁵³⁵ Holitscher egyébiránt más műveiben egyértelművé teszi, hogy a zsidó és az orosz nép a szociálutópisztikus gondolkodás, az emberi üdvösség, a megváltás letéteményesei, akként, hogy a messianisztikus oroszban a keleti zsidó elem meghatározó szerepet játszik. Így válik magától értetődővé Cion és Moszkva párhuzamba állítása.⁵³⁶

Az útirajz összességében felettébb komor képet fest a látottakról, kendőzetlenül mutatja be a nyomort, a szenvedést, a szabadsághiányt, a mindennapi élet nyomasztó voltát. Holitscher mégis úgy tért vissza Szovjet-Oroszországból, hogy nem vesztette el a hitét abban, hogy a bolsevikok, az emberiség történelmének legnagyobb morális átalakulásához fogtak hozzá, a látottak által kiváltott kétségbeesés és lelkesedés közül pedig az utóbbi győzedelmeskedett: „Az én lelki irányultságú kommunizmusom az orosz próbát követően csorbítatlan állapotban visszajött velem Németországba.”⁵³⁷ A visszaemlékezések második kötetében egyenesen úgy fogalmaz, hogy az oroszországi út számára visszaadta az emberiségbe vetett reményt. Az utazás hatására ugyanakkor „minden fogalom, úgymint a házasság, család, jog és jogtalanság, egy csapásra új értelmezést nyert számára.”⁵³⁸ A *Stromab die Hungerwolga* című útirajzában, úgy ír az első szovjet látogatásáról, mint a „szenvedés, a remény és a lelkesedés (keserű lelkesedés) egyvelegéről.”⁵³⁹

Az útirajz nyelvezetében rendkívül patetikus, szenvedélyes, néhol kimondottan indulatos szöveg. Holitscher végig szélsőbalról bírálja a látottakat, kritikáját pedig éppoly szenvedéllyel

⁵³⁵ Michael Löwy: Zsidó messianizmus és anarchista utópiák Közép-Európában (1905—1923). i.m. 213-14. Tanulságos Szántó György a marxista *Korunk* című folyóiratban tett megjegyzése a holitscheri látásmód mély ellentmondásosságáról: „Mégis néhány szót Holitscher filozófiai világgképéről. Holitscher istenhívő bolsevik lenne, ha ilyen létezne. Ha lenne ilyen centaur. A bolsevizmus filozófiája a kérlelhetetlen dielektikus materializmus. Lenin minden idealista filozófust, minden spiritualistát ellenforradalmárnak tekintett.” Szántó György: Arthur Holitscher. *Korunk*, 1927. március. http://epa.oszk.hu/00400/00458/00210/korunk_EPA00458_1927_03_4275.html. Letöltés: 2019. január 22.

⁵³⁶ Arthur Holitscher: *Reisen*. G. Kiepenheuer, Potsdam, 1928. 138., valamint Uő: *Reise durch das jüdische Palästina*, S. Fischer, Berlin, 1922. 5.

⁵³⁷ *Drei Monate*. 17.

⁵³⁸ *Mein Leben*. 201.

⁵³⁹ Arthur Holitscher: *Stromab die Hungerwolga, Auslands-Komitee zur Organisation der Arbeiterhilfe für die Hungernden in Rußland* (a továbbiakban: *Stromab die Hungerwolga*). Vereinigung Internationaler Verlagsanstalten, Frankes Verlag, Berlin, 1922. 3.

és türelmetlenséggel fogalmazza meg, mint amennyire eluralkodik a szerzőn a pátosz, ha éppen dicsérni akar, vagy saját hitvallását szeretné megértetni. Éppen ezért már a hangvétel okán sem beszélhetünk az írás elején megfogalmazott, publicistától elvárt tárgyilagosságról. Holitscher végső soron abból az igencsak vitatható feltételezésből indul ki, hogy a tárgyilagosság, objektivitás elengedhetetlen tartozéka a szenvedélyes hit. Ám ez csak az egyik a művet jellemző számos logikai ellentmondás közül, igaz ezek egy részével maga a szerző is tisztában van. Az igazság és a hit minden megfontolás nélküli összeecsúsztatása, a pacifizmus dicsőítése és az erőszak egyidejű elfogadása, a szabadság és az élethez való jog első rangú szerepének hangsúlyozása, ugyanakkor e fogalmak relativizálása végül is mind arra a meggyőződésre vezethetők vissza, hogy aki nem ért egyet a bolsevizmus célkitűzéseivel, illetve Holitscher elvárásaival, az új vallás létrejöttének szükségességével, az eleve hazudik, és súlyos kárt okoz az emberiségnek.

A szerző a könyv középpontjába a társadalmi átalakulást, a bolsevik kormány intézkedéseit, az új intézmények, társadalmi osztályok bemutatását, egy új közösség formálódását állítja, így Holitscher szépírói, atmoszférateremtő erénye - amiért egyébként méltán részesültek dicséretben más útirajzai - lényegében háttérbe szorul.⁵⁴⁰ A szöveg hangvételét, írásmódját tekintve Holitscher messianisztikus hangvételű útirajza leginkább André Gide útleírásával rokonítható.

Csak röviden érdemes kitérni Holitscher második szovjet-oroszországi utazására is, amelyre 1922-ben a Nemzetközi Munkássegélyezés (Internationale Arbeiter-Hilfe, IAH) tagjaként vállalkozott.⁵⁴¹ Ennek nyomán született meg második, jóval rövidebb orosz útirajza, a *Stromab die Hungerwolga* című írás. Ebben Holitscher már nem törekedett arra, hogy átfogó képet rajzoljon az orosz viszonyokról, hanem egy szűkebb perspektívából az orosz polgárháborút kísérő éhezés ellen folytatott harcot kívánta bemutatni.

⁵⁴⁰ Ez alól minden bizonnyal az egyik kivétel Petrográd, és leginkább Moszkva már említett leírása. *Mein Leben*, 160-163. Meglepő ugyanakkor, hogy Holitscher későbbi, *Stromab die Hungerwolga* című útbeszámolójában az éhínség borzalmas következményeinek naturalista leírása mellett az orosz emberek, valamint a Volga és vidéke bemutatásakor jócskán találunk romantikus, költői sorsokat is.

⁵⁴¹ Holitscher egyébiránt mindösszesen öt alkalommal járt a Szovjetunióban. A volgai út után részt vett a III. Internacionálé moszkvai ülésén, majd 1926-ban ázsiai útirajzról hazatérve rövid időt újra Moszkvában töltött. Végül 1927-ben a szovjet kormány vendégeként részt vett a bolsevik forradalom tízéves évfordulójára szervezett ünnepségen a szovjet fővárosban. Marianne Bruchmann: i.m. 104-106.

Holitscher második látogatása szintén kritikus időszakra esett, amelynek egyik kísérőjelensége az éhínség volt. A történeti kutatások több millióra becsülik az éhínségek és a járványok áldozatainak számát. A betakarított gabona, az állatállomány csökkenése, a szállítások akadózása miatt már az első világháború idején teljes országrészeket sújtott az éhség. Az 1930-as évek nagy ukrajnai éhezéséhez képest kevésbé ismert, hogy az 1920-as évek Volga-vidéki éhínsége hasonló mértékű katasztrófával járt, mintegy 5-6 millió ember halálát okozva, amelyet tovább tetéztek az országon végigseprő járványok okozta emberveszteségek.⁵⁴² A bolsevik kormány hosszú hezitálást követően végül hozzájárult az Éhezőket Segítő Összoroszági Bizottság létrehozásához 1921-ben, majd még ugyanebben az évben egyezményt írtak alá az amerikai segélyszervezet, az ARA (American Relief Administration) vezetőjével.⁵⁴³

Az IAH feladata az volt, hogy a Volga vidékén élelmiszert juttasson el az éhség sújtotta területekre, és ha kell, üzemeket működtessen, mintagazdaságokat hozzon létre és szervezze meg az árucserét olyan területek között, ahol volt élelmiszer, de másban a lakók szűkölködtek. A szerző szempontjából ennek az utazásnak az elsővel összevetve nem a kíváncsiság és a megfigyelés volt a célja, hanem, ahogy Holitscher fogalmaz, a pozitív munka, a szükség enyhítése, és a lehetőségek felkutatása, illetve az, hogy köszönetet mondjon a világ proletariátusa nevében a szenvedő orosz proletároknak nyújtott segítségért. Nem is tagadja, hogy a kötet missziója az IAH tevékenysége melletti propaganda.

A több héten át tartó utazás alatt, amelynek során egészen Kazanyig eljut a delegáció, a szerző egyszerre szemtanúja a határtalan szenvedésnek és a heroikus küzdelemnek. Holitscher már Moszkvában beteg, kiéhezett, rongyos és bűzlő emberekkel találkozik a pályaudvaron, akik közül sokan Kazanyból menekültek. A néhány éhségmúzeum és az egyik moszkvai gyermekkorházban tett látogatás apropóján döbbenetesen naturalista leírásokat olvashatunk a Volga környékéről összeszedett éhező, szenvedő, elárvult gyermekek iszonyatos látványáról, az eldeformálódott holttestekről. „A szegény, szent mártírnép megsemmisített generációja feküdt ezeken az ágyakon” - írja a szerző nem kevés pátosszal.⁵⁴⁴

⁵⁴²A polgárháborús emberveszteségekről lásd Szilágyi Ákos: Az 1917-es Nagy Orosz Forradalom : archaikus népi „szmuta” és modern forradalom (2. rész). *2000 Irodalmi és társadalmi havilap*, 29. évf. 7. sz. (2017.), 3-27. <http://epa.oszk.hu/03100/03134/00013/pdf/12-13>. Letöltés: 2019. január 5.

⁵⁴³Heller-Nyekrics: i.m. 101.

⁵⁴⁴Stromab die Hungerwolga. 18.

Az éhínség okait Holitscher egyébként a fehér csapatok pusztításaival, a világkapitalizmus által létrehozott blokáddal, az ellenforradalmi terménybeszolgáltatási kényszerrel, a parasztok ellenállásával, az aszályal, az 1920-as rossz terméssel, és az 1921-es vetőmaghiánnyal magyarázza. Arról egyetlen szót sem ejt, hogy a bolsevik kormány intézkedéseinek, a kényszerbeszolgáltatásoknak, a parasztok elleni büntetőhadjáratoknak, a vörösök terrorcselekményeinek része lenne a tragikus helyzet kialakulásában.⁵⁴⁵ A látottakat, az éhezést Holitscher itt is apokaliptikus kontextusba helyezi az új világnézet (közösség) a régivel (önérdek, önzés) 1917-ben megkezdett messianisztikus harcának egy újabb fejezeteként. Az új gazdaságpolitika engedményeket tesz a kapitalizmusnak, így ez értelmezésében a kommunista gazdaság megőrzéséért, a kizsákmányolás ellen folytatott harcot is jelenti. Ennek a küzdelemnek a része a szerző megállapítása szerint a segélyszervezetek munkája is. Részletesen, számokkal, adatokkal alátámasztva számol be az IAH segítségnyújtásáról, a cserekereskedelem megszervezéséről, a szállítások, a mezőgazdasági egységek újjászervezéséről, gyermekgondozó helyek felállításáról. A szerző részletesen bemutatja a nemzetközi és a nemzeti polgári segélyszervezeteket (svéd vöröskereszt, kvékerek, amszterdami szakszervezetek, a német Brüder in Not, az amerikai ARA stb.), amelyek egy része nem ellenséges az új rendszerrel szemben, ám szerinte mindegyikre jellemző, hogy nem érdekeltek az orosz ipar és gazdaság helyreállításában, ahogy a fejlesztésében sem. Úgy látja, alapvető céljuk, hogy a világkapitalista vállalatok, koncessziós társaságok benyomulása és térfoglalása előtt az utat előkészítsék. A német „Brüder in Not” elnevezésű segélyszervezet Holitscher szerint egyértelműen nacionalista érdekek szolgálatában áll, kizárólag a volgai németek körében tevékenykedik, jelentős kivándorlást eredményezve. Ám Hoover, illetve az általa vezetett ARA a kapitalista segélyszervezet reprezentánsaként Holitscher értelmezésében még ennél is kártékonyabb: munkáját pontosság és elképesztő céltudatosság jellemzi, munkatársait ugyanakkor terrorizálja, a kiosztott élelmiszeradagokban szűkmarkú. Igazi ellenforradalmi tevékenységet folytat, a karitatív munkát a munkások és a hivatalok korrumpálására használja fel. A szerző a szervezet kapcsán annak a híresztelésnek is hangot ad,

⁵⁴⁵ Itt érdemes még egyszer utalni a Szilágyi Ákos által idézett adatokra: A polgárháború négy éve alatt (1918-tól 1922-ig) elszenvedett összes veszteség nagyságrendileg: 13 millió ember. Ebben a keretszámban benne van 2 millió emigráns; 3–4 millióra tehető az 1918–1919 között spanyolnáthában elhunytak száma; tifuszban 2,1 millióan haltak meg; az 1921-es éhínségben és járványokban, betegségekben elhunytak összlétszámát 7,5 millióra becsülik; a reguláris vörös, fehér, zöld csapatok terrorjának és a banditizmusnak mintegy 1,5 millió polgár esett áldozatul. (A fehér és vörös reguláris csapatok együttes vesztesége 1918 és 1922 között 800 ezer fő (ebből 300 ezren estek el harci cselekmény közben, 50 ezren haltak bele sebesüléseikbe kórházban és 450 ezren pusztultak el járványok következtében). Szilágyi Ákos: Az 1917-es Nagy Orosz Forradalom: archaikus népi „szmuta” és modern forradalom (2. rész). i.m. 12-13. A Szovjet KSH adatai szerint 1921-22 folyamán több mint 5 millióan haltak meg az éhínség következtében. Heller-Nyekrics: i.m. 102.

hogy az ARA, vagyis Hoover döntötte volna meg a magyar kommunista diktatúrát.⁵⁴⁶ Teljes egészében átveszi azt a bolsevik érvelést, miszerint az ARA tevékenysége alapvetően a kémkedésre és az aknamunkára, az ellenforradalmi akciók támogatására irányul, amihez képest a karitatív tevékenység elenyészőnek tekinthető. Ennek a felfogásnak ad szélsőségesen hangot az 1950-es évek nagy szovjet enciklopédiája, amely a segélyezési tevékenységről már említést sem tesz. Ezzel szemben megbízható adatok bizonyítják, hogy az ARA 1922-ben több mint 6 millió embert látott el élelmiszerrel, 1921 és 1923 közötti működése csúcspontján ez a szám 10 millióra rúgott.⁵⁴⁷

A városok és a mezőgazdaság szétesése, a közlekedés lebénulása, a lokomotívtemetők, a lerobbant házak, és gyárak, csatornavezetékek, tönkremenetelének leírásával Holitscher apokaliptikus körképet rajzol az éhség sújtotta régióról. Az egyik halálra kínzott, lerongyolódott vörös katona látványa a kigúnyolt, megalázott Krisztusra emlékezteti. Az éhező falvakban tapasztaltakról Holitscher horrortörténetként számol be, amelynek egyik legszönyűbb megnyilvánulása az emberevés, amelyért a már említett blokádot és a fehér intervenciót teszi felelőssé. „Amit az ember a Volgánál lát, hall, érez, meghaladja Dante, Grünewald és Bosch fantáziáját, hol van a határa az emberi szenvedésnek, tűrésnek és ellenszegülésnek? [...] A kapitalizmus kannibál, nem a szegény kiéhezett volgai paraszt” – festi le a szerző az utolsó ítélethez hasonlatos állapotokat.⁵⁴⁸

A helyi lakosok érzelmes megnyilvánulásra készítenek, kiemeli vendégszeretetüket, az orosz proletárok belső lelkierejét. Patetikus sorokban magasztalja fel az orosz embert, akit az emberiséggel azonosít. Holitscher több ízben is hangot ad annak, hogy mondandója a „szent orosz föld népe iránti mély szereteten alapszik”.⁵⁴⁹ „Csodálatosan tehetséges az oroszok népe! Gyermekük, e szép, élettel teli és tiszta, fantáziával, eredeti kifejezőmóddal, a magatartás és mozdulat finomságával megáldott lények között újabb és újabb csodát él meg az ember.”⁵⁵⁰ - Másutt az orosz ember szenvedését ismételten Krisztusával állítja párhuzamba: „Óh, szent orosz lélek, a legmélyebb emberi szükség, az utolsó kétségbeesés töviskoronájú arca...”⁵⁵¹

⁵⁴⁶ Stromab die Hungerwolga. 47.

⁵⁴⁷ Heller-Nekrics: i.m. 101.

⁵⁴⁸ Stromab die Hungerwolga. 67.

⁵⁴⁹ Stromab die Hungerwolga. 5.

⁵⁵⁰ Stromab die Hungerwolga. 53.

⁵⁵¹ Stromab die Hungerwolga. 64-65.

Szemben az első útirajzzal, itt bőven olvashatunk szép sorokat, romantikus tájleírásokat, például a Volgáról, „az orosz nép sorsfolyamáról”, amely a Mississippinél, a Nílusnál, de még a Jordán folyónál is erősebb hatást tett a szerzőre: „Óh, Volga, Oroszország folyama, széles és magával ragadó vagy, völgyhajlatok és emelkedők között csodásan zúdulsz az országon át neki a távoli tónak, mély és habzó vagy, mint a föld nagy misztikus népének lelke.”⁵⁵²

A kötetet a szerző patetikus mondatokkal és pozitív végkicsengéssel zárja, amelynek lényege, hogy a sok szenvedés és csapás sem tudja megakadályozni a jövő formálódását, „már milliók megtalálták az utat a napfényhez, a szabadsághoz.” A három utolsó bekezdést Holitscher a *Drei Monate*-ból veszi át szó szerint: „az út romokon, szükségén és rémálmon át vezet a lelkesült értelem újjászületéséig [...] „Ahol az emberiségért folyik a küzdelem, ott található a haza. Onnan hallható a jeladás.”⁵⁵³

Az 1928-ban megjelent memoárból tudható, hogy Holitscher 1922-ben harmadszor is járt a Szovjetunióban: Zinovjev közvetítésével részt vett az Internacionálé moszkvai kongresszusán. Bár a látottakat lelkesítőnek találta, arra a következtetésre jutott, hogy nem tudja fenntartás nélkül igenelni mindazt, ami történik. Túlzottan elrettenti az a felelősség, amelyet hús-vér, földi gyengeségekkel sújtott embereknek a tömegekkel szemben vállalnia kell. E harmadik út során egyértelművé válik számára, hogy itt is kívülállónak, „Fremdkörpernek” kénytelen érezni magát.⁵⁵⁴

2.6. Holitscher magyar recepciója

Holitscher útirajza, amely a tekintélyes Fischer Verlag gondozásában, Berlinben jelent meg, Magyarországon visszhangtalan maradt. Ezen nincs is mit csodálkozni, hiszen az 1920-as évek Magyarországon a Tanácsköztársaság időben még meglehetősen közeli élmény volt, a Horthy-rendszer pedig egy, a bolsevik Oroszországot összességében dicsőítő beszámolót nyilván nem kívánt propagálni. Arról sincs tudomásunk, hogy például az 1934-ben a Szovjetunióba látogató Illyés Gyula utazása előtt, illetve a beszámoló megírásakor olvasta-e Holitscher művét. Valószínűleg nem, csak annyit tudunk, hogy biztosan hallott róla, legalábbis a *Nyugat* című folyóiratban, 1927-ben megjelentetett, Georges Duhamel francia író oroszországi útirajzáról

⁵⁵² Stromab die Hungerwolga. 33.

⁵⁵³ Stromab die Hungerwolga. 74.

⁵⁵⁴ Mein Leben. 235- 36.

szóló kritikájában igen röviden említést tesz róla. Ebben Holitschert olyan szerzők közé sorolja, akik Oroszországgal kapcsolatban a „pro és kontra” elfogultság csábításának, a „gyűlölet vagy lelkesültség szenvedélyének” nem tudtak ellenállni.⁵⁵⁵

Magyarázatra szorul ugyanakkor, hogy miért maradt lényegében ismeretlen a teljes Holitscher-életmű Magyarországon. A műveket, beleértve az 1912-ben megjelent amerikai útirajzot is, nem fordították le magyar nyelvre. Egyetlen kivétel a második amerikai útirajz, amely *A viszontlátott Amerika. Az USA átalakulása* címmel 1931-ben az akkor Csehszlovákiához tartozó Kárpátalján egy munkácsi kiadó jelentetett meg, recenziót pedig az *Erdélyi Helikon* írt róla.⁵⁵⁶ A Holitscher-művekről egyébként egyedül az erdélyi *Korunk* című folyóirat számolt be. Aligha véletlen, hogy mind a három esetben határon túli magyar kiadóról van szó. Az 1926-ban alapított *Korunk* az 1920-as évek végén és az 1930-as évek elején több lelkesen dicsérő és néhány elmarasztaló írást is közölt Holitscher regényeiről, útirajzairól.⁵⁵⁷ A lap ebben az időszakban kimondottan vonalas, marxista nézeteket képviselt: Holitschert megdicsérte, amikor távol-keleti utazása során felemelte hangját az elnyomottakért, de a Berlinről szóló regényét már éles kritikával illette, mert a szerző a folyóirat szerint a német főváros bemutatásakor nem szentelt kellő figyelmet a munkásnegyednek, a berlini munkások jelentőségének. Mivel a *Korunk* Erdélyben jelent meg, az impériumváltás sokkja közepette is másképp reflektált a két világháború közötti magyarországi szellemi áramlatokra.

Holitscher beágyazódását a magyar irodalomba minden bizonnyal nehezítette, hogy nem tekintette magát magyarnak, német nyelven publikált, ugyanakkor nem írt Kafkáéhoz fogható remekműveket.⁵⁵⁸ További akadályt jelentett, hogy Koestlerrel ellentétben az író legkisebb

⁵⁵⁵ Illyés Gyula: Duhamel Oroszországban (Le Voyage de Moscou, Mercure de France, Paris, 1927). *Nyugat*, 1927. 22. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00431/13483.htm>. Letöltés: 2018. november 5.

⁵⁵⁶ *A viszontlátott Amerika Az USA átalakulása*. Ford. Sas Andor. Nekudah Nyomda és Könyvkiadó, Munkács – Mukačevo, 1931. A műről kritikát jelentett meg az *Erdélyi Helikon*: Kovács László: A viszontlátott Amerika. Holitscher Arthur könyve. *Erdélyi Helikon*, 1931. 6.sz. 489-490.

⁵⁵⁷ I.e.: Holitscher *Ghandi és Európa*, 1926. június, http://epa.oszk.hu/00400/00458/00234/korunk_EPA00458_1926_06_4160.html; Szántó György: *Arthur Holitscher*. 1927. március, http://epa.oszk.hu/00400/00458/00210/korunk_EPA00458_1927_03_4275.html; Fábry Zoltán: *Kor-regények*, 1929. XII. 918-921. és *Három új regény*. 1931. VII-VIII. 579-581.; Bolyai Zoltán: *Mi történik Berlinben?* 1931. XII. 914-15; Dobó Júlia: *Holitscher moszkvai története*, 1929. VI. 477-478.; Egri Ágoston: *Holitscher és az intellektuelek*, 1932. III. 236-237.

⁵⁵⁸ Kerekes Gábor a Magyarországról érkező, német nyelvű nagy írótehetségek hiányát azzal magyarázza, hogy ezek a többnyelvűségben felnőtt szerzők viszonylag későn kezdtek el németül alkotni, ami hátrányt jelentett azokkal szemben, akik a kezdetektől fogva németül, illetve magyarul alkottak, másrészt a magyar kultúra nyitottságának köszönhetően igen sokan a magyar nyelvet, irodalmat választották. Kerekes Gábor: *Geboren in Budapest. Das Ungarnbild in Budapest geborener Autoren der österreichischen Literatur der Jahrhundertswende und der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. In: *„[...] als hätte die Erde ein wenig die Lippen geöffnet [...]” – Topoi der Heimat und Identität*. i.m.

erőfeszítést sem tett annak érdekében, hogy magyarországi látogatásai során bekapcsolódjon a magyar irodalmi életbe, de láthatóan külföldön sem igyekezett az emigráns magyar értelmiségiekkel kapcsolatba kerülni. Holitscher végső soron semmilyen közösséget nem akart vállalni a magyarokkal. (Igaz egyetlen dolgot azért sajnált, nevezetesen azt, hogy a kommün idején nem lehetett Magyarországon.⁵⁵⁹) Sokat elárul, hogy az első világháború végén, különösen pedig a győztesek által kihirdetett békediktátumok idején önéletírása szerint szolidaritást és szánalmat kizárólag a német nép, Németország iránt érzett, a Monarchia és a történelmi Magyarország széthullásáról nem tett említést. Holitscher magyarságával való szakításának radikalizmusa több mint szembetűnő. Jóllehet Herzl és Koestler is a német nyelvet választotta, illetve Magyarország elhagyása mellett döntött, ilyen mértékű elzárkózást Magyarországtól egyikük sem produkált, mindkettőnek voltak magyar értelmiségi kapcsolataik.⁵⁶⁰

Holitscher semmiféle megértést nem tanúsított a zsidóság elmagyarosodásával kapcsolatban. Beilleszkedését a magyar társadalomba kizárólag a visszataszító karrierizmussal, nemesi címek megszerzésével és az általa lenézett magyar dzsentrihez való törleszkedéssel azonosította. A holitscheri „Nyugat kontra Balkán”, „Bécs kontra Puszta” viszonylatban valóban nehéz elképzelni, hogy akár más értelmes választás is lehetséges lett volna, mint a magyarság radikális elutasítása. Ebben a keretben ugyanis aligha értelmezhető a hasonló háttérből induló Molnár Ferenc sorsa. Molnár sem lett bankár, de még csak jogász sem: magyar író lett, akit a világ színpadain ma is a magyar irodalom és a jellegzetesen budapesti magyar legismertebb képviselőjeként tartanak számon. De a két osztálytársat, Ignótust és Szomory Dezsőt is említhetnénk. Nyelvtudásának, műveltségének és újságírói tapasztalatainak köszönhetően, az eredetileg szintén kétnyelvűként induló Ignótus is lehetett volna akár útirajzok szerzője. (Kezdetben ő is sokat utazott és tudósításokat is írt, igaz magyar lapok megbízásából.) Végül azonban a magyar kritikátörténelem egyik legjelesebbje, irodalomszervezőként pedig a modern magyar irodalom egyik megteremtője lett. Szomory Dezső viszont, miként Molnár Ferenc és Heltai Jenő magyar íróként ünnevelt színpadi szerző lett. Tény ugyanakkor, hogy egyikük sem

⁵⁵⁹ Figyelemre méltó, hogy ebben a kontextusban Holitscher a „Heimat”, azaz a „haza” kifejezést használja Magyarországra. Mein Leben. 180.

⁵⁶⁰ Holitscher magyar kapcsolatai igen korlátozottak voltak. Károlyi Mihály levelezéséből azt biztosan tudjuk, hogy az emigrációban lévő Károlyi- családdal Berlinben találkozott. Az író 1931-ben levelet írt Károlynak, amelyben a Károlyi-házaspár, a francia *Vu* című hetilap szovjet különszámában megjelentetett cikkeit méltatja, illetőleg kilátásba helyezi, hogy hamarosan Párizsba utazik és felkeresi őket. Károlyi Mihály levelezése. IV. 1931. december 14. i.m. 81-82. A kapcsolatban minden bizonnyal az ideológiai megfontolás és nem feltétlenül a nemzeti hovatarozás volt a mérvadó.

képviselt felforgató nézeteket, még csak baloldaliak sem voltak. (Izgalmas kérdés, hogy a nagyon tehetséges Kassáktól, aki Holitscherhez hasonlóan az urbánus, öntörvényű és vállaltan baloldali avantgárd író típusát testesíti meg, miért idegenkedett annyira a hivatalos magyar irodalmi közeg, jöllehet ő magyarul írt.)

Nem segítette a magyarországi ismertséget az sem, hogy a szerző műveinek németországi fogadtatása, egy-egy útirajztól eltekintve, sem volt igazi diadalmenet. A *Lebensgeschichte* második kötetében a szerző oldalakon keresztül azon kesereg, hogy mennyire nem teljesülhetett az a vágya, hogy műveivel a tömegekre hatni tudjon. Holitscher profetikus bestsellereket akart írni, ehelyett úgy látta, a *Drei Monate* nem jutott el a német tömegekhez, a zsidó Palesztináról szóló könyvről a keleti és az amerikai zsidók, de még a héberül beszélők sem vettek tudomást, míg az egyik kommunista kiadó által 1922-ben megjelentetett *Stromab die Hungerwolga* című útibeszámolóját, ahogy a *Lebensgeschichte* első kötetét is gyakorlatilag agyonhallgatták. Holitscher visszaemlékezéseinek utolsó oldalait az a szorongás hatja át, hogy a műveit végleg elfelejthetik. A szerző ars poeticájáról sokat elárul az olvasónak szánt szenvedélyes felszólítás: „Mentsétek meg a művet! Ne hagyjátok kialudni, tápláljátok a lángot, óvjátok a szikrát!”⁵⁶¹ Holitscher úgy gondolta ugyanis, hogy művei elsősorban nem irodalmi alkotások, hanem olyan dokumentumok, amelyek a világtörténelem legjelentősebb korszakáról, az emberi világ összeomlásáról és újjászületéséről, egy új vallásos közösség formálódásáról mondják el az igazat. A szerző magát tehát nem egyszerűen krónikásnak, de már-már prófétának, evangélistának tekintette, aki mind az apokalipszis bekövetkeztéről, de a reményről, a jó hírről is tanúságot tesz. Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy ez a profetikus attitűd nem példanélküli az 1920-as évek magyar irodalmában sem, ám meglepő módon nem a bal-, hanem a radikális jobboldalon jelenik meg. Jöllehet Tormay Cécile *Bujdosó könyvében* a nagy összeomlás démoni betetőződésének éppen a magyar kommunista diktatúrát tekintette, messianisztikus írói önértelmezése Holitscherével még a szóhasználat tekintetében is könnyedén rokonítható.⁵⁶²

Holitscher recepciójának megvilágításához fogódzót kínál az igazi sikeríró, Egon Erwin Kisch is, aki számos tekintetben a holitscheri életpálya tükörképének tekinthető. Kisch is a

⁵⁶¹ Mein Leben. 243.

⁵⁶² Tormay Cécile hasonlóképp fogalmaz a Tanácsköztársaság időszakát feldolgozó naplószerű regényében: „Magam csak egy bolyongó láng vagyok, vigyenek a tűzéből, hordják szét a sötétben, világítsanak be vele az otthonokban, hogy derengésénél átvirasszunk az éjszakát”. Tormay Cécile: *Bujdosókönyv* I. kötet. i.m. 288. Tormay elbeszélői én felfogásáról lásd továbbá: Kádár Judit *Az antiszemitizmus jutalma. Tormay Cécile és a Horthy-korszak* (<http://szochalo.hu/cikkek/3853>), valamint Bánki Éva *Lobogó sötétség (Tormay Cécile: Bujdosókönyv)* (http://epa.oszk.hu/00900/00995/.../Multunk_EPA00995_bankie08-2.pdf.) című írását.

Monarchiában, igaz nem Pesten, hanem Prágában született 1885-ben, szintén németajkú zsidó kereskedőcsaládban. Ő is németül írt, és nagy utazó volt: bejárta Európát, Amerikát és Ázsiát, ellátogatott a Szovjetunióba, utazásairól pedig egyre-másra jelentette meg éles társadalomkritikával fűszerezett riportjait. Elkötelezett baloldali volt, igaz vallásos elvárások nélkül, sőt még az osztrák, majd a német kommunista pártba is belépett. Ennyit tehát a szembetűnő hasonlóságokról. Magyarázatra szorul ugyanakkor, hogy Kisch Holitscherrel ellentétben mitől válhatott igazi német és cseh sikeríróvá. Kisch ugyanis nagyságrendekkel ismertebb és elismertebb szerző volt már életében is. Műveit külföldön is jól ismerték: elég csak arra gondolni, hogy hány könyvét fordították le például magyar nyelvre. Kisch valószínűleg tényleg jobb újságíró volt, mint Holitscher és aligha véletlen, hogy őt tartják a modern oknyomozó újságírás megteremtőjének. Ám ez még mindig nem megnyugtató válasz arra, hogy miért tekinti őt a cseh irodalom is lelkesen a sajátjának. Bár Kisch is németül írt, Holitscherrel ellentétben rajongott szülővárosáért, Prágáért, ahol otthon érezte magát, és szerette a cseheket is.⁵⁶³ A cseh irodalomhoz való hozzájárulása vitán felül áll: a cseh főváros mindennapjairól írt humoros és groteszk riportjai az Arany Prága legendáját gazdagították. Kisch kortársai amolyan bohém fenegyereknek tartották, aki igazi társasági emberként jól táncolt, rajongott a nőkért, bárhol feltalálta magát, és még az alvilági viszonyokat is jól ismerte. A nagyon jó íráskészség mellett nyilván ezek az imponáló személyiségjegyek is segíthették abban, hogy újságíróként és íróként is egyaránt sikeres lehessen. A beilleszkedésre képtelen, neurotikus, ám egyáltalán nem tehetségtelen és kétségkívül okos Holitscher viszont sehol nem érezte jól magát, akárhova is sodorta a sors.⁵⁶⁴ Míg Kisch a Monarchia, a közép-európaiság nagyon is vonzó, szerethető atmoszféráját testesíti meg, addig a Holitscher-művek és az abból kirajzolódó szerzői arckép a Monarchiából és a modernségből azt mutatja meg, ami benne nyomasztó és félelmetes. Ez az, amit Kafka remekművekbe tudott foglalni.

⁵⁶³ Hasonló megállapításra jut az otthontalanság okait vizsgálva Szász Ferenc Rilke vonatkozásában is. A szintén prágai születésű Rilke is szimpátiával viseltett a csehek iránt. Ferenc Szász: Rilke und Arthur Holitscher. *Blätter der Rilke-Gesellschaft* 23. 2000., S. 65–77. 68. Ennek kapcsán állapítja meg a szerző, hogy míg Holitscher a Monarchia megnevezhető, Rilke a meg nem nevezhető, a társadalmi hovatartozás szempontjából is problematikusabb részből érkezett. Uí: 74.

⁵⁶⁴ Holitscher hontalan státuszúként teljesen elfelejtve, szegénységben halt meg Genfben 1941-ben, a gyászbeszédet Robert Musil tartotta. Mivel senki sem godozta, 1961-ben sírját is felszámolták. Manfred Chobot: Arthur Holitscher (1869–1941). *Literatur und Kritik*, Jg. 5, 2004. 99–111. 109.

3. Arthur Koestler és az emigráció az „új Cionba”

3.1. Koestler a világhírű író

A magyar utazók számbavételekor aligha lehet megfedkezni Arthur Koestlerről, a világszerte ismert íróról, akit a 20. század és a kommunista diktatúra egyik legizgalmasabb és leghitelesebb tanújaként tartanak számon. Ő is a nagy szakítók, Panait Istrati, Ignazio Silone stb., sorát gyarapítja. Tekintettel arra, hogy a gazdag, hatalmas vargabetűkkel tarkított pályája során Koestler a múlt század számos meghatározó ideológiai áramlatának részesévé vált, és írásaiban azokra, illetve az azokhoz fűződő viszonyára érdemben és kimerítően reflektált is, bátran állítható, hogy életműve megkerülhetetlen a 20. század megértéséhez. A *Sötétség délben* című regénye a kommunista ideológiával való szakítás alapműve.

Koestler ugyanakkor több szempontból kilóg a magyar utazó írók közül. Egyrészt első útjára már hívó, míg a hosszabb másodikra már hivatalosan is megtért kommunistaként, a német kommunista párt tagjaként vállalkozik. Míg az első, expedíciós út a végső megtéréshez, a teljes elköteleződéshez adott jelentős ösztönzést, a második szovjet utazás viszont a végleges szakítás folyamatában játszott meghatározó szerepet. Kivételesnek tekinthető az is, hogy az 1934-ben megjelentett útirajzát a német kommunista párt megrendelésére írta, utólag pedig, immáron a kommunizmusból mélyen kiábrándult szerzőként, megtagadta azt, sőt az életrajzában sem engedte feltüntetni. Koestler ráadásul elsősorban nem a szovjet viszonyok megörökítője, sokkal inkább a kommunista lét pszichológiai természetének, a kommunista tudat belső mozgásainak, a kommunista öncsalásnak, önbecsapásnak kíméletlen, a koncepciós perek mechanizmusának precíz és szenvedélyes megfigyelője, elemzője. A *Sötétség délben* szerzője azon kevesek közé tartozik, akik szinte mindent tudtak a szovjet mítosz lényegéről, a kommunista, a sztálinista észjárásról és szóhasználatról, a kommunista propaganda műhelytitkairól, a börtönviszonyokról, a kihallgatási technikákról. A disszertáció figyelme az ikonikusnak tekintett antisztálinista esszéregényre csak érintőlegesen terjed ki, külön elemzésétől eltekint.

Jelen fejezet Koestler Szovjetunióban tett utazása(i) nyomán keletkezett útirajz elemzésére vállalkozik az önéletrajzok releváns, azaz az útirajzhoz, illetőleg az utazáshoz kapcsolódó

fejezeteinek, valamint *A bukott isten* és az *Egy mítosz anatómiája* című művek felhasználásával. A rendkívül gazdag és változatos életműből – a szerző kereken harminc művet, köztük négy emlékiratot, regényt, számos esszét hagyott maga után – azokra az életrajzi vonatkozásokra és írásokra térünk ki, amelyek szoros összefüggésben állnak Koestler szovjetunióbeli utazásával, az utazás motivációjával, az 1930-as évek Szovjetuniójáról kialakított képpel, a kommunizmushoz való megtérés, illetve az abból való kiábrándulás folyamatával.

3.2. Koestler magyarsága

Koestler pályája számos tekintetben rokonítható a másik utazó, Arthur Holitscherével. Ő is sokáig német, (majd angol nyelven) alkotott, élete java részét külföldön töltötte és ő is többretegű identitással rendelkezett. Szintén az Osztrák-Magyar Monarchiában, Budapesten születik – igaz egy bő generációval később – 1905-ben, jómódú, középosztálybeli, mérsékelt vallásos zsidó családban⁵⁶⁵. Életének első tíz évét Budapesten tölti, a VI. kerületi Szív utca lakójaként. Koestler is bonyolult, egyszerre magyar, zsidó és német identitással rendelkezik, amelyhez később az angol társul.⁵⁶⁶ Míg anyjával a családban németül, apjával és nagyapjával magyarul beszél, angolra és franciára nevelőnők tanítják. A család 1916-ban felszámolja budapesti otthonát, és Bécsbe költözik, így a gyermek Koestler osztrák iskolában folytatja tanulmányait. Az első világháború idején ennek ellenére rendszeresen visszajár Pestre, sőt a 1920-as években a Koestler-szülők vissza is költöznek a magyar fővárosba.

Míg anyja, a prágai zsidó családból származó, rendesen csak németül tudó, migrénes és neurotikus Zeiteles Adél Holitscherhez hasonlóan gyűlöli és megveti a magyarokat,

⁵⁶⁵ Koestler zsidó családban született, de önéletírása alapján vallási nevelést nem kapott. A *Nyílveessző a végtelenbe* című önéletrajzi regényéből olybá tűnik, mintha apja már teljes egészében felhagyott volna a vallásos életformával. Michael Scammell monográfiája szerint ugyanakkor a szülők a mózesi hit szerint házasodtak össze, sőt rendszeresen jártak zsinagógába, Koestlernek pedig iskolásként hébert és az ószövetséget is tanulnia kellett. Michael Scammell: i.m. 11. Tény mindenesetre, hogy a zsidóság, a zsidó identitás, a zsidó vallás szerepe és jövője, a cionizmus intenzíven foglalkoztatta, legalább olyan szenvedéllyel, mint a kommunizmus. Koestler zsidósághoz, cionizmushoz fűződő kapcsolata, a zsidóságról, a zsidó asszimilációról kifejtett sarkos, ugyanakkor rendkívül izgalmas nézetei külön tanulmányt érdemelnek. Bécsi egyetemi éve alatt a Vlagyimir Zsobotinszkij-féle radikális cionizmus hívévé szegődik. Többször jár Palesztinában, számos zsidó, palesztinai témájú kötet, tanulmány, esszé szerzője lesz. Kapcsolatát a cionizmussal az 1949-ben megjelentetett *Ígéret és beteljesedés* című kötetében foglalja össze, illetve zárja le. (Arthur Koestler: *Ígéret és beteljesedés - A zsidó állam születésének története*. Noran Libro Kft, Budapest, 2011.)

⁵⁶⁶ Michael Scammell így jellemzi Koestlert a magyar íróról szóló monográfiájában: „Temperamentumában magyar, munkabírásában német, intellektuális ambícióiban zsidó, aki soha nem érezte magát jól a bőrében, és arra ítéltetett, hogy hol arrogánsan, hol alázatosan viselkedjen.[...]” Michael Scammell: i.m. xvii

Magyarországot száműzetésként éli meg⁵⁶⁷, addig Koestler magyarságát természetes kapocsnak tekinti, amit soha nem tagad meg, vagy illet kéttel, így az Holitscherrel ellentétben soha nem vált ki (ön)gyűlöletet, vagy neurózist. Ráadásul Koestler kimondottan érzelmes alkat volt, ennek megfelelően melegséggel átszőtt viszony fűzte a magyar nyelvhez, Budapesthez, de a magyar konyhához is. Ez utóbbira mind a *Nyílvessző a végtelenbe*, mind pedig a *Láthatatlan írás* című önéletrajzában is számos példát, utalást találunk, de erről tanúskodik Mikes György Koestlerről szóló írása is.⁵⁶⁸

Koestler életében kétszer váltott nyelvet. Első irodalmi kísérletét még magyar nyelven fogalmazza meg, 1940-ig minden művét, így a legismertebbet, a *Sötétség délben* című regényét is - a német nyelvű kéziratot 2015-ig elveszettnek hitték, így németre a szerencsére már meglévő angol szövegből kellett visszafordítani - német nyelven veti papírra. Ezt követően sikerrel tér át az angol nyelvre: minden további művét angolul írja. A *Nyílvessző a végtelenbe* és *A láthatatlan írás* című önéletrajzi kötetekben külön kitér a nyelvváltással kapcsolatos nehézségekre is.⁵⁶⁹

Ezer szállal kötődött Magyarországhoz, a magyar kultúrához. Holitscherrel ellentétben kiterjedt magyar értelmiségi kapcsolatokkal rendelkezett, a két világháború között is többször visszalátogatott Budapestre, ahol élénk társasági életet folytatott. Ekkor legjobb barátja Németh Andor magyar író volt. A szovjet utazást követő, 1933-as budapesti látogatásának *A láthatatlan írásban* kitüntetett figyelmet szentel: nemcsak a budapesti írók sajátos miliójét idézi fel érzékletesen, de nagyszerű portrét rajzol például Németh Andorról vagy Karinthy Frigyesről, akinek kávéházi asztalánál több estét is eltölt, József Attila személyiségét és költészetét pedig nyolc kimondottan rajongó oldalon keresztül méltatja. Koestlernek egyébként Angliai

⁵⁶⁷ „Soha meg nem változtatta azt a véleményét, hogy a magyarok barbárok, s noha közel fél évszázadig élt Budapesten, nem volt hajlandó megtanulni magyarul. [...] A magyarok iránti megvetése miatt anyám úgy élt, mint valami száműzött, barátok, társaság nélkül, aminek következtében én játszópajtások nélkül nőttem fel. Egyedüli gyerek voltam, és magányos, koraérett, neurotikus. Tanárait és iskolatársaim csodáltak az eszemért és megvetettek a jellememért.” Arthur Koestler: *Nyílvessző a végtelenbe* (a továbbiakban: *Nyílvessző a végtelenbe*). Ford. Boris János Osiris Könyvkiadó, Budapest, 1996. 28. „Míg iskolába nem kerültem, nem volt játszótársam. Anyám megingathatatlan meggyőződése következtében, miszerint őt száműzték a csillogó Bécsből a barbár Budapestre, nem tartottunk baráti kapcsolatot más családokkal.” *Nyílvessző a végtelenbe*. 47.

⁵⁶⁸ Mikes György: Koestler. In: *Koestler Emlékkönyv*. i.m. 96-102.

⁵⁶⁹ „[...] egy másik nehézség, ami végig kísérte egész életemet: a nyelvek harca a fejemben. Tizennégy éves koromig németül beszéltem otthon és magyarul az iskolában. Az iskola és az etnikai környezet volt az erősebbik hatás: magyarul gondolkodtam, és első irodalmi próbálkozásaim is magyarul íródtak.” *Nyílvessző a végtelenbe*. 126-127. *A láthatatlan írásból* tudjuk, hogy a nyelvváltás az angol esetében sem ment minden zökkenő nélkül: Koestler még sokáig németül, franciául és magyarul álmodott. *A láthatatlan írás*. Ford. Makovecz Benjamin, Osiris, Budapest, 1997. 495.

tartózkodása során is mindvégig voltak magyar kapcsolatai, magyar emigráns barátai, többek között Polányi Mihály, Neumann János, Mikes György, Havas Endre, Ignotus Pál,⁵⁷⁰ miként az is jellemző, hogy belépett az emigráns Pen Klub magyar részlegébe is.⁵⁷¹ Magyarország sorsa iránti érdeklődését soha nem veszítette el, a magyarországi eseményeket 1945 után is élénk figyelemmel kísérte. Az 1956-os forradalom leverése ellen tiltakozó nyugati értelmiségiek élére állt, és mindent elkövetett a bebörtönzött magyar írók kiszabadításáért.⁵⁷² Szenvedélyesen foglalkoztatta a magyarság eredete, aminek a *Tizenharmadik törzs* címmel külön kötetet szentelt. A fentiek alapján Koestlert, még ha Holitscherhez hasonlóan műveit ő is idegen nyelven írta, joggal tekinthetjük magyar szerzőnek (is).⁵⁷³

3.3. Utazás a Szovjetunióba - Vörös nappalok és fehér éjszakák (Von weissen Nächten und roten Tagen (12 Reportagen aus den Sowjet Peripherien))

Koestler 1931 és 1933 között kétszer is járt a Szovjetunióban, amelyet a *Vörös nappalok és fehér éjszakák*⁵⁷⁴ című kötetében örökített meg *12 riport a Szovjet határvidékről* alcímmel. A mű egyértelműen politikailag motivált, a Szovjetuniót dicsőítő propagandakiadványnak tekinthető. A könyv születésének körülményeiről, az utazás előzményeiről, céljáról, a megbízókról - különösen a második utazást illetően - a kötetből szinte semmit nem tudunk meg. A szerző rövid előszavából mindösszesen annyi derül ki, hogy a könyv első része az 1931 nyarán megvalósult északi sarki Zeppelin-expedícióról szól. Ezen Koestler a berlini, polgári demokratikus *Vossische Zeitung* tudományos rovatvezetőjeként vett részt, azzal a céllal, hogy az útról tudósításokat küldjön a liberális német Ullstein Kiadó által megjelentetett lapoknak. Ekkor még nem volt párttag, de már csatlakozott a párt alig titkolt fedőszervezetéhez, a „Szovjetunió Baráti Társaságához”. A szerző az előszóban hangsúlyozza, hogy az expedíció során szerzett tapasztalatok is hozzájárultak ahhoz, hogy nem sokkal később úgy döntött, polgári újságírói életpályáját feladja és belép a német proletár forradalmárirók szövetségébe.

⁵⁷⁰ Körmendy Zsuzsanna: i.m. 216.

⁵⁷¹ Márton László: Koestler, a lázadó. i.m. 53.

⁵⁷² Koestler többek között a bebörtönzött Déry Tibor kiszabadításáért is közbenjárt. Lásd Faludy György *A pokol tornácán* című visszaemlékezését. Budapest, Alexandra, 2006. dia.pool.pim.hu/xhtml/faludy_gyorgy/Faludy_Gyorgy-A_pokol_tornacan.xhtml. 61-62. Letöltés: 2019. január 18.

⁵⁷³ A rendszerváltás idején ugyanakkor rosszízű vita bontakozott ki arról, hogy Koestler magyarnak tekinthető-e egyáltalán. Márton László: Koestler, a lázadó. i.m. 53.

⁵⁷⁴ Arthur Koestler: *Von weissen Nächten und roten Tagen (12 Reportagen aus den Sowjet Peripherien)* (a továbbiakban: *Von weissen Nächten*). Staatsverlag d. nat. Minderheiten der USSR, Charkow, 1933. A kötet csak németül jelent meg. A dolgozatban a címet magyarul *A láthatatlan írás* magyar nyelven kiadott verziójában szereplő címet alapul véve *Vörös nappalok és fehér éjszakák*-ként használjuk. Ez kétségtelenül jobban kifejezi a kötet tartalmát. A magyarul közölt idézetek a dolgozat szerzőjének fordításai.

Innen tudjuk meg azt is, hogy 1932-ben újra útra kelt a Szovjetunióba, amelyről az útirajz második része számol be.⁵⁷⁵

Az utazások valóságos kontextusáról Koestler önéletrajzi írásaiból tájékozódhatunk. Míg a *Vörös nappalok és fehér éjszakákat* németül, a szerző életének első huszonhat évét feldolgozó *Nyílveessző a végtelenbe* (*Arrow in the Blue*. 1952) és *A láthatatlan írás* (*The Invisible Writing*. 1954) című köteteit már angol nyelven 1952-ben, illetve 1954-ben tette közzé. Koestler ekkorra már a *Sötétség délben* és a *Jógi és a komisszár* című kötetek szerzőjeként ismert és sikeres írónak számított. Irodalmi igényességgel, élvezetes és lendületes stílusban megírt remek memoárjai nemcsak a szerző életének szédületes fordulatairól, személyiségfejlődéséről, sikereiről, tévedéseiről és csúfos bukásairól, kudarcairól számolnak be nem kis öniróniával és kíméletlen őszinteséggel, de korrajzként is kiválóak. Mivel a szerző önéletírásaiban egyfajta „javított kiadásként” még egyszer megírja a két utazást, kézenfekvőnek tűnik, hogy a három művet egyszerre, párhuzamosan vizsgáljuk. Különösen *A Láthatatlan írás* című visszaemlékezésben bukkanhatunk számos olyan adalékra, amely nem szerepel az útirajzban, így az önéletírás kiegészíti, a kommentárok, magyarázatok révén pedig egyben újra is értelmezi az akkori utazást, illetőleg ugyanazokat az eseményeket új kontextusban tárja az olvasó elé.

Míg az útirajzot Koestler lelkes kommunistaként - a két utazás között, 1931 december 31-én kérelmezte felvételét a német kommunista pártba -, a *Nyílveessző a végtelenbe* és *A láthatatlan írás* című memoárokat viszont bő húsz évvel később, a kommunizmusból és a Szovjetunióból már nemcsak mélyen kiábrándult íróként, de szenvedélyes antikommunistaként veti papírra. A két memoárt már annak a tudásnak birtokában írja meg, hogy milyen tragikus sors jutott osztályrészül azoknak az ismerőseinek, barátainak és pályatársainak, akik szovjetunióbeli látogatása idején közelebbi, illetve távolabbi környezetéhez tartoztak. Akkor teszi közzé őket, amikor már maga mögött tudhatja nemcsak a szovjet koncepciós pereket, a spanyol polgárháborút, de a második világháborút, Kelet-Közép-Európa szovjetizálását, sőt a hidegháború tapasztalatait is. Ez tehát az a történelmi távlat, amelyen keresztül a szerző útirajzára, az utazás élményanyagára és akkori önmagára visszapillant. Egy illúziót veszített, illetve azzal leszámolt ember nézőpontja ez: „1931-ben a fasiszmus fenyegetésében éltünk, de lelkesítő alternatívát láttunk Oroszországban. 1951-ben az orosz fenyegetés az, amiben élünk, és nincs előttünk lelkesítő alternatíva; a múlt kopottas értékeihez kell visszahátrálnunk. A

⁵⁷⁵ Von weissen Nächten. 3.

harmincas években még tetszetős remény lebegett előttünk, az ötvenes években már csak tétova rezignáció. Nem csupán én – az egész század középkorúvá öregedett.”⁵⁷⁶ Koestler tisztában van a visszapillantás, az érzelmek felidézésének buktatóival, különösképp akkori, Szovjetunió iránti rajongását illetően: „Ma már nem könnyű újratерemteni a hangulatot. Örökösen közbeszól az ironia; mindig ott a későbbi tapasztalatok keserősége.”⁵⁷⁷

*A láthatatlan írás*⁵⁷⁸ folyamatosan idéz az útirajzból, a citátumokat pedig magyarázatokkal látja el. Ez a szerző akkori (1932-33-as) énjével való szembesítést szolgálja, annak feltérképezését, hogy mit miért gondolt akkoriban a világról és a Szovjetunióról, mit akart feltétlenül látni az út során, és mit nem akart észrevenni, tudomásul venni. A második szovjet út az önéletírásban a kommunizmusból való kiábrándulás lassú lelki folyamatának egyik meghatározó állomásaként értelmeződik. Az utazás élményanyaga Koestler legismertebb írásának, a kommunizmussal való szakítás emblematis mővének tekintett *Sötétség délben* című regényének megszületéséhez is meghatározó inspirációval szolgált.

A tizenkét riportból álló útirajz első fejezete az 1931 júliusában a Graf Zeppelin nevű léghajóval megtett, öt napon és négy éjszakán át tartó északi sarkkőri tudományos expedíciót foglalja össze. Az ekkor tudományos újságíróként tevékenykedő Koestler egyedülként képviselhette a sajtót, ami újságírói pályafutásában komoly elismerést jelentett. A szerző az előzmények kapcsán kiemeli a nagyvonalú szovjet szerepvállalást, amely nélkül a vállalkozás nem jöhetett volna létre. A nagy médiafigyelmet kiváltó expedíció célja tudományos, meteorológiai, földtani kutatások elvégzése volt. Koestler számára ugyanakkor az utazás minden mozzanata alkalmat teremtett a kapitalizmus, a polgári társadalom bírálata. Részletesen taglalja, hogy a látszatra romantikus vállalkozás mögött voltaképp prózaian nyers, sokszor kicsinyes üzleti érdekek húzódtak meg. A szűklátókörű, illúzióromboló megfontolások nemcsak az expedíció mögött álló biztosítótársaság által megkötött szerződéseket, hanem a tudósítói monopóliumot megszerző Ullstein konszern hozzáállását, ahogy a patriotizmustól felbuzdult német cégek expedíciót támogató gesztusait egyaránt áthatották. „A szimbolikus 82. szélességi fokot akkor fogjuk átlépni, és akkor fogjuk elérni a Holdat – állapítja meg Koestler - ha már nem üzletemberek és egyes tehetős kalapgyárosok határozzák meg a tempót és a követendő utat,

⁵⁷⁶ Nyílvessző a végtelenbe. 297.

⁵⁷⁷ A láthatatlan írás. 279.

⁵⁷⁸ Az 1932-től 1940-ig tartó időszakot feldolgozó *A láthatatlan írás* négy részből és egy epilógusból áll. A kötet mintegy negyedét kitevő szovjet utazással az *Eufória*, valamint az *Utópia* című részek foglalkoznak.

hanem azon tömegek előrenyomulásának ritmusa, amelyek saját ügyeik irányítását, vezetését saját maguk veszik kézbe.”⁵⁷⁹

Mindezt markánsan ellenpontozza azonban Koestler értelmezésében a munkásállam, a Szovjetunió. Az „áramütésként” megélt határátlépésről, a vörös világrészbe, az „Ígéret földjére” való belépésről a szerző patetikus stílusban számol be. Lelkesen állapítja meg, hogy a szovjet földön egy minden ízében másik világ tárul fel, ahol olyan alapfogalmak, mint a táj - benne az emberek, erdők, mezők – teljesen mást jelentek, mint Nyugaton. Ezekre az euforikus sorokra visszautalva jegyzi meg a *Nyílvessző a végtelenben*, miként válik az osztályszempontot mindenek felett érvényesítő, dialektikus látásmód feltételes reflexszé. A táj észlelése a szerző számára is csak „dialektikus szűrőn” keresztül lehetséges: a léghajóból nézve az emberek a földön például nemcsak egyszerűen integető alakok, hanem barátok vagy ellenségek, miként az erdő egyből a fakitermelésre enged asszociálni.⁵⁸⁰

A Leningrádban való rövid leszálláskor az expedíció résztvevőit ujjongó orosz tömeg, a Putyilov-gyár szirénái, a Néván sívító gőzösök örömkoncertje fogadja. A meleg és lelkes fogadtatás és a fehér éjszakák kapcsán a szerző a *Nyílvessző a végtelenbe* című írásában egyfajta révbe érésről - „Ismét befogadtak egy baráti, testvéri közösségbe” -, ahogy a „tökéletes kielégültség” megtapasztalásáról, egy olyan pillanatról ír, „[...] amikor az intellektuális meggyőződés összhangban van az érzelemmel, az ész jóváhagyja a mámort [...]” „Úgy éreztem, életem legcsodálatosabb élményében volt részem [...] – összegzi patetikus sorokkal a megérkezés pillanatát.”⁵⁸¹

A szerző egyébként gyakorlatilag semmit sem lát az orosz városból, ahol a Graf Zeppelin utasai mindössze egyetlen éjszakát töltenek. Az expedíció három tagja (Koestler nincs közöttük) kimerészkedik éjjel a városba, egy elegáns szállodába, ahol azonban kérdezősködők - a szovjet kísérő elmondása szerint kémek - zaklatják őket. Hogy milyen kémekről van szó, kiknek kémkednek, nem derül ki az útirajzból, a szerző maga az egészhez semmilyen kommentárt, magyarázatot nem fűz.⁵⁸²

⁵⁷⁹ Von weissen Nächten. 17.

⁵⁸⁰ Nyílvessző a végtelenbe. 330-331.

⁵⁸¹ Nyílvessző a végtelenbe. 333-334.

⁵⁸² Von weissen Nächten. 31-32.

A Karéliai Autonóm Köztársaság felett átrepülve Koestler a *Vörös nappalok és fehér éjszakák*ban felidézi, hogyan váltak ennek a vidéknek lakói, a karéliai vadászok, halászok, favágók, parasztok, partizánna, hogyan úzték ki az intervenciós csapatokat és hogyan hozták létre 1920-ban a Karéliai Községet, amely 1923-ban a Szovjetunió autonóm köztársaságává vált.⁵⁸³ Nem mulasztja el megjegyezni, hogy Karéliában a termelés évente 40-60%-al bővül, ahogy a lakosság száma is diadalmasan nő a forradalom óta.⁵⁸⁴ A karéliai fővárosra, Petrozavodskra lepillantva utazótársának patetikus és tudálékos magyarázatot ad arról, hogy a szovjet városok miért tekinthetők a szabadság, a társadalmi egyenlőség és a demokrácia letéteményeseinek, míg a német városok a kizsákmányolás, az elnyomás és az önzés lakóhelyei.⁵⁸⁵ A szerző ugyanakkor a *Nyílvessző a végtelenbe* című önéletírásában megjegyzi, hogy miközben útirajzában a karéliai fakitermelést dicsérte, fogalma sem volt róla, hogy a sarkvidék már akkor a kényszermunkatáborok, a „majdani rabszolgakontinens bölcsője” volt.⁵⁸⁶ A sarkkör Szovjetunióhoz tartozó részének elérését követően Koestler megállapítja, hogy a Szovjetunió az egyedüli szocialista ország az ismeretlen világ felfedezésében - meghódításában mindenki előtt az élen jár.⁵⁸⁷

A kötet első részét Koestler a német kispolgár kifigurázásával zárja. A sikeres expedíció valóságos „Zeppelomanie”-t eredményez: nemcsak a berliniek fogadják a német főváros repülőterén a léghajót és utasait hatalmas ünnepléssel, hanem a többi német város lakói is, amelyek felett átröpül a léghajó. Koestler, miközben a leningrádi ünneplést lenyűgözőnek és őszintének tartja, addig gúnyosan jegyzi meg, hogy a németek ujjongása a nép félrevezetésének, az ostoba nacionalizmusnak és a tömegpszichózisnak köszönhető.⁵⁸⁸

A *Vörös nappalok és fehér éjszakák* második, *Dzsingisz kán öröksége* címet viselő része, tizenegy fejezetből, riportból áll, amely Koestler 1932-ben a Szovjetunióban tett több hónapos közép-ázsiai utazása nyomán született. Az utazás körülményeiről itt még kevesebbet tudunk meg a szövegből, mint a Zeppelines expedícióról.

⁵⁸³ Von weissen Nächten. 35.

⁵⁸⁴ Von weissen Nächten. 37.

⁵⁸⁵ Von weissen Nächten. 35-36.

⁵⁸⁶ Nyílvessző a végtelenbe. 332-333.

⁵⁸⁷ Von weissen Nächten. 67.

⁵⁸⁸ Von weissen Nächten. 72.

Az első két riportban a szerző két Volga-menti várost, Jaroszlávot és Nyizsnyij Novgorodot mutatja be az ötéves terv (túl)teljesítésének tükrében. A Jaroszlávról szóló fejezet a világ kaucsuktermelésének bemutatásával kezdődik, majd Koestler lelkesen megdicséri az orosz innovációt, technikai leleményességet, amelynek eredményeként a Szovjetunió egyszer és mindenkorra megoldotta a szintetikus kaucsuk előállításának problémáját: Jaroszláv a világ első szintetikus gumigyárával büszkélkedhet. Ennek apropóján a szerző lelkes sorokban mutatja be a gumi készítésének eljárását.⁵⁸⁹ Nyizsnyij Novgorod, melynek történelmi belvárosa Koestler szerint poros, kihalt, unalmas és provinciális, a dinamikusan fejlődő külvárosának, az újonnan felhúzott közösségi épületeknek, a hatalmas üveg- és üzemcsarnokoknak köszönhetően igazi „Volga menti Detroitnak” tűnik.⁵⁹⁰ Koestler itt is, miként szinte mindegyik riportban hangsúlyozza, hogy a Szovjetunió nem ismer lehetetlent, minden problémát egy csapásra képes megoldani: „Anyaghiány? Gyorsan bővíti a gyárat, vagy újat épít. Képzett munkaerőhiány? Rövid időn belül négy-öt millió képzetlen embert iskoláz be és képez ki kvalifikált munkássá, azaz minden negyedik embert. Az ipari betegség elleni bolsevik terápia úgy különbözik a kapitalista válságkezeléstől, mint a klinikai orvos receptje egy patagóniai kuruzsló csodakezeléseitől.”⁵⁹¹

A következő három riport Örményországról, az örmény kérdésről szól. Az örmények ellen elkövetett török mészárlást Koestler az emberi történelem egyik legnagyobb szervezett büntetének nevezi, amelynek során a keresztény nagyhatalmak, Oroszországgal az élen, cinikus módon elárulták az örményeket. Ám a szovjetrendszer az útirajz szerint az örmény kérdést is képes volt egyszer és mindenkorra sikeresen megoldani. Ennek eredményeképpen az ország fővárosával, Jerevával együtt igazi virágzásnak indult. Míg Jereván régi városrészei a koszos, poros Keletet, addig az új városrészek, gyárak a jövőt jelképezik. Koestler ebben az esetben is fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy a jereváni gyárak kevesebb, mint négy év alatt teljesítették az ötéves tervet.⁵⁹²

Nagyjából ugyanezt írja le a szerző Bakuról, az azeri fővárosról szóló fejezetben. Miközben a régi török város az unalmat, a mozdulatlanságot jelképezi, az új szovjet város diadalmasan fejlődik. A kitartással párosuló szovjet technikai találékonyság Bakuban sem ismer lehetetlent:

⁵⁸⁹ Von weissen Nächten. 79.

⁵⁹⁰ Von weissen Nächten. 82.

⁵⁹¹ Von weissen Nächten. 82.

⁵⁹² Von weissen Nächten. 87-91.

az új fúrástechnikával még az amerikaiakat is megelőzték a szovjetek. Az amerikaiak ez annyira lenyűgözte, hogy a feltaláló szovjet mérnököt meghívták az USA-ba, aki ott nem sokkal később gyanús körülmények között súlyos balesetet szenvedett. Koestler úgy tudja, hogy a szovjetrendszer Bakuban is minden nehézséget leküzdött. A szovjetek igazi civilizátorként szüntették meg a maláriát, a nők fekete fátyolviselését, a társadalmi előjogokat, az analfabetizmust, miközben klubokat, iskolákat hoztak létre és bevezették a latin ábécét. Koestler kiemeli, hogy az 1920-ban létrejött azerbajdzsáni szovjet köztársaság is világtörténelmi szenzációval büszkélkedhet: az ötéves tervet az olajiparban két és fél év alatt teljesítette.⁵⁹³ A szerző beszámolója szerint a bakui munkások nagy tekintélynek örvendenek a szovjet munkásság körében, amit mi sem bizonyít jobban, mint az a tény, hogy ha valaki korábban Bakuban dolgozott, úgy hangzik, mintha Cambridge-ben tanult volna. A bakui munkások nagy hőstetteket hajtottak végre a forradalom és az intervenció, a polgárháború idején.⁵⁹⁴

A türkménisztáni sivatagi oázisváros, Merv melletti gyapotföldeken rendkívül primitív körülmények között dolgozó, gyermekeiket hátukon cipelő asszonyokról szóló beszámoló mindkét írásban szerepel. *A láthatatlan írás* több oldalt is átvesz a *Vörös nappalok és fehér éjszakák* 7. riportjából, minden különösebb kommentár nélkül. Itt Koestler minden jel szerint utólag sem kérdőjelezi meg a szovjetrendszer bevezetésének bizonyos pozitívumait, mint például az analfabetizmus ellen folytatott küzdelmet, vagy később a nők elnyomásának megszüntetését.⁵⁹⁵ Ugyanebben a riportban Koestler arról is beszámol, hogy egy „rögtönzött” íróbrigád⁵⁹⁶ tagjaként meglátogatott egy türkménisztáni afgán karavánszerájt. Döbbenet állapítja meg, hogy a nomád afgánok rettenetesen elmaradott szokások, borzasztó higiéniai viszonyok között élnek, nagy szegénységben, számos betegségtől sújtva. Számukra is a civilizáció alapvető vívmányait (iskola, tisztálkodás...) a szovjetek vezették be.⁵⁹⁷ A szerző külön fejezetet szentel a közép-ázsiai vándorló bárdoknak, a baksiknak, akik nagy tekintélynek örvendenek, és akiknek mágikus hatalmat tulajdonítanak. Koestler meglepetten állapítja meg, hogy a „sötét” archaikus múlt, a régi szokásrendszer és a szovjet jövő, a legmodernebb életforma (kolhoz) a maga ellentmondásosságában akár ugyanabban a személyben is testet

⁵⁹³ Von weissen Nächten. 98.

⁵⁹⁴ Von weissen Nächten. 97.

⁵⁹⁵ A láthatatlan írás. 135-138.

⁵⁹⁶ Ashabadban Koestler az amerikai Langston Hughes mellett több íróval is megismerkedett: Kikilovval, a Türkmén Írószövetség elnökével; egy ukrán íróval, Kolja Sagurinnal és egy ujjur katonatisztel, Anvar Umorzakovval. Elhatározzák, hogy együtt utaznak el Üzbegisztánba. Von weissen Nächten. 126-127.

⁵⁹⁷ Von weissen Nächten. 114., 117.

ölthet. Amikor pedig kiderül, hogy az egyik baksi valójában nem is baksi, hanem tanár, végképp zavarba esik a helyzet bizarrságától.⁵⁹⁸ Ennek kapcsán tesz egy érdekes, a szöveg egészéből kilógó utalást arra, hogy hasonló zavarodottságot élt át egy moszkvai bolsevik munkás lakásában, ahol a legkispolgáribb életforma giccses kellékeire bukkant (horgolt terítőcskék, plüsstakarók, gipszmajmocskák...)⁵⁹⁹ Koestler is felfigyelt tehát arra a kispolgári attitűdre, amit később Illyés Gyula, André Gide és Sinkó Ervin is elképedéssel tapasztalt és erőteljesen kárhoztatott szovjet útja során.

A Kelet varázsát őrző Buhara nagy hatást gyakorolt Koestlerre, nyilván ezzel magyarázható, hogy a városban tett látogatásnak szenteli a szerző az utolsó két riportot, amelyikből az első Buhara múltját, míg a második jelenét, illetve jövőjét igyekszik érzékeltetni. A 11. riportban többek között az egykori helyi forradalmár, Hadszi Mir Baba, a buharai Forradalmi Múzeum teremőre mesél több estén át Buhara, illetve a buharai nép heroikus szabadságharcának történetéről „a mesés kelet kulisszáiba csomagolva”. Koestler élvezettel hallgatja az Ezeregyéjszaka meséi stílusát, hangulatát idéző elbeszélést az egykori forradalmár életéről, a buharai uralkodók kegyetlenkedéseiről, népszípolozásáról, a nép hősiek felkeléséről, lázadásról, a város felszabadításáról. Ebből a részből is oldalak kerülnek majd át *A láthatatlan írásba*.⁶⁰⁰ Ebben a fejezetben kap helyet annak a férfinak a története is, akitől a hatalmas és befolyásos bég elveszi a feleségét. A szerencsétlenül járt ember megpróbálja visszaszerezni nejét, ám nem jár sikerrel, sőt börtönbe vetik és megkínózzák. Koestler hasonló történeteken keresztül érzékelteti a régi buharai világ kegyetlenségét, brutalitását, amelynek a szovjet rendszer vetett véget. Hasonló tanulsággal szolgál annak az egykori háremhölgynek a sorsa is, akivel Koestler Buharában személyesen is találkozott. A forradalomnak köszönhetően az emír egykori ágyasa, akit az uralkodó háremében megalázott háziállatként, rabszolgaként, szexuális tárgyként kezeltek, egyszerre szabad emberré válhatott: megtanult írni és olvasni, tanítónő lett, majd feleségül ment egy fiatal parasztemberhez, akitől aztán, mert házassága nem bizonyult boldognak, egyszerűen, minden teketória nélkül elvált. Ugyanez a történet lerövidítve szerepel *A láthatatlan írásban* is, minden kommentár nélkül.⁶⁰¹ A nők forradalom előtti siralmas helyzetének ecsetelését a szerző tovább fokozza egy kitalált nő sorsának bemutatásán keresztül. A hallottakból és a látottakból Koestler azt a következtetést vonja le, hogy a nők félig állati

⁵⁹⁸ Von weissen Nächten. 136-137.

⁵⁹⁹ Von weissen Nächten. 137.

⁶⁰⁰ Von weissen Nächten. 146.

⁶⁰¹ A láthatatlan írás. 156-157., illetve 167.

sorba taszítva, megalázva, megnyomorítva, járványoktól sújtva élték le életüket. Az utolsó 11. *Szézám nyílj ki!* című riportban Koestler lelkesen taglalja a Buharára váró fényes jövőt: az emír palotájából diákszálló lett, a gyapotszedést a szovjet találmánynak köszönhetően gépesítették, a háremet pedig az emír elűzését követően bolondokházává alakították. A nők java része letette a fátylat, dolgoznak és sokan közülük egyetemre járnak. Végül a szerző megállapítja, hogy a város hamarosan Közép-Ázsia Göttingenjévé válik.⁶⁰²

A *Vörös nappalok és fehér éjszakákban* Koestler annak a Szovjetunióknak az arcélét rajzolja meg, amelyben az utazás előtt maga is hitt: a diadalmas jövő, az európai humanizmus és civilizáció, a modernizmus, az innováció, az ember felszabadítása, a megújulás országáé. Az útirajz könnyed zurnaliszta stílusban, stilisztikailag sem túl igényesen megírt szöveg. Patetikus, szentimentális és ironikus sorok váltakoznak, attól függően, hogy épp a Szovjetunióról vagy a nyugati kapitalista világról esik szó. A mű diadalmas győzelmi jelentés a szovjetek kitartásáról, tehetségéről, a Nyugattal szembeni erkölcsi és technikai fölényéről, a dicsőséges ötéves tervről. Minden, ami a Szovjetunióban épül, pompásnak és ragyogónak bizonyul, miközben minden, ami a múlthoz kapcsolódik, régi, poros, unalmas, divatjamúlt, kegyetlen és primitív. Nemcsak a feltűnő politikai motiváltság, a propagandisztikus célzatosság, az álbeszámoló jelleg teszi a mai olvasó számára is fárasztó olvasmánnyá a szöveget, hanem az is, hogy híján van mind a valóságos történelmi, mind a szerzői, azaz a személyes vonatkozásoknak. Még a kimondottan romantikus, a közép-ázsiai országok bemutatásához kapcsolódó leírások, történetek élvezhetőségén is sokat rontanak a többnyire sematikus megrajzolt figurák, a leplezetlenül didaktikus írói szándék. Az útirajz ráadásul után szerkesztett, ami kétséget kizáróan a cenzorok munkájára, valamint arra vezethető vissza, hogy a két utazás egy kötetbe szerkesztésének indokoltsága eleve megkérdőjelezhető.

3.4. Ami kimaradt az útirajzból

A *Vörös nappalok és fehér éjszakák*ból nemcsak a valóságos Szovjetunió hiányzik, hanem mindaz - többek között érzékletes táj- és városleírások, éles szemű megfigyelések, gondolattársítások, frappáns párbeszéd, jól kidolgozott karakterek -, ami az útirajzot

⁶⁰² Von weissen Nächten. 178.

izgalmas, ugyanakkor hiteles olvasmánnyá tehetné. Emlékirataiban Koestler ebből a szempontból is kísérletet tesz a látottak újrafogalmazására, kiigazítására, illetve kiegészítésére: olyan, az útleírásban nem szereplő részleteket (pl. harkovi és moszkvai élmények, az éhínség, nyomor, szabadsághiány, karakteresen megrajzolt emberek) idéz fel és fűz hozzájuk megjegyzéseket, magyarázatokat, amelyek igyekeznek visszaadni az utazás személyes és valóságos jellegét. Ugyanakkor a memoár egyfajta önszembesítés is: magyarázatot kíván adni arra, hogy milyen megfontolások, érzelmi beállítódás, tudati mechanizmusok vezettek ahhoz, hogy a szerző a Szovjetuniót, a szovjet rendszert olyannak és úgy lássa, ahogy azt az útibeszámolóban megrajzolta.

Jóllehet Koestler útleírását később határozottan megtagadta, abból a későbbi memoárokból, különösen a második kötetben több esetben változtatás nélkül átvett szövegrészeket olvashatunk. Az átemelések a szerző akkori észjárásának szemléltetését szolgálják, vagy olyan tartalmakról van szó bennük (például romantikus leírások a közép-ázsiai országokról, illetve színes, a kommunista hit őszinteségét demonstráló, kalandos élettörténetek), amelyeket Koestler utólag is helytállónak, vállalhatónak ítélt.

A *Nyílvessző a végtelenben* a szerző külön fejezetet szentel a zeppelines utazásnak.⁶⁰³ A sarkközi expedíció, szenzációktól mentes eseménytelenségéről, ebből fakadóan a kétóránkénti tudósítási kötelezettség teljesítésének nehézségeiről, ahogy az összezárt emberek közötti nem éppen barátságos viszonyokról, tapintható feszültségről is csak itt olvashatunk. A titokzatos sarkvidéki táj, az égbolt lenyűgöző látványának, az éjfél nap különös szépségének is jellemzően nem az útirajzban, hanem az emlékiratban szentel a szerző kitüntetett figyelmet.

Már a sarkközi utazáson is olyan elbizonytalanító élmények érték a szerzőt, amelyek jelentőségét akkor nem ismerte fel. Memoárjában ír arról, hogy az emlékezet, mint „késleltetett gyújtószerkezet” a korábban észre sem vett eseményeket elraktározza, majd a megváltozott érzelmi viszonyok közepette a tudat mélyéről egyszer csak előhívja őket.⁶⁰⁴ A szerző a *Nyílvesszőben* két olyan apró, ártatlan esetről számol be, amelyek plasztikusan árulkodnak a szovjet (vélemény-) szabadság korlátairól és az általános félelemről. Az elsőben az expedíció

⁶⁰³ A *Nyílvessző a végtelenbe* öt részből áll. Az utolsó, *Az út Marxhoz* című, kilenc fejezetből álló rész az 1930-31-es évek történéseit, azaz Koestler életének azt a két évét foglalja össze, amelyek közvetlenül a kommunizmushoz való megtéréshez, a kommunista pártba való belépéshez vezettek. Az expedícióról a 7-8. fejezetben olvashatunk.

⁶⁰⁴ *Nyílvessző a végtelenbe*. 329.

egyik tagja, az orosz rádiós szabályosan kétségbe esik amiatt, hogy a Koestlerrel folytatott beszélgetés során említést tett arról, hogy Észtországot az oroszok „krumpliköztársaságnak” szokták nevezni. Attól ijedt meg ugyanis, hogy az Ullstein újságírója a tudósításába ezt a mozzanatot is belefoglalja majd. Koestler értetlenkedését látva zavartan magyarázza el: „[...] minden megjegyzést, ami megzavarhatja a Szovjetunió és szomszédai közti baráti kapcsolatokat, provokációnak tekintenek.”⁶⁰⁵ Hasonló problémát eredményezett Koestler első tudósítása is, amely miatt pedig az egyik orosz kutatóprofesszor sértődött meg halálosan, mert az írásban egy apró, viccesnek szánt, ám teljesen ártalmatlan megjegyzés tárgyává vált. (Az indulás reggelén a szórakozott professzor még borotválkozott, amikor a többiek már reggeliztek.)⁶⁰⁶ A két kis epizód arról győzik meg utólag a szerzőt, hogy a Szovjetunió, a szovjet emberek kapcsán viccnek, humornak, a kritika látszatának sem volt helye.

Koestler sarkvidéki expedícióról szóló beszámolóját a *Nyílvessző*ben az utolsó sarki földtömeg, a Novaja Zemlja szépségeinek ecsetelésével zárja. Itt jegyzi meg ugyanakkor: „Emlékeimet azonban beszennezei a későbbi tudás, hogy azóta a Novaja Zemlja is koncentrációs tábor lett. Az ottani rezet, ólmot és szenet a harmincas évek közepe óta kizárólag kényszermunkával termelik ki. A többi orosz munkatábor lakói között olyan fantasztikusan borzalmas történetek járnak a sarkvidéki bányák viszonyairól az északi-sarki éjszakában, hogy még a belseni gázkamrák iszonyata is elhalványul mellettük.”⁶⁰⁷

A szerző a memoár első részét annak hangsúlyozásával zárja, hogy a sarkkörüli utazás a kommunista pártba való belépés melletti döntés szempontjából meghatározó jelentőséggel bírt. Koestler az expedícióval újságírói karrierje csúcsára érkezett, szinte mindent elért, amit lehetett: a hazaérkezést követően ünnepelt sztárként előadókörútra hívják, az Ullstein kiadó pedig további fontos állásokkal kínálja meg. A látványos siker ugyanakkor frusztráció, belső nyugtalanság eredője is: úgy érzi, innen nincs hova továbblépni, új életet kell kezdenie, így egy átdorbézolt éjszakát követően, 1931. december 21-én hivatalosan kérelmezi a Német Kommunista Pártba való felvételét.⁶⁰⁸ Figyelemre méltó, amit Koestler maga is hangsúlyoz, hogy nem kétségbeesésből, egzisztenciális megfontolásból, vagy karrierépítés szándékával hozza meg döntését.

⁶⁰⁵ Nyílvessző a végtelenbe. 328.

⁶⁰⁶ Nyílvessző a végtelenbe. 329.

⁶⁰⁷ Nyílvessző a végtelenbe. 344.

⁶⁰⁸ Nyílvessző a végtelenbe. 349-350.

Az 1932-33-as szovjet út előzményeiről, Koestler utazással kapcsolatos akkori gondolatairól, személyes nézőpontjáról *A láthatatlan írásból* tudhatunk meg részleteket. A második memoárkötetben foglalja össze a szerző, hogy mi történt a kommunista pártba való belépése és a második szovjet út közötti hét hónapban. Itt tér ki nagyon részletesen arra is, hogy miként formálódott, edződött, vált egyre „ütésállóbbá” kommunista hite. Miután kommunista ügynökként csúfos kudarcot vall, és elveszíti jól jövedelmező állását az Ullstein kiadónál, arra kéri a pártot, hogy traktorosként a Szovjetunióba emigrálhasson. Emiatt nevezi utazását Koestler több helyütt is emigrációnak. A párt megadja az engedélyt, de mivel érdemben akar profitálni az elhatározásból, arra kéri Koestlert, hogy a polgári újságíró álarcát megtartva keljen útra és készítsen cikksorozatot az ötéves tervről. Az íróval szerződést köt a Karl Duncker Verlag, vállalva, hogy a riportokat mintegy húsz német lapban közli majd. Meghívót a Komintern egyik alegységétől, a Forradalmi Írók Nemzetközi Szervezetétől (MORP) kap, sőt a Szovjet Állami Könyvkiadó Vállalat szerződést köt az útikönyvre, amelyért Koestler hármezer rubelnyi előleget is felvehet. *A bukott isten* című írásában jegyzi meg 1949-ben, hogy ez óriási összegnek számított, de az ígért példányszám is minden képzeletet felülmúlt, különösen annak fényében, hogy Koestlernek addig egyetlen kötete sem jelent meg⁶⁰⁹. A megbeszéltek szerint a művet *Oroszország burzsoá szemmel* címen tették volna közzé, azzal a kiindulóponttal, hogy a szerző, az eredetileg liberális újságíró, K. úr, számos antikommunista előítélet birtokában ellátogat a Szovjetunióba, majd az ötéves terv eredményeit látva az ország lelkes hívévé szegődik, és mint K. elvtárs tér haza.⁶¹⁰

Némi bizonytalanság övezi ugyanakkor, hogy pontosan mennyi időt is töltött Koestler utazással a Szovjetunióban. A *Nyílvessző a végtelenben* című írásban hat hónapról olvashatunk, *A láthatatlan írás* szerint viszont öt hónapon át utazott, és további hat hónapon át írta a beszámolót. Harkovi vendéglátója, Alex Weissberg⁶¹¹ közlése alapján azonban ennél lényegesen rövidebb időt tartózkodott az ukrán városon kívül.⁶¹² Koestler kifejezetten privilegizált körülmények között utazhatott: az Intourist szállodáiban kapott elhelyezést, a

⁶⁰⁹ Arthur Koestler: *A bukott isten* (a továbbiakban: *A bukott isten*). In: Joseph Conrad; Arthur Koestler; Václav Cerny: *Folytatásos önéletrajz*. Ford. Gábor György, Osiris-Századvég, Budapest, 1994.156-157.

⁶¹⁰ *A láthatatlan írás*. 47-48.

⁶¹¹ Alex Weissberg (1901-1964) zsidó származású lengyel-osztrák fizikus, az Osztrák Kommunista Párt tagja. 1931-ben emigrált a Szovjetunióba, hogy segítse a kommunizmus építését. Koestler látogatásakor fontos kutatói állása volt Harkovban az Ukrán Fizikai és Technológiai Intézetnél. Hat évvel később Sztálin elleni merénylet előkészítésével vádolták meg, három évet töltött a GPU börtönében. A szovjet-náci paktumot követően a szovjetek kiszolgáltatták a Gestapónak.

⁶¹² Márton László: Koestler, a lázadó. i.m. 51.

vonatok első osztályaira válthatott jegyet és a diplomatáknak fenntartott üzletekben vásárolhatott. Befolyásos szovjet szervezetek ajánlólevelei (MOPR, Komintern Végrehajtó Bizottsága Agitációs Propagandaosztálya, Külügyminisztérium sajtóosztálya, Német Forradalmi Írók Ligája stb.) is segítették a könnyebb mozgásban.⁶¹³ *A láthatatlan írás* egyértelművé teszi, hogy az út koncepciós, irányított utazás volt, felügyelet mellett zajlott. Bár a szerző gyakran mozgott egyedül, mégsem azt láthatta, amit feltétlenül meg szeretett volna nézni. Ahogy ez az ilyen utazások alkalmával lenni szokott, előre kiválasztott gyárakat, jól felszerelt iskolákat, munkásklubokat és kórházakat mutattak meg neki. A Donyec-medencei szénbányák és az ukrainai német kolhozok felkeresését viszont nem engedélyezték, minden bizonnyal azért nem, mert az éhínség ezeket a vidékeket sújtotta a leginkább.⁶¹⁴ Koestler utólag szembesült azzal, hogy az ukrainai éhínség itt szedte a legtöbb áldozatát, az életben maradt németeket pedig a Volgai Német Köztársaság felszámolásakor Szibériába deportálták. A szervezők egyébként is arra törekedtek, hogy Koestlert olyan helyekre vigyék, ahol a helyiekkel való közvetlen érintkezés a nyelvi nehézségek miatt ne legyen lehetséges.

Koestler 1932 késő nyarán, Hitler hatalomra jutását megelőzően hat hónappal, eufórikus állapotban indul útnak az „Ígéret földjére”, tele izzó kíváncsisággal, alig várva, hogy megpillanthassa a remény országát, az „új Cion”. *A láthatatlan írásban* ugyanakkor bevallja, hogy a Szovjetunióról előzetesen szinte semmit nem tudott, amit az országról gondolt, azt teljes egészében a szovjet propaganda alakította, aminek következtében az ország valamifajta „szuper Amerikaként” lebegett a szeme előtt. Semmi nem utal arra, hogy a szerző előtanulmányokat folytatva külön felkészült volna az utazásra. Voltaképpen fogalma sem volt arról, hogy ekkor valójában mi zajlott az országban.⁶¹⁵ Koestler a memoár első részében hangsúlyozza, hogy a zeppelines expedíciót megelőzően, 1930-31 környékén a Szovjetunióval kapcsolatban rendkívül kevés információhoz lehetett hozzájutni, ami azonban tudomására jutott, többnyire a kommunista propaganda jóvoltából, az kimondottan pozitív volt. Hosszasan taglalja, hogy miért nem volt ok arra, hogy kételkedjék a Szovjetunióban. A kommunistákról, a szovjet kommunizmus negatív ügyeiről még nem nagyon lehetett hallani, Trockij száműzetése pedig Koestler szerint nem váltott ki megrázó hatást. A Szovjetunió - különösen a lenyűgöző vállalkozásnak tűnő első öt éves terv fényében - még mindig a nagy kísérlet és remény hazájának számított. Éles bírálat még alig fogalmazódott meg, ráadásul ezek a kritikák alig váltottak ki

⁶¹³ *A láthatatlan írás*. 67-69.

⁶¹⁴ *A láthatatlan írás*. 3.

⁶¹⁵ *A láthatatlan írás*. 54.

visszhangot, így Koestlert sem hatották meg.⁶¹⁶ Megítélése szerint ekkor a német kommunisták szocialistákkal szembeni magatartása meggyőző és hiteles benyomást keltett. A választás pedig egyre inkább két alternatívára, a fasizmus és szovjet rendszer közötti küzdelemre egyszerűsödött. Koestlerrel együtt sokan látták úgy, hogy a fasizmus elleni sikeres harc egyedüli záloga a Szovjetunió.⁶¹⁷

Márpedig Koestler utazásának ideje, az 1932-33-as évek, a szovjet történelem egyik legdrámaibb időszakával esett egybe, az első nagy rémuralmi szakasz csúcspontjával. Az új gazdaságpolitika (NEP) ekkor már rég a múlté, kezdetét vette viszont az erőltetett iparosítás. „Az egész ország megindul a reális világból a fantázia, a ködkép világába. A számok már nem jelentenek semmit, csupán az előrehaladás szimbólumai, miközben, mint léggömb rántják magukkal az országot fölfelé, a nem létező világ felé” – állapítják meg Mihail Heller és Alexander Nekrics történészek az ötéves terv kapcsán.⁶¹⁸ 1930-31-ben egymást követik a perek és a kivégzések a kártevés vádjával, amelyek elsősorban a műszaki értelmiségieket, szakembereket érintik. Az ötéves terv időszakában alakul ki a privilégiumok rendkívül bonyolult rendszere is, miután Sztálin az egyenlőséget kispolgári fogalomnak nyilvánította. A mezőgazdaság csúcsra járatott kollektivizálása, az aszály és a kikényszerített beszolgáltatások, a parasztok ellenállása és a háziállatok leölése példátlan éhínséghez vezettek, 1933-ban csak Ukrajnában mintegy négy millió ember halálát okozva. A társadalom gyökeres átalakításáért a legsúlyosabb árat a parasztoknak kellett megfizetni. 1933-ban az éhezés által leginkább sújtott Harkov környéki falvakban mintegy százezren haltak meg, a városban magában még ennél is többen. A polgárháborút követő éhezéssel összevetve, amikor a társadalmi szervezetek engedélyt kaptak arra, hogy a külföldről kérjenek segítséget, most az éhínség említése is főbenjáró, államellenes bűnnek számított. A kolhozosítással egyet nem értőket kényszermunkatáborba hurcolták. Mintegy hétmillió kulákot deportáltak, az ellenállókat kivégezték. Ekkor hozták létre az átnevelő táborok központi szervezetét, amelynek rövidítése GULAG volt. Rohamosan emelkedett a politikailag fogvatartottak, kényszermunkára ítélték száma. 1932 végén vezették be a belföldi útlevelet és állították fel a zárt városokat. Az igazolvánnyal nem rendelkező kolhoztagok számára ez gyakorlatilag a röghöz kötést jelentette. Elképesztő méreteket öltött a fiatalok bűnözése és csavargása. De ez volt a személyi kultusz

⁶¹⁶ Nyílvessző. 258.

⁶¹⁷ Nyílvessző. 260

⁶¹⁸ Mihail Heller – Alexander Nekrics: i.m. 189.

kezdetének időszaka is: „Az első öt éves terv Sztálin feltartóztathatatlan emelkedésének a korszaka: kezébe veszi mind a szellemi, mind az anyagi hatalmat az élet minden területén.”⁶¹⁹

Koestler önéletírását már a fentiek ismeretében veti papírra. 1932-33-ban tett utazásáról *A láthatatlan írás* második részében számol be *Utópia* címmel, tizenegy fejezeten keresztül. Az elbeszélés a sepetovkai határállomáson átéltekkel, az összes úti holmi ellenőrzésével járó, megalázó vámvizsgálattal indul. Már a határon szembesül a szerző az éhező vámosokkal, az állomáson kenyérért fehérneműt, ikonokat áruló rongyos parasztokkal, a felpuffadt hasú, csont soványra fogyott gyerekekkel. Koestler hangsúlyozza, hogy akkor még mit sem tudott az éhínségről, és maga is igyekezett elhinni, hogy csak a kolhozosítással szemben fellépő kulákokat sújtja az éhség. Annak sem tulajdonított különösebb jelentőséget, hogy a vonatút során a katonai objektumokhoz érve a kalauz kartonpapírral takarta le a vonat ablakait.⁶²⁰

Koestler harkovi élményeiről, ahogy szállásadóiról, a Weissberg-házaspárról, a fizikus Alex Weissbergéről és feleségéről, Éváról⁶²¹ is csak önéletírásában számol be, immáron annak ismeretében, hogy később mindkettőre több éves börtön várt. (A házaspár azoknak a baloldali értelmiségieknek, tudósoknak, művészeknek a sorát gyarapította, akik lelkesedésből, sok esetben a szovjetek meghívására telepedtek le az országban, hogy munkájukkal, tudásukkal részt vegyenek a szovjet jövő építésében, ám egyszer csak a börtönben, illetve a Gulágon kötöttek ki.) Az ukrán városban lepusztultságot, rettenetes elmaradottságot tapasztal, a mindennapi élet primitívségét, az orosz élet slendriánságát (nyilvános telefon, taxi hiánya, csigalassúsággal megérkező levelek, táviratok, zsúfolásig tömött ódivatú villamosok). Látja a rettenetes áruhiányt, az üresen kongó boltokat, a csavargóvá, bűnözővé váló szerencsétlen árvagyerekeket, a bezpirizornijokat, a kiváltságosokat, külföldieket kiszolgáló üzleteket is. A harkovi bazárban látott, csontvázra emlékeztető, rettenetes állapotban lévő, beteg emberekről

⁶¹⁹ Mihail Heller-Alexandr Nekrics: i.m. 205

⁶²⁰ A láthatatlan írás. 55.

⁶²¹ Weissberg Éva (született Striker Éva, a későbbi világhírű formatervező és keramikus, Zeisel Éva, Budapest, 1906. november 13. – New York, 2011. december 30.) Koestler gyermekkori barátja, illetve fiatalkori szerelme volt. Rövid ideig együtt jártak Éva édesanyjának, Polányi Laurának a kísérleti, avantgárd óvodájába. Éva 1932-ben a Szovjetunióba költözött, ahol első férjével, Alex Weissberggel élt együtt. Több állást is betöltött, végül kinevezték a szovjet kerámiagyár művészeti igazgatójává. 1936-ban megvádolták, hogy részt vett a Sztálin elleni merényletkísérletben. Letartóztatták és 16 hónapig tartották börtönben, amelyből tizenkettőt magánzárkában töltött. Végül elengedték és kiutasították a Szovjetunióból. Az ő börtönbeli tapasztalatait dolgozta fel Arthur Koestler *Sötétség délen* című világhírű antisztálinista regényében. Koestler és Striker Éva kapcsolatáról lásd Striker Sándor előadását, amely *Eva Striker-Zeisel és Arthur Koestler - 70 év barátság* címmel hangzott el a Polányi Mihály Szabadelvű Filozófiai Társaság által, 2005. szeptemberében, Koestler születésének 100. évfordulója tiszteletére rendezett budapesti konferencián. *Polanyiana*, 2005. no. 1-2. 36-44.

utólag tudta meg, hogy nem kulákok, hanem egyszerű parasztok voltak, akik az éhhaláltól menekültek el a falvakból. Koestler leírása alapján az annyit szajkózott egyenlőségnek nyoma sincs: mindenütt merev hierarchia, privilégiumrendszer tapasztalható, legyen szó akár a lakásviszonyokról, fizetésekről, élelmiszeradagokról, akár a különböző engedélyekről. „Talán soha nem létezett ilyen mereven rétegződő társadalom, amelyben a társadalmi helyzet ily messzemenően határozta volna meg az egyén életét és tevékenységét”⁶²² - állapítja meg. Koestler útja során semmilyen negatív jelenségről nem akart tudomást venni, minden további nélkül elfogadta a hivatalos érveket, kommentárokat. Azzal ámította magát reflexszerűen, hogy minden, ami rossz, ellenszenves, netalán felháborító, a múlthoz sorolható, míg minden, ami jó, a szovjet jövőnek köszönhető. Ezt nevezi Koestler a kommunista tudatban működő *belső osztályozógépnek*, amelynek működtetése nélkül a szerző szerint az európai ember nem tudott volna élni a Szovjetunióban és mégis kommunistának megmaradni.⁶²³

Az általános közhangulat kapcsán Koestler megállapítja: „A Kirov 1934-ben történt meggyilkolását, a terror kezdetét megelőző időszakban Oroszország népe nem szüntelen rettegettségben, inkább egyfajta diffúz bizonytalanságérzetben, valami lebegő aggodalomban, szorongásban élt.”⁶²⁴ Az ötéves terv utáni szovjet ipar működési zavarait, a válság okát is csak utólag látja tisztán, ami az emlékiratban már nem a szabotázsra, hanem a példátlan centralizációra, a kezdeményezőkézség és felelősségvállalás teljes kiölésére vezethető vissza.

Koestler 1932 őszén hagyta el Oroszország európai részét (miután két hetet töltött Harkovban a Weissberg-házaspárnál), és indult útnak a Kaukázus felé, majd hol vonaton, hol hajón, hol lovon utazva az afgán határig, Üzbegisztánig is eljutott, olyan területeket is felkeresve, ahol addig az orosz tisztviselőket leszámítva európai ember még nem nagyon járt. *A láthatatlan írásban* megjegyzi, hogy a táj, vagy az Ararát és Buhara szépségeire egyáltalán nem figyelt fel, csak a statisztikák, a gyárak, az erőművek, a gyapottermesztés, a munkáslakások, óvodák érdekelték. „Beleverték ugyanis a fejembe – és kétszázmillió orosz fejébe -, hogy a múlt emlékeire és ereklyéire figyelni morbid, szentimentális és eszkéipista magatartás.”⁶²⁵ Ugyanitt megjegyzi, hogy ekkor tiltották be az ősi népdalokat, arra való hivatkozással, hogy a múlt irányában vággyakozást keltenek.⁶²⁶ A kaukázusi, majd a közép-ázsiai városok az emlékiratban

⁶²² A láthatatlan írás. 65.

⁶²³ A láthatatlan írás. 58.

⁶²⁴ A láthatatlan írás. 63-64.

⁶²⁵ A láthatatlan írás. 70.

⁶²⁶ A láthatatlan írás. 70.

már egyáltalán nem bizonyulnak lelkesítőknak: sivárság, egyformaság, szomorúság, a színek, a derű, életöröm, életerő hiánya jellemzi őket. Az útirajzban nem, az emlékiratban viszont már szerepel, hogy a tbiliszi vasúti várótermek, ahogy általában az orosz várótermek, úgy néztek ki, mint „halottakkal borított csatamezők.”⁶²⁷ A kaukázusi út bemutatásakor a szerző hangsúlyozza, hogy politikai ártatlanságát Tbiliszi és Baku közötti autóúton veszítette el. Nagy lelkesedéssel ír a táj romantikus szépségéről, Tbiliszi sajátos vonzerejéről és a szimpatikus, nemzeti kultúráját az orosz elnyomás dacára szívósan megőrző grúz népről, amelyet a magyarokhoz hasonlít. Koestler azt írja, hogy ilyen mértékű oroszellenességgel, mint Grúziában az útja során sehol sem találkozott.⁶²⁸

Itt indul el az a lassú lelki folyamat, ami végül a kommunizmussal szembeni teljes kiábránduláshoz vezetett. Koestler hangsúlyozza, hogy Grúziában egyfajta lelki bénultság állapotába került, amelynek eredményeként egyetlen gyárat sem keresett fel, és az ötéves terv teljesítésének sem nézett utána, ezért a *Vörös nappalok és fehér éjszakák* Grúziáról szóló fejezetét termelési beszámoló helyett ezúttal három helyi híresség - egy külföldi újságokat gyűjtő grúz kalandor, egy a grúz paraszti életet ábrázoló naiv festő, és egy örmény terrorista - életrajzának a középpontba állításával oldotta meg. A szerző utólagos megállapítása szerint a beszámoló sokkal inkább álcázásnak tekinthető, semmint valóságos riportnak.⁶²⁹ Útirajza, útijegyzetei újraolvasásakor jön rá arra is, hogy - jöllehet Grúzia tele volt Sztálinnal kapcsolatos emlékekkel és történetekkel – a bolsevik vezetőről egyszer sem tett említést.⁶³⁰

Az Örményországról szóló leírás gyakorlatilag teljes egészében megegyezik azzal, amit az útirajzban olvashatunk, azzal a különbséggel, hogy *A láthatatlan írásban* egy hosszadalmas, a kommunista tudatot jellemző mechanizmus leírásával egészül ki. Koestler hangsúlyozza, hogy az örményekkel szemben elkövetett mészárlás, illetve a keresztény nagyhatalmak cinikus hozzáállása, az építési lázban égő Tel Avivhoz hasonló Jereván újjáépítése egy időre eloszlatták a Szovjetunióval, illetve a kommunizmussal szemben növekvő kétségeit. Koestler ezt is a kommunista psziché sajátos működésével magyarázza, amelynek az a lényege, hogy – miként később a náciizmus – a kapitalizmus valamely visszataszító vonása zárójelbe teszi a kommunizmustól való elfordulás szándékát.⁶³¹ Az örmények kapcsán megjegyzi, hogy az ő

⁶²⁷ A láthatatlan írás. 92.

⁶²⁸ A láthatatlan írás. 86.

⁶²⁹ A láthatatlan írás. 89-90.

⁶³⁰ A láthatatlan írás. 91.

⁶³¹ A láthatatlan írás. 97.

esetükben szó nincs oroszellenességről, sőt hálások az oroszoknak, ennek ellenére a későbbi politikai tisztogatások Örményországot erőteljesebben sújtották, mint a többi tagköztársaságot.

Az útirajzból minden igazi személyes epizód kimaradt, így a két legizgalmasabb is: a szerelmi szál, azaz a fiatal lány, Nagyezsda és a szerző, valamint Paul Werner GPU-ügynök regénybe illően izgalmas története is. Koestler mindkettejükről kiváló portrét rajzol *A láthatatlan írásban*. A Bakuban élő, fiatal és nagyon szép, huszonnégy éves Nagyezsdával a szerző az azeri főváros felé tartó vonaton ismerkedik meg. Beleszeret a lányba, és a többhetes bakui tartózkodása alatt szerelmi viszonyt is kezd vele. Nagyezsda és a vele együtt élő nagynénje, az egykori cári konzul özvegye a GPU megfigyelése alatt állnak, kémkedéssel gyanúsítják őket. Koestler meg van győződve arról, hogy a gyanú alaptalan, ám szerelmét mégis feljeli a GPU-nál, miután a lány, a memoár szerint valószínűleg szerelemfáltásból, ellopja azt a táviratot, amit a szerző külföldi cikkeinek megjelentetéséről a német fővárosból kapott. Koestler szégyenkezve vall erről emlékiratában, hangsúlyozva, hogy pár évvel később ilyen feljelentés halálos következménnyel járt volna, ám a pártfegyelem minden aggályt felülírt: „A pártot, amelynek elárultam őt, nem szerettem: aggályaim és kétségeim voltak vele kapcsolatban, s olykor haraggal fordultam felé. De a párthoz nem kapcsolat fűzött, azonos voltam vele.”⁶³² Szintén Bakuban ismerkedik meg Paul Wernerrel is, akit a GPU azzal bíz meg, hogy Koestlert megfigyelje. A lipcsei munkáscsaládból származó, egykori macskagyilkos utcagyerek, majd a pártért hatalmas áldozatokat hozó GPU-s ügynök olyan mély hatást gyakorol Koestlerre, hogy *A Sötétség délben* című regényében szereplő, az őszinteséget és az önfeláldozást megtestesítő kis Loewy alakját róla mintázza meg.⁶³³

Tanulságos, ahogy a szerző az út során a GPU-ra tekintett. Bakuban felkeresi a helyi GPU-központot is, mert adatokat szeretne kérni a városban folyó kémkedésről annak érdekében, hogy bizonyítsa, a sok szabotőr és kém miatt indokolt a szigorú fellépés. Koestler akkor a GPU-ban nem a terror intézményét, hanem a Szovjetunió leghatékonyabban működő intézményét látta, amelynek munkatársaihoz „őszinte gyermeki bizalommal” fordult. Figyelemre méltó, hogy az 1934-ben az országba látogató Illyésben ennek a bizalomnak nyoma sem volt meg a korábban hallottak alapján: szorongás fogta el, amikor a Lubjanka közelében egy GPU-s tiszt megszólította a moszkvai utcán.⁶³⁴ A szervezet csak később vált Koestler számára is egyenlővé

⁶³² A láthatatlan írás. 114.

⁶³³ A láthatatlan írás. 104.

⁶³⁴ Illyés Gyula: Oroszország. 145-146.

a terrorral. A bakui irodában a várakozással ellentétben a szerzőt kimondottan gyanúsna találják. A két GPU-tiszt, az általuk előadott, Koestler szemügyre vételét szolgáló, rövid, néma jelenet a szerzőre olyan mély benyomást tett, hogy később a *Sötétség délben* című regény két nyomozótisztjének, Gletkin és Ivanov alakjának ihletőivé válnak.⁶³⁵ Ez a bakui fejezet árul el talán a legtöbbet a politikai közhangulatról a szorongásról, az általános gyanakvásról, a GPU akkori működéséről, valamint a ki is figyel meg kit bizonytalanságáról.

A szovjet emberek tudatlansága, illetve a kapitalista világról tudatosan gerjesztett, rendkívül eltorzított, hiányos képről is csak később tesz említést *A bukott isten* című írásában: „Átlagosan hány nap alatt hal éhen egy francia munkáscsalád vidéken, a városokban” – kérdezi a hallgatóság a szerzőt egyik előadást követően.⁶³⁶ Ez a megdöbbentő tudatlanság párosul aztán André Gide, Illyés Gyula és sok más utazó megfigyelése szerint a meglehetősen irritáló szovjet fölénykomplexussal.

Három hét bakui tartózkodás után Koestler depressziósan a Kaszpi-tengeren átkelve Turkesztánba utazik. A turkesztáni és arábiai sivatag atmoszféráját nyomorúságosnak, lehangolónak, rothadónak találja, az ottani iszlámot középkorisan nyersnek és vadnak. Míg a magyar vonatkozásokról a *Vörös nappalok és fehér éjszakákban* nem esik szó, *A láthatatlan írásban* ezekről sokat olvashatunk. „A Turáni-medence feltételezések szerint a magyar nép szülőhelye. Gyermekkoromban megtanultam, hogy a turáni jelzőt a magyar szinonimájának tekintsem, s így most bizonyos értelemben hazatértem. E távoli rokonság visszhangjai végigkísértek egész Közép-Ázsián. Valahányszor egy-egy művelt embernek megemlítettem, hogy magyar vagyok, szélesen mosolyogva neves honfitársam, Vámbéry Ármin nevével válaszolt.”⁶³⁷ Koestler egyébként többször is utal a magyarság eredetére és Vámbéry Ármin utazására. Figyelemre méltó, hogy a magyarságra vonatkozó észrevételek mindig pozitív, romantikus kontextusba ágyazódnak, ami egyébiránt az önéletírások egészére is érvényes.

Türkmenisztán, Tádzsikisztán, Üzbegisztán városai, mint „tipikus orosz barakkvárosok”, az ötéves terv keretében megvalósított iparosítások és építkezések *A láthatatlan írásban* már nem a diadalmas jövő jelképei, épp ellenkezőleg, a helyi jelleg és építészeti tradíciók teljes hiánya

⁶³⁵ A láthatatlan írás. 107.

⁶³⁶ Arthur Koestler: *A bukott isten*. i.m. 159.

⁶³⁷ A láthatatlan írás. 121.

miatt „Ázsia nemes arcát himlőhelyek gyanánt csúfítják el.”⁶³⁸ Koestler számára utólag az is világossá válik, hogy a szovjet átnevelés nem hogy nem szabadítja fel a lakosságot, de „Ázsia primitív népeiből a totális állam rabszolgáinak jellegtelen, színtelen és alaktalan tömege lett.”⁶³⁹ A szerző beidézi a (türkmenisztáni) ashabadi selyemgyárban tett látogatás kapcsán szerzett élményeket az útirajzból, és megállapítja, hogy képtelen naivitás jellemezte őt akkor, és sem a sivárságot, sem a reménytelenséget nem vette észre. Ahogy azt sem, hogy „földesurak, adószedők, pénzkölcsönzők kerítőhálóját az Állam totális rabszolgasága váltotta fel.”⁶⁴⁰

Koestler *A láthatatlan írásban* számol be arról az ashabadi perről is, amelynek maga is szemtanúja lesz, és amely utólag a moszkvai kirakatperек provinciális, egzotikus előképeként értelmeződik. A szerzőt nem az a felismerés döbbsenti meg a legjobban, hogy a huszonkilenc, szabotázs és ellenforradalmi tevékenység vádjával perbe fogott személy nagy valószínűség szerint csak bűnbak. Ahogy az sem, hogy a kollektivizálás a per alapján teljes káoszban zajlik. Sokkal inkább a per - ahogy Koestler fogalmaz - szürreálisan „műkedvelő, családias” atmoszférája okoz számára meglepetést. A teremben mindenki rágyújthatott, a vallomástevő csikkkel a szájában szólal meg, mondandójára senki nem figyel, a bíró sem, a védő egy szót sem szól. Mind a vádlottak, mind a hallgatóság részéről apátia, közöny tapasztalható. Mivel őt és az íróbrigád többi tagjait átültetik a vádlottakkal szembeni emelvényre, Koestler kifejezetten kínosan érzi magát, mintha maga is vádló lenne, az „uralkodók” tagja, míg lent a nyomorultak, áldozatok ülnek. Mintha a német kommunista párt jelmondata értelmét vesztené: „Ahol erősebbek is vannak, ott mindig a gyengék oldalára kell állni.”⁶⁴¹ Márpedig, állapítja meg Koestler, ahogy az ukrán parasztlánnyal, vagy Nagyvezsdával szemben, ő megint a hatalmasok oldalára került, és ez - miként az 1919-es, szentkirályi parasztokkal szembeni bírósági per résztvevőjét, Sinkó Ervint is⁶⁴² - mély büntudattal tölti el. A szerző minden bizonnyal az ashabadi perrel kapcsolatos élményeit is felhasználta a *Sötétség délben* megírásához.

Ashabadban ismerkedik meg Koestler az útirajzban is szereplő fekete amerikai költővel Langston Hughes-szal, aki negyven amerikai színésszel és énekessel együtt azért kapott meghívást a Szovjetunióba, hogy filmet forgasson, illetve könyvet írjon az amerikai négerek

⁶³⁸ A láthatatlan írás. 122.

⁶³⁹ A láthatatlan írás. 123.

⁶⁴⁰ A láthatatlan írás. 129.

⁶⁴¹ A láthatatlan írás. 132.

⁶⁴² Sinkó Ervin: Szemben a bíróval, In: Uő: *Szemben a bíróval. Válogatott tanulmányok*. Válogatta és szerkesztette Sükösd Mihály, Gondolat, 1977. 77. A lázadó szentkirályi parasztoк ellen peréről, valamint Sinkó reakciójáról a Sinkó Ervinről szóló fejezetben külön lesz szó.

üldöztetéséről. Arról azonban már csak *A láthatatlan írásban* olvashatunk, hogy a filmből végül nem lett semmi, miként abból a könyvből sem, amelynek megírására Hughes-ot kérték fel, és a „szovjet négerekről”, azaz az üzbégekről, és a türkménekről szólt volna. Az USA 1933-ban elismerte a Szovjetuniót, így az amerikai költő, Koestler megállapítása szerint, nem volt többé érdekes, olyannyira nem, hogy egy időre minden pénz nélkül a türkmén fővárosban felejtették.⁶⁴³ Az amerikai felbukkanása nemcsak azért érdekes, mert utána egy darabig együtt utaznak tovább, hanem mert az *I wonder as I wander* címmel 1956-ban közzétett életrajzában Hughes Koestlerről is frappáns jellemzést ad. Megállapítása szerint a magyar újságíró állandóan szervezkedett: fáradhatatlannak bizonyult az orosz és türkmén hivatalosságokkal való találkozók megszervezésében, meghívások beszerzésében, gyár- és hivatallátogatások előkészítésében. Az amerikai mulatságosnak értékelte ugyanakkor Koestler krónikus elégedetlenségét a fizikai, higiéniai környezettel, körülményekkel kapcsolatban: miközben nagyra értékelte a szovjetek által Türkmenisztánba bevezetett civilizációs vívmányokat, a helyi emberekről nem volt jó véleménnyel, és azt sem hitte el, hogy az amerikai feketék helyzete rosszabb volna. Úgy találta a költő, hogy a magyar fiatalember „egy érzelmi hipochonder”, szorongó, neurotikus alkat, „who wore his sadness on his sleeve”. Mindvégig hiperaktívnak mutatkozott: nem létezett olyan fizikailag megerőltető utazás, ami annyira ki tudta volna fárasztani, hogy utána ne fogjon rögtön az íráshoz, miközben a hasonlóan fiatal Hughes már moccanni sem tudott a kimerültségtől, annyira sajgott minden porcikája. A fiatal amerikai bevallottan csodálta Koestlert.⁶⁴⁴

Az útirajzban már említett íróbrigád tagjaként együtt utaznak tovább Mervbe, ahol a szervezők nem engedik megnézni az óvárost, abból a már többször említett megfontolásból, hogy ami régi, az eleve nem érdemel figyelmet. Itt a gyapotföldeken rendkívül mostoha körülmények között dolgozó asszonyokról szemelvényeket közöl Koestler az útirajzból, annyi kiegészítéssel, hogy a példátlan élelmiszerhiány miatt gyakorlatilag az íróbrigád is éhezett. Az istenhátamögötti Permetyab nevű faluban tett látogatás kapcsán Koestler kifejti, hogy ilyen mocskot és tudatlanságot (keléses arcok, szembetegség, szifilisz, kicsiny vadállatként ható gyermekek stb.) még a beduinoknál sem látott, és rávilágít a falusiakkal folytatott érdemi kommunikáció képtelenségére is. Míg a *Vörös nappalokban* a „Jól vagyunk, Jól bánik velünk a szovjet kormány” típusú szűkszavú megnyilatkozások a szovjetrendszer dicséretére válnak, a szovjetrendszerrel való elégedettség kifejezései, addig *A láthatatlan írásban* a „verbális

⁶⁴³A láthatatlan írás. 124.

⁶⁴⁴Hughes naplójából Scammell idézi. Michael Scammell: i.m. 94-95.

önhipnózis” demonstrálására szolgálnak, arra, hogy a szavak miként győzik le a valóságot, a rendszer miként igázza le a primitív, archaikus közösség tagjait. E szűkszavú mondatok Koestler megfigyelése szerint itt már az agymosás, az új rabszolgaság jelképei.⁶⁴⁵

A 12., *Buhara és Szamarkand* című fejezetben a szerző lelkes oldalakat szentel Timur Lenk jelentőségének és az általa építtetett szamarkandi épületek szépségének.⁶⁴⁶ Az utolsó buharai emírek kegyetlensége, vérengzése, valamint fényűző életmódja az emlékiratban is szóba kerül. A Hadzsi Mir Baba által felidézett szerteágazó, a kelet atmoszférájával, mesebeli elemekkel fűszerezett történeteket, ahogy erre már korábban utaltunk, Koestler szó szerint átemeli az útibeszámolóból *A láthatatlan írásba*. Önéletírásában a szerző megállapítja, hogy Boharát⁶⁴⁷ még a többi ázsiai városhoz képest is kíméletlenül szovjetizálták, az óvárost földig rombolták. „A bazár [...] halott. Halott a háromszázhatvan mecset és a száznegyven medresze [...]. A messze földön híres könyvek és kéziratok, amelyek iszlám tudományos központtá tették Buharát, eltűntek: elégették, széthányták, vagy ellopkodták őket.”⁶⁴⁸ Ezen a ponton Koestler a múltat kifejezetten pozitívként láttatja, amelynek pusztulását a bolsevik forradalom idézte elő.

Arra, hogy az utazás során Koestler még sem volt teljesen vak a szovjet valóságot illetően, szintén Hughes visszaemlékezésében olvashatunk. Koestler Taskentben a megszokott módon panaszkodott a piszokra és a szegénységre, majd megállapította, hogy itt éheznek az emberek, ráadásul a börtönök is tele vannak. Amikor Hughes rákérdezett arra, hogy Koestler egyetért-e azzal, hogy a bebörtönzöttek közül jó néhányan mégiscsak jogosan kerültek rács mögé, a szovjethívő Koestler meglepő módon azt válaszolja, hogy ilyen sokan biztosan nem, sőt talán egyikük sem.⁶⁴⁹

Néhány napnyi taskenti tartózkodást követően a szerző visszatér Harkovba. Először újra Weissbergéknél száll meg, ahol együtt iszik és pókerezik azokkal a tudósokkal, akik később kivétel nélkül azt vallják, hogy Weissberg a Gestapo kémje, majd őket is letartóztatják, a vallatáskor pedig egytől egyig egymás ellen vallanak a legelképesztőbb vádak

⁶⁴⁵ A láthatatlan írás. 147.

⁶⁴⁶ A láthatatlan írás. 151-153.

⁶⁴⁷ Buhara kapcsán Hughes visszaemlékezéseiben érdekes megfigyeléseket tesz Koestler viszonyára zsidóságához. Michael Scammell: i.m. 96.

⁶⁴⁸ A láthatatlan írás. 154.

⁶⁴⁹ Michael Scammell: i.m. 96.

megfogalmazva.⁶⁵⁰ A télutót és 1933 tavaszát az Intourist egyik szállodájában tölti az ukrán fővárosban, ahol megírja a *Vörös nappalok és fehér éjszakákat*. Harkovban értesül a németországi eseményekről, Hitler hatalomra jutásáról és a Reichstag felgyújtásáról. Ekkor hág tetőfokára az éhínség, a fagy, a nyomor Ukrajnában. A szállodában a szobalány összeesik az éhségtől, vidéken egyre többen pusztulnak el, a városban az emberek az éhhalál küszöbén tengődnek. „Az élet leállt, a társadalom az összeomlás határára került.”⁶⁵¹ Koestler azt tapasztalja, hogy a szovjet sajtóban még utalás szintjén sincs nyoma az éhségnek, az áruhiánynak, tifuszcivildénynek, áramszünetnek, a falvak kihalásának. Mivel a szerző időközben elfogadhatóan megtanult oroszul, tájékozódni tud a szovjet híradások között, amelyek csak tervszámokról, győzelmi jelentésekről, gyáravatásokról számolnak be. Avatott újságíróként állapítja meg, hogy az önálló helyi tudósítás műfaja nem létezik, a hírkészítést a szovjetek totálisan központosították: a híreket fel kell küldeni vidékről a TASSZ-nak, amely a szöveget átírja és visszaküldi.⁶⁵²

Az utolsó heteket mély depresszióba süllyedve a szovjet fővárosban, Moszkvában tölti. Míg Holitscher komoly oldalakat, mívesen megfogalmazott sorokat szentelt a fővárosnak, meglepő, hogy Koestler semmit sem ír róla, úgy tűnik, minden energiáját az útbeszámoló megírása foglalta le. Sikerült viszont találkoznia néhány, utólag kivégzett, szovjet vezetővel, többek között Buharinnal, Mihail Kolcovval és Karl Radekkel. Koestler kiégett, megfáradt embereknek írja le őket, olyan, korábban rettentő megpróbáltatásokat megélt „szabadságos holtaknak”, akik már mindenben túl vannak, semmitől sem félnek, semmin nem lepődnek meg: „(...) csak fakó hűséggel világítottak, mint foszforeszkáló tetemek.”⁶⁵³ Itt említi meg Koestler, hogy Buhariné mellett Radek alakját is felhasználta Rubasov figurájának megformálásához.

Mindeközben azon gondolkodik, hogy romlottsága, bűnössége ellenére mitől marad működőképes a rendszer, mi tartja életben. Arra a következtetésre jut, hogy a szó romantikus értelmében vett szovjet hazafiak, akik tisztességesek és becsületesek, a rendet és a méltóságot képviselik, mert nem tudnak más milyennek lenni, akik azokat az értékeket képviselik, amelyeket a rendszer nyíltan tagad, akik nem a rendszer következtében, hanem annak ellenére léteznek, és akik a leghamarabb a rendszer áldozataivá válnak. Ilyennek találja Koestler Hadzsi

⁶⁵⁰ A láthatatlan írás. 176.

⁶⁵¹ A láthatatlan írás. 167.

⁶⁵² A láthatatlan írás. 169.

⁶⁵³ A láthatatlan írás. 172.

Mir Babát és Anvar Umorzakovot, a bátor ujjur katonatisztet, a bakui Wernert, és a tbiliszi Oragvilidzét (oktatási miniszter), akiknek őszinteségét, lelkesedését, vagy naiv hitét a szerző példamutatónak találja, ezért is kerül bele részletesen az ő élettörténetük a *Láthatatlan írásba*.⁶⁵⁴

A moszkvai Metropol szállóban fog hozzá a *Bar du Soleil (Alkonybár)* című, a kikényszerített népboldogítás lehetetlenségéről szóló darab megírásához. Önéletírásában hangsúlyozza, hogy a Szovjetunió kiábrándító és megrázó élményt jelentett. Mégis kommunista maradt, ám immár nem a Szovjetunió példája miatt, hanem éppen annak ellenére. Azzal áltatta magát, hogy az éhínség szükségszerű, és minden, ami ellenszenves a Szovjetunióban, az orosz nép elmaradottságának a következménye. Azzal nyugtatta magát, hogy a nyugat-európai kommunizmus biztosan másmilyen lesz.⁶⁵⁵ Memoárjában a kommunizmus melletti kitartását elsődlegesen a fasizmussal magyarázza: „1933-ban, amikor Oroszországból visszatértem, valószínűleg elhagytam volna a kommunista pártot, ha időközben a nácik nem jutnak Németországban uralomra.”⁶⁵⁶

A határátlépést igazi felszabadulásként, boldogságként éli meg, hogy jó ételeket lehet kapni a vonaton, újságokat lehet kézbe venni, az emberek különbözőek, némelyiknek még kutyája is van. A Szovjetunióból való visszatérését követően Bécsben egyik ismerőse csodálkozik el azon, hogy az egyébként meglehetősen hangos Koestler suttogva beszél.⁶⁵⁷

3.5. Az útirajz megjelenése

Koestler írását szigorúan cenzúrázták. Jóllehet a szerző maximálisan igyekezett az előzetesen megfogalmazott elvárásoknak megfelelni, *A láthatatlan írásból* tudható, hogy a MORP-nak első olvasatban - Koestler az Oroszország európai területen eltöltött időszakról szóló első hat fejezetet mutatja be előzetesen - egyáltalán nem tetszett az útirajz, mert megközelítését egyfelől túl kritikusnak, másfelől túl romantikusnak találta. Koestler fegyelmezetten, zokszó nélkül

⁶⁵⁴ A láthatatlan írás. 171-172.

⁶⁵⁵ A láthatatlan írás. 171.

⁶⁵⁶ A láthatatlan írás. 97.

⁶⁵⁷ A láthatatlan írás. 185.

javította át a szöveget, amit végül a szervezet is elfogadott.⁶⁵⁸ Önéletírásában megjegyzi, hogy a szovjetek még a cenzúrázásban is következetlenek voltak: amit az egyik illetékes szerv nem fogadott el, azt a másik akár rendben valónak is találhatta. Itt olvasható az is, hogy végül mintegy a felére csónkították az írás terjedelmét.

Arról azonban, hogy pontosan mit tartalmazott a kihúzott szöveg, az önéletírás sem igazít el bennünket. Koestler mindösszesen egyetlen esetben tesz említést arról, hogy egy teljes fejezetet kivágott a cenzor az útirajzból, nevezetesen azt a részt, amelyben Koestler a múlt és a jövő zavarba ejtő egymásmellettiségéről értekezik a Harkovban tapasztaltak alapján. Szerencsére *A láthatatlan írás* egy jó oldalnyi szöveget beemel a kihúzott fejezetből. Ebben Koestler érzékletesen írja le, hogy a város látványa sokszerű hatást gyakorolt rá: tehetetlenül vergődött a „benyomások sűrű kásájában”. Felfoghatatlannak találta a mindennapi élet primitívsége, a szegénység, a civilizációs elmaradottság és a grandiózus, hipermodernnek tűnő építkezések között meghúzódó ellentmondást. „Olyan az egész, mint egy film, amelyet tévedésből kétszer exponáltak, egyszer a múltban, egyszer pedig a jövőben. A két kép átfedi egymást és összefonódik, s a végeredmény – káosz. [...] szovjet földön a jelen csak fikció: feszülő hártya a múlt és a jövő között.”⁶⁵⁹ Ez az útirajzból kicenzúrázott, kifejezetten jól megírt szöveg arra enged következtetni, hogy Koestler az utazása során azért néha kiesett a szerepéből: az útirajznak lehettek itt-ott kimondottan izgalmas részei is. Ennek alapján az is megállapítható, hogy épp azokat a fejezeteket kellett a szerzőnek elhagynia, amelyek életszagúra sikerültek, és nem mutatkoztak propaganda szempontból egyértelműen hasznosnak, értékesnek. Azt persze nem tudhatjuk, hogy a cenzornak átadott szövegben voltak-e valóban kritikus megjegyzések, amelyek a kötet sikertelenségére magyarázatot adhatnának. Ami biztos, a megjelent útirajzban ilyenek nem fordulnak elő, ha csak a már említett, kispolgári mentalitásra vonatkozó utalástól nem tekintünk el.

Koestler 1933 áprilisában fejezi be a kéziratot, amit hat példányban elküld azoknak a moszkvai, jereváni, tbiliszi kiadóknak, amelyek korábban szerződést kötöttek vele az útirajz orosz, német, grúz, ukrán kiadásáról. *A láthatatlan írásban* őszintén vall arról, hogy ezek a szerződések igen hízalgöök voltak, és nem vette észre, hogy nem az ő személyének és kiváló újságíró voltának szóltak, hanem a Komintern-ajánlólevélnek. A hiúságára apelláltak, a kifizetett előlegeket a

⁶⁵⁸ *A láthatatlan írás*. 75-76.

⁶⁵⁹ *A láthatatlan írás*. 57.

szerző utólag egyértelműn megvesztegetésként értékelte.⁶⁶⁰ Az erőteljesen kicenzúrázott, vékonyka kötet végül csak németül jelenhetett meg 1934-ben Harkovban, korlátozott példányszámban, az ukrainai német nyelvű olvasóközönség számára. A többi, így a korábban megígért orosz kiadásból végül semmi sem lett. Jóllehet Koestler műve hamisítatlan propagandakiadványnak minősül, a Moszkvai Állami Kiadóvállalat elutasította a kéziratot. Koestler vallomása szerint stílusát túl frivolnak, könnyednek találták.⁶⁶¹ Tény, hogy számos olyan, a memoárban egyébként szerepeltetett, akár sikamlósna is tekinthető epizód, mint például a tbiliszi vasútállomáson megismert ukrán parasztlánnyal együtt töltött éjszaka a vonaton, kimaradt az útirajzból.⁶⁶² Azt azonban nem tudjuk, hogy a cenzor húzta-e ki, vagy Koestler eleve bele se tette.

3.6. A szovjet utazás helye a kommunizmussal való szakítás folyamatában. Koestler és a kommunizmus

A kínzó magányosság (a büntudat, a szorongás és a kisebbségi érzés mellett), miként Arthur Holitscher esetében, Koestler életének is alapmotívuma.⁶⁶³ Önéletírása szerint kisgyermekként is játszótársak, barátok nélkül nőtt fel. „Egyedüli gyerek voltam, magányos, koraérett és neurotikus. Tanárait és iskolatársaim csodáltak az eszemért, és megvetettek a jellememért.”⁶⁶⁴ Holitscherhez hasonlóan ő is arra panaszkodik, hogy túlzottan szigorúan nevelték, állandóan büntetésben részesült. Míg a *Drei Monate* szerzője a házitanítókra panaszkodott, Koestler felett a szobalány zsarnokoskodott, mindketten szenvedtek továbbá az állandósult büntudattól, szorongástól és nem utolsósorban a kisebbségi érzéstől.⁶⁶⁵ A Vas István által rajzolt portré hűen tanúskodik arról, hogy ezek a karakterbéli gyengeségek a már felnőtt Koestlert is jellemezték. *A Miért vijjog a saskeselyű?* című memoár szerzője Németh

⁶⁶⁰ A láthatatlan írás. 170.

⁶⁶¹ A láthatatlan írás. 170.

⁶⁶² A szerző meghívja az ülőhely nélkül maradt szegény ukrán parasztlányt az első osztályú utasoknak fenntartott hálófülkéjébe. A lány a meghívást gondolkodás nélkül elfogadja, ugyanakkor nem érti, hogy Koestler viszonzásként miért nem használja ki az intim együttlét nyújtotta lehetőséget. Az író ezért szemmel láthatólag nemcsak hibbantnak tekinti, nemcsak megveti, de még meg is sértődik, és végül köszönés nélkül száll le reggel a vonatról. (A láthatatlan írás. 92-94.) Különböző kontextusban ugyan, de Koestler másutt is utal az intimitás, a testiséghez való viszony sajátos orosz értelmezésére: „Az oroszok semmi kivétlnivalót nem találnak abban, hogy nőket és férfiakat egy hálókupéban helyezzenek el; ugyanolyan hagyomány ez, mint nyílt színen pelenkázni a csecsemőket, vagy nyírfaágakkal csapkodni egymás meztelen testét a gőzfürdőben.” (A láthatatlan írás. 78.)

⁶⁶³ „Legkorábbi emlékeim egytől egyig három uralkodó motívum köré csoportosulnak. Ezek: büntudat, félelem és magányosság.” Nyilvesszó a végtelenbe. 38.

⁶⁶⁴ Nyilvesszó a végtelenbe. 28.

⁶⁶⁵ Nyilvesszó a végtelenbe. 36.

Andor és Déry Tibor írók társaságában találkozott a Moszkvai tartózkodása után rövid időre Pestre látogató Arthur Koestlerrel. „Kávéházzal kávéházra jártunk, közben nem győztem bámulni: ez az a legendás híró kommunista hős, ez a vibráló idegnyaláb, akinek arroganciáját láthatóan kisebbségi érzések táplálták, és akinek szavait olyan áhítattal hallgatta a két szürrealista mester? És meglehetett az a kaján tanú-élményem, hogy Tibort, aki velem szemben akkor éppen a zordon bolsevikot játszotta – őszintén játszotta -, és akinek a Befejezetlen mondatát, illetve addig elkészült részleteit mohón, mindig megújuló izgalommal olvastam, itt meglehetősen felülről lefelé kezelik, mint kávéházi passzív, polgári értelmiséget. [...] Koestler két órán át Heidegger egzisztencializmusát magyarázta az egyik kávéházban.”⁶⁶⁶

Az 1949-ben megjelentetett, a megtérés és a kiábrándulás folyamatát összegző írásában, *A bukott istenben* is hangsúlyozza, hogy az 1920-as évek gazdasági nehézségei, az infláció, a jómódú középosztálybeli életforma, a „közép-osztály-idill”, a hagyományos értékek összeomlásához vezetett. Ez a teljes elbizonytalanodás ágyazott meg számára a mindenre megnyugtató választ adó „zárt rendszerek” vonzerejének.⁶⁶⁷

Ahogy Koestler palesztinai tartózkodása idején sem tudott beilleszkedni a kavuca közösségébe, úgy az Ullstein-Kiadónál sem voltak barátai - hiába vált igen fiatalon jól fizetett „sztárújságíróvá”-, saját bevallása szerint élete végéig idegen, kívülálló maradt. Részben a gyermekkori magányossággal, a gyökértelen kozmopolita háttérrel, az igazi otthon hiányával⁶⁶⁸ magyarázza az utópiák, új, testvéri közösségek, az új „otthon” iránti vonzódását, részben pedig a korszellemmel: „Az a kor, amelyben én nőttem fel, a kiábrándulások kora volt, s a vágyódásoké.”⁶⁶⁹ Az abszolút, a végtelen iránti vágyakozás, ami korábbi korokban Isten megtalálására irányult, sokakat, így Koestlert is az utópiák felé fordította. Először a cionizmus,

⁶⁶⁶ Vas István: *Miért vijjog a saskeselyű?* I. kötet, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1981. 352-353. Koestler arroganciájáról egyébként Németh Andor is szót ejt, ami némiképp árnyalja a Koestler által sokat emlegetett barátságukat. Egy berlini előadás kapcsán Németh megállapítja: „A vita során Koestler is felszólalt, elképesztő pökhendi módon és fölényesen.” Németh egy másik utalása hasonlóképp nem vet kedvező fényt Koestlerre, illetve a két író kapcsolatára: „A nyár derekán felbukkant Koestler. Körülbelül három hónapot töltött itt. Engem rettenetesen idegesített.” Mindkettőt Karafiáth Judit idézi *A cég. Németh Andor és Artúr Koestler barátsága* című cikkében. „A cég. Nemeth Andor és Koestler Arthur barátsága” [Le firme. L’amitié d’Andor Németh et d’Arthur Koestler], in *A kekpupu teve hatan. Nemeth Andor idezése*. szerk. Tverdota György, Európai kulturális füzetek, 14-15., Budapest, Új Világ, 2004. 97-105. http://www.c3.hu/~eufuzetek/index_16.php?nagya=16/16_Karafiath.html. Letöltés: 2019. február 15.

⁶⁶⁷ *A bukott isten*. i.m. 124-125.

⁶⁶⁸ „[...] Én magam gyermekkorom óta szállodákban és panziókban éltem. Lehet, hogy bennem, aki velejéig „gyökértelen kozmopolita” voltam, fiatal koromtól többnyelvű és többkultúrájú, fizikailag is örökös mozgásban, volt valami tudattalan vágyakozás, hogy gyökeret eresszek, valami készítés, hogy alkossak és építsek [...]” Nyilvánvaló a végtelenbe. 119.

⁶⁶⁹ Nyilvánvaló a végtelenbe. 57.

majd a kommunizmus irányába köteleződik el. Az új társadalom iránti vágyakozása, így a kommunizmus, a kommunista párt és a Szovjetunió is bevallottan vallásos színezetet kap. Plasztikus példa erre, hogy a kommunista párthoz való viszonyát *A bukott isten* című önéletírásában az ószövetségi Jákob történetével, Ráhel iránti szerelmével illusztrálja: „Hét évig szolgáltam a Kommunista Pártot – ugyanennyi ideig őrizte Jákob Lábán nyáját, hogy lánya Ráhel kezét elnyerje.” Az illúzióvesztést újabb hét év követte. „És a hét év csak pár napnak tűnt neki, akkora volt az ő szerelme.”⁶⁷⁰ Az Ószövetségre egyébként számos további utalás történik: a Szovjetunió az új fény, az „Új Cion”, az Ígért Földje. Koestler szinte vallásosan beleszeret a Szovjetunióba, az öt éves terv szépsége apropóján az *Énekek éneke* modernizált változatának megírásán gondolkodik.⁶⁷¹ „Mert Oroszország csak egy új alkalom volt, egy, az emberiséggel egyidős archetípus felidézése. Akárcsak a régi szimbólumok: az Ígért Földje, az Aranykor, a Mennyeek Ország, ez is dicső elégtételt kínált a szorongásokkal teli élettel és az értelmetlen halállal szemben” – értelmezi a szerző később az *Egy mítosz anatómiája* című írásában a Szovjetunió iránt tanúsított vallásos rajongását.⁶⁷²

Koestler önéletírásai plasztikusan dokumentálják a szerző kommunizmushoz való viszonyát: a megtérés és a kétségbeesés, majd a szakítás folyamatát. Az 1932-33-as szovjet út ennek a lassú kiábrándulásnak egyik meghatározó állomása. A *Nyílvessző a végtelenbe* című önéletírásban számol be a szerző a kommunizmussal való első találkozásáról, amelyre 1919-ben Budapesten, a kommün kínált alkalmat. A kommunista mozgalom, majd a Tanácsköztársaság a memoárban valamiféle romantikus, ifjúi hevület, új kezdet letéteményeseként értelmeződik. Koestlert nemcsak a Chopin gyászindulójára felvonuló munkások, a *Vörös Újság*, a külvárosi proletárok, mint „az emberiség afféle romlatlan, nemes lelkületű példányai”, a május elsejei népünnepély nyűgözik le, de még a Koestler-lakásban szobát rekviráló vörös katonákra is nagy rokonszenvvel emlékszik vissza. „A kommunizmus új szó volt 1919-ben, és jó, igazságos, reményteli szónak hangzott” – írja a memoárban.⁶⁷³ A Tanácsköztársaságról szóló beszámolót azzal zárja, hogy az akkor szerzett élmények hatására tizennégy évesen érzelmileg már biztosan kommunista volt.⁶⁷⁴ A budapesti kommün iránti lelkesedés okára ugyanakkor nem kapunk érdemi magyarázatot. Nem tudunk arról, hogy a szerzőt és családját Budapesten bármiféle

⁶⁷⁰ *A bukott isten*. 170.

⁶⁷¹ *Nyílvessző a végtelenbe*. 279

⁶⁷² Arthur Koestler: *Egy mítosz anatómiája*. In: Uő: *Egy mítosz anatómiája*. Válogatta és fordította: Makovecz Benjamin, Osiris Kiadó, Budapest. 1999. 289.

⁶⁷³ *Nyílvessző a végtelenbe*. 69.

⁶⁷⁴ *Nyílvessző a végtelenbe*. 92.

hátrány, sérelem érte volna: antiszemitizmusról, a fehérterrorról Koestler memoárjaiban, de más írásaiban sem tesz említést.⁶⁷⁵

A megtérés kapcsán később viszont akkurátusan sorakoztatja fel a szerző azokat a külső tényezőket és eseményeket, amelyek számos kortársával együtt a szerzőt is a kommunizmus, illetve a Szovjetunió felé fordították. Érzékletesen rajzolja meg az 1920-as évek második felének németországi miliójét, az általános kiábrándulást, az európai liberális értékrend, a kapitalista rendszer lassú összeomlását, a gazdasági válságot, a német szocialisták opportunizmusát, elvtelen politikáját, Németország fasizálódását. Ráadásul Koestler tapasztalata, ahogy sok kortársáé is, az volt, hogy „A Rajnától keletre 1930-ban nem lehetett megúszni a választást fasizmus és kommunizmus között.”⁶⁷⁶ Európa egyre súlyosbodó válsága mellett a szovjet mítosz megrendíthetetlennek tűnt. Nem volt olyan aspektus (munkanélküliség, válság, sztrájkok), amely alapján a Szovjetunió ne a jövőt jelentette volna. Koestler úgy látta, a Szovjetunió a haladás, az európai humanizmus, a zsidó-keresztény hagyomány folytatójaként, maga a végtelenbe kilőtt nyílvesző, az új remény, az „Új Cion igazi letéteményese volt.”⁶⁷⁷ „Oly szembeszökő és nyilvánvaló volt a kontraszt a kapitalizmus hanyatló íve és a szovjet tervgazdálkodás meredek felemelkedése között, hogy ugyanilyen kézenfekvő volt a következtetés is: ők a jövő, mi a múlt.”⁶⁷⁸

Az író, miként korábban volt már róla szó, 1931. december 31-én sztárújságíróként lép be a Német Kommunista Pártba. Szinte eggyé olvad a párttal, minden igyekezetével azon van, hogy maximálisan eleget tegyen a pártfegyelem, a párt iránti feltétlen engedelmességgel kapcsolatos elvárásoknak. Megtanulja azt is, hogy a megkövetelt éberség nincs tekintettel sem a tisztességre, a lojalításra, sem a barátságra, és nem tűri a kritikát. Ám az azonosulás a gyakorlatban mégsem sikeredik tökéletesre: Koestlernek folyamatosan illeszkedési nehézségei támadnak a kommunista létet, ideológiát, a szervezetet illetően egyaránt. Először Ivan Steinberg álnéven kommunista hírszerző lesz, ám igen gyorsan és meglehetősen ostoba módon lelepleződik, így az Ullstein kiadó minden feltűnés nélkül elbocsátja.⁶⁷⁹

⁶⁷⁵ Márton László: *Koestler, a lázadó*. i.m. 14. Koestler monográfusai, beleértve David Cesarani alapvető művét is (David Cesarani: i.m.) ugyanakkor azt hangsúlyozzák, hogy a Tanácsköztársaság bukását követően a Koestler-család a fehérterror és az antiszemitizmus miatt hagyta el Magyarországot. Körmendy Zsuzsanna a Magyar Nemzeti Bank 1924-es, Koestler apjára vonatkozó hitelinformációs kantonjára hivatkozva arra a megállapításra jut, hogy a családnak nem volt oka a menekülésre. Körmendy Zsuzsanna: Arthur Koestler. i.m. 201-202.

⁶⁷⁶ Nyílvesző a végtelenbe. 272.

⁶⁷⁷ Nyílvesző a végtelenbe. 287.

⁶⁷⁸ Nyílvesző a végtelenbe. 278.

⁶⁷⁹ Nyílvesző a végtelenbe. 15-18

Koestler nemcsak beépített ügynökként, de pártalkalmazottként, majd propagandistaként is kudarcot vall. A párt megbízásából készített közleményei rendre nem nyerik el a főnökei tetszését.⁶⁸⁰ Ráadásul értelmiségiként is számos frusztrációt él meg a pártban. Koestler több oldalt is szentel a kommunisták és az értelmiség közötti ellentmondásos viszony elemzésének. Ő is magáévá tette a párt értelmiség iránti megvetését, az értelmiségi megtűrt voltát, ezért önmagát is megvetette, alábbvalónak tartotta az idealizált, romlatlannak és egészségesebbnek látott proletároknál. Holitscherhez hasonlatosan igazi kisebbségi komplexussal, sőt szégyenérzettel, büntudattal tekintett arra, hogy az értelmiséghez tartozik, műveltségét pedig nem előnyként, de igazi csapásként fogta fel. Ahogy a többi kommunistává vált értelmiségi, mindezt „bűnhődéskomplexussal” és „intellektuális önkasztrálással” igyekezett kompenzálni⁶⁸¹ Súlyos kudarcként éli meg a *Vörös nappalok* szovjetunióbeli sikertelenségét is, az 1932-33-as szovjet út során szerzett tapasztalatok pedig összességében elbizonytalanítják hitét a kommunizmusban, illetve a Szovjetunióban, bár egy jó időre még kommunista marad.

A következő, az 1933 és 1936 közötti életszakaszt Koestler az „együgyű elkötelezettség” időszakának nevezi. Az Oroszországgal kapcsolatos kételyek a nácizmus előretörésének árnyékában, ezekben „az elmélkedésre alkalmatlan időkben” zárójelbe kerültek, elbizonytalanodó hite a kommunizmusban új megerősítést kapott.⁶⁸² A Komintern utasításának megfelelően a Reichstag-per idején, 1933 szeptemberében Párizsba utazik, ahol bekapcsolódik a Komintern nyugati szekciójának propagandafőnöke, a Willi Münzenberg vezette csapat antifasiszta propagandamunkájába. A párt nagy irányváltásainak - nemrég még a szocialisták a kommunisták közellenségének számítottak - elbizonytalanító, frusztrációt okozó voltát is csak később ismeri fel. A Koestler által készített anyagokkal azonban nem elégedettek megbízói, a propaganda céllal írt első regényéért pedig súlyosan megszegényítik kommunista barátai.⁶⁸³ Miközben Koestler rajong Münzenbergért és Otto Katzért, a kommunista propaganda gátlástalansága és álságossága kétségbe ejti. A fasiszta rezsimnek tanulmányozására felállított kutatóintézet (INFA) munkatársaként hamarosan azzal szembesül, hogy a párt voltaképp

⁶⁸⁰ A láthatatlan írás. 23-25.

⁶⁸¹ A bukott isten. 149-150., valamint A láthatatlan írás. 33.

⁶⁸² A láthatatlan írás. 217-218.

⁶⁸³ A német menekültek számára felállított gyermekotthonban szerzett tapasztalatairól írja meg élete első regényét 1934-ben, *Die Erlebnisse des genossen Piepvogels und seiner Freunde in der Emigration* címmel. A párt nem járul hozzá a mű megjelentetéséhez, sőt „burzsoá individualista szemlélete”, „dekadens hangneme” miatt el is marasztalja a Száműzött Német Írók Társaságán keresztül, amelynek tagjai között Anna Seghers és Egon Erwin Kisch is ott van. (A láthatatlan írás. 264-65.) A *Vörös nappalok* után ez volt Koestler második könyve, amit a kommunisták elutasítottak. Ezt Koestler valóságos tragédiaként éli meg.

semmilyen diktatúrát nem akar kutatni, a tervezett nemzetközi antifasiszta kiállítást sem engedik megszervezni, sőt a kirakatintézményt hamarosan be is zárják.

Koestler a párton belül elszigetelődik, depresszióban szenved. „A párton kívül nem voltak barátaim: A párt volt a családom, fészke, szellemi otthonom. [...] Nem szerettem a pártbeli népséget, de ők voltak a magamfajta, és kedveltem a pártonkívülieket, de már nem tudtam velük szót érteni.”⁶⁸⁴ Az 1934 végétől kezdődő időszakot Koestler a párttól való folyamatos visszavonulással jellemzi. Úgy ítéli meg utólag, hogy kommunistaként csúfosan megbukott, amit leginkább jellemzőbb „fogyatékoságaival” magyaráz.⁶⁸⁵ Mire befejezi *Gladiátorok* című történelmi regényét (1938) Koestler már szakított a kommunista párttal. Az 1939-ben minden különösebb visszhang nélkül Londonban megjelent művében Spartacus Napállamának összeomlása, csődje bemutatásán keresztül Koestler már egyértelmű kételyeinek ad hangot a forradalmi cselekvést, „a cél szentesíti az eszközt” elv morális tarthatóságát, az utópia megvalósíthatóságát, az általában vett népboldogítást illetően.

A Szovjetunióból, a Kirov-gyilkosságról, az 1936-os koncepciók peréről, a bebörtönzésekről, likvidálásokról érkező híreket egy időre zárójelbe tette a spanyol polgárháború kitörése, ami a szerző számára újabb testhezálló feladatot kínál: Koestler Willi Münzenberg-től engedélyt kér, hogy csatlakozhasson a spanyol Köztársasági Hadsereghez. A Komintern ügynökeként, magát újságírónak kiadva, magyar útlevéllel a *Pester Lloyd* sajtóigazolványával és a londoni *News Chronicle* tudósítói papírjaival utazik el Spanyolországba, ahol már két hónapja dúl a polgárháború. Sevillába látogat a fölkelők hadiszállására, ahol felismerik és lebukik ugyan, de még sikerül kimenekülnie az országból. A második spanyol küldetés során kifejezetten sikerrel jár: megszerzi a Francoék és a németek közötti szoros együttműködésről szóló bizonyítékokat. 1937 elején harmadszorra is Spanyolországba küldik az *Agence Espagne* és *News Chronicle* című lapok tudósítójaként, hogy a malagai fronton történekről tudósítson. Ezúttal elkapják, letartóztatják és halálra ítélik. Koestler önéletírásában hosszasan ismerteti a sevillai börtönben eltöltött heteket. A *láthatatlan írás* szerint a sevillai börtönben megy végbe az a szellemi fordulat, az a mélyreható személyiségátalakulás, amelynek nyomán Koestler eljut a kommunizmussal való teljes szakításig. A spanyol tapasztalat nyilvánvalóvá teszi, hogy a kommunizmus, így a spanyol köztársaság ügye, áldozatul esik a nyers szovjet hatalmi érdekeknek, ahogy a börtönben ismeri fel a csalást, a hazugságot tudatosan eszközként

⁶⁸⁴ A láthatatlan írás. 278.

⁶⁸⁵ A láthatatlan írás. 298.

felhasználó Münzenberg-propaganda cinikus és gátlástalan természetét is. Végül felesége és Otto Katz lelkes erőfeszítésének, az általuk elindított kampánynak köszönhetően túszcserével szabadul ki a börtönből, jöllehet senki sem tudja, hogy voltaképp egy álcázott kommunista kimentéséről van szó.⁶⁸⁶ 1938-ban jelenteti meg *Spanyol testamentum* címmel börtönélményeit, amely a Left Book Club ranglistáján első helyezést kapott, és több nyelvre le is fordították.

A párttal való szakítás mögött összetett morális motívumok húzódnak meg. Az elfordulásban döntően közrejátszik Éva Weissberg Lubjankáról, a kívánt vallomás kicsikarásához alkalmazott GPU-módszerekről szóló, személyes élményeken alapuló beszámolója, ami a *Sötétség délben* című mű meghatározó forrásanyagául szolgál majd.⁶⁸⁷ Hasonlóképp megdöbben, amikor azzal szembesül, hogy a francia kommunista újság címlapja Gestapo-ügynöknek nevezi a Németországban öt év kényszermunkára ítélt német, egyébiránt hithű kommunista fiatalembert és szintén kommunista menyasszonyát.⁶⁸⁸ Az 1937-ben zajló nagy perek, amelyeken kiderül, hogy a bolsevik vezetők, így Buharin is német és brit ügynökök voltak, további erkölcsi érveket szolgáltatnak a kommunizmustól való elforduláshoz. 1938 tavaszán Koestler már tudatosan elhatárolódik a kommunista irányvontól. Párizsban a Menekült Német Írók Szövetsége felkérésére tartott előadásában nemcsak hogy nem marasztalja el a spanyol Egyesült Marxista Munkáspártot (POUM), de kifejezetten kárhoztatja a szovjet kommunisták riválisokkal szembeni fellépését.⁶⁸⁹ Hamarosan megírja azt a levelet, amelyben tájékoztatja a pártot a szakításról, de ekkor még a Szovjetunió mellett hűségnyilatkozatot tesz. A végső csalódást, a teljes kiábrándulást a szovjet rendszerből, az illúzióvesztés egyik legfontosabb állomása a Hitler-Sztálin paktum 1939-es megkötése eredményezi. „Felismerni és kimondani az igazságot: hogy a rendszer, amely ma már a világ egyharmada felett uralkodik, a történelem legigazságtalanabb és legembertelenebb társadalmát hozta létre; ez a legnagyobb kihívás, amivel az emberiség szembe került és szembenézni legtöbbünknek olyan nehéz, mint a gótika emberének elfogadni, hogy nincs mennyország.”⁶⁹⁰ Koestler az 1941-ben angol nyelven publikált *A föld söpredéke* című önéletrajzi írásában számol be arról a szívélyes fogadtatásról, amelyben Sztálinék Ribbentropot részesítették moszkvai látogatásakor: a repülőtér felett horogkeresztes zászlót tűztek ki, és Horst Wessel-nótát játszott a forradalmi zenekar.⁶⁹¹

⁶⁸⁶ A láthatatlan írás. 422-426.

⁶⁸⁷ Koestler 1938-ban Londonban találkozik újra Éva Weissberggel.

⁶⁸⁸ A láthatatlan írás. 447.

⁶⁸⁹ A láthatatlan írás. 450.

⁶⁹⁰ A láthatatlan írás. 453.

⁶⁹¹ Arthur Koestler: *A föld söpredéke*. Osiris, Budapest, 1998. 23.

Ugyanebből a kötetből tudjuk meg, hogy a kommunizmussal való szakítás, a sztálini zsarnokság, a bolsevizmus igazi természetének felismerése mély apátiához vezetett, lelki, szellemi űrt hagyva maga után.⁶⁹² „[...] hátat fordítottunk Oroszországnak, de bárhová fordultunk vigasztalásért, sehol sem találtunk semmit.” Plasztikusan fogalmazza meg, hogy miként vélekedett 1939-ben arról a Szovjetunióról, amely nemrég még rajongása tárgya volt: „Olyasféleképpen éreztünk Oroszország iránt, mint a férfi, aki elvált sokat imádott feleségétől; gyűlöli őt, és mégis valamiféle megnyugvást nyújt számára, hogy az asszony ott van, ugyanazon a bolygón, élve és egészségesen. De ez az asszony már nem élt, semmiféle halál nem lehet szomorúbb és véglegesebb, mint egy illúzióé.”⁶⁹³

1940 tavaszára elkészül a *Sötétség délben* című mű is, a kommunizmusból való kiábrándulás nagy, megrendítő dokumentuma, amely Koestlert végül világszerte ismertté tette. A kötet a kommunizmussal való szakítást, a kiábrándulást tematizáló nagy tanúságtételek egyike, jóllehet műfajilag ki is lóg közülük. Itt ugyanis nem a szerző saját élményeinek egyes szám első személyű elbeszéléséről van szó, Koestler ráadásul nem is útirajzot, útbeszámolót ír. Bár a szerző személyesen átélt tapasztalatai, a szovjetunióbeli élmények, a kommunista mozgalomban eltöltött időszak, vagy a sevillai börtönélmények, ahogy más tanúk, úgymint Éva Weissberg beszámolói, a szövegben jól kitapinthatóan hasznosulnak. A szereplők kitaláltak ugyan, mégis konkrét történelmi figurák ismerhetők fel bennük. Ahogy Rubasov alakját Buharin, illetve Radek (a velük való rövid moszkvai találkozó) ihlette, úgy a már említett kis Lévy, illetve a két kihallgató tiszt megformálásához is a szovjet élmények, az út során megismert konkrét személyek szolgáltattak mintát. Koestler regényt ír, a kommunista eszme csődjét, a főszereplő által hozott áldozat hiábavalóságát igyekszik megragadni az esztétikum erejével, az irodalom eszközeivel.

„Úgy futottam a kommunizmushoz, mint friss vizű forráshoz, és úgy hagytam el, ahogy az ember kimászik egy mérgezett folyóból, melynek piszkos habjain elöntött városok törmelékei úsznak, és megfúlt emberek tetemei”⁶⁹⁴ - ekként értelmezi Koestler életének 1932-től 1938-ig

⁶⁹² Koestler a kötetben az 1939-40-es évek franciaországi élményeit fogalmazza meg. Itt olvashatunk kíméletlen és megrendítő beszámolót Franciaország katonai és morális összeomlásáról, és a Franciaországban rekedt, illetve oda menekült, a franciák által egyszerűen bűnözőknek tekintett idegen állampolgárok, illetve hontalanok - közöttük sokan antifasiszták, kommunisták, nagy, német és közép-európai értelmiségiek, írók, filozófusok, művészek – rettenetes hányattatásairól, tragikus sorsáról. Azokról, akik Koestler megfogalmazásában származásuk, vagy meggyőződésük miatt váltak a föld söpredékévé. A föld söpredéke. i.m. 237. „Az antifasiszták sehol sem kellettek” – állapítja meg keserűen Koestler. Uo: 169.

⁶⁹³ Arthur Koestler: A föld söpredéke. i.m. 22.

⁶⁹⁴ A láthatatlan írás. 13. Koestler ezekkel a mondatokkal indítja visszaemlékezését.

tartó periódusát. A messianisztikus hittől a totális kétségbeesésig, a rajongástól a végleges szakításig mintegy hét éven át tartó gyötrelmes időszakon keresztül jut el. A szovjet tapasztalat a lelkesedés lassú elvesztését, a lejtőn való elindulást, az elbizonytalanodás, a lelki eltávolodás és kiábrándulás első komolyabb állomását jelentették ezen az úton.

3.7. Az útirajz és a „kommunista psziché”

Koestlert a kommunista tudat leghitelesebb elemzőjeként tartják számon. Önmaga kíméletlenül őszinte tanulmányozásával, precízen és plasztikusan rajzolja meg a kommunista tudat, a kommunista személyiséggé formálódás természetét. Mind a *Nyílvessző a végtelenbe*, mind a *Láthatatlan írás* című memoárban kitüntetett figyelmet szentel a megtérés lélektanának, a zárt ideológiai rendszer sajátosságai, a kommunista gondolkodásmód, érvrendszer természete, a tényekhez, kritikai képességhez, vitahelyzetekhez való viszonya elemzésén keresztül. A szerző hangsúlyozza a zárt gondolkodásmód vonzerejét, amely az egyre bizonytalanabb, fogódzók nélküli világban mindenre kész és ellentmondást nem tűrő válaszokat kínál. De rámutat arra is, hogy a hittérítő kommunisták „félelem nélküli, tevékeny kóbor lovagok titkos társaságára” emlékeztető világa, álnevekkel, hamis papírokkal, saját rítusaival, szintén sokakra gyakorolt csábító, borzongással felérő hatást.⁶⁹⁵

Az író megállapítja, hogy a zárt tudat a gondolkodás minden aspektusát, a világhoz, emberekhez, dolgokhoz való viszonyt egyaránt radikálisan átrendezi. A „kommunista bájital” igazi tudatmódosító szer, végletesen sematikus gondolkodást, látásmódot eredményez, ahol az abszurdum is természetesnek, logikusnak látszik.⁶⁹⁶ Az író hosszan elemzi a kommunista nyelvezetet is: a kommunista beszéd és gondolkodás „dehidrációs folyamatának” eredményeként egy árnyalatoktól megfosztott, irritálóan leegyszerűsített orwelli új beszéd bontakozik ki, amely híján van karaktereknek és a kreativitást sem tűri meg. Koestler is elsajátítja a „rugalmasan ezoterikus hitet”, amely a valóságot hatékonyan tartja távol, a folyamatos öncsalásnak köszönhetően egyszerűen elhajlik előle, vagy nem létezőnek tekinti azt.⁶⁹⁷ A *bukott istenben* is sokat olvashatunk arról, hogy a kommunista tudat miként veszi birtokba és alakítja át radikálisan a szókincset. A kommunista szókészletbe az elhajlók

⁶⁹⁵ Nyílvessző a végtelenbe. 264-265.

⁶⁹⁶ Nyílvessző a végtelenbe. 286.

⁶⁹⁷ A láthatatlan írás. 25-26.

megbélyegzésére külön preferált szavak kerülnek, egyes kifejezések, terminusok azonban tabunak számítanak. A szavak jelentése ugyanakkor hűen igazodik a párt irányvonalának változásaihoz, ahogy a tények értelmezése is dinamikájukban, dialektikus módon válik lehetségessé. A kommunista vitakultúra elengedhetetlen tartozéka a repetitív előadásmód, a katekizmuszerű retorikai kérdésfeltevés, a sztereotip jelzők használata is. De a kommunista észjárás a művészeti alkotást, az esztétikai és a befogadói ízlést egyaránt gyökeresen megváltoztatja, amelynek egyik karakteres megnyilvánulása a szerző tapasztalata szerint, hogy a motivációk közül mindössze kettőt ismert el: az osztályszolidaritást és a szexuális vágyat.⁶⁹⁸

A *Vörös nappalok és fehér éjszakák* című útirajz a kommunista beszűkült tudat produktumaként is olvasható. Visszaemlékezései megírásakor a szerző mint ilyet veszi újra kézbe, hogy szemügyre vehesse akkori önmagát és az útibeszámolóban leírtakat. Ennek alapján állapítja meg többek között, hogy a zárt ideológiai rendszerhez való hűség fekete-fehér látásmódhoz, a színek, árnyalatok kiiktatásához vezet. Megakadályozza a valóság differenciált, összetett percepcióját, tudomásul vételét - szakadatlan öncsalásra, a valóság eltorzítására, a tények negligálására kényszerít. Koestler arra a következtetésre jut, hogy a folyamatos önámítás, a verbális önhipnózis, az abszurdum logikusnak láttatása nélkül a hit megtartása voltaképp lehetetlen. Megingásra, elbizonytalanodásra ellenszert kínálnak a valóságot eltorzító magyarázatok, a kisebb-nagyobb hazugságok, a szükségszerűségre való monomániás hivatkozás. Ezek között említhető annak bizonygatása, hogy a szovjet rendszer fogyatékoságai az orosz nép ázsiai elmaradottságára vezethetők vissza, vagy az, hogy az ukrajnai éhezők mind kulákok, a rendszer ellenségei. A szerző az útirajz elemzésekor vezeti be a kommunista psziché, a kommunista valóságpercepció és vitakultúra egy-egy sajátosságát frappánsan kifejező fogalmakat, úgymint a már említett „belső osztályozógépet”, a feltételeles reflexszé váló „dialektikus szűrőt”. De az önéletírásban egyéb helyütt említett „marxista röntgenmódszer”, az „önkényes polarizáció” mögött is minden bizonnyal ott vannak a Szovjetunióban szerzett tapasztalatok is. A koestleri terminus technikusok nemcsak a szerző éleslátásáról, kiváló megfigyelőkészségéről, de rendkívül innovatív nyelvhasználatról is tanúskodnak.

Minden bizonnyal a beszűkült tudattal, a végzetes ideológiai csőlátással magyarázható, hogy a szerző számos olyan aspektusra nem tér ki, amely több, Oroszországba/Szovjetunióba utazó érdeklődését felkeltette. A *Vörös nappalokban* nem jelenik meg a nagyvárosi kulturális életre

⁶⁹⁸ A bukott isten. 146-148.

vonatkozó tapasztalat, az íróutazókat meglehetősen foglalkoztató kérdések, így például az írók, művészek helyzete sem. Az igazsághoz hozzátartozik ugyanakkor, hogy Harkov és Moszkva nem is szerepelnek a szövegben, nem tudjuk persze, hogy a cenzornak leadott változatban benne voltak-e. Nem olvashatunk megfigyeléseket az orosz karakterre, az orosz mentalitásra vonatkozóan, de nem nagyon mutatkozik érdeklődés a szovjet intézmények bemutatása iránt sem. Ilyennel az önéletírások vonatkozó oldalain is elvétve találkozunk, a Harkovban tapasztalt, a mindennapi életet átható ázsiai tempó, slendriánság, a testiséghez való közvetlenebb viszony említése szinte kivételnek számít. Hasonlóképp hiányérzetünk támad Leningrád és leginkább Moszkva kapcsán, különösen annak fényében, hogy a szerzőtől másutt, például a tel-avivi és a jeruzsálemi élmények taglalásakor remek városleírásokat olvashatunk. Mintha a szűkített látásmód más értelemben, de ezeket a beszámolókat is jellemezné: A szovjet utazás ismertetésekor a memoárok érdeklődésének homlokterében elsődlegesen a kommunizmusba, a szovjet mítoszba vetett hit és az abból való kiábrándulás, a zárt tudat működése, a kommunista valóságpercepció mechanizmusa, valamint az utazásnak a szerző személyiségfejlődésében, politikai világlátása alakulásában betöltött szerepe áll. Koestler nem arra törekszik, hogy visszaemlékezéseiben egy új, a látottakat a lehető legtöbb aspektusból bemutató útleírást tegyen közzé.

3.8. Magyarországi recepció

Koestler talán a legtöbbet olvasott, a leginkább ismert magyar író a világon, jóllehet Magyarországon erről igen sokáig nem vettek tudomást. A *Vörös nappalok és fehér éjszakák* című útirajz, ahogy a Szovjetunióban és másutt is, úgy Magyarországon is ismeretlen, visszhangtalan maradt. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy az 1930-as évek Magyarországon ilyen, a Szovjetuniót dicsőítő propagandakiadvány megjelentetése nem kerülhetett szóba. Bár Koestler megtérése és utazása messze nem volt a későbbi Gide-látogatáshoz mérhető szenzáció, Vas István és más író társak visszaemlékezéséből tudható, a két világháború között a magyar irodalmi körökben is forgolódó író kommunistasága és szovjet útja ismert volt Budapesten, legalábbis a szűkebb értelmiségi-literátor körben. Az akkori magyar viszonyok közepette ritkaságszámba menő szovjetuniós tapasztalattal a háta mögött Koestler minden bizonnyal élénk kíváncsiságot keltett. Az 1933 nyarán a Szovjetunióból Budapestre érkező íróért barátja,

Németh Andor ment ki a Nyugati pályaudvarra, amiről Németh az egyik lapban röviden be is számolt.⁶⁹⁹ Koestler memoárjában említést tesz arról, hogy a magyar sajtó nem érdeklődött turkesztáni cikkei iránt a belőlük sugárzó, Szovjetunió iránti szimpátia miatt.⁷⁰⁰ Ebből feltételezhető, hogy a szerző megpróbálta úti riportjait Magyarországon közzé tenni, erőfeszítése azonban eredmény nélkül maradt.

Annál érdekesebb az általában vett Koestler-életmű magyar recepciója. A szerző Nyugat-Európában a *Sötétség délben* című esszéregénnyel vált ismert és világszerte elismert íróvá. Harcos antikommunizmusa miatt Magyarországon azonban négy évtizeden keresztül a tiltott szerzők közé tartozik, magyarországi befogadása így csak a rendszerváltással egyidejűleg kezdődhet meg. 1980-ban a párizsi magyar *Irodalmi Újság* mellékletet adott ki Koestler hetvenötödik születésnapja alkalmából, Magyarországon ugyanakkor nem vettek tudomást az évfordulóról. Koestler ekkorra már hatalmas nemzetközi bibliográfiát tudhat magáénak, műveiről egyetemeken doktori disszertációk készülnek, az *Alvajárók* című írása pedig egyetemi tananyag.⁷⁰¹ Míg művei, beleértve a tudománytörténeti munkákat is, már negyven nyelven jelennek meg világszerte, Magyarországon nem lát napvilágot Koestler-írás. Halálakor, 1983-ban az *Encounter* két különszámot is szentel a szerzőnek, ahogy más tekintélyes brit lap is méltatást tesz közzé, a Royal Society emlékülést rendez, Magyarországon ezzel egy időben az a kérdés merül fel, hogy Koestlert magyarnak lehet-e tekinteni egyáltalán.⁷⁰²

A *Sötétség délben* című műből (Eredetileg *Napfogyatkozás* címmel) az 1970-es években ugyanakkor már két magyar fordítás is rendelkezésre áll, Lukin Gábor magyar-angol szakos hallgató, illetve Jotischky László, a BBC magyar szekciója vezetőjének jóvoltából. A kötetet magyarul először az előbbi, egyébként rövidített, hiányos verzió alapján 1981-ben az Újváry-Griff Kiadó teszi közzé Münchenben. Magyarországon azonban csak 1988-ban jelenhet meg az Európa Könyvkiadó jóvoltából Bart István újrafordításában. (A Lukin-féle szöveg *Napfogyatkozás* címmel 2009-ben lát majd csak napvilágot.) 2019 elején a Magvető Könyvkiadó gondozásában megjelent a *Sötétség délben* magyar fordításának 4. változata is

⁶⁹⁹ Németh Andor: A sarkvidéktől Bukharáig. Hevenyészett interjú egy magyar globetrotterrel. *A hír. Politikai és Társadalmi Riportlap*. III. évf. 10. sz. 1943. július 4. A cikket 1993-ban a *Magyar Narancs* is megjelentette 1993-as Koestler-összeállításában. (1993/13. ápr.1. 24.) Németh nemcsak Koestler érkezéséről ad hírt, de három bekezdés erejéig összefoglalja Koestler örménysorsági élményét a marxista csodafakírról is.

⁷⁰⁰ A láthatatlan írás. 208.

⁷⁰¹ Hidegkúti Béla Koestlerről magyarul (Hidegkúti Béla előszava). In: *Koestler Emlékkönyv*. i.m. 10-14.

⁷⁰² Hidegkúti Béla: Koestler ismertsége külföldön. *Magyar Tudomány*, 2005/9 1072. <http://www.matud.iif.hu/05sze/05.html>. Letöltés: 2019. január 15.

(ford. Mesés Péter), amely az elveszettnek hitt, ám 2015-ben Zürichben előkerült eredeti német szöveg alapján készült.⁷⁰³

Az egyik magyar Koestler-monográfia szerzője, Körmendy Zsuzsanna kiemeli, hogy a Magvető Könyvkiadó által 1989-ben megjelentetett *Kortárs magyar írók kislexikona* még a rendszerváltás küszöbén, 1989-ben sem szerepeltette Koestlert, holott a szintén Londonban élő és angolul író Mikes György bekerült, ám a Mikes-művek felsorolásakor pont az 1983-as Koestlerről szóló hiányzik.⁷⁰⁴ Az életmű javarésze ma már magyarul is hozzáférhető az Osiris és az Európa Könyvkiadók jóvoltából, többnyire Makovecz Benjamin remek tolmácsolásában. 2018-ban végre megjelent *A vágyakozás kora* című regény is, a *Gladiátorok* magyar nyelvű kiadása azonban még mindig várat magára.

Az író születésének századik évfordulója apropójából 2005-ben Magyarországon is több konferenciát, megemlékezést tartottak, többek között a Polányi Mihály Szabadelvű Filozófiai Társaság, valamint a Veszprémi Egyetem szervezésében. A budapesti Terror Háza Múzeum által *Arthur Koestler – Diktatúrák tanúja* címmel 2005 októberében összehívott tudományos tanácskozáson vita bontakozott ki arról, hogy melyik politikai oldal tekintheti magát a Koestler-életmű örökösének. Pelle János író, újságíró találóan jellemezte a helyzetet, az írot nagy formátumú személyiségnek nevezve, aki még halála után több mint két évtizeddel is megosztja a magyar értelmiséget.”⁷⁰⁵ A centenárium nyomán 2006-ban és 2007-ben két terjedelmes magyar nyelvű Koestler-monográfia is megjelent, az első Márton László, míg a második Körmendy Zsuzsanna tollából. 2009-ben pedig a terézvárosi önkormányzat a budapesti Lövvölde téren felállította a Varga Imre által készített Koestler-szobrot. Összességében megállapítható, hogy Koestler hazai ismertsége, elismertsége terén az elmúlt három évtizedben komoly előrelépés történt, egyre több hazai írás, elemzés jelent meg az életpályáról, a művek magyar vonatkozásairól is – elegendő csak Szívós Mihály esszéire, tanulmányira utalnunk⁷⁰⁶-, ugyanakkor a Koestler-életmű még mindig nem vált a magyar irodalmi kánon részévé. A magyar íróként történő befogadást nyilvánvalóan nehezíti, hogy Koestler idegen nyelven

⁷⁰³ Schüttler Tamás: Aktuális-e még Rubasov? Arthur Koestler: *Sötétség délben. Új fordítás az eredeti kéziratból, fordította Mesés Péter*, Magvető Könyvkiadó, 2019. In: *Élet és irodalom*, 2019. május 24. 20.

⁷⁰⁴ Körmendy Zsuzsanna: Arthur Koestler. i.m. 547.

⁷⁰⁵ Lásd erről bővebben: Pelle János: Diktatúrák tanúja - Arthur Koestler és a politikai düh. *Hvg.hu*, 2007. január 17. http://hvg.hu/velemeney/20070117_koestler. Letöltés: 2019. január 17. A „Kié Arthur Koestler?” problematikáról egyébként több publicisztika is megjelent, többek között az *Élet és irodalom*, valamint a *Magyar Nemzet* oldalain.

⁷⁰⁶ Szívós Mihály: i.m.

alkotott, miközben a nyelvhasználat a magyar irodalomtörténet-írásban többnyire vízvázalasztónak minősül.

4. André Gide, Illyés Gyula és Nagy Lajos a Szovjetunióban

4.1. Az utazások háttere

Jelen fejezet három jelentős hatású útleírás, két magyar, Illyés Gyula és Nagy Lajos, valamint egy francia értelmiségi, André Gide útirajzának összehasonlító tárgyalására vállalkozik. Jóllehet a disszertáció témáját a magyar utazók adják, Gide kiemelt szerepeltetése mellett több érv is szól. Egyrészt a francia író megtérése, a Szovjetunióban tett zárandokútja, majd kiábrándulása nemcsak Nyugat-Európában, de Magyarországon is jelentős visszhangot váltott ki. Bátran állítható, hogy ilyen mértékű figyelmet egyetlen, Szovjetunióba látogató külföldi utazó sem kapott.⁷⁰⁷ Másfelől a három mű a bolsevik országról szóló útbeszámolók három különböző, ugyanakkor felettébb izgalmas típusát testesíti meg: Gide a kiábrándult vallásos rajongó, Illyés az óvatos mesélő, míg Nagy Lajos a fanyar realista nézőpontjából láttatja az országot. Vitathatatlan, hogy a három író személyisége és helyzete, valamint utazásának körülményei jelentősen különböznek. Talán ezért is lehet különösen tanulságos összehasonlító elemzés keretében utánajárni annak, miként látták éppen ők a Szovjetuniót a 1930-as évek derekán.

André Gide (1869-1951) 1936-ban a szovjet írószövetség vendégeként tölthetett el mintegy három hónapot a bolsevik Oroszországban. A francia író látogatását külföldön és a Szovjetunióban egyaránt kitüntető figyelem kísérte. Gide az 1930-as évek befutott sztárírója, a polgárellenes felforgató polgárirodalom legismertebb képviselője volt. A gazdag, nagypolgári hugenotta családból származó, homoszexuális író a polgári képmutatás és erkölcsi szabályok radikális felszámolását, a szélsőséges individualizmust, a testi és a szellemi önkorlátozás elleni lázadást hirdette. Az erkölcsi értékek likvidálása, az „acte gratuit” és a szélsőséges egyéniségkultusz dicsőítése után figyelme lassan a társadalmi kérdések felé fordul. 1927-ben megjelentetett, nagy vihart kavart *Kongói utazás* című művében nemcsak Afrika szépségét fedezi fel, de rámutat a bennszülött lakosság szenvedéseire, kíméletlen elnyomatására, a gyarmati kormányzás visszasságaira és tarthatatlanságára is. A francia író visszatalál az evangéliumi alapokhoz, a keresett eszményi emberi közösséget végül a

⁷⁰⁷ „Fellépésének hatása a fiatal európai értelmiségre felmérhetetlen. Akik eddig ingadoztak, egyszerre megtértek.... Gide megtérése volt a legfelsőbb érv. Gide volt a szovjet hamelni patkányfogója, aki varázssípjával maga után csalta és bolsevizálta Európa polgári ifjúságának nagy tömegeit”- írja Márai Gide hívővé válásának példátlan hatásáról az ingadozókra. Műsoron kívül. *Újság*, 1936. november 13. 5.

Szovjetunióban találja meg. Szinte vallásos áhítattal fordul a munkásmozgalom eszméi, a bolsevik ország felé. 1932-es hirtelen megtérésének híre igazi szenzáció számba megy. Gide nagy aktivitást fejt ki, a *L'Humanité*-ben publikál, feltűnik a Népfront emelvényein, és minden olyan rendezvényen ott forgolódik, amelyet Dimitrov felmentése érdekében szerveznek.⁷⁰⁸ Sőt, 1933-ban nagy sajtókampány közepette Malraux társaságában Berlinbe utazik, hogy egyenesen Hitlernél, vagy legalábbis Goebbelsnél követelje Dimitrovék kiszabadítását.⁷⁰⁹ Gide lelkes és elkötelezett antifasiszta, igazi baloldali mozgalmárrá válik. Közben rendületlenül hisz a Szovjetunióban: az 1935-ben, a kultúra védelmében összehívott írókongresszuson harcosan védelmére kel az uniformizálás és a szabadságjogok tagadásának vádjával szemben.⁷¹⁰ Moszkvából való visszatérése után útirajzában messianisztikus sorokkal így foglalja össze, hogy mit is jelentett számára a Szovjetunió: „Több volt, mint választott hazánk: példakép volt, vezetőnk. Amiről álmodoztunk, amit alig mertünk remélni is, de ami felé minden erőnk és minden akaratunk feszült, az valósult meg ott, azon a földön, ahol egy utópia van beteljesülőben.”⁷¹¹

Sztálinék hamar felismerték Gide, Európa aktuális lelkiismerete személyében rejlő hatalmas propagandalehetőséget. 1932-36 között műveit óriási példányszámban adják ki: Gide maga lett a nyugati, haladó polgáriró a Szovjetunióban. Miután Romain Rolland tanúságtétele tökéletesre sikerült, Gide meghívásával ennek megismétlését tervezték, amire most a szovjeteknek égető szüksége volt, hiszen ez már a nagy terror, a perek, a kivégzések időszaka. A francia író sokáig halogatja az indulást, végül az egyre betegebb Maxim Gorkij sürgetésére, a szovjet írószövetség meghívására 1936 júniusában szánja rá magát az utazásra. Hívóként érkezik, bár az utazás előtt már vannak kételyei a Szovjetuniót illetően. Gorkij kétségbeesett üzenetei, amelyek arról szóltak, hogy nagyon szeretne vele beszélni, önmagában is némi gyanúra adtak okot. 1935-ben már nem utazhatott ki nyugatra, hogy gyógyíttassa magát, ahogy a nemzetközi írókongresszusra sem engedték ki. 1936 elejétől Gorkij már házifogságban volt, minden lépését ellenőrizték, levelezését figyelték, azt is eldöntötték helyette, hogy kivel találkozhat és kivel nem.⁷¹² De a nagy visszhangot kiváltó Victor Serge-ügy is nyugtalanító

⁷⁰⁸ François Furet: i.m. 496.

⁷⁰⁹ Végül egyikükkel sem sikerült találkozniuk, be kellett érniük azzal, hogy Goebbelsnek írt levelüket a Tájékoztatási Minisztériumban hagyják. Stephen Koch: i.m. 188-190.

⁷¹⁰ Stephen Koch: i.m. 351.

⁷¹¹ André Gide: Visszatérés. 53.

⁷¹² Gorkij és Sztálin kapcsolata kitapinthatóan megromlott a Kirov-gyilkosságot követően. Gorkij feltételezte, hogy Sztálinnak nemcsak Kirov meggyilkolásában, de fia néhány hónappal későbbi halálában is szerepe lehet. Stephen Koch: i.m. 354.

jel volt.⁷¹³ Gide látogatását végül nem Sztálin és környezete erőltette, hanem a rendszer konszolidációjában bízó, a nyugati demokráciák felé való nyitást ösztönző mérsékeltek, mindennek előtt Gorkij.⁷¹⁴ Ezt támasztja alá az a tény is, hogy míg Romain Rolland-t egy évvel korábban a bolsevik vezető fogadta, Gide-nek a személyes találkozóra már nem nyíltott lehetősége.

Mindezzel együtt a francia író készenek mutatkozott arra, hogy őszintén eljátssza a neki szánt szerepet. Kiutazása - 1936. június 17-én érkezett meg Moszkvába - a Kirov 1935-ös meggyilkolásától kezdődő sztálini nagy tisztogatás (1935-1938) kellős közepére esik. Ekkor zajlik az első nagy kirakatper, amelynek fővádoltait, Kamenyevet és Zinovjevet, nem sokkal azután végzik ki, miután a francia író elhagyja az országot. Ez az 1932-ben kezdődő, a rendszer szelidíthetőségének perspektívájával kecsegtető konszolidációs időszak végét is jelenti egyben.⁷¹⁵ Utazását a szervezők úgy időzítették, hogy Gorkijjal már ne találkozhasson, az orosz író ugyanis egy nappal korábban meghalt. Mindent elkövettek annak érdekében, hogy a látogatás „sikeres” legyen, és nagy nemzetközi visszhangot váltson ki. Országsszerte háromszáz ezer képeslapot nyomtattak ki az író arcképével, a *Pravda* pedig folyamatosan nyomon követte a francia delegáció programját. Gide-del mégis alaposan melléfogtak a szovjet meghívók: túlzottan lebecsülték szellemi függetlenségét, szabadságszeretetét és bátorságát. Igaza lett a Károlyi-házaspárnak, akik többször is felhívták a figyelmet arra, hogy Gide-ből sohasem lesz igazi társutas.⁷¹⁶ A Gorkij temetésén elmondott beszéd, amelynek fő irányvonalát a szervezők sugallták, még minden szovjet elvárásnak tökéletesen megfelelt. Gide az arisztokratikus kultúra megszüntetésének áldásairól szónokolt, illetve a kívánságnak megfelelően hangsúlyozta, hogy a forradalmáríró nem szorul ellenzékbe. „Ellenkezőleg, a

⁷¹³ A népszerű francia anarchista regényíró az októberi forradalom mellé állt és Komintern-ügynök lett. 1933-ban azonban letartóztatták, és családjával együtt az Urál vidékére deportálták. A nem kommunista francia baloldal szabadon engedését követelte, Gide pedig személyesen vitte el tiltakozó levelét a párizsi szovjet nagykövetségre, hogy magyarázatot kérjen a történetekre. Stephen Koch: i.m. 356-7.

⁷¹⁴ Szilágyi Ákos: Mr. West a Szovjetunóban. i.m. 37.

⁷¹⁵ Az 1936-os évből két további eseményt fontos kiemelni: az alkotmány elfogadását, valamint Sztálin, Kirov és Zsdanov *Megjegyzéseit* az új Szovjetunió-történetéről. Az úgynevezett sztálini alkotmány kimondta az összes állampolgár egyenlőségét és a demokratikus jogok garantálását (szólás-, vallás-, gyülekezési és sajtószabadság). A nyugati baloldali értelmiség a világ legdemokratikusabb, leghumánusabb alkotmányának megszületését, az emberiség álmának megvalósulását ünnepelte benne, jóllehet a rendelkezéseit sohasem tartották be, nem hajtották végre. (Mihail Heller - Alexandr Nyekrics: i.m. 236.) A *Megjegyzések* az orosz történelem teljes ártértelekését, állami birtokbavételét jelentette. Az orosz patriotizmus és nacionalizmus visszanyerte létjogosultságát.

⁷¹⁶ Stephen Koch: i.m. 370. „Fraisanderie-ben találkoztam először André Gide-del, aki akkor készült Szovjetunióbeli útjára. Egy percig sem hittem kommunista meggyőződésének tartósságában, és csakugyan, amikor Szovjetunióban elutasították regényeit, majd miután rájött, hogy ott nem kedvelik a homoszexualitást, megírta ismert könyvét, a *Retour-t*” – írja Károlyi emlékiratában, meglehetősen rosszindulatú és leegyszerűsítően hamis magyarázatot adva Gide pálfordulására. Károlyi Mihály: *Hit illúziók nélkül*. i.m. 347.

tömeg, az egész nép, s ami még ennél is bámulatosabb, a nép vezetőinek kívánságát fejezi ki. [...]Szemünkben a kultúra egy a Szovjetunió sorsával. Meg fogjuk védeni!”⁷¹⁷ Ahogy azonban teltek-múltak a napok, Gide egyszer csak azt vette észre, hogy állandóan megfigyelés alatt tartják, beszédeit a fordítás során rendre „kiigazítják”, a Sztálinnak írt táviratot pedig csak a megfelelő „korrekciók” mellett engedélyezik elküldeni. Több mint gyanús volt az is, hogy Buharin, akinek a sorsa hamarosan megpecsételődött, hiába szeretett volna vele minden áron négy szemközt beszélni, egyszerűen megakadályozták abban, hogy a szobájában felkeresse. Hiába a szovjetek igyekezete a luxusautókkal, előkelő szállodákkal és pazar bankettekkel, a várt tanúságtétel helyett Gide „*Visszatérés a Szovjetunióból*” címmel végül botránykönyvet írt. Ahogy François Furet igen találóan megfogalmazta: „Gide társutasként ment el, és a Sztálin-Hitler hasonlattal tért vissza.”⁷¹⁸

Illyés Gyula és Nagy Lajos két évvel korábban, 1934 júniusában látogattak a Szovjetunióba, mégpedig azért, hogy részt vegyenek a szovjet írószövetség első, a szocialista realizmust diadalra juttató, kongresszusán. A magyar írók kiutazása az ukrainai éhínség (1932-33) és a sztálini nagy terror (1937-38) közötti viszonylag nyugalmasabb időszakra, a kolhozosítás, erőltetett iparosítás fémjelezte totalitárius fordulat konszolidációjának első évére esett.⁷¹⁹ A bolsevik párt mérsékeltjei, Gorkijjal és Buharinnal az élen, abban reménykedtek, hogy a totalitárius forradalom a végéhez ért, az enyhülés, az óvatos nyitás időszaka következhet. Bízta abban, hogy létrejöhet egy, a hatalomhoz és a forradalomhoz ugyan lojális, ugyanakkor viszonylag független, értelmiségi szervezet, amely valamiféle mérséklő, ellenzéki szerepet láthat majd el. Az írókongresszusnak ennek megfelelően a nyugati demokráciák felé való nyitást, a konszolidációt és a humanizmust kellett demonstrálnia. A meghívottak névsorának összeállításakor is ezt a logikát követték. A résztvevők zömét ugyanis nem a proletárirók, hanem a Szovjetunióval rokonszenvező, antifasiszta polgári írók tették ki. Így esett a választás a nem kommunista Illyés Gyulára és a szintén pártonkívüli Nagy Lajosra. A meghívottak személyére egyébként a Szovjetunióban élő Kun Béla és az emigráns magyar írók tettek javaslatot.⁷²⁰ József Attila, aki magát a legnagyobb magyar proletárköltőnek tartotta, hatalmas

⁷¹⁷ Gide: *Visszatérés*. 52.

⁷¹⁸ François Furet: i.m. 499.

⁷¹⁹ 1934-ben zárták le a kollektivizálást, zajlott az iparosítás és a szellemi élet államosítása, leigázása is megtörtént. Kirov meggyilkolására majd csak 1934. december 1-én kerül sor Leningrádban. Mihail Heller - Alekszandr Nyekrics: i.m. 224.

⁷²⁰ Babus Antal: József Attila 1945 és 1962 közötti szovjetunióbeli recepciója. *Hitel*, 18. évf. 6. sz. / 2005 <http://epa.oszk.hu/01300/01343/00042/essze.html>. *Letöltés: 2019. január 22.* Az előzményekről sokat elárul a szovjet emigrációban élő magyar írók által 1931-ben kidolgozott és még ugyanabban az évben a *Sarló és Kalapács* című folyóirat júniusi számában megjelentetett *Magyar Proletáriródlom Platformtervezete*, amely így értékelte

méltánytalanságként élte meg, hogy nem kapott meghívást.⁷²¹ Illyés Gyula és Nagy Lajos kelet-európaiak voltak, Illyés paraszti, míg Nagy Lajos kispolgári származású. Mindkettőnek voltak baloldali kapcsolatai, még a magyar elhárítás is felfigyel rájuk, amikor részt vesznek a szovjet ügynökként halálra ítélt Sallai Imre és Fürst Sándor melletti tiltakozó akcióban.⁷²² Az ekkor 32 éves Illyés később az 1933-ban induló népi mozgalomhoz csatlakozik, ekkor jelenik meg a baranyai magyar falvokról szóló *Pusztulás* című riportja, amelyért viszont éppen baloldaltól kap bírálatot: fajvédő nézetek képviselésével vádolják.⁷²³ Az ő esetében a francia baloldali értelmiséghez fűződő kapcsolatai is latba eshettek.⁷²⁴ Az 1934-ben megjelent és nagy sikert aratott *Kiskunhalom* című faluszociográfia szerzője, az ekkor 52 éves Nagy Lajos pedig a polgári társadalom egyik legkritikusabb bírálójának számított. Nagy egyébként azoknak a magyar íróknak az egyike, akiknek a művészetére legerősebben hatott az orosz irodalom. Cikkeiben, miként az 1932-ben írt *Anyá* című karcolatában, metsző szarkazmussal élcelődött a sajtó Szovjetunióval kapcsolatos, egymásnak szögesen ellentmondó híradásain. A húszas évek végén mindkét író a *Nyugat* szerzőgárdájához tartozik, mindketten Baumgarten-díjasok, és kiterjedt kapcsolatokkal rendelkeznek bal- és jobboldalon egyaránt.⁷²⁵

a magyar irodalmi életet: „A proletáriródalom mellett néhány vele rokonszenvező író is jelentkezett. Ilyenek Illyés Gyula, József Attila, Kodolányi János, Háry Gyula. A Nyugat első gárdájával indult Nagy Lajos az egyetlen >>beérkezett<< a kispolgári írók közül, aki a pályája kezdetétől mindmáig a legélesebb tagadója a polgári társadalomnak. Nagy Lajos egyike a legkiválóbb magyar íróknak (pl. Lecke c. novelláskötete) és a proletariátussal rokonszenvező író, aki azonban az utat a proletáriródalom felé nem tudta megtalálni. Bár látja a kizsákmányolás formáit, de passzív lázadó marad.” Kónya Judit: *Nagy Lajos*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 159.

⁷²¹ József Attila mélyen megbántódott, hogy nem őt hívták meg, kapcsolata Illyés Gyulával is ekkor romlik meg látványosan. Németh Andor visszaemlékezése szerint Koestler József Attilát a következő szavakkal próbálta vigasztalni: „Lásd be, hogy a Szovjetunióknak nem érdeke kommunista írókat meghívni a kongresszusra. Azokat nem kell megagítaniuk.” (Németh Andor: Emlékiratok. In: uő: *A szélén behajtva*. Budapest, Magvető 1973. 671.) A valóság persze ennél jóval összetettebb volt, ami felveti a költő és a kommunista párt közötti viszony kérdését. József Attila még javában pártmunkát végez, amikor a már említett *Platformtervezet* olyan íróként jellemzi, aki „a fasizmus táborában keresi a kivezető utat”. (Szerencsés Károly: Nemzeti Nyomor. József Attila: politika az értelemig és tovább. *Lyukasóra* 2005. 4. sz., valamint in: http://www.miel.axelero.net/SZK_nyomor.htm.) Tény ugyanakkor, hogy József Attila 1929-ben még a kétségtelenül a jobboldali *Előrs* munkatársa volt, ami a kommunisták körében nyilvánvalóan nemtetszést váltott ki. Többen úgy látták, így Kun Béla is, hogy a költő a politikai szélkakasként viselkedik, illetve a fasisztákkal kacérkodik. A meghívás elmaradása miatt érzett dühében és elkeseredésében József Attila a meghívottakra, azaz Illyésre és Nagyra haragudott meg, akiket fasisztának nevezett. A témáról lásd Kántor Lajos: Egy kép nyomán – újra a hiányról. *Korunk*, (A szám önálló címe: *József Attila*. 100) 16. évf. 3. sz. / 2005. 13-19.

Illyés és József Attila viszonyáról, kapcsolatuk megromlásáról lásd még: Báthory Csaba: Panaszos hagyatékok, *Élet és irodalom*. 2006. augusztus 11. 32. szám 13-19.

⁷²² Szerencsés Károly: i.m. Lásd továbbá a közösen aláírt tiltakozó röpirattal kapcsolatos peranyagokat: http://bfl.archivportal.hu/virtualis_kiallitasok/jozsefattila/harmadikper/3_3.html

⁷²³ Izsák József: *Illyés Gyula költői világgépe. 1920-1950*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1982. 133.

⁷²⁴ Kolontári Attila: Illyés Gyula a Szovjetunióban. i.m. 43.

⁷²⁵ Nagy Lajos nemcsak a *Nyugat* szerzője volt, de a kommunisták 1927-ben alapított első legális lapjában, a *100%*-ban is tett közzé írásokat. Pártonkívülként kapcsolatban állt a kommunista párt tagjaival és a párthoz közel álló fiatalokkal. Kónya Judit: i.m. 116.

A magyar írók utazása legalább annyira rendkívüli volt, mint Gide-é, ám ez egészen más okokra vezethető vissza. Korábban Magyarországon egy ilyen meghívás elfogadása elképzelhetetlen lett volna. 1934-ben a magyar- szovjet kapcsolatokat bizonyos mértékben az enyhülés jellemezte: az év elején a két ország diplomáciai kapcsolatot létesített és egy évre rá a külképviseleteket is felállították. Franciaország ezzel szemben már 1924-ben elismerte a Szovjetuniót, a két ország diplomáciai kapcsolatai pedig mindvégig intenzívek voltak. Magyarországon a kommunizmus és a Szovjetunió összehasonlíthatatlanul másképp csengett, mint Franciaországban. „... a magyar és a francia légkör igen különböző, s a kimondott szó súlya itt egészen más, mint ott”- írja Déry Tibor André Gide-nek 1936 novemberében megfogalmazott levelében.⁷²⁶ A Horthy-rendszer végső soron a Tanácsköztársaság leverésén és totális elutasításán nyugodott. Magyarországon Kun Béla proletárdiktatúrája után természetesen nem lehetett legitim értelmiségi divat a kommunizmus dicsőítése, ahogy a Szovjetunió szeretete sem. A hivatalos politikában a felfokozott érzelmek sokkal inkább a kommunizmus- és a Szovjetunió-ellenességben nyilvánultak meg. Franciaországban volt legálisan működő kommunista párt és kiterjedt kommunista sajtó, Magyarországon egyik sem létezett, sőt kommunistaellenes perekre, kivégzésekre is sor került.⁷²⁷ Míg 1936-ban Franciaországban a szocialista Léon Blum vezetésével népfrentkormány alakult, 1932-36 között Magyarország miniszterelnöke Gömbös Gyula volt. Az 1930-as években társutas szalonok működtek a francia fővárosban, de Párizs lett az antifasiszta mozgalom központja is egyben, ahol számos antifasiszta szervezet jött létre - a szovjet propaganda gépezet többek között innen szervezte a nyugati értelmiség megnyerésére irányuló tevékenységét és a nemzetközi antifasiszta akciókat. Az 1930-as évek közepén Franciaországban erős szovjetbarát közvélemény jött létre, a kommunizmust is igenlő értelmiséggel, amelyet Gide mellett többek között Romain Rolland, Henri Barbusse, André Malraux, Jean Guéhenno, Eugene Dabit képviselt. Ezzel szemben a Horthy-rendszer hivatalos nyilvánosságát, de a közvélemény java részét a szovjetellenesség, a bolsevik propagandától való hisztérikus félelem jellemezte, amit a magyar utazóknak értelemszerűen tekintetbe kellett venniük. Hazatérésükkor nemcsak a közvélemény, de a hatóságok érdeklődésével is számolniuk kellett. További különbség, hogy Moszkvában jelentős magyar emigráció létezett, Franciaország ilyennel nem rendelkezett.

⁷²⁶ Nagy Csaba: Déry Tibor és André Gide. In „D.T. úr X.-ben” (tanulmányok és dokumentumok Déry Tiborról). Szerk. Botka Ferenc, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1995. 73.

⁷²⁷ Az 1921. évi III- tc., az ún. rendtörvény értelmében minden kommunista szervezkedés bűncselekménynek minősült. Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. i.m. 228.

Illyés és Nagy minden bizonnyal rokonszenvezett a Szovjetunióval, de abban az értelemben, mint Gide egyikük sem volt Szovjetunió-hívőnek tekinthető.⁷²⁸ További fontos eltérés, hogy az ő látogatásuk „mezei” utazásnak számított: Illyés és Nagy egy volt a sok meghívott közül. Nem várták őket a határállomáson - ahol egyébként néhány napot vesztegelniük kellett, mert a vonatjegyek nem érkeztek meg időben, - de a moszkvai pályaudvaron sem, szállásukat maguknak kellett megkeresniük. Míg Gide útjának óriási tétje volt, a magyar írók az elvárások tekintetében messze nem álltak akkora nyomás alatt. Nem figyelték minden lépésüket árgus szemekkel, nem kísérte útjuk minden állomását a sajtó, így talán valamivel szabadabban mozoghattak. Beszédek sem kellett mondaniuk, amit a szervezők állandóan „javígtattak” volna. Ám ne legyenek kétségeink: az ő látogatásuk is koncepciós út volt. Igaz, hogy a moszkvai pályaudvaron nem várták őket hatalmas luxusautóval, azért az ő kényelmükről is bőkezűen gondoskodtak. Illyés azon utalása pedig egészen biztosan nem állja meg a helyét – ezt egyébként Nagy cáfolja is -, hogy az írószövetség által, a kongresszus elhalasztása miatt minden külföldi kongresszusi meghívottnak felajánlott hathetes utazás során mindig azt nézhette meg, amihez éppen kedve támadt. Többnyire ők is csak megbízható kísérőkkel utazhattak. Feltűnő, hogy a magyar írók és Gide programja között mennyi a hasonlóság, ami azt bizonyítja, hogy a kiutaztatott külföldi íróknak - kisebb-nagyobb eltérésekkel - nagyjából mindig ugyanazt mutatták meg. A kötelező programhoz tartozott Moszkván és Leningrádon túl egy sikeres iparváros, egy mintagyár munkáslakásokkal, munkáskantinnal és kórházzal, egy mintakolhoz, egy gyermekotthon, valamint a fiatal bűnözők integrálására felállított bolsevoi munkatelep megtekintése, végül pedig egy rövid krími kirándulás.

Egyébiránt, ahogy Gide, a két magyar író sem minden kétely nélkül vágott neki az útnak. Illyés útirajzából kiderül, hogy már odahaza hallani lehetett az erőszakos kollektivizálásokról és az ukrajnai éhínségről. Azok a hírek is eljutottak hozzá, amelyek a szovjet szemfényvesztésről szóltak: „Hallottam, hogy az idegeneket vezetgetni szokták, addig, míg félre nem vezetik;

⁷²⁸ Úgy tűnik ugyanakkor, hogy Nagy Lajos érzelmesebben viszonyult a Szovjetunióhoz, mint Illyés Gyula, visszaemlékezése, *A menekülő ember* legalábbis erről tanúskodik. Memoárjában nem csak arról ír, hogy milyen álhíreket lehetett hallani akkoriban a Szovjetunióról, hogyan működött a szovjetellenes propaganda, hanem arról is, hogy ő maga is a szenvedőkkel és az elnyomottakkal együtt, valamiféle reménységet látott a bolsevik országban. Nagy Lajos: *A menekülő ember*. 1914-1934. Szépirodalmi Könyvkiadó 1956. 220-21. „Lenin mindannyiunk csodálatává vált. Az ő személyében összpontosult reményünk. Egyre nőtt szemünk láttára és óriássá vált” – írja ugyanitt Leninről. 268. (Nehéz persze megítélni, hogy a leírtakat miként befolyásolták a megírás pillanatának körülményei.) Ugyanakkor 1929-ben a bécsi Agis Verlag kérésének, hogy bizakodó kilátással írjon regényt egy újabb magyar proletárforradalom esélyeiről, megpróbál, de nem tud eleget tenni. Megállapítja, hogy képtelen megrendelésre dolgozni és nagyon rosszul esik neki, hogy a kiadó végül ezzel, azaz politikai céllal hívta meg az osztrák fővárosba. Uo: 356-58.

hallottam arról is, hogy figyelik őket.”⁷²⁹ (Ezt egyébként, az útleírás szerint a Szovjet Írószövetségnél fel is vetette, amire hahota volt a válasz. A szervezők megnyugtatták, hogy utazása során oda mehet, ahová akar.) Amikor pedig szép, rendezett falvakba látogat, vagy amikor a golyóscsapágy-gyárban a csillogó gépeket, a gondos kézzel rendben tartott virágágyásokat, a tiszta műhelyeket és a jól táplált, ápolt munkásokat látja, eszébe jut az úgynevezett „Potemkin-komplexus”, amelynek a létéről az utazása előtt is sokat hallott, és ez a látottakkal kapcsolatban némiképp elbizonytalanítja. A jelenség egyébként már a határátlépéskor nyugtalanítja: „Az oroszországi utazó, bárhonnan indul is, gyanakvással indul, s a határra érve szabályszerűen megkapja a Potemkin-komplexust.”⁷³⁰ Illyés szerint ugyanakkor a tárgyilagosságra való törekvés csak tetézi a bajt, „szembetegséget”, kettős látást okozva. „Kezdetben az ember táguló pupillákkal mered a legközönségesebb, magányos csőszházra, és addig nézi, amíg egyszerre kettőt lát: az egyik takaros, csinos, a másik épp, hogy össze nem roskad.”⁷³¹ Figyelemre méltó, hogy ennek oka a szerző megítélése szerint a nyugati attitűdből – és nem, vagy részben sem a szovjet szemfényvesztésből - ered, amely egyszerre űz gúnyt és magasztalja fel a Szovjetuniót. Amikor pedig egy GPU-tiszt a Lubjanka tövében megszólítja, a már korábban hallottak, olvasottak alapján, szorongással vegyített zavarodottság lesz úrrá rajta, és csak akkor könnyebbül meg, amikor világossá válik, a tiszt csak cigarettát akart kérni.

Illyés biztosan hallott továbbá Arthur Holitscher Szovjet-Oroszországot bemutató útleírásáról, míg útirajzából tudható, hogy ismerte Luc Durtain francia író 1928-as, *L'Autre Europe: Moscou et sa foi* című beszámolóját is, George Duhamel *Le Voyage de Moscou* című útleírását pedig nemcsak olvasta, de 1927-ben kritikát is közzétett róla a *Nyugatban*.⁷³² Nagy Lajos nemcsak Holitscher művéről, de H.G.Wells útirajzáról és az 1933-ban a rövid magyarországi látogatása során a budapesti kávéházakban forgolódó Koestler (szóbeli) beszámolójáról is tudomást szerzett.⁷³³ A *Kiskunhalom* szerzője, ahogy erre már korábban utaltunk, követte a szovjet vonatkozású magyar híradásokat, amelyekről szatirikus hangvételű tárcát tett közzé.

⁷²⁹ Illyés Gyula: Oroszország. 31-32.

⁷³⁰ Illyés Gyula: Oroszország. 22.

⁷³¹ Illyés Gyula: Oroszország. 23.

⁷³² Illyés Gyula: Duhamel Oroszországban. i.m. Az útibeszámoló kapcsán Illyés kritikai észrevételeinek egyike, hogy a francia szerző az átlagemberre összpontosítva nem lát semmiféle horizontot, a munkásságról pedig nem ejt szót. Itt érdemes megjegyezni, hogy Peter Pastor cikkében kiemeli, hogy Illyés nyilvánvalóan hasznosította Duhamel útinaplóját annak végig gondolásához, hogy miként közelítse meg az orosz valóságot. Peter Pastor: i.m. 122.

⁷³³ Spira Veronika: Nagy Lajos. i.m. 123.

Az orosz irodalmi élmények hatásáról leginkább Illyés útirajzából kaphatunk képet: Az író a Szovjetunióba tartó vonaton Tolsztoj levelei olvasásába mélyed, és Markovits Rodionhoz hasonlóan számos alkalommal hivatkozik irodalmi olvasmányélményeire. A virágos udvarú írók háza kapcsán nemcsak megemlíti, hogy ott lakott Natasa Rosztova, a *Háború és béke* főhősnője, de konkrét jelenetek jutnak eszébe a regényből. Az egyik fiatal pár lakásában tapasztalt összevisszaság és a másik szobából kiszűrődő citerahang nemcsak a gorkiji csendéletet, de a régi, Gogol műveiben ábrázolt, orosz élet hangulatát, a leningrádi Nyevszkij Prospekt pedig Dosztojevszkij hőseit idézi fel. Nagy Lajosnál jóval kevesebb irodalmi utalást olvashatunk, ugyanakkor beszámolójából kiderül, hogy több orosz filmet is látott Budapesten.⁷³⁴

A három útleírás műfajukat és hangvételüket tekintve egyaránt nagyon különböző. Gide írása rövidebb terjedelmű - holott kétszer annyi időt töltött a Szovjetunióban, mint Illyés –, és többnyire nem kronologikus sorrendben, hanem témák szerint mondja el a látottakat. A *Visszatérés a Szovjetunióból* tulajdonképpen egy rendkívül szenvedélyes politikai vallomásnak tekinthető. A francia író tömör útirajzában hol a rajongó, hol pedig az elemző szólal meg: a messianisztikus dicséret és a kíméletlenül megfogalmazott bírálatok váltogatják egymást. Gide nem köntörfalaz, az ő alapélménye ugyanis az, hogy csúnyán átverték. Illyés műve, az *Oroszország 1934* sokkal hosszabb terjedelmű, tartalmát és műfaját tekintve is lényegesen kiegyensúlyozottabb, szépirodalmi igényességgel megírt utazási riport. Illyés több témára is kitér, amivel Gide nem foglalkozik. Külön fejezetet szentel a parasztoknak, a magyarok orosz földön élő nyelvrokonainak, a nők helyzetének, a szerelmi szokásoknak⁷³⁵ és a kultúrának, benne a szovjet filmnek. A mű olyan, élvezetes, könnyed stílusban íródott, amely még a humort is lehetővé teszi.⁷³⁶ Bár a kényes témákat sem hallgatja el, így például az ukrainai éhínségről, a kulákok deportálásáról, a szabadsághiányról, a cári időkre emlékeztető rettenetes bürokráciáról, az utcákon kolduló, kábítószerező, alkoholista gyerekekről is szót ejt, még sincsenek benne indulatos és sarkosan megfogalmazott mondatok: Illyés finoman dicsér

⁷³⁴Nagy Lajos: *Tízezer kilométer Szovjetország földjén* (a továbbiakban: *Tízezer kilométer*). Interart, Budapest, 1989. 64. Az *Együtt* című lap oldalain 1927-ben megjelentetett *Iskolás elmélkedés a filmről* című írásából az is kiderül, hogy Nagy lelkesedett Eisenstein Patyomkin páncélosáért. Lengyel Béla: Szovjet irodalom Magyarországon 1919-1944. i.m. 309.

⁷³⁵ Illyés Szirmai Rezsőhöz hasonlóan megállapítja, hogy a szerelem a Szovjetunióban felettébb pragmatikussá vált: az udvarlásnak és a flörtnek nyomát sem lehet felfedezni. Illyés: *Oroszország*. 123.

⁷³⁶ Illyés miután az egyébként igen előkelő moszkvai szállodában azzal a panasszal fordul a pincérhez, hogy nincs dugó a kádhöz, a következő választ kapja: „Szíveskedjék ráülni a lyukra [...] esetleg a sarkát ráhelyezni.” Illyés: *Oroszország*. 33. Nagy Lajos ugyanezt a problémát szintén humorba csomagolva, ám sokkal kevésbé ártatlanul fogalmazza meg: „A mosdónak nincs dugattyúja. Volt, elveszett, a pótlás majd talán csak a harmadik öt éves tervben válik lehetségessé.” Nagy Lajos: *Tízezer kilométer*. 52.

és legalább olyan finoman bírál. Egyensúlyozó művészhez méltóan körültekintően kiporciózta a méltatást és a kritikát egyaránt.

Nagy Lajos *Tízezer kilométer Szovjetország földjén* című útirajza mindkettőtől eltér: nagyon személyes hangvételű, kronologikus sorrendben, gyakran puritán mondatokban megfogalmazott útjegyzetek. Hangvételét rendkívül fanyar, olykor sötét humor, sajátos önironia jellemzi. Míg Gide művéből minden humor hiányzik - a rajongó mondatok és a szikár bírálatok között nincs semmiféle átmenet -, Nagy Lajosból csak úgy áradnak a fergeteges, fanyar poénok. Illyés visszafogott és egységes stílusával szemben, Nagy beszámolójában az enervált hangvétel, a szangvinikus dühkitörések és a tragikum váltogatják egymást. *A tízezer kilométer* egyébként befejezetlen maradt: még el sem jutott a szerző a kongresszus ismertetéséig, amikor az útinapló közlésének folytatását hirtelen megszakítja. Mivel a kéziratot aztán megsemmisíti, Illyés pedig még a kongresszus előtt hirtelen hazautazik, az írótalálkozóról egyik magyar írónál sem olvashatunk. Bár Illyés és Nagy ugyanazon az úton vettek részt, szinte végig sülve-főve együtt voltak, sőt néha ugyanabban a szállodai szobában szállásolták el őket, útinaplóik a másik jelenlétéről nem vesznek tudomást. Az olvasónak az a benyomása, mintha nem is ugyanarról az országról szólnának.

4.2. André Gide, Illyés Gyula és Nagy Lajos Szovjetunió-kritikája

Mindhárom írónak az a feltett szándéka, hogy a valóságot írja le, úgy, ahogy látta. Ám míg a két magyar író elfogulatlan szemtanúnak tekinti magát, Gide kiindulópontja egészen más. Már az előszóban megelőlegezi, hogy valójában azt fogja megírni, miért okozott neki csalódást a Szovjetunió: „Érdemes élni, gondoltam, hogy tanúi lehessünk ennek az újjászületésnek; életünket is érdemes odaadni, hogy segítségére lehessünk. Szívünkkel és eszünkkel egyaránt úgy véltük, hogy a Szovjetunió dicső sorsa egy a kultúra jövőjével; ezt sokszor elmondtuk. Bár ma is elmondhatnók még!”⁷³⁷ Gide őszinte, színlelés és kímélet nélküli beszámolót ígér, mivel azonban a Szovjetunió számára hit kérdése, a két magyar íróval szemben meggyőzni akar: a Szovjetunió nem az, aminek sokan hiszik. Szerinte az ország kritikátlan dicsőítése árt magának a Szovjetuniónak is, bírálatát pedig épp a Szovjetunió iránti bámulata nevében és az eddig véghez vitt csoda iránti hódolata arányában fogja megfogalmazni: „[...] egy ország

⁷³⁷ Gide: Visszatérés.51.

egyéni tévedései nem kompromittálhatják a nemzetközi, az egyetemes ügy igazát.”⁷³⁸ Előszavát végül azzal zárja, hogy bízunk abban, a Szovjetunió a leírt tévedéseket helyre fogja hozni.

Bevezetőjében Illyés többször hangsúlyozza, hogy elfogultság nélküli, őszinte beszámoló megírására készül: „Célom nem a vélemények megváltoztatása volt, hanem képességem szerint a legtárgyilagosabb helyzetjelentés.”⁷³⁹ Ami persze nem egyszerű feladat, hiszen nincs mivel összehasonlítani a Szovjetuniót, amelynek lényege Illyés szerint az „örök alakulás, a nyughatatlan erjedés”. Megfelelő fogódzó hiányában ahhoz az elvhez tartja magát, hogy „A tárgyilagos utazó Oroszországtól a szocializmus álmát kéri számon.”⁷⁴⁰ [...] Saját ígéreteikkel s jelszavaikkal igyekeztem sarokba szorítani őket, füleltem a választ vagy a magyarázkodást.”⁷⁴¹ Bármily nagy is a kísértés tehát, a szovjet jelent nem az orosz múlttal akarja összevetni. Illyés kiindulópontja alapvetően a szimpátia és a normális emberi kíváncsiság. Az utazás évéről óvatosan fogalmaz: „Az 1934-es esztendő a Szovjetunió történetében a föllendülés, a nagy újjászerveződés, a béke és a jólét meggyökeresedése reményének korszaka volt (Illyés nem azt írja, hogy az is volt!); nem a személyi kultusz és a pörök, hanem az új alkotmány, a boldog helybejutás előestéje.”⁷⁴²

Nagy Lajos nem ír előszót, egyből belevág utazásának taglalásába. Később elejtett megjegyzéseiből tudjuk, hogy ő is az elfogulatlan, semleges megfigyelő szemével igyekszik figyelni a Szovjetuniót. Hozzáállásáról sokat elárul az utcán látott kolduló gyermekek kapcsán megfogalmazott észrevétele: „Magyarázatot soha nem fogadok el, sem forradalmi sem ellenforradalmi, sem másfélét, csakis akkor, ha a tényállásokat bizonyítás követi.”⁷⁴³

Gide számos nagyszerű dologgal is találkozik: Leningrádot csodaszépnek találja,⁷⁴⁴ és el van ragadtatva a kaukázusi erdőktől is. Gyanakvó, de azért sok mindent elhisz abból, amit megmutatnak neki. Érzelmes sorokban számol be a moszkvai kultúrparkban és a

⁷³⁸ Gide: Visszatérés. 54.

⁷³⁹ Illyés: Oroszország. 9.

⁷⁴⁰ Illyés: Oroszország. 16.

⁷⁴¹ Illyés: Oroszország. 17.

⁷⁴² Illyés előszava az első alkalommal egyben megjelentetett riporthoz. Oroszország. 8.

⁷⁴³ Nagy: Tízezer kilométer. 51.

⁷⁴⁴ „Amit Leningrádban csodálatraméltónak tartok, az Szentpétervár. Nem láttam még szebb várost, kőnek, ércnek és víznek harmonikusabb egybekelését, Mintha. Puskin vagy Baudelaire álmodta volna [...]” Gide: Visszatérés. 63. Érdekes, hogy Gide Custine márkival ellentétben a városban semmiféle disszonáns jelenséget (utánzás, papírmásé jelleg stb.) nem rögzít.

mintagyárakban tett látogatásról. Az egyik gyermektáborban mélyen megrendül az örömtől sugárzó gyermekek láttán. Az ifjúsági ünnepeken az a benyomása, mintha Moszkva csak derűs, életerős fiatalokból állna, mintha Oroszországban az emberek tovább maradnának fiatalok, mint Nyugaton. Gide nem tartja kizártnak, hogy a felvonulásokra eleve kiválogatták ezeket a tökéletes lényeket, mégis bámulatra méltónak tartja, ha egy ország, illetve rendszer ilyeneket képes kitermelni magából. A szerző szinte rajong az orosz emberekért. A Gorkij ravatala előtt elvonuló tömegről így ír: [...] s hányan voltak közöttük, akiket a legszívesebben a karjaimba szorítottam volna. [...]. Igen, meggyőződése, hogy sehol annyira, oly mélyen és bensőségesen, mint a Szovjetunióban, nem lehet átélni az emberiség gondolatát.”⁷⁴⁵ Ilyen érzelmes, rajongó sorok lépten-nyomon felbukkannak Gide útrajzában.

Illyés írásából sem hiányoznak a lelkes sorok. Legszebbnek Gorogyecet és környékét találja, a csillogó Volga, a hegyek övezte falucska leírásának szép romantikus sorokat szentel. Vidéki utazásakor a tájat nemcsak szépnek, de ismerősnek is észleli. Az Azovi-tenger és a halászfalvak szerinte olyanok, mint a Balaton. Miként a Szibériába tartó első világháborús magyar hadifoglyok Illyés is felfigyel az orosz és a magyar vidék hasonlóságára: „Jobbra a meredek parton zsúpos házak: Tetejük, építési módjuk, elrendezésük akárcsak a magyar parasztházaké, udvarukból még a gémeskút és a különálló sütőkemence sem hiányzik.”⁷⁴⁶ De a sztyeppe kapcsán azért meglátja a lényegi különbséget, az orosz táj ijesztő arcát is, amit szintén szép költői sorokban fogalmaz meg: „Az alföldért lehet rajongani; a láthatár roppant serlegéből ottan valóban a szabadság részegítő ízét hörpintgeti az utazó. De a sztyepp? Mit szerethetett rajta Gogol? Az maga a halál.”⁷⁴⁷ Megállapítja ugyanakkor, hogy a sztyeppei délibáb valószínűtlen, csodás természeti tünemény. Az ukrán és a magyar tájak közötti hasonlóságot, ha jóval kevésbé romantikus leírást is szentel a témának, Nagy is észreveszi: „Alig várom már az ukrán falvakat, valóságos lelki szomjúság gyötör, amelyet csak akkor olt a kielégülés, ha már látom a magyar tájak hasonmásait.”⁷⁴⁸ Az Azovi-tenger mellett elhaladva a csodaszarvasról, Hunorról és Magyarról szóló legenda jut eszébe. A pozitív élmény mellé azonban rögtön odakerül valami lehangelő is: az elhanyagolt, bevetetlen területek, a „rémesen gazos gabona”. A doni síkságot ő is lenyűgözőnek találja, de ennek sem tud maradéktalanul örülni, itt sem marad el a negatív összefüggés, ebben az esetben az önsajnálát: „Itt a doni

⁷⁴⁵ Gide: Visszatérés. 60.

⁷⁴⁶ Illyés: Oroszország. 175.

⁷⁴⁷ Illyés: Oroszország. 184.

⁷⁴⁸ Nagy: Tízezer kilométer. 135.

pusztán láttam először délibábot. Jellemző! Mert a szegény magyar írónak könnyebb elkerülni a Don tájára, mint a Hortobágyra, az utóbbihoz ugyanis pénz kell, pengőben, s az ilyesmi az írónak nem adatik.”⁷⁴⁹

Illyés hosszasan ír az egyszerű orosz emberekről, különösen a fiatalok arcáról. Nagyon tetszenek neki a láthatóan paraszti származású, egyszerűen öltözött moszkvai lányok. Az általános derűt és optimizmust ő is tapasztalja. A moszkvai kultúrpark szerinte is fantasztikus, leszámítva az elválasztó fal nélküli, rettenetes bűzt árasztó mellékhelyiségeket. Illyés egyébként *Oroszok* címmel az orosz jellemnek külön fejezetet szentel, amelyben kiemeli az oroszok példátlan közvetlenségét és közlékenységét, sajátos vitastílusát és a regényirodalomból ismert, a szerző által közvetlenül megtapasztalt érzelmességét, melegsívűségét, a gyakori sírás, sírva fakadás szerepét a mindennapi kommunikációban, valamint a többes szám feltűnően gyakori használatát. Éjszakai megfigyeléseit, az orosz gyermekséget és mértéktelenséget egy másik fejezetben jegyzi le, ahol többek között az oroszok alkoholhoz, iváshoz való viszonyára csodálkozik rá. „Az alkohol, úgy látszik, minden nép eredeti hajlamait bontja tovább: az oroszokban, legalább azokban, akiket én láttam, a lágyságot, a gyermeki nyíltszívűséget, valami mérhetetlen közlési vágyat... Akiket én megfigyeltem, nem úgy ittak, mint például a mi népünk; nem poharanként részegedtek le kellemes eszmecserék közepett A színjózanságból hirtelen egyik percről a másikra vetették magukat a mámorba, mint valami szakadékba.”⁷⁵⁰ Az orosz karakterre, mentalitásra a büntetés végrehajtásról és bírósági gyakorlatról szóló fejezetben is kitér. A lopások kapcsán megjegyzi, hogy az oroszok, akár a gyerekek és minden primitív nép, nem nagyon ismerték az enyém-tied fogalmát.”⁷⁵¹ Míg a testi bántalmazás büntetése kiszabott példátlanul kemény büntetéseket az orosz kancsuka kultúrájával magyarázza, amelynek az volt a lényege, hogy „Mindenkit, mindenhol vertek. [...] Dosztojevszkij regényeiben minden sarkon egy-egy felpofozott aggastyán üvölt.”⁷⁵² Mindezek fényében megállapítható, hogy amikor Illyés a népről, az egyszerű emberekről beszél, akkor nem a szovjetekről, hanem az az alatt meghúzódó, sokkal mélyebb gyökérről, oroszországról, orosz jellemről beszél.⁷⁵³

⁷⁴⁹ Nagy: Tízezer kilométer. 142.

⁷⁵⁰ Illyés: Oroszország. 111.

⁷⁵¹ Illyés: Oroszország. 149.

⁷⁵² Illyés: Oroszország. 149.

⁷⁵³ Erre a kortárs Szántó Rudolf is felfigyelt az útraíróról szóló méltatásában: „Illyés a marxi-lenini konstrukció mögött meglátja az ősi szláv lelket.” Szántó Rudolf: Illyés Gyula: Oroszország. *Pesti napló*, 1934- december 16. 41.

Illyés a kifejezetten pozitív élmények között számol be továbbá a mordvinokkal való találkozóról, akiket Moszkva külvárosában keresett fel, miután a magyar nyelvrokonok után kutakodott. El volt ragadtatva a mordvin néphagyományoktól, amelyek a magyar népdalokra, a sárközi fiatalokra emlékeztették. A magyar író azt is leírja, hogy a mordvinok lelkesen beszéltek arról, hogy milyen fantasztikus életük van a Szovjetunióban és mennyire szabadon ápolhatják kultúrájukat.⁷⁵⁴

Ahogy Gide, ő is több oldalt szentel a bolsevik i látogatásnak és szintén lelkesen számol be az ott látottakról. Illyés azonban leginkább a Gorogyec környéki falvaktól van elragadtatva, a fafaragással díszített parasztházaktól.

Nagy Lajos viszont Illyéssel és Gide-del ellentétben, nyomát sem látja derűnek és boldogságnak, sőt: „Ödöngök, tanácstalan vagyok. Annyit érzékelek csak, hogy csupa rosszulöltözött, komor képű ember mindenfelé, szúrós, szinte gyanakvó a tekintetük.”⁷⁵⁵ „Oroszország tele van faarcú, kifejezéstelen tekintetű férfival...” Az utcákon látott emberekről pedig így ír: „Nem frissek, nem vidámak, semmi derű az arcukon.”⁷⁵⁶ „Hol van ez a vidámság? Nem tudom felidézni. És ha van valami előlem rejtőző vidámság, hol van az ok rá?”⁷⁵⁷ Éppígy nincs lenyűgözve a városoktól sem. Nagy voltaképpen folyton enerváltan fanyalog: hol az orosz nyelvvel, hol az északi flórával, hol azzal van baja, hogy ott, ahol éppen vannak, nem lehet cigarettát venni. Ebben az állandó elégedetlenségben, a soha semmi sem elég jó attitűdben nyilván van valami nagyon kelet-európai.⁷⁵⁸ Kifejezetten frusztrálja, hogy nem beszél, nem érti az orosz nyelvet. Az állami könyvkiadónál tett látogatáskor megjegyzi: „Nem értek semmit, tehát itt sem vagyok.”⁷⁵⁹ Elismerést nagyon ritkán fogalmaz meg, azt is fenntartásokkal. A Tretyakov képtár lenyűgözi ugyan, ám a forradalmi festészetet silánynak értékeli az aktuálpolitikai üzenetek miatt. (Aktuálpolitika és művészet összeegyeztethetőségével kapcsolatos kételyeinek egyébiránt az írókkal való találkozájakor és a színházlátogatások során is hangot ad.) Igazi elragadtatással talán csak a naplójegyzetek végén, Csuvasföldről ír: dicséri a vidéket és az ott lakó népet. Lelkesedéssel számol be a

⁷⁵⁴ Illyés: Oroszország. 63-64.

⁷⁵⁵ Nagy: Tízezer kilométer. 38.

⁷⁵⁶ Nagy: Tízezer kilométer. 45.

⁷⁵⁷ Nagy: Tízezer kilométer. 47.

⁷⁵⁸ Szilágyi Ákos joggal mutat rá, hogy Nagy magatartása mögött, amellyel nyugatibbnak akart mutatkozni a nyugati turistánál, felsejlik a kelet-európai ember kompenzációs kényszere. Szilágyi Ákos: *Visszatérés a jövőből*. In: Nagy: Tízezer kilométer. 22.

⁷⁵⁹ Nagy: Tízezer kilométer. 68.

bolsevikok hatalmas erőfeszítéséről, amellyel viasztasorították a lakosságot sújtó, vaksággal fenyegető szembetegséget. Megállapítja, hogy a cári Oroszországban semmi nem történt, míg a bolsevikok felvilágosító kampányt folytattak és szemkórházakat építettek.

Mindhárman megdöbbennek ugyanakkor a szovjet (oros) slendriánságon és igénytelenségen. Gide azt tapasztalja, hogy mivel a Szovjetunióban minden állami monopólium, versenytárs híján a termékek zöme igen rossz minőségű, igénytelen gagyi. „Amit ma a Szovjetunióban termelnek, az a legostobábban polgári, sőt kispolgári”⁷⁶⁰ Egy moszkvai üzemlátogatás során, miután megcsodálta a munkáskantint és klubot, kétkedve hallgatja az egyik sztahanovista munkás büszke beszámolóját a munkateljesítmény növekedéséről. Az élmunkás azzal dicsekszik, hogy öt óra alatt nyolcórányi munkát sikerült elvégeznie. Gide erre megkérdezi tőle, vajon ez nem azt jelenti-e, hogy azelőtt nyolc napot fordítottak ötórás munkára. Majd elgondolkodik azon, hogy mit lehetne kihozni a szovjet rendszerből, ha ahhoz a francia munkások szorgalmát, szakértelmét, lelkiismeretességét tennék hozzá.⁷⁶¹ Illyésnek viszont az tűnik fel, miközben a hatalmas építkezéseken álmélkodik, hogy az újonnan épített házak valahogy befejezetlenül maradnak, és máris lepusztult benyomást keltenek: a festés gyakran elmarad, a cement repedezik, a falakról meg hull a vakolat. André Malraux, a nagy moszkvai építkezésekről és a falusiak proletárrá válásáról szóló lelkes beszámolóját lehangoló sorokkal ellenpontosza: „Én a járókelőket nézem. Bizony, szegény emberek ezek, fáradtak, mogorvák; arcukon nyoma sincs az új világrendnek.”⁷⁶²

Az igénytelenség és a slendriánság Nagynak egyenesen vesszőparipája: állandóan zsörtölődik, olykor heves káromkodásokban tör ki. Már az utazás elején jól felpaprikazza magát, mivel az orosz határon nem utazhat egyből tovább, az írószövetségtől ugyanis sem az ígért pénz, sem a vonatjegy nem érkezik meg időben. Egy nappal később a jegy megvan ugyan, de a vonaton kiderül, hogy rosszul állították ki, ezért a vételár háromszorosát kell kifizetnie büntetésként. Itt már legszívesebben visszafordulna: „Huszonnégy óra leforgása alatt harmadszor bántam meg, hogy útnak indultam. [...] Harminc év óta hiába vágytam arra, hogy a Balaton mellett nyaralhassak. Még most is vágyaim sorozatának harmincegyedik esztendejében kénytelen leszek beérni a Krímmel és a Fekete-tengerrel”⁷⁶³ Az áruválaszték és az ellátás is bosszantja:

⁷⁶⁰ Gide: Visszatérés. 67.

⁷⁶¹ Gide: Visszatérés. 67-68.

⁷⁶² Illyés: Oroszország. 42.

⁷⁶³ Nagy: Tízezer kilométer. 35.

a cipők ízléstelenek, az órák silányak, a női kalapok nevetségesek, a papír és a térkép „nyavalyás”, mert még az utcaneveket sem lehet belőle kibetűzni, csak kis „girhes” borítékok kaphatók, a képeslapok „siralmasak”, a sör „fene rossz”, a felszolgálók „lomposak”, a szállodai ágy „rémes, mint egy teknő”, a sütemény „hájas” és „élvezhetetlen”, a pincérnek meg belelóg a pohárba az ujjá. De azért vannak jó dolgok is: jók a konzervek és a kölnivíz. Az északi flóra is idegesíti: a nyírfa riasztó, a fenyő rideg. Leginkább akkor tud csak megvigasztalódni, ha végre vonzó nőekkel találkozik: „Csoda is történik: látok igen jó alakú, igazán szép nőket. [...] Milyen érdekes egy szép orosz nő. [...] Fiatal, erős, egészséges, mennyivel szebb, mint például egy csúnya, nyiszlett nő selyemben, csipkében, ékszerekkel komplikálva.”⁷⁶⁴ [...] Mesés alakú nőket láttunk és nagymellű kamaszlányokat. Teljesen szégyentelenül fürödtek, mozogtak. Ez volt a legfőbb élményem.”⁷⁶⁵

A Sztálin körüli személyi kultuszt mindhárom írónak szembeötlő. Gide megállapítja, hogy Sztálin mindenütt jelen van. Illyésnek feltűnik a hatalmas Sztálin-kép a meglátogatott ukrán kolhoz istállójában és az úgynevezett gyermekkertben is észreveszi a „Lenin és Sztálin zászlója alatt növünk” feliratot is, ugyanakkor a ténymegállapításon túl egyikhez sem fűz kommentárt. Nagy Lajos viszont nem kevés malíciával tesz megjegyzéseket arra, hogy lépten-nyomon Lenin-szoborra és gigantikus Sztálin-képekbe botlik.⁷⁶⁶ A *Tízezer kilométer* szerzője őt, a Szovjetunióban megtapasztalt, külföldiek számára megszokhatatlan kellemetlenséget sorol fel (ég hajlat, koszt, kultúra hiánya, a kivégzésekre utaló „fejszemódszer”) amelyek között szerepel az „ízléstelen Sztálin-imádat” is.⁷⁶⁷

Mindhárman nagy érzékenységet mutatnak az általuk látott társadalmi különbségek és a kiáltó szegénység iránt. Gide lépten-nyomon csavargó koldusgyerekekre, nyomorúságos munkásbarakkokra, szármalmas parasztkunyhókra bukkan. Megállapítása szerint olyan jelentősek a jövedelemkülönbségek, hogy hamarosan kialakul egy „megelégedett (és ezáltal konzervatív!) munkásburzsoázia”, amely majd túlságosan hasonlatos lesz a francia kispolgársághoz. Illyés maga is meglepődik a moszkvai szállodában tapasztalt luxuson, a hajlongó pincéreken, a drága evőeszközökön és kristálypoharakon. Úgy tűnik, állapítja meg,

⁷⁶⁴ Nagy: *Tízezer kilométer*. 67.

⁷⁶⁵ Nagy: *Tízezer kilométer*. 180.

⁷⁶⁶ Nagy a Lenin-szobrok kapcsán is megcsillogtatja fanyar humorát: „Miután már tízezer Lenin-szobrot láttam, a tízezeredikről megkérdeztem: hát ez ki? Ő (mármint a kísértő) komolyan felelt: Lenin.” Nagy: *Tízezer kilométer*. 124.

⁷⁶⁷ Nagy: *Tízezer kilométer*. 129.

hogy tisztaság, rend, udvariasság itt is csak a luxus fokán képzelhető el: „[...] ilyen kínosan előkelő tisztaságot rendszerint olyan országokban talál az ember, ahol maga a nép meglehetősen szennyben él.”⁷⁶⁸ Különösen fájdalmasnak találja a nincstelenekkel és a szegényekkel szembeni bánásmódot. A szovjet filmek taglalása során megemlíti, hogy *Az igazi kaukázusi* című alkotásban a cseléd lány épp olyan alázatos tányértörő és buta, mint a polgári filmekben. Hasonló következtetésre jut Nagy is, amikor megnézi *A csodálatos öntvény* című propagandafilmet. De a mindennapokban is ezt tapasztalja: erős testalkatú férfiak után fiatal lányok loholnak a vállukon cipelve a nehéz koffert. Az egyik magyar emigráns családnál tett látogatáskor pedig Nagy beszámolója szerint a vendéglátók mintha csak eljátszanák, hogy a személyzet egyenrangú partnere a háziaknak, a fiatal lány valójában hamisítatlan cseléd szerepét tölti be.⁷⁶⁹

Illyést megdöbbeníti az emberi viszonyokat körülengő kegyetlenség, a szolidaritás hiánya: „Az emberek érintkezésében általában nem csak testvériességet, de a kötelező udvariasságot is alig tapasztalom. Az életben versengést, gyanakvást láttam, irigységet is. Az utcán gorombaságot és könyörtelenséget. [...] Valami rideg elv páncélzatában mereven haladnak el a földön kuporgó apátlan-anyátlan gyerekek előtt. Ezekben a nyomorultakban is meglátnák az „osztályellenséget?”⁷⁷⁰ „Az aljanépet, a lumpenproletariátust például bizonyára megvetik. Elfeledik, hogy valaha annak élete, annak nyomora volt jelszavaik leggazdagabb fegyvertára.”⁷⁷¹ (Gide szinte szó szerint ugyanarra a következtetésre jut: „Új burzsoázia keletkezik, amelyben a mi burzsoáziánk minden hibája fellelhető. Még ki sem evickélt a nyomorból, máris lenézi a nyomorgót.”⁷⁷²) Az utcákon csavargó gyermekek kapcsán Illyés is a könyörületességet hiányolja: „Tízezer apátlan gyermek! Tízezer égő seb és szégyenfolt! - mondtam izgatottan. Hol itt az emberszeretet, a könyörület, az elesettek pártfogása?”⁷⁷³ Az együttérzés Gide szerint is kiveszett az országból. Ezt azzal magyarázza, hogy a szovjet állam a legrosszabb polgári ösztönökre (elpuhultság, élvhajászat, közömbösség, nyereszkeskedési hajlam) buzdítja az embereket, és ez szorítja háttérbe az elvtársiasság, a kollektivitás és a közös élet vágyát. Mindez pedig egyfajta arisztokrácia kifejlődéséhez vezet: „nem az érdem és a személyes érték arisztokráciájáról beszélek itt, hanem az alkalmazkodók, a konformizmus

⁷⁶⁸ Illyés: Oroszország. 34.

⁷⁶⁹ Nagy: Tízezer kilométer. 63.

⁷⁷⁰ Illyés: Oroszország. 222.

⁷⁷¹ Illyés: Oroszország. 224.

⁷⁷² Gide: Amit még el kellett mondanom. In: Uő: Visszatérés. 155.

⁷⁷³ Illyés: Oroszország. 173.

arisztokráciájáról, amelyből az elkövetkezendő nemzedékben a pénz arisztokráciája fog kifejlődni.”⁷⁷⁴

Nagy Lajos is észreveszi a koldusokat, a karjukban csecsemőt tartó kolduló asszonyokat és a kéregető gyermekeket. Kétkedve fogadja a hivatalos magyarázatot, különösen, ha csecsemőről van szó, miszerint a Szovjetunióban csak azok koldulnak, akik nem akarnak dolgozni. Egyenesen szorongás fogja el, amikor a szálloda erkélyéről lepillantva azt látja, hogy a rendőrök elkergetik a szállodai bejárat előtt az embereket és a rongyos koldusokat, hogy megtudjon állni egy hatalmas, pazar autó, amelybe egy jól öltözött úriember szállhat be. Azt is megfigyeli, hogy egy rendőr éjszaka egy gyermeket rángat ki az egyik mélyedésből, és durván elkergeti: „A csillagos égre nézek, s azt kérdezem: isten, hová kell utaznom, hogy ilyent ne lássak. Isten azonban, szokása szerint, nem felelt.”⁷⁷⁵ Vásárláskor pedig szarkasztikus megjegyzéseket tesz arról, hogy az átlagos munkásfizetésből mire futja: egy hónapos jövedelmükből mindössze 21 darab narancsra telik, vagy elfogyasztható belőle 16 darab bécsiszelet a vonaton. Holitscherhez hasonlóan mindhárom útirajz rögzíti, hogy az orosz embereknek példátlan szenvedés jut osztályrészül. Nagynak a szenvedéssel szemben mutatott egykedvűség is szembetűnik, amelynek fekete humorba csomagolt megjegyzéssel ad hangot: „Az orosz embertől kitelik, hogy ha a villamos alá kerül, s az lemetszi a lábát, addig is, amíg a tűzoltók megérkeznek, hogy megemeljék a kocsit s őt kihúzzák alóla, rágyújt egy cigarettára, s nyugodtan füstöl.”⁷⁷⁶

Illyés az Első Számú Állami Golyóscsapágygyárban tett látogatása során a bérek iránt érdeklődik. Az egyik esztergályos kimerítő tájékoztatást ad a különböző fizetési kategóriákról és az ellátási kedvezményrendszerről. Illyés nem számol, és nem kommentál, ám az olvasó könnyedén utánaszámolhat: egy felsőbb pártvezető 30-szor többet keres egy napszámosnál. Illyés hosszú és lelkes oldalakat szán a gyár leírásának: a munkahelyiségeket, a gépeket, a munkáslakásokat, az iskolát, az óvodát és a kórházat kifogástalannak találja, a szakmunkások ebédjétől el van ragadtatva, a napszámosokétól kevésbé. Nagy ugyanerről a gyárról kedvetlenül fogalmaz: „Nagy gyár, szép gyár, jó gyár, valószínűleg ilyen nálunk a Ganz-gyár, a Wolfner-gyár, legföljebb, hogy ez nagyobb, 20000 munkás dolgozik benne. [...] Elfáradok,

⁷⁷⁴ Gide: Visszatérés. 79.

⁷⁷⁵ Nagy: Tízezer kilométer. 147.

⁷⁷⁶ Nagy: Tízezer kilométer. 58.

amíg magát a gyárat bejárom.”⁷⁷⁷ A Tízezer kilométer szerzője szerint a gyár története, felépítése a semmiből minden bizonnyal tele van hősiességgel, kitartással és gigászi erőfeszítéssel, ahogy szennyel, szenvedéssel, büntetésekkel, netalán kivégzésekkel is.

Mindhárman megállapítják, hogy a legkiváltságosabb helyzetben az írók, művészek vannak. Illyés kitudakolja, hogy egyetlen versből egy hónapon át nagyon szépen meg lehet élni: „Másutt az írók nyomora ejti kétségbe az embert, itt jó dolguk töltheti el aggodalommal. Az írók és a művészek a tudósokkal együtt a szovjet társadalomban a létra legfelsőbb fokán állnak, néha még a pártvezérek előtt.”⁷⁷⁸ (Valóban külön tanulmányt érdemelne a szovjetek archaikus, az európaiak számára felfoghatatlan szemlélete, amellyel a leírt és kimondott szónak szinte kultikus jelentőséget tulajdonítottak. Erre utal Márai is a már tárgyalt *Föld, Föld!..* című írásában.⁷⁷⁹) A siker titka ugyanakkor nem a tehetség, hanem a konformizmus. Az egyik orosz írónál tett látogatáskor szóba kerül Nagy *Kiskunhalom* című írásának esetleges orosz nyelvű kiadása. A kötet szerzője elszörnyedve hallja, hogy ehhez feltétlenül szükség lenne néhány, a szovjet rendszerre, mint a földműves szegénység reménycsillagára vonatkozó megjegyzés elhelyezésére a szövegben.⁷⁸⁰

A szovjet bürokráciáról az *Oroszország 1934*-ben külön fejezetet olvashatunk, aminek az az oka, hogy Illyést egy rendkívül egyszerű ügy elintézése több napot felemésztő irodai várakozásra kényszeríti. A szerző Holitscherhez hasonlóan bosszúsan állapítja meg, hogy a minden területen radikális változást hirdető forradalom jött, a bürokrácia viszont maradt, sőt tovább burjánzik: „A forradalmak vakmerően megütköznek a zsarnoksággal, de amint tudjuk, meghátrálnak a kofák előtt.”⁷⁸¹ Ha nem is a holitscheri indulattal, de ő is ostromozza a központosítást, az ingyenélő és „osztódással szaporodó” hivatalnokokat, az újabb és újabb dossziékat, ügyosztályokat. Bővebben a nők helyzetéről, a prostitúcióról, a házasságkötésről, és a szerelemről is Illyésnél olvashatunk.

Gide talán a legnagyobb csalódásként a Szovjetunióban uralkodó elszemélytelenedést, a minden egyénit nélkülöző lakások elszomorító sivárságát (csúf bútorok és Sztálin-kép) és a konformizmust éli meg. Olyan mértékű szerinte az egyformaság, hogy az egyik házat ki

⁷⁷⁷ Nagy: Tízezer kilométer. 73.

⁷⁷⁸ Illyés: Oroszország. 243.

⁷⁷⁹ Lásd 75. oldal

⁷⁸⁰ Nagy: Tízezer kilométer. 46

⁷⁸¹ Illyés: Oroszország. 101.

lehetne cserélni a másikkal. „A tömeg boldogságát az egyénnek kell megfizetnie. Ha boldogok akartok lenni, legyetek egyformák”⁷⁸² - vonja le végül a következtetést.⁷⁸³ Illyés az elszemélytelenedésre és az egyformaságra ugyan nem figyel fel, ám az egyik munkáslakás megtekintése során ő is észreveszi, hogy a plüssszuettek és a kis csipketerítők a legkispolgáribb vágyak kielégítésére szolgálnak. Gide úgy látja, hogy miközben hódít a kispolgári lelkiállapot, a Szovjetunióból nemcsak elpárologtak a forradalmi érzelmek, hanem egyenesen nem kíváncsiak, zavaróak. Szélsőbaloldali nézőpontból bírálja az eredeti forradalmi eszményektől való eltávolodást: a magántulajdon és az örökösödési jog visszaállítását kiábrándító megalkuvásnak tekinti.

Ami viszont a legmélyebben megrendíti Gide-et, az az, hogy a bolsevik országból elillant a szabadság. „A Szovjetunióban ugyanis elv, eleve elfogadott tény, hogy mindenről egyetlen vélemény lehetséges. [...] Reggelente a Pravda megtanítja őket arra, amit tudni, gondolni, hinni kell. [...] Ezért valahányszor az ember egy oroszral beszélget, annyi mintha valamennyivel beszélne.”⁷⁸⁴ Illyés költőibb megfogalmazással ugyanerre a következtetésre jut: „Az egész ország, mint egy tökéletesen körülzárt völgy: minden oldalról ugyanaz a visszhang.”⁷⁸⁵ És ami a francia szerző szerint a legfurcsább, hogy ez már nem is esik az oroszok nehezére. Mivel semmiféle összehasonlítási alapjuk nincs - hiszen nem léphetnek kapcsolatba a külvilággal -, könnyedén meggyőzhetők arról, hogy az emberek másutt kevésbé boldogok. Ebből a tudatlanságból következik a Gide által „fölény-komplexusnak” nevezett, - Custine márki és jóval később többek között Szirmai Rezső útirajzában is taglalt - jelenség, amelynek az a meggyőződés a lényege, hogy a Szovjetunió kívül mindenhol rosszabb az élet. Amikor a szerző valahol megjegyze, hogy a szovjet diákok nagyon rosszul beszélnek idegen nyelveket, azt a cinikus választ kapja. „De ma már mit sem tanulhatunk a külföldiektől. Minek tanuljuk hát meg a nyelvüket?”⁷⁸⁶ Hitetlenkedve fogadják Gide tájékoztatását arról, hogy Párizsban is vannak iskolák és van földalatti. Azt meg már végképp nem akarják elhinni, hogy a francia iskolákban nem verik a gyerekeket, és hogy nem minden francia munkás rendkívül szerencsétlen. Az író megállapítja, hogy a szovjet ember, a szovjet munkás boldogsága részben erre a tudatlanságra vezethető vissza. A nyugati valóság nem is nagyon érdekli őket.

⁷⁸² Gide: Visszatérés. 70.

⁷⁸³ Eleinte a moszkvai tömeget szemlélve Gide még nagyon lelkes: az egyformaságban, a viselet és a vidámság egyöntetűségében, az egyéni hiányában pozitívumot lát, jelesül az általános értelemben vett embert. „Alámerülök a tömegben, fürdőt veszek az emberiségben.” Gide: Visszatérés. 64.

⁷⁸⁴ Gide: Visszatérés. 71.

⁷⁸⁵ Illyés: Oroszország. 130.

⁷⁸⁶ Gide: Visszatérés. 73.

„Legfontosabb számukra az, vajon eléggé csodáljuk-e őket [...]. Nem felvilágosítást várnak tőlünk, hanem bókot.”⁷⁸⁷ Hasonló tapasztalatot szerez Nagy Lajos is: beszámolójában a cselédlány dühödt megvetéssel és utálattal beszél a külföldről és a külföldiekről, miközben semmit sem tud róluk.⁷⁸⁸

Az orosz felsőbbrendűségi komplexus kapcsán megjegyzendő, hogy Peter Pastor a két magyar útirajz vonatkozásában viszont épp azt emeli ki, hogy azok Illyés és Nagy oroszokkal szemben érzett kulturális fölényérzetét tükrözik, leginkább, amikor a mezei munka, a mezőgazdaság technikai fejlettségéről, vagy valamilyen, Nyugaton már régóta alkalmazott újítról esik szó.⁷⁸⁹ Vitán felül áll, hogy a két szerző, miként Markovits Rodion és Márai Sándor is a nyugati kultúra reprezentánsaként, olyan ország képviselőjeként értelmezték önmagukat, amelyhez képest az orosz viszonyok számos nézőpontból kifejezetten elmaradottnak látszanak. Így válik szemükben a Szovjetunió ebből az aspektusból is múlt és jövő – függetlenül attól, hogy a jövő szó alatt ki mit ért - egyidejű megjelenítőjévé.

Gide megállapítja, hogy a bolsevik országban csak belenyugváásra, konformizmusra és megbízhatóságra van szükség. „Aki kijelenti, hogy elégedetlen, azt „trockistának” mondják. [...] Hogy Sztálinnak mindig igaza van, az más szóval annyit jelent, hogy mindenkire ráerőszakolja a maga igazát. Proletárdiktatúrát ígértek. Hol vagyunk attól? Igen, van diktatúra, de az nem az egyesült proletárok, a szovjetek, hanem egy ember diktatúrája.”⁷⁹⁰

Kétségbeejtőnek találja a lépten-nyomon tapasztalt szolgálalkúságot, az otromba talpnyalást, amelyre jellemző példa a már említett, Sztálinnak írt köszönőtávirat, amit, hiába protestál, végül ki kell javítania, mert nem kellő tisztelettel szólította meg a bolsevik vezetőt. Fejtő Ferenc a *Visszatérésről* szóló, 1936-ban megjelentetett esszéjében plasztikusan világítja meg a helyzet abszurditását: „Meg kell érnie az ígélet földjén, néki, aki elégedetlen a francia szabadsággal, hogy aki nyugodtan uramozhatja a francia köztársasági elnökét, Oroszország vezető emberét szinte felségeznie kell!”⁷⁹¹

⁷⁸⁷ Gide: *Visszatérés*. 73.

⁷⁸⁸ Nagy Lajos: *Tízezer kilométer*. 86.

⁷⁸⁹ Peter Pastor: i.m. 132.

⁷⁹⁰ Gide: *Visszatérés*. 86.

⁷⁹¹ Fejtő Ferenc: „Ami fontosabb Oroszországnál is”. André Gide: *Retour de l'U.R.S.S. Szép Szó*, 1936. december, I. kötet 3. füzet, 205.

A francia író megállapítja, hogy a szovjet kultúrából teljesen kiirtottak minden kritikai szellemet. (Hiába kéri fel Leningrádban, Gide nem mondhatja el az írók és diákok körében a beszédét, mert az előre bemutatott kézirat nem a kívánt vonalat tükrözte. Később megjegyzi, hogy a Szovjetunióban kénytelen egyre jobban megbecsülni, hogy Franciaországban még létezik gondolatszabadság.⁷⁹²) Bírálni a Szovjetunióban valamit csak abban az értelemben lehet, hogy megfelel-e a vonalnak-e vagy sem, a vonal azonban sohasem vitatható. Márpedig vélekedése szerint a szabadság hiányának egyenes következménye a kultúra, a művészet halála. És ezután jön Gide legsötétebb megállapítása: „Kétlem, hogy napjainkban egyetlen országban is, akár Hitler Németországban, ily kevésbé volna szabad a szellem, ennyire megaláznák, terrorizálnák, ennyire szolgaságba süllyesztenék.”⁷⁹³ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Gide úgy fogalmazza meg súlyos megállapításait, hogy számos lesújtó információhoz, megérzéseit alátámasztó adatokhoz csak később, Franciaországba való hazatérte után jutott. A bolsevoi javító, átnevelő mintaintézménytől például fenntartás nélkül el volt ragadtatva, ugyanakkor útirajzában világossá teszi, a látogatáskor még nem tudta, hogy oda csak azok kerülhettek be, akik a társaik besúgására rávehetőknak bizonyultak.⁷⁹⁴

Illyés tartózkodik a kemény megfogalmazásoktól, de azért megjegyzi: „Próbáld bírálni előttük a rendszert, a legváratlanabb helyről kapsz magyarázatot; ha nem rendreutasítást.”⁷⁹⁵ A kultúráról szóló fejezetben maguk a szovjet írók világosítják fel arról, hogy elvben mindent lehet kritizálni, kivéve a rendszert, és persze vallásos művet sem lehet írni. Illyés riportjában az egyetlen (!) panaszkodó ember a Harkovba tartó vonaton így zsörtölődik: „Inkább élnék maguknál börtönben, mint itt szabadon!” Aztán még egy viccet is megenged magának: „Az Izvesztyijában nincs Pravda, a Pravdában nincs Izvesztyija!”⁷⁹⁶ Amikor pedig Ukrajnában felveti, hogy az ellenálló kulákokat Szibériába, munkatáborokba deportálták, a szerző hangsúlyozza, hogy már-már torkig van azzal, hogy ilyenkor mindig a történelmi szükségszerűségekre hivatkoznak.⁷⁹⁷ Elfogadhatatlannak tartja azt is, hogy a szovjetek egyetlen igazságot ismernek, a proletárigazságot. Ezt érvényesítik mindenütt, az ellenséges osztályok gyermekei például ennek megfelelően bajosan járhatnak egyetemre.

⁷⁹² Gide: Visszatérés. 91.

⁷⁹³ Gide: Visszatérés. 81.

⁷⁹⁴ Gide: Visszatérés. 136.

⁷⁹⁵ Illyés: Oroszország. 77.

⁷⁹⁶ Illyés: Oroszország. 197.

⁷⁹⁷ Illyés: Oroszország. 195.

Végül Illyés részletesen elmesél egy, a szovjet szabadságfelfogásról sokat eláruló jelenetet. Nyizsnyij Novgorodban tett látogatása során részt vesz egy párttisztító gyűlésen, ahol egy arra kijelölt bizottság a párttagok párttagságra való alkalmasságát ellenőrzi. A vizsga úgy zajlik, hogy először nagy plénum előtt felolvassák a vizsgált személy életrajzát. Ezután az ideológiai kérdések sorjáznak (pl. hogy mit kell érteni a trockizmus alatt), amelyre a kérdezettnek meg kell adnia a helyes, előre betanult válaszokat. Ha ez is megvolt, akkor a magánélet legapróbb részleteinek kitergetése következik, nevezetesen annak kiderítése, vajon az illető a gyáron kívül is makulátlan életet folytat-e, például odahaza. Ha nem sikerül eltalálni a jó választ, vagy kivetnivalót találnak az illető párttag magaviseletében, az visszaminősítéshez, esetleg a pártból való kizáráshoz vezethet.⁷⁹⁸ (Gide-től tudható, hogy egy ilyen kizárás milyen tragikus következményekkel járt aztán az egyik gyári munkás életében.) Illyés semmilyen véleményt nem fűz a jelenethez, ami azért is meglepő, mert az egésznek van valami nagyon zord, vallási bíróságra emlékeztető hangulata. El lehet viszont képzelni, hogy a konformizmustól hidegrázást kapó Gide miként fakadt volna ki, ha e nyilvános megszégyenítés szemtanúja lett volna. Illyés ugyanakkor felháborítónak nevezi a politikai foglyok halálra ítéelését, de az emberek ítélet nélküli eltüntetéséről, a GPU kegyetlenkedéseiről nem beszél, a GPU-s tiszttel való találkozó apropóján sem.

Nagy Lajos a szabadság hiányán már fel sem háborodik. Kommentár nélkül állapítja meg, hogy a Budapestre küldött leveleit minden valószínűség szerint cenzúrázzák. A lépten-nyomon felbukkanó Lenin-szobrokon még csak elviccelődik, a Forradalmi Múzeumban azonban az osztályharc áldozatairól bemutatott számok már tragikus, sötét tónusú gondolatokat juttatnak eszébe: „Persze arról nem láthattam kimutatást, hogy ugyanebben az időben a Szovjetországban hány kulákot, szabotálót és állítólagos szabotálót, sőt kommunistát végeztek ki, internáltak, vittek kényszermunkára, s börtönöztek be. Pedig csak ezeknek a számoknak a hozzáadásával lenne teljes a kép, melynek címét így gondolnám: „Csendélet emberekkel, az Úr 1933-ik esztendejében.”⁷⁹⁹

Útirajzát Gide végül kétértelmű mondattal zárja: „A Szovjetunió ezentúl is tanítani fog bennünket, és megdöbbeneni.”⁸⁰⁰ Nagy Lajos műve befejezetlen, míg Illyés zárlata

⁷⁹⁸ Illyés: Oroszország. 250-253. Hasonlóképpen számol be memoárjában Nagyiványi Zoltán is, aki a VOKSZ munkatársaként 1932-ben lehetett szemtanúja az éves munkahelyi tisztogatásnak. Nagyiványi Zoltán: Idegenlégiótól a Szovjetunióig. i.m. 376-378.

⁷⁹⁹ Nagy: Tízezer kilométer: 125.

⁸⁰⁰ Gide: Visszatérés. 95.

egyértelműen pozitív: „Áttekintek még egyszer Gorogyec csillogó tetőire. Sajnálom, hogy nem kapaszkodhatom föl arra a hegyre. Úgy érzem, utazásom épp ezzel a félórával lett csonka. Mintha ott azon, azon a magaslaton várt volna a magyarázat, a felelet az orosz kérdésre, mindenre. [...] Igen, Gorogyec a legszebb város a világon.”⁸⁰¹

4.3. Az útirajzok fogadtatása

Hiába próbálták barátai és ismerősei (Ilja Ehrenburg, Aragon, Malraux, Pierre Herbart) minden áron lebeszélni Gide-et a közreadásról, a *Visszatérés a Szovjetunióból* nagyon gyorsan, már 1936 novemberében megjelenik a Gallimard-nál. Igazi sikerkönyvnek bizonyul: a kiadó egy-két hónap alatt százezer példányt értékesít belőle. Visszhangja és hatása pedig legalább akkora, mint amekkorát a szerző néhány évvel azelőtti megtérése kiváltott. Baloldaltól Gide ellen valóságos kampány indul, amely külföldi írók bevonásával, nemzetközi méretekben folyik.⁸⁰² A *Pravda*, a *Lityerturnaja Gazeta* és a *L'Humanité* nem győznek gyalázkodni.⁸⁰³ A Szovjetunióban egyenesen árulónak tekintik, műveinek kiadását pedig azonnal leállítják. A haladó, új időköt hirdető sztáriróból egy csapásra tiltott, reakciós és dekadens író válik. De a kevésbé harcos bírálók is minimum elfogultsággal, felszínességgel és meggondolatlan következtetések levonásával, elszárt ítéletekkel vádolják, és azon sajnálkoznak, hogy a szerző a mű megjelentetésével közvetett módon a reakciót, a fasisztákat segíti.⁸⁰⁴

Gide művével persze az volt a legnagyobb baj, hogy baloldaltól bírálta kendőzetlenül a Szovjetuniót, miközben a nagy ügyhöz hű maradt: a Szovjetuniótól elfordult, az eszmét

⁸⁰¹ Illyés: Oroszország. 261.

⁸⁰² François Furet: i.m. 500-501. Sinkó Ervin moszkvai naplójegyzetei szerint Romain Rolland cinizmussal, dandyzmussal és szenzációéhséggel vádolta Gide-et, megbocsáthatatlannak ítélve, hogy a *Visszatérés* a hitleri fenyegetés árnyékában kritizálta a Szovjetuniót. Sinkó Ervin: Egy regény regénye. 562. Bár Malraux is teljes tévedésnek tartotta a kötetet a rossz időzítés és amiatt, hogy a szerző számos jó dolgot nem vett észre, lényegesen megengedőbb álláspontra helyezkedett: „Gide-ről azonban tudni kell, hogy esztéta és hedonista, akinél azonban feltétlen szükségletként jelentkezik a tisztaság követelése. [...] Gide tagadja, hogy van olyan igazság, amelyet az ellenség vagy bárki előtt is ne volna szabad kimondani.” Malraux úgy látta, hogy Gide igen okos ember és nagy alapossággal készült fel az útra, így nem igaz az a vád, hogy felindulásból írta volna meg az útibeszámolót. Uo: 572-73.

⁸⁰³ Nagy Csaba: Déry Tibor és André Gide. In „D.T. úr X.-ben” (tanulmányok és dokumentumok Déry Tiborról). Szerk. Botka Ferenc, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1995. 69-78., valamint 69.

⁸⁰⁴ Szilágyi Ákos: Mr. West a bolsevikok országában In: Gide: Visszatérés: 33. Sinkó az *Egy regény regényében* megjegyzi, hogy Gide beszámolója Franciaországban a Szovjetunióval rokonszenvezők sokaságát ingatta és ijesztette meg, zavart tanácsalanságot és elkeseredettséget okozva a baloldalon. A kommunista perekről érkező hírek mellett hozzájárult a fasiszta ellenes front elbizonytalanodásához. Egy regény regénye. 568.

azonban nem adta fel. Minden bizonnyal leginkább ez dühítette fel a kommunistákat. De emiatt tekintette a *Visszatérést* a magyar állam is tolerálhatatlannak. Az útirajzot hallatlan gyorsasággal, egy hónapon belül megjelentette a Cserépfalvi Kiadó. Míg a francia kommunisták és a szovjetek a kommunizmus elárulását látták benne, Déry Tibort, pusztán azért, mert a művet magyarra fordította és az meg is jelent, kommunizmus melletti izgatás vétsége miatt a kiadóval együtt perbe fogták, majd a Magyar Királyi Kúria ítélete alapján, „az állam és a társadalmi rend erőszakos felforgatására sajtó útján elkövetett izgatás vétsége miatt” két hónapra börtönbe zárták. Ám ez az akció sem tudott gátat vetni annak, hogy a *Visszatérés* komoly visszhangot váltson ki a magyar közegben is. Gide egyébiránt értesült a történetekről, levelet küldött Dérynek, sőt anyagilag is támogatta.⁸⁰⁵

Vas István memoárjában megemlíti például, hogy Babits Mihálynál nemcsak Gide megtérését vitatták meg, de később szót ejtettek a kiábrándulásáról is.⁸⁰⁶ A bolsevikellenes Márai Sándor vitriolos kommentárjáról⁸⁰⁷ már volt szó, így erre most külön nem térünk ki. Fejtő Ferenc szintén említett, a *Szép Szó*ban közzétett cikkénél azonban érdemes röviden elidőzni két okból is. Nemcsak azért, mert a szerző a másik politikai oldalt reprezentálja, hanem azért is, mert az útirajzot tüzetes elemzésnek veti alá. A *Visszatérést* a szerző az addig Oroszországról megjelent írások közül a legkülönb és legbátrabb kötetnek nevezi, „megrázó, öntudatosító, megtisztító olvasmánynak”. Tételeken sorra veszi a Gide írásával szemben megfogalmazott vádakokat. Megállapítja többek között, hogy a jobboldal is alaposan félreérti a helyzetet. Gide ugyanis megítélése szerint nem a szocializmusból, de nem is a Szovjetunióból, hanem abból a messianisztikus képből ábrándult ki, amit a Szovjetunió önmagára vetített. De éppúgy téved

⁸⁰⁵ A perről részletesebben Ádám Péter ír *André Gide zarándokútja* címmel. *Nagyvilág*, 1989/2. 223-24. Az ítélet teljes terjedelemben olvasható ugyanitt: 225-227. Déry Tibor fordítása egyébként 1945-ben rögtön felkerült a fasisztaként, szovjetellenesként számon tartott írások listájára. Itt érdemes megjegyezni, hogy nem ez volt az első könyv, ami ilyen sorsra jutott. Panait Istrati román író trilógiájának *Helytelen utakon* illetve *A szovjet* című első két kötetét a Genius Kiadó adta ki, amiért 1932-ben a vállalatot perbe fogták az állami rend fokozottabb védelme érdekében, a köteteket elkobozták és pénzbüntetésre ítélték. Ebben az esetben a fordítókat még nem marasztalták el. Nagy Csaba. i.m. 14. jegy. 77.

⁸⁰⁶ Vas István: i.m. 97.

⁸⁰⁷ Márai Sándor az *Újság* című lap 1936. november 13-i számában reflektál a *Visszatérésre*, azon sajnálkozva, hogy Gide-nek három évre volt szüksége a felismeréshez. Nem kevés malíciával jegyzi meg, hogy azok, akik nem szeretik a kivégzéseket most őt is a „fasiszta klubban” üdvözölhetik: „Többben, akik nem jártunk Oroszországban, viszont nem is voltunk soha tagjai a bolsevik pártnak, s akiket Gide három év előtti >>megtérése<< sem tudott a szovjetről táplált véleményünkben megingatni, izgalom és megrendelés nélkül fogadjuk az információkat. Mi sajnáljuk, hogy három év kellett Gide-nek a fölismeréshez. Üzenjük neki, hogy a mai naptól ő is >> fascista<<, mint mindenki, aki él, gondolkodik és nem lelkesedik – például a moszkvai kivégzésekért.” (Músonon kívül. *Újság*, 1936. november 13-i sz. 5.) Tíz évvel később *Európa elrablása* című írásában újra említést tesz Gide kiábrándulásáról: „Gide a kommunizmusban a kereseténység egyik válfaját remélte megtalálni, egyféle megújódott kereseténységet. De nem azt találta, hanem egy gazdasági és társadalmi rendszert. Ezért „csalódott”. Mindenki csalódott, aki hamis – akár eszményien hamis – premisszákkal indul a történelem felé.” (Márai Sándor: Röpirat a nemzetnevelés ügyében. i.m. 111.)

szerinte a baloldal is: Gide nem jobboldalról, hanem baloldaltól fogalmazza meg kritikáját, a bírálat pedig a jó ügyet csak erősíti, az igazság csak annak árthat, aki megérdemli, hogy ártsen neki. „Mit ér a világ minden technikai haladása, a gyárak kéményei, a földből kinőtt városok, az óriási erőművek, ha az ember, akinek uralkodnia kellene rajtuk, kutyát sem ér?”⁸⁰⁸ Fejtő értelmezésében ez az a kérdés, amit a francia író útbeszámolójában végső soron megfogalmaz. Úgy látja, Gide könyvének az az igazi értéke, hogy nem hódol be a valóság látszatának, nem dől be az Illyés által is kárhoztatott szükségszerűségekre való hivatkozásoknak, arra keresi kénytelenül a választ, vajon szabadabbak, öntudatosabbak lettek-e az emberek a bolsevik rendszerben.⁸⁰⁹ A magyar író Gide tapasztalata apropóján saját végkövetkeztetését is megosztja az olvasóval a szovjet valóságot illetően: „A forradalmár bukott meg, aki oly rendért küzd, amelyben végre ő lehessen konzervatív, dühösebben és fanatikusabban tekintélytisztelő, mint a világ valamennyi konzervatívjai együttvéve s a hatalom üdvözítő birtoklásáért elvben eldobja mindazt, amiért s ahogyan érdemes lenne a hatalmat megszerezni és gyakorolni.”⁸¹⁰

Gide írásának fogadtatása – miként az Nagy Csaba Gide és Déry kapcsolatát feldolgozó tanulmányából kiviláglik - a magyar sajtóban bőségesnek és sokrétűnek bizonyult, a recenziók pedig aligha meglepő módon elsősorban nem is a francia író útirajzáról, hanem a szerzők politikai nézeteiről és a Szovjetunióhoz való viszonyáról árulkodnak.⁸¹¹ A magyar nyelvű kommunista sajtó (csehszlovákiai *Magyar Nap*, párizsi *Szabad Szó*) azt kívánta bizonyítani, hogy Gide voltaképpen hazudik, írása ezért teljességgel hiteltelen. A baloldali, liberális sajtóban (*Munka*, *Szocializmus*) megjelent cikkek visszafogottsággal veszik tudomásul Gide csalódását, kihallva belőle saját aggodalmukat. Figyelemreméltó, hogy közülük több írás is hangsúlyozza: Gide bírálatára ellenére nem szakított a szocializmussal. A *Századunkban*, A *Páosztortűzben* és *Magyar Hírlapban* megfogalmazott tanulságok részben összeeskengenek Fejtő írásával, rámutatva arra, hogy a szocializmus, az emberiség jövője nem kapcsolható szorosban össze a Szovjetunióval. Ami pedig a jobboldalt illeti, diadalittasan konstatálták, hogy Gide-del az történt, amire számítani lehetett: lelepleződött az igazság, a francia író „valósággal antikommunista keresztes lovagként ünnepezték.”⁸¹²

⁸⁰⁸ Fejtő Ferenc: i.m.198.

⁸⁰⁹ Fejtő Ferenc: i.m.198.

⁸¹⁰ Fejtő Ferenc: i.m. 209.

⁸¹¹ Nagy Csaba: i.m. 69

⁸¹² Nagy Csaba: i.m.71.

A nemzetközi, leginkább baloldaltól érkező heves bírálatok hatására Gide úgy döntött, hogy felveszi a kesztyűt, megvédi a *Visszatérést*. További adatokat, érveket gyűjt, és kapcsolatba lép olyan emberekkel, akik a Szovjetunióban szerzett tapasztalataik alapján hasonló következtetésre jutottak. A könyve nyomán kialakult bírálatokra a választ 1937. júniusában tette közzé *Retouches à mon retour de l'U.R.S.S.* (Réz Pál fordításában „*Amit még el kellett mondanom*”) címmel a *Vendredi* című hetilapban. Gide bekeményít: itt már egymást követik a kiábrándítóbbnál kiábrándítóbb mondatok. Lenyűgöző, hogy e kifinomult, a tiszta költészetet hirdető író statisztikusokat és szociográfusokat megszégyenítő módon egymás után sorolja a pusztá, ám annál rettenetesebb számokat a szovjet gyárak termelékenységéről, a selejtes áruk részarányának növekedéséről, a gyógyszerári ellátottságról. Az analfabetizmus, az iskolakerülés területén a sokat dicsért propagandaszámokat az 1924 előtti adatokkal, míg a bérnövekedés ütemét a vásárlóérték csökkenésével cáfolja. A munkáskizsákmányolás bizonyítására táblázatot állít össze a különböző fizetési kategóriákról. Majd levonja a következtetést: a munkásokat egyszerűen kijátszották, hiszen röghöz kötöttek őket, szerencsétlenek és üldözöttek, és senki sincs, aki érdekeiket megvédené. Mindeközben töretlenül folynak az elképesztő presztízs- és propagandaberuházások. Felidézi azt is, hogy az irodalmárok a legkiváltságosabbak közé tartoznak.

A francia író az egyenlőséget szerette volna megtalálni a Szovjetunióban, ehelyett őt és kíséretét luxuskörülmények között utaztatták. „Életemben nem utaztam ilyen fényűző körülmények között” – állapítja meg⁸¹³. A nyomorgót megvető új burzsoázia létrejöttével Gide épp azt találta a Szovjetunióban, ami miatt a nyugati társadalmat elfogadhatatlannak ítélte.

A szerző felsorolja a legsötétebb diktatúra, az orwelli állam tartozékait: az állampolgári erénynek számító besúgást, amely az érvényesülés legjobb eszköze; a politikai lejáratást, amelyben a leghatásosabb, ha a barátot kényszerítik árulásra, és az általános gyanakvást, amely abban nyilvánul meg, hogy mindenki gyanús, mindenki fél mindenkitől, az embereket pedig észrevétlenül tüntetik el: „Az átalakított társadalmi létra minden fokán, a legmagasabbtól, a legalacsonyabbig, mindenütt a legszolgalelkűbb, leggyávabb, leggerinctelenebb, leghitványabb emberek kapják a legjobb minősítést. Aki nem hajlja meg a gerincét, azt tönkreteszik, vagy deportálják, az egyiket a másik után. [...] ebből a hősi és csodálatos népből, mely olyannyira kiérdemelte szeretetünket, rövidesen nem marad egyéb,

⁸¹³ Gide: *Amit még el kellett mondanom*. In: Uő: *Visszatérés*. i.m. 153.

mint csupa hóhér, haszonélvező és áldozat.”⁸¹⁴ Az orosz nép, az orosz életerő és boldogságra való hajlam iránti rajongását azonban a megismert szovjet valóság cseppet sem csorbította, ezért is zárja Gide fájdalmas sorokkal mondandóját, világos különbséget téve a Szovjetunió és Oroszország között: „A Szovjetunió nem az, aminek reméltük, aminek ígérte magát, aminek most is látszani akar: valamennyi reményünket meghazudtolta. Ha nem nyugszunk bele, hogy reményeink szétfoszoljanak, másfelé kell fordítanunk őket. Rólad azonban nem fordítjuk el tekintetünket, dicsőséges és szenvedő Oroszország. Egykor példaképünk voltál, most, sajnos, azt mutattad meg, milyen zátonyokra is futhat a forradalom.”⁸¹⁵

Illyés Gyula Oroszország 1934 című útirajzának hazai visszhangja sokkal rövidebben összefoglalható. A művet 1934-ben a népi íróknak is fórumot kínáló, Zilahy Lajos által szerkesztett *Magyarország* című napilap közölte le folytatásokban, egyik fejezete pedig a *Nyugatban* is megjelent. Néhány szélsőjobboldali kirohanástól eltekintve a mű visszhangja összességében kifejezetten pozitívnak tekinthető: egymás után jelentek meg a méltató recenziók. Szerb Antal például a következő, lelkes mondatokkal méltatja Illyés művét: „Lírikus létere megírta az első irodalmi értékű magyar riportsorozatot. Annyi melegség, annyi mosolygós, annyi okos részvét, jóindulatú és elfogulatlan kritika: legjobbaink írtak így a magyar népről, mint Illyés az oroszokról.”⁸¹⁶ De a *Nyugat* című folyóiratban Bálint György is kifejezetten dicsérő méltatást tett közzé: „Illyés Gyula, a lírikus, rendkívül szabatos, gondos és hűvös kutatómunkáról tesz bizonyosságot első prózai könyvében. Nagyszerű könyv ez, dokumentumnak is mély és olvasmányosnak is lebilincselő. Illyés prózájában is megtaláljuk költői formanyelvének legnagyobb értékét: egészen finom és bonyolult tartalmakat tud kristályos egyszerűséggel elmondani. Valami könnyed bölcsesség nyilatkozik meg Illyés prózájában, valami bujkáló humorral járó puritán komolyság. Könyve kettős örömet szerez: nemcsak egy új országgal ismerkedünk meg benne, hanem a költőnek egy új oldalával: a prózaíró Illyéssel is.”⁸¹⁷ Az útirajz sikere tartósan bizonyult: a második világháborút követően több ízben is kiadták.⁸¹⁸ Ha nem is minden humor és önirónia nélkül, de még az útítárs, Nagy Lajos is dicsérettel halmozta el Illyés írását, miközben a sajátjára is reflektál: „Úgy látom, hogy míg én megmaradtam szimpla utasnak s nem jutok túl a rideg tények

⁸¹⁴ Gide: Amit még el kellett mondanom. In: Uő: Visszatérés. i.m. 136.

⁸¹⁵ Gide: Amit még el kellett mondanom. In: Uő: Visszatérés. i.m. 159-160.

⁸¹⁶ Szerb Antal: Illyés Gyula: Oroszország, *Erdélyi Helikon*, 1934. 798-799.

⁸¹⁷ Bálint György: Illyés Gyula: Oroszország. *Nyugat*, 1934. 22.sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00586/18332.htm>. i.m.

⁸¹⁸ Illyés riportja 2003-ban oroszul is megjelent a jeles magyar műfordító, Tatjana Joszifovna Voronkina jóvoltából.

leírásán [...] addig Illyés megengedi magának, hogy költő legyen. Elhallgat, felbont, dramatizál, és kitalál. Ez által a tények közti űrt is kitölti, mégpedig élő, az életet az olvasó számára megjelenítő anyaggal. És most következik a számomra a meglepetés. Úgy látom, hogy a valóságot jobban ábrázolja a költő kitalálása, mint a tanúvallomáshoz szinte kínos ragaszkodás.”⁸¹⁹

Az *Oroszország* nagy érdeklődést váltott ki országszerte, ezért Illyést több helyre is meghívták, hogy felolvasásokat tartson belőle. Fontos megjegyezni, hogy Illyés soha sem kényszerült írása megvédésére. A szovjetek sem sértődtek meg rá, sőt az újonnan felállított budapesti szovjet követség munkatársai fontosnak és hasznosnak ítélték, hogy keressék a kapcsolatot vele és nála is informálódjanak a magyar belpolitikai viszonyokról.⁸²⁰ Ahogy kommunista barátai sem támadták meg. De a magyar nyomozóhatóságok sem zaklatták. A BRFK Politikai Nyomozóosztályának érdeklődését felkeltette ugyan Illyés úti-élménybeszámolója, amit a szabadelvű értelmiségieket tömörítő Magyar Cobden Szövetség felkérésére tartott, ám az előadást végighallgató nyomozótiszt, Szalay Márton veszélytelennek, és a nyomozás szempontjából érdektelennek ítélte Illyés mondandóját. A nyomozótiszt feljegyzése szerint Illyés annyira lesújtóan nyilatkozott a szovjet állapotokról, hogy a kommunista kinézetű fiatalok csalódottan hagyták el a termet, meg sem várták az előadás végét.⁸²¹ Nyilvánvaló, hogy a jelentésben szereplő Illyés-féle Oroszország-kép és az útirajz Oroszország-képe között komoly ellentmondás áll fenn, ami talán azzal magyarázható, hogy Illyés értesülhetett a nyomozótiszt jelenlétéről, s ennek tudatában fogalmazott kifejezetten negatív színben a Szovjetunióról. Annyi negatív következménye azonban mindenképpen lett Illyés szovjet útjának, hogy amikor a Magyar Nemzeti Banknál jelentkezett egy állásajánlatra, a csendőrség nyomozó osztálya szovjet kapcsolatai miatt aggályosnak ítélte felvételét.⁸²²

Nagy Lajos útinaplójának sorsa Illyésével összevetve kifejezetten tragikusra sikeredett. A *Tízezer kilométer* befejezetlenül 1934. október 6-tól 1935. május 12-ig jelent meg

⁸¹⁹ Nagy Lajos: Illyés Gyula: Oroszország. *Nyugat*, 1934. 23-24. epa.oszk.hu/00000/00022/00587/18382.htm. Letöltés: 2019. január 22.

⁸²⁰ A budapesti szovjet követség jelentése alapján Szemjon Mirnij titkár 1935 őszén két alkalommal is megbeszélést folytatott az íróval többek között a vidék németbarát hangulatáról, illetve a népi írók és a kormányfő viszonyáról. Szemjon Mirnij két, 1935 október 16-i és november 25-i keltezésű feljegyzése. Seres Attila: A budapesti szovjet követség jelentései 1934–1935. i.m. 285-288.

⁸²¹ Seres Attila: Illyés Gyula a budapesti szovjet nagykövetségen 1935-ben. *Archivnet*, V. évf. (2005) 3. sz. (www.archivnet.hu). Letöltés: 2019. január 22.

⁸²² Kolontári Attila: Illyés Gyula a Szovjetunióban. i.m. 44.

folytatásokban Bajcsy-Zsilinszky Endre *Szabadság* című lapjában. Míg az *Oroszország* sikerkönyv lett, a *Tízezer kilométer* teljes kudarc. Nagy Lajos naplójával mindenki elégedetlen volt: a jobboldal felháborítónak, míg a baloldal csalódottan és ingerülten fogadta. Tanulságos Bálint György Illyés-recenziója Nagy útibeszámolója szempontjából is, hiszen az *Oroszország* érényeit úgy méltatja, hogy közben a *Tízezer kilométer* szerzőjének valóságfanatizmusát is pellengérre állítja, anélkül hogy Nagyt név szerint említene: „Illyés tudja, hogy egy dologra nem az a legjellemzőbb, ami hiányzik belőle. Teljesen hibás képet kapunk például Amerikáról, ha gótikus székesegyházakat keresünk benne és aszerint ítéljük meg, hogy hány ilyen épületet találunk területén. Sohasem fogjuk megérteni a kongói néger nőket, ha selyemharisnyáik számát vesszük mértékegységül...”⁸²³ Mivel a nyomozóhatóságok a bolsevizmus érdekében végzett bomlasztás kísérletének tekintették a beszámolót, Nagy Lajossal már nem óvatoskodtak úgy, mint Illyés Gyulával: a napló megjelenését követően két detektív is megjelent Nagy lakásán. De a baloldal sem tétlenkedett. Madzsar József kifejezetten durva hangvételű cikket jelentet meg a *Korunk* hasábjain, Nagyt önző, antiszociális figurának titulálva.⁸²⁴ Hasonló felháborodásnak adott hangot ugyanitt Remenyik Zsigmond is: „Ha valaki Dnyeprogesz, a Bolsevo és egyéb kísérleti eredmények földjén csak a borotvátlan pincéreket, Kálmán Imre Bajadérját és a kozmás feketét látja, önkéntelenül eszünkbe juttatja Anatole France novellájának hőst, Pilátust, aki palesztinai küldetéséből visszatérve Rómába, az érdeklődők előtt még csak Krisztus nevére sem emlékezik. Évszázadunk legnagyobb kísérlete tárult ki szemei előtt, a hihetetlen író becsukta szemét és nem kívánta meglátni azokat.”⁸²⁵ Mivel József Attila és kommunista barátai úgy látják, hogy a napló hatalmas károkat okozhat a szocializmus ügyének, addig-addig gyözködik a szerzőt, míg az nemcsak

⁸²³ Bálint György: i.m. Kardos Pál az író Szovjetunióval kapcsolatos csalódottságát annak türelmetlen, egytökéletes és abszolút igazságos országot feltételező Szovjetunió-eszményére, valamint írói módszerére, valóságtiszteletére vezeti vissza. Kardos Pál: *Nagy Lajos művei*. Bibliotheca Kiadó, Budapest 1958. 236. és 239-40.

⁸²⁴ „Lám, hogy kibújjik az utazónak ebből a pár mondatából az ember, az önző az embertársaiért az áldozatokra nem hajlandó, az asszociális, sőt antiszociális ember. [...] Azt hiszem, ezekkel a sorokkal az író most már egészen bemutatkozott. Ahogy önmagát festi: önző (párdon – egocentrikus kispolgár), hiábavaló vágyakozással a polgári világ polgári jóléte után és teljes tudatlansággal mindennemű szociális tudományok irányában. [...] A magam részéről ezt az útleírást nem fogom végigolvasni. Mert írhat valaki mellette vagy ellene, ha megvan a kellő tudása és lelki beállítottsága azoknak a problémáknak irányában, amelyeket Oroszország felad a gondolkozóknak – az írás érdekes lesz. De Nagy Lajosból mindez hiányzik. Ő csak egyet ismer, a polgári osztályt, ismeri minden fonákosságával, minden ellentmondásával együtt. Ha szatirájának éles nyilaival ezt veszi célba, élvezet olvasni, hogy talál bele a feketébe. De Oroszországot - azt nem fogja eltalálni.” Madzsar József: Nagy Lajos útijegyzetei. *Korunk*. 9. évfolyam, 1934 /11. 853-855. (A cikk az interneten is elérhető: http://korunk.org/letoltlapok/za_Korunk1934november.pdf. Letöltés: 2019. január 22.)

⁸²⁵ Remenyik Zsigmond: Pilátus Charkovban. *Korunk*, 1934. 12. sz. 931-932.

leállítja műve közlését a *Szabadságban*, de még a kéziratot is megsemmisíti.⁸²⁶ A *Tízezer kilométer* aztán lassan feledésbe merül, könyv formában pedig csak 1989-ben jelenhet meg.

A három útirajz fogadtatása sokat elárul a művekről és szerzőikről egyaránt. Gide vallásos rajongóként utazott a Szovjetunióba és olyan bődületes csalódás érte, hogy mindenre és mindenkire való tekintet nélkül nyers őszinteséggel leírta, amit tapasztalt. Rendkívül bátor és fanatikusan szabadságszerető ember volt. Hitével nem, de a Szovjetunióval kapcsolatos minden illúziójával leszámolt. Ezért tölti meg annyi romantikus szenvedély és annyi komorság a *Visszatérés* lapjait.

Illyés viszont messzemenően figyelembe vette azokat a politikai veszélyeket, amelyek az útirajzírókat óhatatlanul fenyegetik: a politikai korrektséget képviselte már akkor is, amikor ezt a kifejezést még senki sem ismerte. Minden óvatosságát és tehetségét latba vetve, úgy tűnik, nagyon tudatosan végiggondolva olyan művet akart írni, amellyel egyik politikai meggyőződést sem sérti meg. Minden biztonnyal az sem véletlen, hogy az útirajz címében nem a korabeli Magyarországon aligha jól csengő Szovjetunió, vagy Szovjet-Oroszország szerepel, hanem a politikailag semlegesnek, ám sokkal archaikusabbnak és romantikusabbnak hangzó, jelző nélküli *Oroszország* szerepel. Illyés ebben az esetben is, ahogy az orosz jellem elemzésekor, láthatóan Duhameltől tanult: „Oroszország nagyobb, mint forradalma – mondja Duhamel - és az utazó, aki azzal a szándékkal jön, hogy tanulmányozza ezt a forradalmat, csakhamar megérti, hogy az orosz nép, a forradalomban élő orosz nép, sokkal jelentékenyebb fenomén, mint a bolsevizmus. A kommunista forradalom, Oroszország szülötte most töltötte be tízedik életévét, de Oroszország, a hatalmas élő Oroszország vén, mint a legendák és még sokkal többre képes, mint a forradalom.”⁸²⁷ Óvatosabb és simulékonyabb személyiségének megfelelően Illyés mesterien kiegyensúlyozta a dicséretet és a bírálatot: ki-ki megtalálhatta benne a szája ízének megfelelőt. A negatívumokkal csínján bánt, úgy fogalmazta meg őket, hogy belesimuljanak a szövegbe, a lelkesedésének pedig úgy adott hangot, hogy közben rajongónak se tekinthessék. Számos kényes témát szóba hoz, de nem feszi túl a húrt: Nem akar minden esetben a dolgok mögé látni, pontosabban láttatni, emiatt több esetben hiányolhatja az olvasó az okokra, vagy a

⁸²⁶ Lázár Vilmos visszaemlékezésében részletesen beszámol a kézirat sorsáról. Barátai kérdésére, hogy miért adta át közlésre naplóját, Nagy Lajos depresszióra, pénztelenségre, és arra hivatkozott, hogy mind a Szovjetunióban, mind itthon megfigyelték, illetve megfigyelik. Végül József Attila és Agárdi Ferenc rimánkodására Nagy leállította a napló megjelenését, a kéziratot pedig nem sokkal később Lázár lakásán égették el. Lázár Vilmos: *Egy emlékirat lapjaiból*. Kossuth, 1976. 96-99.

⁸²⁷ Illyés Gyula: Duhamel Oroszországban (Le Voyage de Moscou, Mercure de France, Paris, 1927), *Nyugat*, 1927. 22. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00431/13483.htm>. Letöltés: 2018. november 5.

mélyebb összefüggésekre való utalást. Ahogy a hatalmas Sztálin-kép látványához sem fűz kommentárt, a meglátogatott ukrán kolhozban elhangzottakat sem vonja kétségbe, amikor arról esik szó, hogy ott mindenki elégedett, sőt mindenki akkor lép ki, amikor akar. A GPU híres, a bűnözők táradalomba való visszavezetését szolgáló bolsevik javítóintézet felkeresését spontán eseménynek véli, jóllehet ez volt azon mintaintézmények egyike, amelyet a szovjetek a külföldiek számára összeállított program kihagyhatatlan részének tekintettek. Mintha Illyés is elhinné, hogy azért nem szöknek meg az intézetből a bűnözők, mert egyszerűen ígéretet tettek rá, illetve mert felettébb jól érzik ott magukat, sőt javulásukat követően is maradni szeretnének.

Hogy a kiegyensúlyozásra való törekvés mennyire tudatos volt, erről később, 1945-ben írt naplóbejegyzéseiben Illyés maga is beszámol. A miniszterelnökkel, Gömbös Gyulával 1935-ben folytatott beszélgetést felidézve leírja, hogy amikor a kormányfő azt a kérdést tette fel: „Olvastam, amit a szovjetről írtál. Magunk közt megmondhatod, a színigazat írtad legalább?”, Illyés határozott nemmel válaszolt: Megmondtam, milyen nehéz feladat volt; már nem is művészi, hanem bűvészi. Amennyit elhallgattattak velem még így is a dicsérendőből, ugyanannyit hallgattam el önszántamból a kifogásolandóból. Így kellett mérnem a dolgot, hogy a végleges benyomás azért mégis a valóságnak feleljen meg. S amúgy is: ellenséges környezetben tárgyilagosan beszélni! Úgy éreztem magam, mint hogy ha sötétben kellett volna végigsétálnom egy törékeny vagy még inkább... robbanó jelzésű csomaggal.”⁸²⁸ Itt érdemes kiemelni, hogy amikor Illyés útirajzában magyar vonatkozásokról tesz említést, azt minden esetben politikamentesen, inkább hazafias, nemzeti érzelmű, vagy romantikus töltettel teszi. Moszkva egyes utcái a budapesti Angyalföldre, vagy a ferencvárosi Mester utcára emlékeztetik, ahogy az orosz parasztlányok a kun parasztlányokra. Elfogódottsággal, érzelmes szavakkal számol be arról, hogy az Arzenálban 1848-as magyar zászlókra bukkant. Megindultságot érez akkor is, amikor a mordvin népdalokban a magyar népi dallamokat ismeri fel. De ebbe a sorba illeszkedik a sztyeppe banditának beálló egykori magyar hadifogoly romantikus, legendákkal övezett, Rózsa Sándoréra emlékeztető története is. Összegezve megállapítható: Mind a pozitívumok, mind a negatívumok számbavételekor tudatosan elkerülte, hogy a látottak kapcsán a hazai viszonyokra tegyen bíráló megjegyzéseket.⁸²⁹ Végül is egy olyan Oroszország

⁸²⁸ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek. 1929–1945*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1986. 94.

⁸²⁹ Peter Pastor cikkében ugyanakkor kiemeli, hogy Illyés és Nagy útinaplója, ha stílusukban különbözőek is, szemléletükben igencsak hasonlatosak abban az értelemben, hogy előítéletekkel és elfogultsággal mutatják be a látottakat. Erre szerinte nemcsak a már említett úgynevezett nyugati kulturális fölénytudat kínálkozik példaként, de a zsidókra, zsidóságra vonatkozó megjegyzések is, amelyek akaratlanul is a korabeli magyar viszonyokat, előítéleteket, ellenszenvet tükrözik vissza. I.m. 125-128. Valóban, különösen Nagy több ízben tesz utalásokat arra, hogy akivel találkozott, vagy akit látott éppen zsidó, vagy zsidó lehet. Ukrajnában megállapítja, hogy nemcsak sok

képét rajzolta meg, amely sok hibát követ el ugyan, összességében elég szép és szerethető. Hogy mindeközben ő maga mit gondolt róla, a műből nem nagyon derül ki. Okkal lehet feltenni a kérdést, vajon miként vélekedett Illyés utólag arról, amikor így csattant fel közelgő orosz útvjáról Babits Mihállyal beszélgetve: „Nem írom meg az igazat!”.⁸³⁰ Erre a naplójából kapunk némi eligazítást. 1974-es bejegyzésében leírja, hogy akkoriban annyit mocskolódtak a Szovjetunióra, a hamis kép elkerülése érdekében ezért nem akarta maga is sötét színben feltüntetni. A jó dolgokat sem mondhatta ki úgy, ahogy szerette volna. „Így, amennyi kedvezőt, annyi kedvezőtlen is mellőznöm kellett. A feladat a valóság síkján lehetetlennek látszott. Ez tüzelt szinte szürrealista dacról. Ma másként írnám.”⁸³¹

Nagy Lajosból ezek a megfontolások teljesen hiányoznak. Útibeszámolójából egyáltalán nem következtethetünk az Illyéséhez hasonlítható írói tudatosságra: Az olvasónak néha az a benyomása, hogy a *Tízezer kilométer* szerzője cseppet sem mérlegelt: amit látott, vagy épp eszébe jutott, rögtön papírra vetette. Talán ez is magyarázatot ad a néhol felületes, a mű egyes bírálói által kicsinyesnek ítélt és a mélyen tragikus nézőpont váltakozásaira. Bátorsága ugyanakkor Gide-éhez mérhető, sőt még annál is nagyobb, egy tekintetben legalábbis biztosan: a francia írónak odahaza ugyanis nem kellett számítania arra, hogy műve miatt netalán nyomozótisztek zaklatják majd. Nagy csak a szemének hitt és végig szigorúan tartotta magát ahhoz az elvhez, amit utazása előtt felállított magának: „Magyarázatot soha nem fogadok el, sem forradalmit, sem ellenforradalmit, sem másfélét, csakis akkor, ha a tényállásokat bizonyítás követi.”⁸³² De közben állandóan zavarban van, szorong, hogy tényleg helyesen látja-e dolgokat. Önmagát hibáztatja, amikor a moszkvai színházban előadott *Intervenció* című darabban az erotikus táncot lejtő félmeztelen színésznőben nem azt látja,

szép nőt, de sok zsidót is látni lehet az utcán. Rácsodálkozik arra is, hogy a közép-európai tapasztalattal ellentétben az oroszországi zsidók közül sokan nem beszélnek németül. Tovariss Steinnel való találkozáskor azt is megfigyeli, hogy az orosz zsidók harciasabbak és keményebbek, mint a nyugat-európaiak. (Nagy: *Tízezer kilométer*. 150-151.) A cikk bűjtött antiszemitizmusra való utalását ugyanakkor legalábbis vitathatónak tekintjük.

⁸³⁰ A beszélgetés szemtanúja, Vas István visszaemlékezéseiben felidézi a két költő szavait: „De még jóval ezelőtt egy másik oroszországi utazásról is szó esett Babits szobájában. Jelen voltam véletlenül, amikor Illyés búcsúzott, mielőtt Moszkvába indult, ahová Nagy Lajos mellett őt hívták meg az írókongresszusra. [...] Illyés állt éppen - talán már menni készülöben, talán a beszélgetés hevében fölugorva -, Babits meg ült [...]. A megelőző pillanatban Babits olyasmit mondott, hogy aztán Gyula jól nézzen körül, vagy, hogy tartsa nyitva a szemét, és az igazat írja meg. [...] - Nem írom meg az igazat! - csattant föl állva Illyés. Érvéle körülbelül az volt, hogy amíg a *lényeg* nem írhatja meg Oroszországról - mert akkor még így mondtuk -, vagyis azt, amiért mellette vagyunk, addig megírja róla azt a részlet-jót, amit úgy-ahogy lehet, és nem írja meg azt a teljes rosszat, amit bőven lehet. És mit felelt Babits? Semmit. Csak nézett az álló Illyésre, lemondva is, rajongva is. Csatába induló hőst láthatott benne - én is annak láttam.” Vas István: *Miért vijjog a saskeselyű?* I. kötet, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1981. 97-99.

⁸³¹ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek. 1973-1974*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1990. 76.

⁸³² Nagy: *Tízezer kilométer*. 51.

amit illenék, nem azt látja benne, amit a többiek. „Bár lehet, hogy a hiba bennem volt, nem lett volna szabad, hogy a táncban az erotikát lássam, csakis a burzsuj erkölestelenségét lett volna szabad élveznem, s inkább akkor kellett volna, hogy libabőrös legyen a hátam a kéjtől, mikor egy intrikust úgy lőttek le, mint egy kutyát”.⁸³³

A tízezer kilométer stilárisan ragyogó, ámde tragikus mű. A Szovjetunióban látottak Nagyot ugyanis Gide-del ellentétben nem a Szovjetuniótól idegenítik el, hanem minden olyan illúziótól, ami bármely emberi közösséggel és általában az emberi természettel kapcsolatos. A társadalmi együttélés mélyén olyan sötét mozgatórugókat lát, amelyekhez jóvátehetetlenül hozzátartozik a cinizmus, az erőszak, a könyörtelenség és a gyengék letaposása. Arra a következtetésre jut, hogy ez valahogy minden rendszer sajátja: egyikről a másikra öröklődik. Ahogy a cári Oroszországban úgy adták vették a cseléd lányokat, mint a teheneket, úgy a bolsevik Oroszországban a Leningrád-Murmanszk közti csatornát rabszolgákkal építették meg. Azoknak a kivégzésében pedig, akik a moszkvai metróépítkezésnél építőanyagot loptak, nem az osztályharcot látja, hanem a pusztító erőszakot és a szadizmust: „Eh, kérem. Ez az egész dolog az embereknek abból a vágyából fakad, hogy szeretik a gyilkolást. Az emberek minden rendszer keretén belül keresnek és találnak ürügyeket arra, hogy néhanapján legyen egy kis kivégzés.”⁸³⁴ „Nem az osztályharcot látom, hanem embernek ember ellen való küzdelmét.”⁸³⁵

Nagy Lajost a kiábrándultság súlyos letargiába sodorja. Ezek után érthető, hogy miért olyan kelletlenül és nyűgösen vett részt a hivatalos gyár- és kolhozlátogatásokon, vagy aludt el az unalomtól az irodalmi banketteken. Érthető, hogy miért gyötörte halálra az értetlenkedő szervezőket azzal, hogy ő csak tengert, fákat és állatokat akar látni, olyan dolgokat, amihez az embernek nincs köze, kivéve persze a nőket, feltéve, ha csinosak. Nem kérdés, hogy úgy érezte, ezeknek még lehet keserű szájíz nélkül örülni: „Társadalom és ember! – ezekről jobb tekintetemet az üres messzeségbe vetni, vagy fölnézni a kék égre, a felhőkre, éjszaka pedig a csillagokra.”⁸³⁶

A szerző egyébként maga is teljes kudareként élte meg utazását, úgy vélekedett, nemcsak a Szovjetunió vizsgázott le, de saját maga is: „[...] amit láttam nem nyerte meg föltétlen

⁸³³ Nagy: *Tízezer kilométer*. 71.

⁸³⁴ Nagy: *Tízezer kilométer*. 83.

⁸³⁵ Nagy: *Tízezer kilométer*. 66.

⁸³⁶ Nagy Lajos: Illyés Gyula: Oroszország. i.m.

tetszésem, sőt gyakran kínos zavarba ejtett; ez részint a megvizsgált objektum hibája lehet, részint a maga teljességében most felismert abból a lelki minőségemből fakad, hogy minden harc számára «untauglich» vagyok, - már pedig Oroszországban még folyik a harc.»⁸³⁷

A *Tízezer kilométer* szerzője kettős hibát követett el és mindkettő végzetesnek bizonyult. Keserű és kiábrándító képet festett a Szovjetunióról, ugyanakkor a bírálatok közepette a korabeli magyar politikai rendszerbe is jókorákat belerúgott. Illyéssel ellentétben Nagy szinte csak negatív összefüggésben tesz utalásokat a magyar viszonyokra. Moszkva külvárosát járva megjegyzi, hogy a „vedlett házak” és a kopott villamosok, az utcán látott munkások éppoly szegények, mint nálunk⁸³⁸, az orosz vezércikkek pedig a magyar újságokhoz hasonlóan „csupa kongó frázisok.”⁸³⁹ A Szovjetunióban elnyomott jobboldali írók helyzetét a Magyarországon elnyomott baloldali írókéhoz hasonlítja. Számos gúnyos és keserű utalást olvashatunk a magyar uralkodó osztályokra, a magyar társadalmi egyenlőtlenségekre, a szegények, munkások, cselédek iránt érzett úri megvetésre vonatkozóan. A moszkvai utcákon ögyelegve elégedetten állapítja meg: „... nincs monoklis ember és nem hallottam senkit raccsolni! A polgári ellenforradalmi osztályöntudatnak ez a két külső, hivalkodó, eleve eltökélt jelvénye hiányzik.”⁸⁴⁰ Másutt pedig azt állapítja meg, hogy a szovjeteknél a polgárháborúban való részvétel olyan szerepet tölt be, mint Magyarországon a nemesi oklevél. Figyelemreméltó, hogy a Hadtörténeti Múzeumban látott magyar zászlókról Nagy is beszámol, lényegesen szárazabban, kevésbé érzelmesen, mint Illyés.⁸⁴¹ A tengeri kirándulásra kísérő, az írótól elkülönülő sofőr viselkedése szintén a magyar úri világra emlékezteti: „[...] a sofőr tartotta ugyanazt a lelki distanciát, amit úgynevezett úriemberekkel szemben nálunk is tart a proletár.”⁸⁴²

Végezetül megállapítható, hogy Nagy írása ráadásul sehogy sem illeszkedett a Szovjetunióról szóló útinapló szokásos műfajához. Míg Gide műve kiábrándultsága ellenére is a vallásos, Illyése pedig a romantikus útirajz elvárásainak tökéletesen megfelelt, Nagy beszámolója egyikbe sem fért bele. A *Tízezer kilométer* kéziratának azért kellett megsemmisülnie, mert egyszerűen légüres térbe került, minden lehetséges nézőpontból tolerálhatatlannak bizonyult.

⁸³⁷ Ui.

⁸³⁸ Nagy: *Tízezer kilométer*. 39.

⁸³⁹ Nagy: *Tízezer kilométer*. 47.

⁸⁴⁰ Nagy: *Tízezer kilométer*. 91.

⁸⁴¹ Nagy: *Tízezer kilométer*. 113.

⁸⁴² Nagy: *Tízezer kilométer*. 119.

5. Sinkó Ervin: Egy regény regénye

5.1. Az optimista és a moszkvai jegyzetek

A rajongó forradalmár Sinkó Ervint⁸⁴³ és életművét máig méltatlanul kevesen ismerik. De ami még ennél is meglepőbb: úgy tűnik, az a magyar baloldal feledkezett meg róla, amelyik nem is olyan rég múltjának újraértékelésével, saját panteonjának átrendezésével próbálkozott. Márpedig Sinkó figyelemre méltó jelenség: úgy lett a baloldali forradalmi szenvedély életre szólóan hű, messianisztikus képviselője, hogy közben a 20. századi világboldogító forradalmárookra oly gyakran jellemző démoni magatartásmintáktól végig mentes maradt. Személyiségével és szokatlanul tűnő politikai pályájáért Sinkó az érdektelenséggel fizetett.⁸⁴⁴ Jobboldalon eleve nem váltott ki érdeklődést, vele ugyanis nem lehetett megrajzolni a vérszomjas, gazember kommunista képét. De valahogy a baloldal sem ilyennek képzelte el magának az igazi baloldalit: Sinkót mindvégig túl problematikusnak ítélte. Az író által képviselt baloldaliság a kutatók figyelmét sem keltette fel.⁸⁴⁵ Sinkó moszkvai feljegyzései, az *Egy regény regénye* jószerivel szintén visszhang nélkül maradt, holott minden túlzás nélkül állítható, hogy a napló a sztálini diktatúra legsötétebb időszakának egyik legizgalmasabb irodalmi-történeti forrása.⁸⁴⁶ Milyen belső árulással, lelki deformálódással, megalkuvással jár a hithez való hűség? Miként volt képes Sinkó hívő maradni a sztálini Szovjetunióban szerzett tapasztalatok után? Miként lehetséges, hogy a Szovjetunóból való kiábrándulást követően az író egy másik diktatúra védelmezőjévé válik? Sinkó életének fordulatai, tépelődései számos, a ma embere számára is izgalmas erkölcsi, politikai dilemmát vetnek fel.

⁸⁴³ A Koestlernél hét évvel idősebb Sinkó 1898. október 5-én a vajdasági Apatinban született, zsidó kereskedőcsaládban.

⁸⁴⁴ Munkásságáról túl sok tudományos méltatás sem jelent meg, jóllehet Bosnyák István évtizedeken keresztül a Sinkó-életművet tanulmányozta, összefoglaló kötetet ő sem írt róla.

⁸⁴⁵ Balogh Magdolna: i.m.145.

⁸⁴⁶ Szemelvényeket a naplóból 1953-ban elsőként a zágrábi *Republika* horvát nyelven, majd magyarul az újvidéki *Híd* című folyóirat 1953-54-es évfolyama tesz közzé. A mű könyv formában először horvátul jelenik meg 1955-ben, Zágrábban, magyarul pedig első ízben, 1961-ben adják ki a titói Jugoszláviában, Újvidéken, amit egy évvel később a német nyelvű kiadás követ Kölnben. (Sinkó a mű német kiadójával folytatott levelezéséből nemcsak azt tudjuk meg, hogy a német kiadás nem lett közönségsiker, hanem azt is, hogy Sinkó és a német kiadó minden erőfeszítése dacára sem sikerült további külföldi kiadót megnyerni a napló kiadására. Berend von Nottbeck, a Wissenschaft und Politik nevű kölni könyvkiadó igazgatója, majd tulajdonosa 1966. szeptember 20-án Sinkóhoz írt levele. In: *Sinkó Ervin levelezése II. 1945-1967*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Kovács József, Argumentum, 2006. 484.) 1965-ben Újvidéken másodszor is megjelenik magyarul, Magyarországon viszont csak nagyon későn, a rendszerváltás környékén, 1988-ban láthat napvilágot a Magvető gondozásában, idehaza ekkor olvasható elsőször legálisan. A kötet nemrég, 2018-ban rövidített formában angolul is megjelent *The Novel of a Novel: Abridged Diary Entries from Moscow. 1935-1937* címmel a Lexington Books jóvoltából.

Sinkó – Illyés Gyulával és Nagy Lajossal ellentétben - a Magyar Tanácsköztársaság aktív résztvevőjeként, forradalmár múlttal, messianisztikus hívőként utazott el 1935-ben a Szovjetunióba. Nem felfedező utat akart tenni az országban, hanem abban reménykedett, hogy sok-sok év hányattatása, visszhangtalansága után a Szovjetunióban letelepedve, többek között *Optimisták*⁸⁴⁷ című regényének megjelentetésével, elismert íróként végre révbe érhet. A Szovjetunióba való kiutazással ugyanakkor szakítását a krisztianizmussal, valamint a forradalmi mozgalomhoz való visszatérést is demonstrálni kívánta. Sinkó Ervin a legsötétebb időszakban, a sztálini nagy terror kellős közepén, 1935-37 között két esztendőt töltött el Moszkvában.

A moszkvai élményekről szóló, mintegy hétszáz oldalas *Egy regény regénye* műfaji szempontból aligha definiálható egyszerűen: a napló, az önéletírás és a dokumentumregény sajátos egyvelege. (A fejezetcímek gyakran a kalandregény jellegre utalnak.) A mű nemcsak a korabeli napokra lebontott feljegyzéseket tartalmazza, hanem helyet kapnak benne például Romain Rolland Sinkóhoz írt levelei, ahogy az *Optimistákról* írt, gyakran igen terjedelmes lektori jelentések is. Ráadásul a szerző a korabeli naplóbejegyzésekhez hozzáilleszti későbbi kommentárjait, kiegészítéseit is.⁸⁴⁸ Újragondolt, emlékirattá komponált naplóval van tehát dolgunk, amely így a visszapillantás, a szöveg véglegesítése momentumának markáns lenyomata is egyben. A mű megjelentetése politikai, harci gesztusként is értelmezhető, hiszen a szerző ezzel is támogatólag vett részt abban az ideológiai harcban, amelyet a külön útra lépő Jugoszlávia a Szovjetunióval való szakítás következményeként folytatott. A sztálinizmus mélyreható bírálata Jugoszláviában akkor „a lét a tét” súlyú önvédelmi téma volt. Míg Sinkó moszkvai tartózkodása és a második világháború alatt a naplójegyzetek megjelentetését, a nyilvános megszólalást, az 1950-es években már a némaságot érezte nemcsak károsnak, de erkölcsileg elfogadhatatlannak is.

⁸⁴⁷ Az első világháború és a forradalmak magyar értelmiségi nemzedékéről szóló vaskos regény kiadására végül csak 1953-ban (I. kötet), illetve 1955-ben (II. kötet) Újvidéken kerülhetett sor. A mű Magyarországon jóval később, 1979-ben jelent meg a Magvető jóvoltából. 2010-ben a regényt a Noran könyvkiadó újra közzétette.

⁸⁴⁸ Sinkó moszkvai naplójegyzeteit 1935. május 5-én a hajójút leírásával kezdi. 1936. november 30-án a naplójegyzetek megszakadnak: az 1936. november és 1937. április 14. közötti időszakot Sinkó már Párizsban, emlékezetből írja meg, mert vallomása szerint ebben az időszakban „totális bénultsága” miatt már nem volt képes feljegyzéseket készíteni. Sinkó Ervin: *Egy regény regénye*. 520. Mivel a regény, azaz az *Optimisták* története nemcsak Moszkvához kapcsolódik, a moszkvai jegyzetek elé hat külön fejezet került, amelyben a szerző az *Optimisták* megírásának körülményeit, illetve a moszkvai utazás párizsi előzményeit foglalja össze. A kötetet a szerző az *Optimisták* párizsi utótörténetét bemutatató terjedelmes epilógussal zárja. Az utolsó bejegyzést 1939. szeptember 4-én (a hadüzenet napján) írja. Az 1988-as kiadás végére még egy 1965-ös Sinkó-utóirat került, amelyből megtudhatjuk, hogy a moszkvai naplójegyzetektől megismert magyar emigránsoknak, kiadóknak, szerkesztőknek, lektoroknak milyen tragikus sors jutott osztályrészül.

A mű minden, gyakran fárasztó bőbeszédűsége, nehézkes mondatfűzése ellenére izgalmas, sodró olvasmány: nagy és érzékletes tablót fest a harmincas évek közepének moszkvai viszonyairól, miközben megfogalmazza a sztálinizmus emberi viselkedésformákra gyakorolt hatásának érzékletes kritikáját is. Noha Sinkó maga sok mindent nem látott: a vidéki, falusi Szovjetunióval nem került kapcsolatba, gyakorlatilag csak Moszkvában és kizárólag értelmiségi körökben forgolódott.

Az *Egy regény regényének* magva a szerző magyar kommunről szóló történelmi regényének, az *Optimisták* moszkvai hányattatásának naplószerűen összefoglalt története. Sinkó 1931-ben egy jugoszláviai sváb faluban kezdi el írni az *Optimistákat*, és 1933-ban fejezi be Párizsban. Miként arról naplójában beszámol, az íráshoz a felesége tartja benne a lelket: ő az, aki az 1200 oldalas kéziratot legépele, majd az egész szöveget németre fordítja.⁸⁴⁹ Mivel a regényt sem a királyi Jugoszláviában, sem Magyarországon nem lehet kiadni, az állás és pénz nélkül tengődő Sinkó Párizsban próbálkozik a megjelentetéssel. A mű iránt az érdeklődést azonban sem Károlyi Mihály, sem pedig Romain Rolland segítségével nem sikerül felkelteni, holott a nagy tekintélynek örvendő francia író igen hízogő szavakkal, „a jelenkori európai irodalom maradandó értékű műveként” reklámozza azt.⁸⁵⁰ Hitler hatalomra jutása új helyzetet teremtett, minden bizonnyal ez is hozzájárult ahhoz, hogy egy kis országban mintegy másfél évtizeddel korábban lezajló forradalom a francia kiadókat nem nagyon hozta izgalomba. Rolland végül rábeszéli Sinkót, hogy a kiadással a Szovjetunióban próbálkozzon. A francia író - és leginkább felesége, aki nem mellesleg az NKVD ügynökeként is dolgozott - közbenjárásának köszönhetően a kulturális kapcsolatokért felelős szovjet iroda, a VOKSZ egy hónapra meghívja a Sinkó-házaspárt Moszkvába azzal az ígérettel, hogy a regény a Szovjetunióban nemcsak oroszul, de más nyelveken is meg fog jelenni.⁸⁵¹

Sinkó Gide-del, Koestlerrel, Illyéssel és Naggyal ellentétben tehát nem azért utazott a Szovjetunióba, hogy körülnézzen, aztán a látottakról a megjelentetés szándékával részletes beszámolót készítsen a szovjet társadalmi, kulturális és gazdasági viszonyokról. Letelepedni, írni akart, és nem utolsó sorban a „hűtlenség korszakát” lezárva visszatérni a mozgalomhoz.

⁸⁴⁹ Egy regény regénye. 9.

⁸⁵⁰ „Az Ön műve nagy, és e kor alkotásai között a legjobbakk közt foglalja el a helyét” – írja Rolland 1935. január 7-én Sinkóhoz írt levelében. Egy regény regénye. 34.

⁸⁵¹ Egy regény regénye. 37-38.

Ezért sem nagyon érdekelték őt Moszkva, vagy Leningrád, a turisztikai látnivalók, a szovjet utazásszervezők által megmutatott intézmények. Az *Egy regény regénye* szerzője kétéves moszkvai tartózkodása alatt rendszeresen készített jegyzeteket, amelyeket eredetileg nem kívánt publikálni, jóval később rendezte őket kötetbe. Írását többek között az az írói attitűd teszi izgalmassá, amely a naponta készített feljegyzéseket, az akkor megélt tapasztalatokat, gondolatokat folyamatosan szembesíti, elemzi, értékeli egy későbbi idősíki nézőpontjából. Az érzékelés bizonytalanságát illetően Sinkó tapasztalata Koestleréhez hasonlatos. A látottak, amelyek akkor gyakran csupán homályos, bizonytalan benyomásoknak, véletlenszerű jeleneteknek tűntek, csak később kapnak értelmet, rendeződnek világos, logikus rendszerré: „Nem tudtam a nevét annak, amit láttam és éltem, de hűségesen számot adtam magamnak, hűségesen s ha naivan is, de kerestem is – mint sok százezer, sok millió más ember is akkor – az igazi nevét annak, ami előttem velem és bennem nap nap után történt. S ez a naplóm kortörténeti bizonyíték arra, hogy vannak objektív és szubjektív helyzetek, amelyekben a legnehezebb hinni a saját szemünknek, s bevallani magunknak, hogy jól látjuk azt, amit szeretnénk nem látni, s amit nem lehet mégse nem látnunk.”⁸⁵² Az emlékezés korbahelyezettségének problematikájára a szerző szintén maga hívja fel az olvasó figyelmét: „[...] az író nemcsak emlékezik, de maga is mozgásban van, benne a mozgalmas időben. Szakadatlanul új benyomásoknak, megismeréseknek és élményeknek kitéve, az írónak a saját emlékeihez való viszonya se változatlan.”⁸⁵³ Az *egy regény regénye* a napló műfaji logikájának megfelelően szubjektív elbeszélőfolyam, amely időrendben halad előre. A szerző Illyés, vagy a német nyelvű magyar író, Arthur Holitscher útirajzával ellentétben élményeit nem kívánja tematikus rendezőelv elv mentén felsorakoztatni. Ebben a tekintetben Sinkó írása leginkább Nagy Lajos úti beszámolójához áll közel.

5.2. Moszkva és a mindennapi terror

A nagy lelkesedés közepette azért Sinkó nem minden aggodalom nélkül kelt útra, a beteljesült forradalom országával való találkozás perspektívája nyugalansággal töltötte el. Romain Rolland 1935. május 1-én Sinkóhoz írt levelében igyekszik biztatni és praktikus tanácsokkal is ellátni az utazás előtt álló Sinkót: „Örvendezzünk együtt! Félre minden nyugalansággal! [...]”

⁸⁵² Egy regény regénye. 100.

⁸⁵³ Egy regény regénye. 7.

Most a nagy építésnek országába megy. Foglalja el a helyét az építők között! Térjen ki következetesen a vitatkozók elől! Óvakodjék attól, hogy politikai pártcsoporthozulások és meddő viták közé keveredjék! Mindez ebben a pillanatban hiábavaló és veszedelmes. Ami számít, az a pozitívum, az építő munka. [...] Amikor ezer és ezer ember így elfoglalva, egy hősiességgel fokozott képességgel azon van, hogy a föld arculatát átalakítsa, nem volna-e szármalmas felhánytorgatni némely politikai tévedést, vagy némely súlyosabb hibát, amik egyesek gyöngeségének következményei – ahogy a pártcsoporthoz politikusai teszik elvakult szenvedélyükben?”⁸⁵⁴ A levelet csak idáig illesztette be Sinkó a *Regény regényébe*, jóllehet az írás második része is figyelemreméltó intelmeket tartalmaz: „[...] azt tanácsolom Önnek, ne engedje tehát, hogy a kétségek és az aggodalmak megingassák. Minden bizorrral nehézségekbe, tévedésekbe, visszaélésekbe fog ütközni; egy ország átalakításának munkája, és az embereké ebben az országban, nem történhet meg egy csapásra; nemcsak a gazdaságot és a társadalmi viszonyokat kell átalakítani, de az emberi lelkiületet is. Ne hagyja, hogy megrendüljön attól, mert esetleg rossz dolgokat is lát majd [...]. És nem engedni, hogy a kételkedők elcsügghessék.”⁸⁵⁵ Sinkó azonban úgy vélte, Romain Rolland-ék feleslegesen agghódnak, vele ugyanis nem történhet meg az, ami Panait Istrativai, vagy André Gide-el bekövetkezett, hiszen ő komoly politikai tapasztalat birtokában, kellő realitásérzéssel megáldva tisztában van azzal, hogy a forradalom a legelmaradottabb birodalomban következett be, ezért nem játszódhat le „az evangéliumok légkörében és idillikus formák között”. A pusztuló kapitalizmus és a fasizmus térnyerése meggyőződése szertint ráadásul megkerülhetetlenné, kötelező érvényű feladattá teszi a Szovjetunió melletti kiállást.⁸⁵⁶ A szerző eltökélt szándéka, hogy visszatérjen a mozgalomhoz, úgy tűnik, minden, kételyre okot adó körülményt zárójelbe tett.

„Alig hiszem, hogy bárki is nagyobb lelkesedéssel, megilletődöttebben és már előre is mindenért olyan hálásan indult volna útnak...” – érzékelteti Sinkó azt a pillanatot, amikor 1935 májusán elhagyja Rouen kikötőjét a Vityebszk nevű, antracitszenet szállító szovjet teherhajón az *Optimisták* ezerkétszáz oldalas kéziratát tartalmazó hatalmas kofferrel és Romain Rolland ajánlásával, maga möghótt hagyva, a „hullafoltos Nyugatot”.⁸⁵⁷

⁸⁵⁴ Egy regény regénye. 57-58.

⁸⁵⁵ Sinkó Ervin levelezése. I. 1914-1944. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Kovács József. Argumentum Kiadó, 2001. 275. sz. levél, 376. (A levelet a kötet fordítás nélkül, francia nyelven teszi közzé - az idézett rész az értekezés szerzőjének fordítása.)

⁸⁵⁶ Egy regény regénye. 59.

⁸⁵⁷ Egy regény regénye. 56.

Az elragadtatásba a hajóúton azért némi öröm keveredik. Az összességében igen derűsen telt utazás alatt Sinkót számos olyan zavaró élmény éri, amit nem tud értelmezni. Az író a hajón találkozik először az új világ hús-vér képviselőivel. Nem érti ugyanakkor, hogy a hajószakács által büszkén mutogatott fényképeken a munkásnő-rokonok miért épp az egykori uralkodó osztály szokásait utánozzák: „A női fényképekre egyébként, ezekre is ugyanaz a vidékies ízlés jellemző, ugyanaz a szegényesen és tehetségtelenül utánczott dámaideál, testtartásban, ruházkodásban és frizurában, mint amit a Vjacseszlav Fjodorovics ifjú élettársának az arcképén láttam. Furcsa, hogy a győztesre így száll át, persze csak cafrangjaiban, a legyőzött osztály modora és stílusa.”⁸⁵⁸ Értetlenül áll az előtt is, hogy a hajó legénysége, az „új kultúremler” miért nyugati limonádé slágereket hallgat.⁸⁵⁹ De az egyik szovjet újság címdala is megdöbben, mert ezen meg olyan szovjet munkásnők láthatók, akik mellükre Sztálin-képet tűztek.⁸⁶⁰ Sinkó már a hajón ízelítőt kap a később Moszkvában lépten-nyomon átélt félelem és hazudozás légköréből is. A hajóút végén jön rá, hogy a Vityebszken utazó Lukin nevű fiatalember rendkívüli kedvessége és eufórikus szolgálatkészsége nem az új szolgáló értelmiségi magatartással magyarázható, hanem a félelemre vezethető vissza. Kiderül, hogy mindaz, amit elmesélt magáról, csupa hazugság volt. Valójában kiszökött a Szovjetunióból, mielőtt letartóztatták volna (a párt jobboldali ellenzékéhez tartozott), de most valamilyen oknál fogva úgy döntött, hogy hazatér. A leningrádi kikötőben már várt rá a GPU.⁸⁶¹ Sinkó a hajóútról készített naplófeljegyzéseit utólag úgy kommentálja, hogy már ezek is a lenini október eredményeinek „elsorvasztását és eltorzulását” jelezték előre.⁸⁶²

A Szovjetunióba való megérkezését követően a házaspár rögtön hozzáfog letelepedésük megszervezéséhez. Sinkó az írásból szeretne megélni, ehhez pedig szerződéseket kell felhajtania. Felkeresi a kiadókat, mindenütt leadja az *Optimisták* kéziratát, és ahol, csak tudja, begyűjti az ígéretek. Közben Sinkó még az első hónapban felveszi a kapcsolatot az emigráns magyar és más külföldi írókkal, színházba, moziba, operába jár, böngész az újságokat, mindenütt nyitva tartja a szemét, figyel. Hamar felismeri, hogy az *Optimisták* hányattatásának dokumentációja önmagában nem elég érdekes, sokkal izgalmasabb annak leírása, amit ennek

⁸⁵⁸ Egy regény regénye. 77.

⁸⁵⁹ Egy regény regénye. 73-74.

⁸⁶⁰ A címdalra a Sztálin-kultusz kapcsán Sinkó később többször is visszatér naplójában: a Sztálin-kultusz, mint „érthetetlen inzultus az ízlés, a gondolat, az emberek és mindenek előtt a forradalom méltósága ellen”, nem más, mint „a rabszolgai térdállás kultusza”. Egy regény regénye. 160.

⁸⁶¹ Egy regény regénye. 76.

⁸⁶² Egy regény regénye. 64.

háttérben és apropóján tapasztal: „Valójában az *Optimisták* kézírata különös módon afféle közeg szerepét töltötte be; moszkvai pályafutása során szerzője szeme előtt egy közállapotot, egy egész mechanizmust leplezett le, melyet különben – ez is a rendszerhez tartozik – akkor még a legfélékenyebben és legfélénkebben titkoltak.”⁸⁶³

De mennyiben újak vagy különösek Sinkó megfigyelései és tapasztalatai a sok helyütt lesújtó kritikát megfogalmazó Nagy Lajoshoz, vagy André Gide-hez képest?⁸⁶⁴ Mi az, amit Sinkó látott, de az 1936-ban három hónapot a Szovjetunióban töltő Gide nem? A megdöbbenő társadalmi egyenlőtlenségekről, a nyomorúságos munkásbarakkokról, a sztálini személyi kultusról, a kritikai szellem és a szabadság hiányáról, a konformizmusról, a kispolgári attitűdről és a művészeti alkotások kiábrándítóan sivár voltáról, a szovjet emberek egymás iránti kíméletlenségéről vérmérsékletüknek megfelelően különböző hangsúlyokkal ugyan, de mindegyikük beszámol. Mivel azonban Sinkó gyakorlatilag letelepedett Moszkvában, olyan közeli, belső tapasztalatokra tehetett szert, amire a néhány hetes koncepciós utazáson résztvevőknek aligha volt lehetősége.⁸⁶⁵ Ráadásul elég jól megtanult oroszul, így gond nélkül olvashatta a szovjet újságokat, levelezett és kommunikált a helyiekkel. Saját bőrén keresztül tapasztalhatta meg a szovjet társadalom leigázásának állomásait, annak a totális rendszernek a kiépülését, amely mindenkit könyörtelenül beszippant, anélkül, hogy bármit is tehetne ellene. A moszkvai emberekkel, nemcsak mint felvonuló arctalan néppel (Gide), hanem mint konkrét élethelyzetben vergődő, esendő lényekkel is kapcsolatba kerül: ezért tud olyan érzékletes és drámai portrét felvillantani Babelről, Eisensteinről, Gorkijról, az ünnepezt gicsszobrászról, Sadrról, a vörösre festett körmű, láncdohányos, neurotikus besúgóról, az arisztokrata származású Lopuhina elvtársnőről. De kiváló jellemrajzot olvashatunk a Moszkvában élő, illetve a szovjet fővárosba látogató külföldi értelmiségiekről (André Malraux, Romain Rolland,

⁸⁶³ Egy regény regénye. 94.,

⁸⁶⁴ Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy Gide hívő volt ugyan, de Sinkóval ellentétben nem volt forradalmár. A francia író az utazást követően rögtön közzétette útibeszámolóját.

⁸⁶⁵ Sinkó a VOKSZ vendégeként egy hónapig részesült koncepciós (szervezett) utaztatásban. Jóllehet Gide-del összevetve a magyar író súlytalannak számított a szovjetek szemében, a Sinkó-házaspár igen kényelmes ellátásban részesült: fényűző szállodában helyezték el, bőséges étkeztetést, autót és kísért kapott. Sinkó elragadtatott sorokban számol be arról, hogy a VOKSZ milyen szívélyesen fogadta őket: „[...] mind a ketten egyet éreztünk: elfogódottságot és csodálkozást afelett, hogy ez csakugyan valóság; valóság, hogy itt vagyunk, s valóság, hogy lehet, van a földtekén egy ország, ahol b e n n ü n k e t úgy fogadnak, mint itt.” (Egy regény regénye. 85.) Az egy hónap letelte után a magyar írónak azonban egyedül kellett boldogulnia. A vendéglátás megszűntével a Sinkó-házaspár egyszerre hajléktalanná vált, fedél és pénz nélkül maradt. Ugyanazon a napon értesül Sinkó arról, hogy az Állami Szépirodalmi Könyvkiadó Vállalat által felkért lektor jelentése szerint az *Optimisták* „helyenként, nyíltan, helyenként burkoltan, de egészében és lényegében ellenforradalmi szellemtől fűtött kézirat.” Ui: 151.

Bruno Steiner stb.) és nem utolsó sorban a magyar kommunista emigráció tagjairól (Garai Károly, Gábor Andor, Barta Sándor, Kun Béla stb.).

Sinkót nem érdekli a koncepciós turisztikai program, nagyon gyorsan rájön, hogy a nagy büszkeséggel mutogatott intézmények nem teszik lehetővé a valóságos szovjet viszonyok megismerését. A csodálatos gyermekmúzeum képet ad ugyan egyfajta kormányzati szándékról, ám hogy a valóságban mi a helyzet, erről az utcán kolduló gyermekek árulkodnak. S még nagyobb a kontraszt, ha az újságolvasó azzal szembesül, hogy a kormány az egyre növekvő gyerekbűnözéssel úgy kívánja felvenni a harcot, hogy tizenkét éves gyerekekkel szemben visszaállítja a halálbüntetést.⁸⁶⁶

A kézirattal való folyamatos kuncsorgásnak köszönhetően Sinkónak lehetősége nyílik arra, hogy bepillantson a szovjet írói, szerkesztőségi, kiadói világ belső mechanizmusaiába: a gyávaság, a döntésképtelenség, a hazudozás, a szervilizmus, a felelősség tologatásának rettenetes útvesztőjébe. Sinkó saját példáján keresztül tapasztalja, hogy aki ezzel az abszurd, karkai világgal kerül szembe, az a szorongásnak és a megalázó kiszolgáltatottságnak példátlan mélységeit kénytelen megismerni. A hitegetésnek se eleje, se vége: újabb és újabb feltételeket támasztanak az *Optimisták* kiadásához. A regény hivatalos megítélésének stációi plasztikusan fejezik ki az állandóan változó politikai közeget. Először Kun Béla ajánlása kell, majd Kun ajánlása kifejezetten károsnak bizonyul. Később kiderül, hogy a regény ellenforradalmi, magának Zinovjevnek állít propagandát, végül az utolsó hivatalos verdikt szerint a mű érdektelen detektívregénynek tekintendő.⁸⁶⁷ Egy recenzió sohasem elég, az egy további lektori ajánlást, az meg egy szuperrecenziót és egy további lektori véleményt tesz szükségessé. A fölényeskedő kiadói ügyintézők, szerkesztők pedig - akik korábban maguk is forradalmárok voltak - a legkisebb döntés meghozatalától is reszketnek, mint a nyárfalevél. Sinkó egyik legbizarrabb élménye, amikor indulatosan felkeresi az egyik könyvkiadó főnökét, Bork elvtársat az irodájában, hogy megszerezze az ígért ötszáz rubeles előleget. Amikor Bork elvtárs a szomszéd szobából hallja, hogy Sinkó keresi, nemcsak letagadtatja magát, hanem - biztos, ami biztos - elbújik az asztal alá.⁸⁶⁸ A kézirat hányattatása Sinkó számára szimbolikus, hiszen a szovjet léthelyzet lényegéről rántja le a leplet: „Egy mechanizmusról van szó, amelyért személy szerint senki sem felelős, melynek nem lehet a végére járni, mely néha úgy tesz, mintha

⁸⁶⁶ Egy regény regénye. 124-128.

⁸⁶⁷ Egy regény regénye. 149-150.

⁸⁶⁸ Egy regény regénye. 298.

mégis, no most megindulna, de épp kezdesz örülni neki, s látod, hogy újra mozog ugyan, de visszafelé.”⁸⁶⁹

A moszkvai tartózkodás végül teljes kudarcnak bizonyul: Az *Optimistákat* senki sem adja ki, és a nagyreményű szerződésekből sem lesz semmi. Sinkó, ahogy Párizsban, úgy Moszkvában is munka, feladat és pénz nélkül marad, feleslegesnek és tolakodónak érzi magát. Mivel orvosra, úgy tűnik, mindenhol szükség van, itt is, a naplóban egyszerűen csak M.-ként emlegetett felesége tartja el. (A moszkvai viszonyokról sokat elárul, hogy az orvosi kereset külön munkák elvállalása mellett sem biztosítja kettejük megélhetését.)

Sinkó megérkezése pillanatától fogva érzékeli, hogy a gondolatok szabadságával valami nincs rendben a Szovjetunióban. A Német Írók Munkaközössége által szervezett Nietzsche-vitán tanúja lesz annak, ahogy a német kommunista írók egyhangúlag arra az álláspontra helyezkednek, hogy Nietzsche a német nemzetiszocialisták előharcosa. Sinkónak végig az az érzése, hogy az írók felülről irányított véleményt hangoztatnak, saját gondolataiknak még egymás előtt sem mernek hangot adni. Az 1936. év második felében „már mindenkinek volt oka, hogy féljen a saját gondolataitól, de azonkívül: hogy féljen még azoktól is, akiket barátoknak vélt”- fűz később kommentárt a szerző a vitáról írt feljegyzésekhez.⁸⁷⁰ Az alakoskodás és színlelés a későbbiek folyamán Sinkó mindennapos tapasztalatává válik: mindenki fél az árulástól, a lehallgatástól, ezért csak négyszemközt, félreeső sarkokba húzódva merik bevallani, már ha valaki bementi vallani, hogy korábbi, nyilvánosság előtt, vagy társaságban elhangzott szavaiknak valójában épp az ellenkezőjét gondolják. Sinkó szerint, ez már „több mint cinizmus, a romlottság olyan foka, amely együtt jár az ártatlanság öntudatával”⁸⁷¹

A szerző nem egyszerűen a hazudozást tapasztalja meg - ezt látja Gide és Nagy Lajos is - hanem a vezetés által irányított száznolcvan fokos fordulatokat, a totális agymosást is. Mert itt már nem arról van szó, hogy a hazugság maga a valóság, hanem arról, hogy nincs is valóság, ahogy emlékezet sincs. Sinkó szinte nem hisz a szemének, amikor egyre-másra azt látja, hogy a nemrég kárhozottatott és teljes elutasításra ítélt intézmények hirtelen erénnyé válnak. Ennek a folyamatnak egyik állomása a család rehabilitálása, a válás megnehezítése. Moszkvai tartózkodása idején indul az abortuszellenes kampány: hatalmas cikkek jelennek meg a

⁸⁶⁹ Egy regény regénye. 201.

⁸⁷⁰ Egy regény regénye. 99.

⁸⁷¹ Egy regény regénye. 327.

Pravdában arról, hogy meg kell szüntetni a nők terhesség-megszakításhoz való jogát. Az újságok „falusi plébánosok szószerű keneteljességével” zengnek himnuszokat az anyaszerep fontosságáról, a házasság és a család szent voltáról. Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy Sinkó a forradalom „vívmányainak” felszámolásáról, és a régi, avítnak ítélt konzervatív családmódel restaurációjáról beszél, holott inkább arról volt szó, hogy a bolsevik vezetés az utolsó személyes szabadságjogok felszámolására törekedett. Az autoriter szocialista családot az állami tekintély szolgálatába kívánta állítani, aminek az is része volt, hogy a teljes család felelt a családtagok bűneiért.⁸⁷² Sinkó a nők elnyomása és kizsákmányolása ellen is keserűen kikel: úgy látja, hogy a földalatti vasút munkásnői, a csákánnyal kezükben mosolygó lányok és asszonyok csak „a szegénység, a nyomorúság, nem az emancipáció jelei.” A házasság ódivatú presztízsének visszaállítása, miként az abortusz tiltása Sinkó szerint arról tanúskodik, hogy a Szovjetunió lemondott a nők egyenjogúsításáról.⁸⁷³

A szerző döbbenetesen szembesül azzal, hogy az egyenlőség eszméje a munkásállamban olyan divatjamúlt, kispolgári selejtnak minősül, amelyet azért kell elvetni, mert lehetetlenné teszi a versenyszellemet. Azt tapasztalja, hogy a moszkvai kirakatokban megjelenik a fehér gallérok és sétatálcák divatja, a társadalom látványosan kasztosodik, így a főnökök más elbánásban részesülnek, mást esznek, mint a beosztottak. Sinkó megjegyzi, hogy az ő szülei ízig-vérig polgárok voltak, a cseléd mégis azt ette, amit ők.⁸⁷⁴ A kiáltó társadalmi egyenlőtlenségek elkecseregett megfogalmazásra készítetik: „Ami megvan, ami itt ma van, azt nem volna szabad szocialista társadalomnak nevezni. Nem volna szabad - a szocializmus gondolatának emberisége és tisztaság érdekében.”⁸⁷⁵

Éles szemmel figyeli meg, hogy a szovjet ember egyik feltűnő karakterjegye az irritáló önteltség. Míg Gide, Illyés és Nagy a szovjet felsőbbbségtudatot a tudatlanságból eredezteti, Sinkó egy bonyolultabb és mélyebb összefüggésrendszerbe helyezve a példátlan szervilizmussal kapcsolja össze. Úgy látja, e tekintetben biztosan sikerült a nyugati világot a szovjeteknek alulmúlnia: „Kapitalista társadalmakban, ahol, a pénz a mérvadó hatalom, a legkorlátoltabb gazdag ember se lehet ilyen zavartalanul öntelt és önelégedett [...] gazdagságát

⁸⁷² Az 1936-ban bevezetett új családügyi kódexről lásd bővebben: Orosz történelem. II. kötet, Mihail Heller - Alekszandr Nyekrics: i.m. 266-267.

⁸⁷³ Egy regény regénye. 174.

⁸⁷⁴ Egy regény regénye. 385.

⁸⁷⁵ Egy regény regénye. 386.

aligha tekintheti erkölcsi és szellemi felsőbbrendűsége elvitathatatlan bizonyítékának.”⁸⁷⁶ Sadr, az ügyeletes giccsszobrász, amikor megmutatja Sinkóéknak az általa Sztálin felesége sírjához készített mozgatható kőrózsát, szerényen a kor Michelangelojának nevezi magát. Sinkó megállapítja, hogy a Szovjetunióban a végtelen tekintélytisztelet eredményeként a társadalmi siker és rang a személyes értékek kétségbevonhatatlan bizonyítékává válnak.⁸⁷⁷ Az egyén értékét kizárólag a társadalmi hierarchiában betöltött helye, illetve a hatalmasok róla alkotott véleménye határozza meg. A balsorsért megkérdőjelezhetetlen módon mindig kizárólag annak elszenvedője a felelős.⁸⁷⁸ Ez a szovjet attitűd az író éles elméjű és felettébb izgalmas gondolatfűzése szerint annak a nyugati szellemi hagyománynak a teljes negációját jelenti, amely egy emelkedettebb emberi méltóságérzet szintjén a szerencséhez és a külső sikerhez öntudatlanul is a megvetést társítja.

Sinkó nemcsak a művészeti alkotások problémátlanságán, az eredetiség és a forradalmi hevület teljes hiányán háborodik fel, de arra is felfigyel, hogy épp moszkvai tartózkodása alatt zajlik a szovjet művészeti élet teljes államosítása is. Ennek egyik nyitánya Sosztakovics legújabb operája elleni durva kirohanás a *Pravdában*. A magyar író döbbenten számol be arról, hogy valóságos kampány indul a zeneszerző ellen: Sosztakovics zenéjét a Pravda egyszerűen „vinnyogásnak”, „vad zűrzavarnak” minősíti.⁸⁷⁹ A lap meghirdeti a leszámolást a baloldali féktelenkedés és elfajulás, az olcsó eredetieskedés ellen. Sosztakovics *A mcenszki járásbeli lady Macbeth* (*A mcenszki járás Lady Macbethje*) című operáját - amelyet nemrég még mindenki elragadtatással dicsért - rögtön leveszik a műsorról. A bírálók - Sinkó megállapítása szerint – bátran merítették a goebbseli terminológiából.⁸⁸⁰ A formalizmusról szóló vita a Sosztakovics elleni kirohanások kapcsán a Sinkóval egy időben Moszkvában tartózkodó Gide-et is foglalkoztatja, sőt elkeseríti. Amikor egyik szovjet beszélgetőpartnerének, aki maga is ismert művész, a kérdést felveti, azt a magyarázatot kapja, hogy az opera dúdolhatatlan, ezért élvezhetetlen: „A művészet legyen népszerű, vagy ne legyen. És persze mindennek előtt igazodjon a vonalhoz, különben legkitűnőbb képességeit is formalizmusnak fogják

⁸⁷⁶ Egy regény regénye. 248.

⁸⁷⁷ Egy regény regénye. 250

⁸⁷⁸ Hogy mennyire nem a valóságos teljesítmény számít, hanem a hatalomhoz való közelség, Sinkó saját bőrén is megtapasztalja: miután a még nagy tekintélynek örvendő Kun telefonál az *Optimisták* leadott kézírata érdekében, Sinkóval szemben az irodalmi szerkesztőségek egy csapásra előzékenyek lesznek, sőt még előleget is kiutalnak neki. *Egy regény regénye*. 162. Ugyanezt a fordulatot éli meg a szerző, amikor a szovjet lapok leközlnek a Rolland-Gorkij találkozó során készült írói csoportképet, amelyen Rolland invitálásának köszönhetően Sinkó is látható a két nagy tekintélyű író társaságában. A fotó rögtön megteszi a hatását: Sinkó sorban kapja a meleg gratulációkat. Uo: 216.

⁸⁷⁹ Egy regény regénye. 373-375.

⁸⁸⁰ Egy regény regénye. 376.

tekinteni.”⁸⁸¹ Ez is alkalmat teremt arra, hogy a francia író megállapítsa, a bíráló szabadsága nélkül a kultúra léte forog veszélyben.

A magyar író figyelmét az sem kerüli el, hogy miként veszi birtokba és értelmezi újra a szovjet vezetés az orosz történelmi emlékezetet, azaz hogyan bontakozik ki az új szovjet (és egyre inkább újra nagyorosz) nacionalizmus. Az *Izvesztijja* főszerkesztőjét, Buharint a *Pravda* az orosz nép megsértésével vádolta meg, mivel cikkében a proletárállam nagyszerűségét azzal támasztotta alá, hogy szakított a nagyorosz nemzet hódító, gyarmatosító módszereivel. A cikkíró bűne, hogy e „rohadt koncepció” jegyében a cári idők orosz népét kialakulatlansággal, alacsony öntudattal és renyhességgel jellemezte.⁸⁸² Hasonló okokból tiltják be és semmisítik meg Eisenstein legújabb, az orosz falut a kollektivizálás idején bemutató filmjét, amelyen a rendező két és fél évet dolgozott, és addigi életműve egyfajta betetőzésének szánt. A vád a film ellen, hogy a rendező sötét színben tünteti fel az orosz nemzeti múltat, miközben az orosz parasztot rágalmazza. (Sinkó szemtanúja lesz, amint Eisenstein sírógörcsök és örvények közepette számol be Iszaak Babelnek a film sorsáról. Később aztán Sinkó értesül róla, hogy a filmrendező bűnbánatot gyakorolt, sőt hálálkodva köszönetet mondott Sztálinnak és a pártnak, hogy segítették hibáját felismerni.⁸⁸³)

Sinkónak Iszaak Babel árulása okozza a legnagyobb csalódást. A magyar író nagyon közeli, szinte baráti viszonyba kerül a *Lovashadsereg* szerzőjével, akiről egyébiránt kiváló portrét rajzol, ugyanis moszkvai tartózkodásának második felében közös lakást bérelnek. A hosszú beszélgetések során az orosz író arról is beszámol Sinkónak megrendítő mondatokban, hogy mit tapasztalt, amikor a kollektivizálás idején az ismerős ukrán falvakba látogatott.⁸⁸⁴ Babel ekkora már merő óvatosságból felhagyott az írással: dramaturgként dolgozik, párbeszédeket ír forgatókönyvekhez, illetve forgatókönyveket lektorál. Így ő lesz annak a forgatókönyvnek a hivatalos konzultánsa, amely megírására a Moszfilm Sinkóval szerződést kötött. A két író heteken át együtt javítgatja a szöveget. Amikor azonban a Moszfilm a Sinkóval kötött szerződést teljesen jogszerűtlenül, a szerzői díj kifizetése nélkül felbontja, a magyar író

⁸⁸¹ Gide: Visszatérés. 88.

⁸⁸² Egy regény regénye. 400-401.

⁸⁸³ Egy regény regénye. 467-469.

⁸⁸⁴ „[...] s noha a falvakat jól ismerte, az arcok, amelyeket ott látott, a házak, amelyek persze a helyükön álltak, sőt maga a táj is úgy hatott rá, mint valami félelmetes hallucináció. S maga sem tudta, miért. Egyszer aztán éjszaka álmából, épp ez a fojtó csend, ez az egészen valószínűtlen csend riasztotta fel, és abban a pillanatban ráeszmélt: napok óta jár faluról falura és sehol se hallott kutyaugatást. Falvak, amelyekben nemcsak hogy nem maradt tehén, disznó, baromfi, de még kutya se, semmi élő állat. Egyszerre hallotta, hogy még kutyaugatást se hall.” Egy regény regénye. 372.

kétségbeesésében úgy dönt, hogy beperli a filmvállalatot. A bíróság tanúként Babelt is beidézi, ám a szovjet író a bíróság előtt egyszerűen letagadja, hogy a forgatókönyvet valaha is látta volna. Sinkó a pert elveszíti, Babel pedig új pártfogója, a politikai titkosrendőrség (NKVD) vezetője, Nyikolaj Jezsov (!) feleségének kocsiján elhagyja a bíróság épületét.⁸⁸⁵

Sinkó rendkívül plasztikusan írja le azt a lélektani közeget, amelynek betetőzését a koncepciók pereket átható szinte patológikus hisztéria jelenti majd. Szemtanúja lesz annak az általános demoralizálódásnak és lezüllési folyamatnak, annak a tébolyítóan fojtogató depresszióknak, amelynek mindenki kivétel nélkül áldozatául esik. Egymás után tűnnek el az emberek a süllyesztőben, miközben mindenki dermedt hallgatásba menekül. Az utasok némán és egykedvűen veszik tudomásul, hogy a villamos a perek alatt nem áll meg annál a megállónál, amelynek közelében található az a bírósági épület, ahol a tárgyalások zajlanak.⁸⁸⁶ És közben mindenki elárul mindenkit, ha kell saját magát is. Ahogy a nyugati közvéleményt, Sinkót is rendkívül foglalkoztatja, hogy miként fordulhat elő, hogy az egykori forradalmárok, „söpredékké válva” önmagukat vádolják a legfertelmesebb bűnökkel és árulással. Miként Koestler, ő is úgy látja, hogy a vádlottak nem a kínzások következtében tették meg vallomásukat. Sinkó magyarázata racionálisnak tűnik: szerinte az elítéltek már bebörtönzésük előtt „elrettentő roncsok, emberhulladékok” voltak, így a fővádló Visinszkijnek már nem sok dolga akadt. A vádlottak az éveken át tartó megaláztatás, képmutatás, hazudozás és önárulás nyomán már a per előtt átestek a belső „morális öngyilkosságon”.⁸⁸⁷ A magyar író döbbenet olvassa a szovjet lapok perekről szóló tudósításait: a vádlottak „jellemzése” Sinkót az ÉME fehérterroros uszító hangütésére emlékezteti – mintha a szovjet lapok pogromszóttárral dolgoznának.⁸⁸⁸

Ami azonban Sinkó szemében még ennél is botrányosabb, hogy a perek, az általános téboly árnyékában elképesztő méreteket ölt az öncsalás. Az élet minden területén ömlik a giccs, „az ostoba és primitív, rózsaszín boldogságpropaganda”. Moszkvában a vidám élet jegyében megrendezik a hatalmas tornászbemutatót, és az első szocialista álarcos karnevált, ahol mosolygós munkások és parasztok tömegei vonulnak fel, és transzparenszek ezrein mondanak köszönetet Sztálin elvtársnak a nekik ajándékozott boldog életért.⁸⁸⁹ A tömegrendezvényeken

⁸⁸⁵ Egy regény regénye. 533.

⁸⁸⁶ Egy regény regénye. 539.

⁸⁸⁷ Egy regény regénye. 541-542.

⁸⁸⁸ Egy regény regénye. 493-494.

⁸⁸⁹ Egy regény regénye. 197-198.

szól a jazz, a moszkvaiak Sztálin engedélyének, sőt utasításának köszönhetően boldogan ropják a korábban tiltott és megvetett tangót és a foxtrotot.⁸⁹⁰ A kremlbeli kongresszusok zárásaként a „*Boldog gyermekek*” című operettinduló csendül fel himnuszként a szovjet kormány jelenlétében. A színházakban játszott negédes operettekről pedig Sinkó megállapítja: „A Lehár-opera ebben a civilizációban egyszerűen úgy szükséglet, ahogy az illatszerek szükségletté váltak a rokokóban, hogy az emberek kibírják egymás testi bűzét.”⁸⁹¹ Míg Gide-nél és Illyésnél a giccs a kispolgári vágyak egyfajta megnyilvánulása a szovjet emberek életében, Sinkó tapasztalata szerint ugyanaz a giccs már államfenntartó feladatot lát el, a bolsevik kormányzat tudatos eszközeként. Sztálin az 1936-os alkotmányt propagálva ekkor jelenti ki, hogy „A Szovjetunió minden polgára immáron jólétben és kultúremlerként élhet” és hogy soha ekkora szabadság nem valósult meg, mint 1936-ban.⁸⁹² Sinkó az alkotmányt soha nem látott mértékű, gigantikus Patyomkin-akcióként láttatja, amely 180 millió állampolgár átverését szolgálja. A látottakon mélyen megrökönyödik, ám másutt arról győzködi önmagát, hogy mindennek, az épp ésszel felfoghatatlan dolgoknak akár valami értelme is lehet. „Egyen meg a fene engem és az optimistákat, minden problémájukkal, és éljen Sadr és az „életvidám” és „életerőtől duzzadó”, problémátlan művészete, minden mást egyen meg a fene és éljen Sadr és éljenek a Sadrok, ha ők szükségesek a szocialista Szovjetuniónak a fasizmus ellen vívandó harcához, a szocialista célok megvalósításához – ámen” - írja naplójában.⁸⁹³ Szavai ugyanakkor szarkazmussal, öniróniával vegyített, a tehetetlenség szorongató érzéséből fakadó, kétségbeesett elhatárolódásként is értelmezhetők.

Végül odáig fajulnak a dolgok, hogy 1937 januárjától a Sinkó-házaspár már nem mer kimenni az utcára, kerüli az emberekkel való érintkezést is. Sinkó retteg, nehogy felkeressék, és arra kényszerítsék, hogy ő is írja alá a Szovjetunióban élő külföldi írók nyilatkozatát, amelyben a vádlottakkal szemben halálbüntetést követelnek. Sinkó hatalmas optimizmussal, az *Optimisták* kéziratával érkezett Moszkvába, két évvel később pedig ugyanazzal a kézirattal a kofferjában örült, hogy miután kiutasították őket, épp bőrrrel ki tudott jutni a Szovjetunióból. A házaspár

⁸⁹⁰Egy regény regénye. 165.

⁸⁹¹ Egy regény regénye. 308. Ezzel Sinkó már az utazás elején szembesül: a vendéglátó VOKSZ moszkvai színházlátogatás gyanánt Lecocq egyik leggyengébb, a *Nap és hold* című művét, azaz egy 19. századi francia operettet javasol megtekintésre a Sinkó-házaspárnak. Egy regény regénye. 118. A szerző döbbenetesen teszi fel a kérdést: „Mi köze az operettkultúrának a szocialista alapépítményhez és a szocialista kultúrához, az emberhez, aki győzni és szabadulni akar, felszabadulni.” Egy regény regénye. 308. A már idézett Heller - Nyekrics kötet rámutat: a Szovjetunióban az operettek mellett jellemző módon igen nagy népszerűsége tett szert a *Minden nagyon jó, gyönyörű, márkiné...* című francia sláger: Mihail Heller – Alexandr Nyekrics: i.m. 287.

⁸⁹² Egy regény regénye. 500.

⁸⁹³ Egy regény regénye. 252.

helyzete egyébként is tarthatatlanná vált: a szovjet állampolgárságot nem akarták felvenni, a tartózkodási engedélyüket pedig nem hosszabbították meg. Kun Béla bebörtönzéséről, Tuhacsevszkij és társai, valamint Babel kivégzéséről, ahogy azoknak az irodalmi szerkesztőknek az eltűntetéséről, akikkel a kézirat kapcsán neki is dolga akadt, Sinkó már csak Párizsban értesül.⁸⁹⁴

Míg a nagy kiábránduló, Gide művében, a *Visszatérésben* a sötét megállapítások mellett jut bőven hely a rajongó soroknak is, Sinkó naplójegyzeteit olvasva mintha az lenne a benyomásunk, hogy a szerzőnek szinte csak negatív tapasztalatai voltak a Szovjetunióban, romantikus, szentimentális sorokra alig akadunk a szövegben. A szerző nem törekszik a szovjet intézmények bemutatásra sem, jóllehet azok számbavétele, a többi szerző esetében legalább részben alkalmat teremt meleg elismerésre is. Kevesebb az orosz irodalmi utalás, és nem találkozunk romantikus tájleírásokkal, igaz, Sinkó nem is nagyon járt vidéken. Városleírásokra, Moszkva és Leningrád hangulatának, építészeti sajátosságainak megragadására sem kerít alkalmat a szerző, ahogy a rövid időre felkeresett Odesszáról sem olvashatunk ilyet. A napló az orosz útleírások egyik kedvelt témájára, a szovjet réteg alatt meghúzódó orosz mentalitásra, karakterre sem tér ki, így a többek között Gide és Illyés által az egyszerű orosz ember iránt érzett mély rokonszenvvel sem találkozunk az olvasó. Az *Egy regény regényében* nincs romantikus orosz, a várva várt „új embernek” pedig nyomást sem látni.⁸⁹⁵ Míg az orosz közvetlenség nem, a durvaság és kegyetlenség annál inkább hangot kap a kötetben. „Civilizálatlanok, brutálisak, még közel vannak az ősemberhez” – jegyzi meg, amikor tudomást szerez arról, hogy feleségét, aki fel szeretett volna szállni a buszra, a tülekedő tömeg többször is durván lelökte, sőt lerúgta a lépcsőről.⁸⁹⁶ A gyermekség, gyermekiség megjelenik ugyan, de kimondottan negatív kontextusban: míg a gyermeki attitűd Illyésnél szerethető orosz tulajdonság, Sinkónál már a sztálini államban a jól viselkedő, minden tekintetben engedelmes

⁸⁹⁴Egy regény regénye. 581. Lásd továbbá a szerző 1965-ben írt utóiratát, amelyből többek között kiderül, hogy mi történt Sinkó ismerőseivel a nagy terror idején. Uo: 619-628.

⁸⁹⁵Míg Gide szentimentális, patetikus sorokon keresztül ad hangot az orosz emberek iránti rajongásának és teljes mértékben hitelt ad az orosz arcokra írt boldogságnak Sinkónál ilyesmivel nem találkozunk. Az *Egy regény regénye* szerzője el van ragadtatva ugyan a Téli Palota, a Forradalmi Múzeummá alakított trónterem falaira kifüggesztett Lenin-képek láttán, de a palota előtt elvonuló orosz embereket már nem látja „forradalminak”: „[...] az arcokon azonban valami friss, az életet élvező nyugalmas derű. Szembetűnő ennek a beláthatatlan nagy, mindent elöntő sokaságnak a kifejezetten kispolgári jellege. Öregeket alig látni; ahová nézel, párok, de nem úgy, mint Párizsban, szinte nyilvánosan élvezett szerelemben, hanem szolidan karonfogva, mint egy óriási kisváros erényes publikuma a sétán [...]” Egy regény regénye. 87.

⁸⁹⁶Egy regény regénye. 207.

és szervilis alattvaló karakterjegyeként értelmeződik.⁸⁹⁷ E témák iránti érdektelenség nyilvánvalóan nem véletlen, elsődlegesen arra vezethető vissza, hogy Sinkó a Szovjetunióban egy pillanatra sem tekintette magát turistának - forradalmárként érkezett a győztes forradalom országába, ahol új életet akart kezdeni.

Nagy Lajos otthoni viszonyokra vonatkozó szarkasztikus megjegyzéseinél Sinkó egyébiránt sokkal élesebben, kimondottan indulatosan fogalmaz, ha például a fehérterrorról, a későbbi kommunistaperekről, vagy „a dögletes, álkultúrás, megalomániás, magyar úri levegőről” ejt szót.⁸⁹⁸

Az olvasónak az az érzése, hogy a Moszkvában eltöltött két esztendő a szüntelen szorongás jegyében telt el, és ezzel Sinkó még sötétebb képet festett az országról, mint úti beszámolójában Nagy Lajos. Nagy végigfanyalogta ugyan a hathetes utazást 1934-ben, a könyörtelenség és a brutalitás láttán őt is elfogta az aggodalom, ám befejezetlenül maradt útleírásában azért itt-ott felbukkan a méltatás is. *A Tízezer kilométer* szerzőjének szorongása egyébként is inkább arra vezethető vissza, hogy az író sohasem biztos benne, jól látja-e a dolgokat, és hogy végső soron nem saját magában van-e a hiba. Nagy a látottakat, de az út során saját magát is mindvégig tragikus színezetű iróniával szemléli. Sinkó ezzel szemben rajongó, patetikus alkat, és nem utolsó sorban forradalmár, épp ezért mentes a Nagy útibeszámolóját átható keserű (ön)iróniától, de a fekete humortól is, belső vívódása egészen más természetű.

Az *Egy regény regénye* által megrajzolt világ olyan lidérces, hogy joggal merülhet fel a kérdés, miért nem követte Sinkó Koestler példáját, miért nem szakított a kommunizmussal és a Szovjetunióval.⁸⁹⁹ Merthogy Sinkó egész életében hívő maradt. Párizsba való visszaérkezése után *A Szovjetunió barátai* elnevezésű párizsi kör szervezésében 1937 nyarán előadást tartott a szovjetunióbeli élményeiről. Miként emlékiratában leírja, hatalmas sikert aratott, a beszámolóval a közönség elégedett volt, még a francia kommunisták szócsöve, a *L'Humanité*

⁸⁹⁷ Egy regény regénye. 165-166. és 204.

⁸⁹⁸ Egy regény regénye. 447.

⁸⁹⁹ Legalábbis vitatható Balogh Magdolna megállapítása, miszerint az *Egy regény regénye* a kiábrándulásirodalom egyetlen magyar darabja lenne. (Balogh Magdolna: i.m. 159.) Nem pusztán azért, mert jelen dolgozat Koestlert is magyar írónak tekinti. Sinkó nem illeszthető a Koestler, Orwell, Panait Istrati fémjelezte sorba, mert a hallgatást választotta, naplóját csak 1961-ben, Sztálin halálát követően jelentette meg, akkor, amikor a nyíltan felvállalt csalódás gesztusának jóval csekélyebb tétje volt. Ráadásul antisztálinista, Szovjetunió-ellenes megnyilvánulásaira 1948 után egy másik sztálinizmus, a jugoszláv diktatúra szolgálatában és a titói személyi kultusz kritikátlan védelmében kerül sor. A jugoszláv időszakról bővebben lásd Csorba Béla *Sinkó az ideológus. Vázlat* című írását. *Egyén és közösség. Tanulmányok*. Szerk. Bárdi Nándor és Tóth Ágnes, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2012. 315-332

szerkesztőségének tetszését is elnyerte, jóllehet számos rázós, például az abortuszra és a perekre vonatkozó kérdésre is válaszolnia kellett.⁹⁰⁰ Sinkó nem kritizálta a Szovjetuniót, ahogy Gide útinaplójának egyik bírálója is épp Sinkó Ervin lett. Egészen bizonyos, hogy a magyar író kétségeit, moszkvai megfigyeléseit másokkal legfeljebb bizalmas, baráti beszélgetések során osztotta meg. Ennek okát egyébként maga Sinkó árulja el a naplójában: „Nem épp az köt-e hozzá (mármint a Szovjetunióhoz), hogy hiszek egy holnapban, mely ebből a Szovjetunióból fog kinőni, de melyben írmagja se marad annak, amely ennek a Szovjetuniónak a szellemét jellemzi?”⁹⁰¹ „Én inkább elharapnám a nyelvem, semhogy egyetlen olyan szót kimondjak, amelyet bárki is úgy értelmezhetne, mintha „ellenzéke” volnék annak a célnak, melynek ma ez a Szovjetunió az egyetlen biztosítéka és védelmezője.”⁹⁰²

A Hitler-Sztálin-párhuzam nemcsak Gide, de Sinkó figyelmét sem kerüli el: a magyar író lépten-nyomon tapasztalja, hogy a bolsevik és a fasiszta diktatúra „kölcsonös kontamináció” keretében egymástól tanulnak.⁹⁰³ Ez nemcsak a terminológiában, a propaganda által használt eszközökben, a kormányzati, szellemi módszerekben, művészetről, műalkotások megítélésének módjában érhető tetten, hanem az állampolgárok tökéletes alattvalóvá kényszerítésében is. Ám végül a szerző arra a következtetésre jut, hogy ha ez az ára annak, hogy a fasizmust le lehessen győzni, akkor el kell fogadni azt: „Nincs az az ár, amit szabad volna nem akceptálni, ha arról van szó, hogy biztosítani kell, illetve meg kell teremteni a feltételeket, amelyek nélkül az emberiség elveszti, elvesztheti nemcsak a pokolból való kiútját, hanem még annak a reményét is. Tehát amellettt vagyok, hogy ezért a kivezető útért mindent akceptálni kell, akceptálni akarok és akceptálok is.”⁹⁰⁴ De azért ez nem megy olyan egyszerűen, az öngyözködést folyamatosan beárnyékolja a szenvedélyes önvád: „Van-e erkölcsi szempontból a legkisebb okom is önelégültségre, tekinthetem-e magam kivételnek, nem hatalmasodott-e el rajtam is az az általános, emberhez méltatlan demoralizáltság, amely így vagy úgy, de mindenkin úrrá lett, aki a Szovjetunióban élt? Miben álltam meg én jobban a helyemet? [...] Egyrészt úgy tettem, mint mindenki más: semmit sem tettem.”⁹⁰⁵ Sinkó tehát erkölcsi parancsként tett eleget a hallgatás

⁹⁰⁰ Egy regény regénye. 580-81.

Az előadást megelőzően a szervezők egy kisebb körben igyekeztek meggyőződni Sinkó politikai megbízhatóságáról, azaz a magyar írónak egy próbaelőadást kellett tartania, és csak ezután hirdették meg a Mutualité palotában az „éles” szereplést. Fontos megjegyezni, hogy a hallgatóság kommunista, illetve kommunistaszimpatizáns volt. Sinkó a próbaelőadás lényegét foglalja össze a naplóban: hitet tett a Szovjetunió és elég homályos érveléssel ugyan, de kiállt a rendszer és a perek mellett is. Uo: 579-580.

⁹⁰¹ Egy regény regénye. 234.

⁹⁰² Egy regény regénye. 236.

⁹⁰³ Egy regény regénye. 239.

⁹⁰⁴ Egy regény regénye. 240.

⁹⁰⁵ Egy regény regénye. 537.

kommunista kötelezettségének. Nem akarta Gide példáját követni, mert úgy vélte, a francia író reakciója zsákutcához vezet.⁹⁰⁶ A magyar író hitét minden önmarcangoló tépelődése dacára sem veszítette el, így a koestleri utat sem választhatta. De arra azért nem volt hajlandó, hogy - miként például Lion Feuchtwanger - propagandaműben dicsérje Sztálint és a Szovjetuniót, vagy hivatalos nyilatkozatot tegyen arról, hogy mélyen meg van győződve a perek elítélteinek bűnösségéről.⁹⁰⁷ És ennek meg is lett az ára: Sinkó egyik pillanatról a másikra sehol sem publikálhatott Párizsban, így megint munka és kenyérkereset nélkül maradt.⁹⁰⁸ Olyannyira, hogy naplója szerint, mint valami hajléktalan, már-már az utcáról szedegette fel a cigarettacsikkeket. Szerencsére azonban felesége hamarosan gépírói állást kap Dél-Franciaországban, amivel aztán újra tudott gondoskodni férje eltartásáról.⁹⁰⁹

Sinkó fegyelmezett forradalmár, igyekszik betartani a forradalmárok, kommunisták számára a Szovjetunióban kötelezőnek tekintett játékszabályokat. Csak nagyon bizalmas körben mer kétségeiről beszélni és nem engedi magát meggyőzni osztrák barátjának, Steiner Brunónak „a Szovjetunióban nincs szocializmus” típusú éles elméjű fejtegetéseitől sem. Ahogy nem keresi fel gyermekkori ismerősének, az időközben Szibériába száműzött Czóbel Ernőnek a feleségét, Lányi Saroltát sem, miután a magyar kommunista emigránsok rendre utasítják.⁹¹⁰ Sinkó ugyanakkor megállapítja, hogy a Szovjetunióban a forradalmár feladata a legmesszeemenőbb konformizmus, és maga is tisztában van azzal, hogy az elvárt kommunista magatartáskódex

⁹⁰⁶ Gide esetét Sinkó magára nézve is intő jelnek tartja: „André Gide példája azt bizonyította, hogy az akkori világban az embernek a Szovjetunióval szemben nem szabad másképp állást foglalnia, mint feltétlen helyesléssel állni ki melléje. Mikor Gide a proletárforradalom humanista eszményeit akarta megvédeni a Szovjetunió ellenében, nem vált-e akarata ellenére is az embertelen sötétség legsötétebb hatalmainak ünnepelelő hősévé, nem közölte-e Gide könyvét, a *Retour de l'URSS*-t részletekben és a maga egészében a világ minden reakciós és fasiszta újságja a *Völkischer Beobachter*-al az élen?” Egy regény regénye. 538.

⁹⁰⁷ Lion Feuchtwanger: *Vallomás Moszkváról*. i.m. 95-102.

⁹⁰⁸ Mint később Sinkó elbeszéléséből kiderült, a párizsi moszkvai nagykövetség munkatársai elégedetlenek voltak a Szovjetunió melletti kiállásával. Kérésüknek, hogy Sinkó nyíltan, nagy nyilvánosság előtt nevezze a perek elítélteit megátalkodott gonosztevőnek, a magyar író nem tett eleget, jöllehet cserében publikációs lehetőségeket és bőkezű anyagi ellenszolgáltatást ígértek neki. Egy regény regénye. 604-606.

⁹⁰⁹ Külön tanulmányt érdemelne a kommunista forradalmárfeleségek sorsa. A gazdag bácskai gabonakereskedő leánya, Rothbart Irma - ahogy Krupszkaja és Trockij első felesége is - kezdetben maga is forradalmár volt, a Tanácsköztársaság idején a Közoktatásiügyi Népbiztosságon az ifjúság- és propagandaügyszak helyettes vezetője. A kommün bukása után úgy szolgálta tovább a forradalmat, hogy egész életét a férjének áldozta. (A házasságkötésük, illetve a hozomány megszerzése érdekében kötött álházasság önmagában is regénybeillő.) Mindenhová fenntartás nélkül követte, nemcsak eltartotta, ha szükség volt rá, de lelkes titkárnője és műveinek fordítója is volt. Férje halálát nem sokkal élte túl: miután Sinkó papírjait és jegyzeteit akkurátusan összerendezte, és a kiadásra előkészítette, már nem volt több dolga az életben: öngyilkos lett.

⁹¹⁰ Garai Károly, a moszkvai német újság egyik szerkesztője mélyen megdöbben, amikor Sinkó Lányi Sarolta címe felől érdeklődik. Rögtön emlékezteti Sinkót a kommunista kötelességeire. „Megengedhetetlen, hogy tisztára szentimentális okból valaki, aki kommunista, fölösleges munkát adjon a GPU-nak. Épp ezért – így hangzott a tanács és a figyelmeztetés –, akiről csak fel lehet tételni, hogy közvetve vagy közvetlenül gyanús vagy gyanúsítható, arról az ellenségekkel körülvárt Szovjetunióban nem beszél az ember.” Egy regény regénye. 137.

követésével maga is a belső züllés útjára lép: „Vajon képes leszek-e erre a belső átalakulásra? S vajon biztos-e, hogyha az ember minden spontán emberit láncra ver, ez az emberi átalakulás, ez a belső performáció végül is nem az emberinek deformálása-e? Nem könnyű forradalmárnak lenni a győztes forradalom országában.”⁹¹¹ Sinkó nézőpontja a forradalmáré, ezért foglalkoztatja a szerzőt rögeszmésen a forradalmár belső metamorfózisa. „Ez az önkéntes vakság olyan szellemi öncsonkítással járt együtt és a szellemi, vagyis az emberi élet megnyomorításának olyan orgiájává fajult, amilyenről Nietzschének halovány sejtelve se lehetett. [...] mit sem tudott arról, hogy adódhat egy olyan politikai konstelláció, amelyben a forradalmár, épp azért, mert nem szabad kétségbeesnie, épp azért, mert meg akar maradni forradalmárnak, teljes embernek, nem tud mást tenni [...], mint nap nap után lebunkózza magában az erkölcsi lázadást, a bíráló és világos gondolatot. [...] míg [...] halálba nem küldik.” Ha pedig életben marad, „deformált, aszketikusan mindent eltűrő, mindent helyeslő és mindenre kész párttisztviselő” lesz belőle.⁹¹² Ezt a személyiségtorzulást tapasztalja a forradalmárból átvedlett bürokrátákon, ahogy az egykori kommünös magyar elvtársakon is. Sinkó leírása szerint a magyar emigránsokat keserűség, szomorú kiábrándultság, fáradtság levegője lengte körül. Az egykori népbiztos, Bokányi Dezső például „betegesen sápadt, kopott öregember” benyomását keltette. De a Barta Sándoron végbement változást még ennél is kiábrándítóbbnak találja a szerző. A Kassák-körből induló, egykor kimondottan eredeti hangot képviselő avantgárd költő, a szélsőséges művészeti szabadság egykori híve és az *Akaszott Ember* című bécsi emigráns folyóirat megalapítója Moszkvában már egy kispolgári ízléssel berendezett lakás bérlőjeként élte napjait és Sztálint „jó apánként” dicsőítő verseket jelentetett meg a magyar kommunisták moszkvai folyóiratában, a *Sarló és kalapács*ban. Bár Kunról Sinkó végig tisztelettel beszél, nem mulasztja el megjegyezni, hogy az ő moszkvai lakása is – ahol mellékesen folyamatosan be volt kapcsolva a budapesti rádió - igazi kispolgári ízléssel volt berendezve.⁹¹³

Miként Koestler Sinkó is plasztikusan érzékelteti a forradalmár- (kommunista) tudat torzulásának folyamatát, és ő is a baj egyik forrását a zárt világnézet természetével magyarázza. Koestler önéletrajzában a megtérés lélektana elemzésekor kifejti, hogy a kommunizmushoz való megtérés egyben átlépést jelentett „a nyílt világból a zárt világba”. Részletesen elemzi a zárt rendszerek (a kommunizmus, freudizmus) legfontosabb sajátosságait, többek között a

⁹¹¹ Egy regény regénye. 137-138.

⁹¹² Egy regény regénye. 99-100.

⁹¹³ Egy regény regénye. 458.

kritikai képesség, az objektív érvelés megszüntetését, a valóságos tények tagadását, valamint az önkorrekcióra való képtelenséget. Sinkó is zárt világnézetet emleget, amikor naplójában leírja, hogy Natalja Ivanovna, az egyébként művelt értelmiségi, orosz-magyar fordító Sinkó önéletrajzi esszéjének egyes megfogalmazásai ellen felháborodottan emelt kifogást. A *Szemben a bíróval* című kéziratának a fordításakor dühroham kerülgette attól, hogy Sinkó miért szentel annyi figyelmet egy csendőr halálának, és egyáltalán miért beszél tiszteletlenül a forradalomról. A hóhér szó és a forradalom szerinte összeférhetetlenek, a hóhért csak a cárizmussal kapcsolatban lehet használni.⁹¹⁴ A moszkvai napló szerzője elképed ugyan az ilyen kifogásokon, megfelelési kényszerből mégis hajlandónak mutatkozik az *Optimisták* kéziratának hónapokig tartó szolgálai átdolgozására, kurtítására, és ezzel maga is, miként későbbi kommentárjában fogalmaz, az alattvalói gyávaság és a belső árulás útjára lép.⁹¹⁵ De a sajátos, a minden jelenséget szükségszerűségként és elkerülhetetlenként értelmező kommunista észjárásról tesz nyilvánvaló tanúságot Alfred Kurella is⁹¹⁶. A Sinkó által kétkedéssel megfigyelt általános vidámságot az új humanizmus megnyilvánulásaként, a Sztálin-kultusz szükségességét pedig a nép elmaradottságával, a mágikus iránti vágyakozásával magyarázza, ami nélkül szerinte a szovjet emberek nem hívhatók harcba. Sinkó leginkább talán azon képed el, hogy ugyanaz a Kurella, aki nemrég még mélységesen kárhoztatta az olasz fasiszta családkultuszt, most nyakatekert, dialektikus érveléssel ugyanannak a szovjet bevezetését veszi védelmébe: „Ugyanaz a propaganda tehát, mely a kapitalista és a fasiszta országokban ellenforradalmi és az ellenforradalom érdekeit szolgálja, itt a szocialista társadalom védelmére és konszolidálására irányul.”⁹¹⁷

A sinkói önárulásnak és naivitásnak azért vannak határai. Ezért is döbben meg annyira azon, ahogy például a másik nagy optimista, Romain Rolland egy párizsi magánbeszélgetés során Sztálint és a Szovjetuniót igyekszik mentetni. Rolland Sinkót azzal próbálja vigasztalni, hogy a perek talán Sztálin beleegyezése nélkül zajlanak, és nem is végződnek minden esetben halálos ítélettel.⁹¹⁸ A magyar író erre a szánalmas öncsalásra nem volt hajlandó, ahogy taszította Anna Seghers emigráns német író taktikája is, amely a „lélek nyugalma érdekében megtiltotta a

⁹¹⁴ Egy regény regénye. 147. A műre vonatkozó lektori jelentés kapcsán Anyiszimov elvtárs elmondja Sinkónak, hogy a Lenin-fiúk kifejezés egyszerűen tarthatatlan: egy karhatalmi szervezetet nem lehet Leninről elnevezni, ezért az egész Lenin-fiúk részt ki kell hagyni a regényből. Uo: 286.

⁹¹⁵ Egy regény regénye. 359.

⁹¹⁶ A német író és fordító Alfred Kurella, Sinkó moszkvai tartózkodása idején Dimitrov titkára, majd a moszkvai központi könyvtárban a külföldi irodalom felelőse volt.

⁹¹⁷ Egy regény regénye. 159.

⁹¹⁸ Egy regény regénye. 559-560, valamint 583-585.

gondolkodást.”⁹¹⁹ Sinkó mást sem tesz, mint örökösen tépelődik. A napló központi kérdése számára ugyanis mindvégig az, hogy milyen áron lehet hívőnek maradni, mi történik a hittel, amikor szembe kerül a valósággal, és egyáltalán mit kezd a forradalmár a győztes forradalommal?

5.3. Egy kudarcokkal teli élet?

A Szovjetunióban eltöltött két év Sinkó életében csak egy volt a nagy kudarcok közül. Az 1935-ben írt *Szemben a bíróval*⁹²⁰ című, szubjektív, önéletrajzi ihletésű esszéjében Sinkó nemcsak megtérésének és messianizmusának, de addigi kudarcainak és csalódásainak történetét is megörökítette, nem utolsósorban pedig újra hitet tett a forradalom mellett. Sinkó élete ugyanis önéletírása szerint akár csődsorozatként is felfogható. A jómódú zsidó családban nevelkedő kisgyereket, bármennyire is szeretett volna oda tartozni, nem fogadták be a bácskai kis falu fiúközösségbe, sőt elmondása szerint zsidósága miatt kicsúfolták, és követ megdobálták.⁹²¹ A társadalmi igazságtalanságot, Holitscherhez hasonlóan, családjában is megtapasztalja a cseléd megalázó helyzetén keresztül. Kamaszként a szabadkai munkásotthonban egy ideig igazi otthonra lel, ám háborúellenes bekiabálásai miatt hamarosan kipenderítik onnan. A bukovinai lövészárkokban, hátizsákjában Buddha tanításaival az első világháborút - ahogy sokan mások - apokaliptikus világégésként éli meg. De miközben csalódik a szociáldemokráciában, megtér a kommunizmushoz. Ahogy Holitschernél és Koestlernél, a megtéréshez ösztönzést Sinkó esetében is többek között a zsidó háttér és a kirekesztettség, valamint a polgári társadalom válsága, az első világháborús kataklizma tapasztalata jelentett.⁹²²

Ám a Magyar Tanácsköztársaság, a révbe ért forradalom egyben az igazi bajok, gyötrelmek kezdete is, ami Sinkót folyamatosan morális válságba sodorja. Az író a várt új kezdet helyett valami egészen mással találkozik, egyszerűen megretten a testet öltött eszme láttán: „(A) Mi az alulról vívott osztályharcban a gyűlölet, a bosszúvágy, az irigység s az egyéni jólétre törekvés

⁹¹⁹ Egy regény regénye. 570.

⁹²⁰ Sinkó Ervin: *Szemben a bíróval*. In: Uő: *Szemben a bíróval. Válogatott tanulmányok*. Válogatta és szerkesztette Sükösd Mihály, Gondolat, 1977. 47-90.

⁹²¹ Bori Imre okkal hívja fel a figyelmet arra, hogy a hiteles Sinkó-portré megrajzolását az is nehezíti, hogy Sinkó sok tekintetben önstilizáló „naplót és szubjektív vallomásait kínálja fel „objektív” valósággént.” Bori szerint pl. a kisgyerek Sinkó megalázása az árokparton valószínűsíthetően nemcsak zsidóságának tudható be, hanem legalább annyira az idegen, szellemiekben és anyagiakban a sváb gyerekek felett álló úrifiúságnak is. Bori Imre: i.m. 5-6.

⁹²² Sinkó Kassák köréből érkezik. Másokkal együtt hamarosan eltávolodik Kassáktól, a társadalmi forradalom előmozdítása érdekében 1918-ban részt vesz az *Internacionálé* című lap megalapításában. Balogh Magdolna: i.m. 149.

forradalmi motorrá válhat, a diktatúra idején, amikor a proletariátus már felülről vívja osztályharcát, ugyanezek a motívumok a korrupció és a hatalommal visszaélés forrásaivá, a burzsoá társadalom moráljának fenntartóivá válnak.”⁹²³ A Tanácsköztársaság mellett ugyan a bukásig kitart, ám végig feszeng. Mivel Sinkó nemcsak a proletariátushoz, hanem önmagához is hű szeretne maradni, az önreflexió képességét nem veszíti el. Amikor húsz évesen Kecskemét város teljhatalmú katonai parancsnokaként egyenruhában a forradalmi törvényszék elnöke mellett ül, hogy ítéletet hozzanak a lázadó szentkirályi parasztok felett, Sinkó képes arra, hogy kívülről, a parasztok szemével is lássa önmagát, és ettől rossz érzés keríti hatalmába.⁹²⁴ Olyannyira, hogy a forradalmi törvényszéket végül rábeszéli arra, hogy senkit se ítéljenek halálra. Mélyen kiábrándítja a Kecskemétre bevonuló Lenin-fiúk akciója is, a neve ellenére igencsak fiatal Vén András csendőrőrmester értelmetlen, minden indok nélküli, brutális meggyilkolása.⁹²⁵

Később a szovjetház parancsnokaként hasonló megfontolásból beszéli rá Korvin Ottót arra, hogy a Ludovika katonai akadémia lázadó növendékeit ne végezzék ki, hanem internálják őket nevelőmunkára. Sinkó kiharcolja magának az átnevelői feladatot, a növendékeknek így büntetésül az ő előadásait kell hallgatniuk Dosztojevszkij és Tolsztoj regényeiről, Zoszima sztarec tanításairól. Lengyel József a *Visegrádi utca* című írásában indulatosan számol be a történekről, felróva Sinkónak, hogy a „Szoszima-filozófia” az ő személyében bénította az ellenforradalom leverését.”⁹²⁶ Lengyel leírása szerint Korvin Ottó Sinkót kóklernek és csirkefogónak tartotta, és nem bocsátotta meg neki sem a kecskeméti ivászatot (Sinkó a szesztilalom ellenére egyszer állítólag annyira berúgott, hogy az árokból szedték össze), sem azt, hogy az ellenforradalmat pártfogolta.⁹²⁷ Valóban, Lengyel itt rátapintott a lényegre: Sinkó magatartása példa nélküli a kommün idejéből, különösen annak fényében, hogy a

⁹²³ Sinkó Ervin: Szemben a bíróval. i.m.71.

⁹²⁴ Koestlert hasonló szorongás fogja el, amikor 1933-ban részt vesz Közép-Ázsia első, az ashabádi Városi Tanács épületében rendezett kirakatperén. Arthur Koestler: A láthatatlan írás. i.m. 132-133.

⁹²⁵ Sinkó Ervin: Szemben a bíróval. i.m. 77.

⁹²⁶ Lengyel egyébként *Visegrádi utca* című írásában több oldalt szentel Sinkónak, akit amúgy a „szovjetház legérdekesebb emberének” tartott: „Egészen fiatal fiú, de hatalmas fekete szakállt viselt és fekete inget. Rettenően sokat beszélt és tényleg „érdekes” volt” Lengyel József: *Visegrádi utca*. In: Uő: *Elejétől végig*. Budapest, Magvető, 1975. 200. Lengyel azt is leírja, hogy a Lukács-vezette úgynevezett etikus csoport és Sinkó szenvedélyes vitákat folytattak arról, hogy igaza van-e a Nagy Inkvizitornak, Júdás vagy Krisztus mellé kell-e állni. Sinkó Jézus pártjára állt. Lengyel azonban nemcsak feleslegesnek, kifejezetten károsnak ítélte ezeket a vitákat. „Az egész diktatúra alatt kézzel-lábbal és főképp csípős szavakkal védekeztem az etikus szósz ellen. Sinkót a legjobban szerettem volna falhoz állítani.” „Elofvastam a sztarec beszédeit. Szép-szép, de mi közöm hozzá?” Lengyel József: *Visegrádi utca*. Uo: 200-202.

⁹²⁷ Uo: 203. Sinkó e megjegyzések miatt egy életre megsértődött Lengyel Józsefre, soha többé nem kívánt vele találkozni.

Tanácsköztársaság „sztárja” - akiért Lenintől Károlyi Mihályig⁹²⁸ oly sokan rajongtak - az a Szamuely Tibor volt, aki a gyilkolást nemcsak beszédeiben dicsőítette, hanem a halálvonatán utazgatva üzemszerűen gyakorolta is. De Sinkó vitapartnere, a „főetikus” Lukács György sem látott semmi kivetnivalót abban, hogy a harci morál erősítése érdekében a felügyelete alá rendelt hadtestet megtizedeltesse.

A forradalomban szerzett kiábrándító tapasztalok után Sinkó arra a következtetésre jut, hogy gondolat és tett összeegyeztethetetlenek. A proletárforradalom képes ugyan a társadalmi rend megváltoztatására, (egyik osztályuralomból egy másikat létrehozni), ám kétséges, hogy az igazi cél, amiért Sinkó a proletariátus mellé állt, az emberiség teljes felszabadítása, a szellem uralma, erkölcsi célkitűzések megvalósíthatók-e politikai eszközökkel. A Tanácsköztársaság bukása után egy időre Sinkó is szakít a kommunizmussal⁹²⁹, és az „egyéni élet szentségének nevében” a mozgalmi életből kivonulva, a krisztianus megváltáskereső felé fordul.⁹³⁰ Ám hamarosan ez is kudarcnak bizonyul: a bácskai kislelőben, felesége orvosi praxisa mellett rájön, hogy a tiszta és teljes keresztényi élet e földön nem lehetséges, azaz a „kivonulás”, a gyakorlati elkötelezettség elutasítása meddő és értelmetlen, teljes otthontalansághoz vezet.⁹³¹ E belső felismerés és a fasizmus térhódítása következtében egyszer és mindenkorra visszatér a forradalom eszméihez. Vallomását a forradalom melletti hitvallással zárja: „Minekünk nincs szükségünk hazugságra, s forradalmi írónak lenni nem azt jelenti, hogy úgy kell tennünk, mintha a forradalmat gyönyörűnek vélnénk. A forradalom céljai gyönyörűek, és a mai társadalom gyilkosabb minden forradalomnál. Mi a forradalom céljait akarjuk, s azért akarjuk mielőbb, s minden konzekvenciájában a forradalmi erőszakot.”⁹³² A *Szemben a bíróval* tehát sajátos helyzetértékelés: szembesítés Sinkó múltjával, amelyet a szerző utólag nemcsak igazolni kíván, de egyben annak kritikáját is megfogalmazza.

⁹²⁸ „Szamuely a korszak legérdekesebb alakjai közé tartozott, a kommün Saint-Justje volt, tiszta lelkű, fanatikus, aki nagy személyes bátorsággal rendelkezett.” Károlyi Mihály: *Hit illúziók nélkül*. i.m. 225.

⁹²⁹ A visszaemlékezésekből tudható, hogy Sinkó neheztelt Kunra. Ennek oka az volt, hogy miközben a kommunista vezetők gondoskodtak arról, hogy maguknak menedékhelyet és különvonatot szerezzenek be, Kun megtiltotta, hogy a fehérterror idején a rejtőgetett pénzből az üldözött kommunista társak menekülését segítsék. A rendőrség végül Révai anyjánál foglalta le a pénzt, aki ezért éveket ült a Márianosztrai fegyházban. A kommunista vezetők bukást követő önzése és kíméletlensége minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy Sinkó egy időre hátat fordított a mozgalomnak. Egy regény regénye. 133.

⁹³⁰ A rövid krisztianus kitérőről lásd bővebben Sinkó *Az út* című szubjektív vallomását (Sinkó Ervin: *Az út. Naplók 1916-1939*. i.m.), valamint Szöllös Péter tanulmányát. i.m. 66-95.

⁹³¹ Bori Imre szerint a *Szemben a bíróval*-ban megfogalmazott önarckép a hazáját nem lelő, de szüntelen a „haza” után sóvárgó, száműzött emberről legalábbis megkérdőjelezhető. Bori úgy látja, hogy „a sehova nem tartozás a semmit sem vállalásban is gyökerezett.” Bori Imre: *im*. 18.

⁹³² Sinkó Ervin: *Szemben a bíróval*. i.m. 90.

Ám jön az újabb csalódás: 1931-34 között megírja az *Optimistákat*, a *Szemben a bíróval* című írásban megfogalmazottak logikus következményeként - azt a regényt, amelynek segítségével a krisztianizmusból a forradalmi mozgalomba való visszatérését igyekezett demonstrálni. A mű azonban érthető okoknál fogva nem kell Magyarországon, de nem kell Franciaországban sem, ahogy paradox módon nem kell a boldogságpropagandában úszó sztálini Szovjetunióknak sem.

Sinkó visszatérése a mozgalomhoz egyúttal visszatérést jelent az 1919-es kommünhöz is: az író láthatóan ott akarja visszavenni a szálakat, ahol 1919-ben „elejtette” őket. Naplójában vall arról, hogy Moszkvában is a Magyar Tanácsköztársaság élményanyagának fogságában élt: „Budapest! Voltaképp sose ismertem! Vidéki fiú, Szabadkán sietve vonatra ültem, hogy segítsék Pesten a forradalomnak. S huszonegy éves voltam, amikor elhagytam Pestet, és egész életem mind a mai napig annak az egy évnek a folytatása és következménye, melyet akkor régen Pesten éltem át.”⁹³³ A világ azonban nagyot fordult azóta: Az 1919-es magyar kommunista emigráns nemzedék helyzete radikálisan megváltozott a Szovjetunióban, Kun körül pedig lassan megfagyott a levegő. Ahogy optimistákra, úgy Sinkó Ervinre sincs szükség sehol. Egy rövid és kiábrándító franciaországi kitérő után Sinkó 1939-ban visszamenekül Jugoszláviába, Zágrábba, Szarajevóba, majd a boszniai Dvarba. Miután megjárja az olasz megszállók által felállított zsidó tábor Rab szigetén, csatlakozik a jugoszláv partizánokhoz, ahol tapasztalatot szerezhet a vallási és etnikai háborúkról is. A partizánok kegyetlenkedéseiről is beszámoló Dvari naplója lesz majd az egyetlen könyv, amit bezúznak a kommunista Jugoszláviában.

De 1945 után sem szabadul meg az elszigeteltségtől. Mintha az Iszaak Babel által plasztikusan megfogalmazott „sinkói léthelyzetnek” nem akarna vége szakadni.⁹³⁴ Az internacionalista Sinkót végül Jugoszlávia és a magyar irodalom fogadja be, de csak kisebbségi magyar író válhat belőle, hiszen művei az anyaországban nem jelenhetnek meg.⁹³⁵ A negyvenes évek végén a Lukács György elleni kultúrpolitikai hajszáról és a Rajk-perről gúnyos hangvételű pamfleteket

⁹³³ Egy regény regénye. 392.

⁹³⁴ Sinkó helyzetének abszurditását Babel a következőképpen tette szóvá egy moszkvai beszélgetés során: *Egy regény regényében*: „Hanem Ervin Iszidorovics, hogy valaki így halmazza a lehetetlennél lehetetlenebb attribútumokat, mint ahogy azt maga teszi! Magyarnek lenni már magában is szerencsétlenség, de az valahogy még megjárja. Magyarnek és zsidónak lenni, ez azonban már egy kicsit több a soknál. Magyarnek és zsidónak és kommunista magyar írónak lenni, ez valósággal perverzitás. De ma magyarnek, zsidónak, kommunista magyar írónak és hozzá jugoszláv állampolgárnak – emellett a megboldogult Sacher-Masoch fantáziája egyszerűen ártatlan kis pincsikutya!” Egy regény regénye. 372.

⁹³⁵ *Aigidus* című kisregénye már csak halála után jelenhetett meg Magyarországon. Ugyanakkor Sinkó egyik legnagyobb hozzájárulása a magyar irodalomhoz, hogy bábáskodása nélkül aligha született volna meg a szocialista idők egyik legjobb magyar folyóirata, a *Symposion*.

jelentet meg Újvidéken, így Sinkó nevét Magyarországon egy ideig még kiejteni sem lehetett.⁹³⁶ Úgy tűnik, Jugoszláviában révbe ér: nemcsak otthonra lel, de a nyugodt alkotói munkához minden feltétel teljesül: anyagi és erkölcsi megbecsülés egyaránt.⁹³⁷ Sinkó meg is hálálja ezt. Teljes mellszélességgel támogatja a titói Jugoszláviát, védelmezi a Szovjetunió elleni harcában. Az író életpályájának rendkívül ellentmondásos, egyben kiábrándító momentuma, hogy miközben nemcsak megtapasztalta, de mérnöki pontossággal meg is rajzolta a sztálini Szovjetunió embertelenségének természetét, néhány évvel később egy másik sztálinizmus, egy másik, hasonlóan kegyetlen rendszer hívéül szegődik, annak kritikátlan szekértolójaként. Noha nincs tudomásunk arról, hogy Sinkó milyen élményekre tett szert a titói rezsim sötét arcával, embertelenségével kapcsolatban, az *Egy regény regényében* olyan éleslátásról és megfigyelőkészségről tesz tanúságot, ami nehezen teszi elképzelhetővé, hogy abból semmit nem érzékelt volna.

1959-ben már akadémikusként érkezik Zágrábból Újvidékre, ahol a bölcsészkaron a magyar tanszék, (egyetemi diploma nélkül!) tanszékvezető egyetemi tanára és a Jugoszláv Tudományos Művészeti Akadémia rendes tagja lesz, véleményére hallgatnak mind a vajdasági magyarok, mind a zágrábi horvát irodalmi élet képviselői. Kiterjedt közvetítői szerepet játszik a magyarországi (és a baloldali nyugati emigráns magyar irodalom) jugoszláviai terjesztésében. Ám a siker csak részleges: míg a magyarországi írók szívélyes levelezést folytatnak Sinkóval, sokan közülük lelkesen méltatják az *Egy regény regényét*, illetve az *Optimistákat*, a magyar hivatalosság nem nagyon kíván tudomást venni róla. Jóllehet műveit sohasem tiltották be Magyarországon, kiadásukra, könyvesbolti terjesztésükre nem kerülhetett sor.⁹³⁸ Élete végül is abban a – forradalmárhoz méltatlan - formában végződik happy enddel, amelyre a legkevésbé sem vágyott. Úgy lett (képesítés, diploma nélkül!) egyetemi tanár és irodalomtörténész, hogy

⁹³⁶ Nyerges András: *Akinek kibicelt a történelem. (Sinkó Ervin levelezése II. kötet 1945-67, Argumentum, 2006.)*, Élet és irodalom, L. évfolyam 48. szám, 2006. december 1, <https://www.es.hu/cikk/2006-12-03/nyerges-andras/akinek-kibicelt-a-tortenelem.html>. Letöltés: 2011. január 23.

⁹³⁷ „[...] s most jó dolgunk van, szabad országban végre szabad emberek. S részünk van a legnagyobb jótéteményben, amit ember kívülről kaphat: feladataink vannak és ki-ki a maga hivatásán belül dolgozhat és szeretettel becsülik meg, amit szeretettel végzek.” Sinkó 1946. december 8-án írt levele Illyés Gyulának. In *Sinkó Ervin levelezése II. 1945-1967.* (Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Kovács József) Argumentum, 2006. 13.

⁹³⁸ „Magyarországon csakugyan mind elevenebb a szellemi élet. De nem hiszem, hogy legalább is a közeljövőben sor kerülhessen a Regény regénye, de még a Tizennégy nap vagy az Optimisták kiadására sem. Nekik megfelelően, ha hajlandó volnék nem mint én, hanem irodalomtörténeti professzor minőségben valami ottani professzori gyűlekezetben előadóként megjelenni. Erre viszont nem vagyok hajlandó.” Sinkó Ervin 1963. február 10-én Aczél Tamáshoz írt levele. In: Sinkó Ervin levelezése II., i.m. 253. Hevesi Gyula, az MTA akkori elnöke Sinkónak 1964. április 1-én írt levelében konkrétan utal arra, miért neheztel Sinkóra a hazai hivatalosság: „[...] azt már súlyosan kifogásolták, hogy 1956-ban a legélesebben a forradalmár írók mellett voltál, még inkább, hogy 1957-ben is még ugyanezt a vonalat folytattad”. Uo: 319.

tulajdonképpen nem hitt az irodalomtörténetben, a tanári pályát pedig eleve nem tartotta sokra.⁹³⁹ Bár Sinkó már nem éri meg, az utolsó nagy csapást maga a rendszerváltás mérte rá. A szocialista rezsim bukása elvben lehetőséget teremthetett volna az életpálya és az életmű ideológiai megfontolásoktól eltekintő értékelésére és pontosabb elhelyezésére a 20. századi magyar irodalom-, eszme-, és politikatörténetben. Ez azonban mégis elmaradt. Megjegyzendő, hogy az író halálának 50. évfordulója apropóján, 2017 márciusában a MAZSIHISZ és az ELTE Bölcsészkar szervezésében kétnapos tanácskozást hívtak össze történészek, irodalomtörténészek, írók és filozófusok részvételével. Ezzel részben sikerült felhívni a figyelmet az íróra és politikai-, irodalmi életművére, ám a konferencia keretében elhangzott előadások kötetbe szerkesztésére, publikálására sajnos már nem jutott energia.

⁹³⁹ Sükösd Mihály: Sinkó Ervin című, Sinkó Ervin *Szemben a bíróval* esszékötete elé írt tanulmánya. In: Sinkó Ervin: *Szemben a bíróval*. i.m. 40.

VI. Összegzés, konklúziók

A dolgozat kiemelten hét magyar író - Markovits Rodion, Munk Artúr, Arthur Holitscher, Arthur Koestler, Illyés Gyula, Nagy Lajos, Sinkó Ervin - oroszországi utazása kapcsán keletkezett beszámolók egymásra is reflektáló elemzésére vállalkozott. A művekből kirajzolódó Oroszország-képet, Szovjetunió-élményt a jobb értelmezhetőség érdekében is igyekeztünk európai, azaz szélesebb politikai, kultúrtörténeti kontextusba helyezni. Egyfelől a 19. századig visszanyúlóan megvizsgáltuk a nyugati Oroszország-recepció, illetőleg az orosz önértelmezés sajátosságait, kölcsönhatásait, amelynek következtében a századfordulóra az orosz jellemhez és mentalitáshoz vissza-visszatérő tartalmak, sztereotípiák kapcsolódnak. A magyar útirajzok elemzése, amelynek során a 19. századi magyar előzményeket is vázlatosan áttekintettük, egyértelművé teszi, hogy e sémák jelentős része visszaköszön a magyar szerzők tapasztalataiban is.

Röviden számba vettük, hogy miként formálódott a két világháború közötti korszak nyugati Oroszország-képe, a Szovjetunió megítélése, illetve az országba irányuló utazások jellegének átalakulása, és azokat milyen történeti, politikai, ideológiai tényezők befolyásolták. Világos különbséget kell tenni ugyanakkor a Magyarországról és a Nyugatról utazó magyarok között, jóllehet a nyugati Szovjetunió-barát közvélemény, a Szovjetunióhoz kapcsolódó kiélezett diskurzus mindkét csoportra, ha indirekt formában is, hatással volt. Holitscher hívőként, az anarchista föderáció bűvöletében, Koestler szintén hívőként, ugyanakkor a német kommunista párt tagjaként, Sinkó pedig forradalmár múlttal, magyar kommunista emigránsként kelt útra. Mindhárman politikai zárandokoknak és tanúságtevőknek is tekinthetők. Koestler álbeszámolójával a társutas tanúságtevők (Romain Rolland, Lion Feuchtwanger stb.), annak megtagadásával pedig a nagy szakítók (Victor Serge, Boris Souvarine, Panait Istrati, André Gide stb.) sorát gyarapítja. Jóllehet a vallomások megjelenésének körülményei, a nyilvánosság vállalásának időzítése eltérőek, Sinkó emlékirata szintén az európai kiábrándulás-irodalom részének tekinthető.

Illyés Gyula és Nagy Lajos ugyanakkor Magyarországról keltek útra. A két író utazását befolyásoló kiindulási közeg jellegzetességeit igyekeztünk felvázolni a két világháború közötti szovjet-magyar diplomáciai és kulturális kapcsolatokon keresztül. A kommunista diktatúra

tapasztalatával a háta mögött Magyarország helyzete Európában kivételes volt. Ebből fakadt a Horthy-rendszer alapvető kommunizmusellenessége, és a két ország éles, kibékíthetetlennek tűnő ideológiai szembenállása, ami azonban nem zárta ki a kölcsönös diplomáciai erőfeszítések pragmatizmusát: a két utazás lehetővé válásához a külképviseletek kölcsönös megnyitásához vezető szovjet-magyar közeledés is erőteljesen hozzájárult. A szovjet-magyar politikai, kereskedelmi kapcsolatok ugyanakkor mindvégig mérsékeltek, a kulturális érintkezések pedig még szórványosabbnak bizonyultak. Ennek ellenére az erőteljes érdeklődésnek köszönhetően az orosz (szovjet) kultúra legfontosabb eredményei, újító törekvései (irodalom, filmművészet, színház), hacsak újsághírek, publicisztikák formájában is, de eljutottak Magyarországra.

A szerzők mindnyájan eltérő megfontolásból és motivációval keltek útra, más és más életpályát, személyiségrajzot tudhatnak magukénak, ahogy a kiindulási közegük is különböző volt. Markovits és Munk hadifogolyként kerültek Oroszországba, „kényszerutazók voltak”, nem saját elhatározásból, meghívásra, vagy kíváncsiságtól hajtva jutottak el az országba. Útibeszámolóik az első világháborús (szibériai) hadifogoly-visszaemlékezések legjobban megírt és legsikeresebb darabjai közé tartoznak. Annak érdekében, hogy el tudjuk helyezni őket a műfajon belül, vázlatosan áttekintettük a két világháború között megjelenő több tucat memoárt, keletkezésük legfontosabb jellemzőit, illetve a közös tartalmi elemeket. Azokat a visszaemlékezéseket is vizsgálat alá vontuk, amelyek elkerülték, vagy alig keltették fel a korábbi kutatások figyelmét. Ennek alapján megállapítható, hogy a különböző terjedelemben és hangsúllyal megjelenő közös tematikus motívumok között mindegyik visszaemlékezésben visszaköszön a fogságba esés körülményeinek részletezése, majd a több hetes szibériai vonatút taglalása. Az írások kiemelt figyelmet szentelnek többek között a bezártság, a fogságpszichózis élményének, a fogolytábor belső életének, az otthoni viszonyokat visszatükröző társadalmi struktúrájának. De bőven olvashatunk a mindennapok sivárságának enyhítésére is szolgáló gazdag kulturális és önképző tevékenységről, ahogy a hadifoglyok széles értelemben vett civilizációs szerepéről is, amelyet az orosz mezőgazdasági, ipari termelés színvonalának emelésében, a városok, települések kulturális életében töltöttek be. A visszaemlékezések megrendítő sorokban számolnak be az otthoniakkal való kapcsolattartás nehézségeiről, a magyar bakákat sújtó nyelvi elszigeteltség tragikus következményeiről, a járványok pusztításáról, a rettenetes körülmények között végzett rabszolgamunkáról. Részleteket tudhatunk meg a hadifoglyok életét befolyásoló forradalmakról, majd a polgárháborút kísérő anarchiáról és káoszról, a foglyokkal szembeni erőszakról, a kényszersorozásokról, valamint a tábori társadalom lassú felbomlásáról. A történeteket lineáris időrendben elbeszélő

emlékiratokat logikus módon a hazatérés (szökés, beteg-, illetve legénységi transzport, hadifogolycsere, illetve a magyar népbiztosok kicserélése útján) fordulatos története zárja.

Új szempontként azt a következtetés is levonhattuk, hogy az első világháborús emlékiratok egyúttal egy másik kultúrával, mentalitással való találkozás érzékletes lenyomataként is olvashatók. Majd mindegyik írás érdeklődését felkelti az orosz idegenség, az orosz mentalitás és lelkeség, amiről egyes szerzőknél (Lévai Jenő, Fábíán Béla, Rónai Ernő stb.) bőséges terjedelemben tájékozódhatunk. A mentalitásbeli másságot a hadifoglyok kulturális sokként élik meg, dacára annak, hogy legtöbbjük - leginkább a klasszikus orosz irodalmi olvasmányoknak, a 19. századi orosz regényeknek köszönhetően - nem volt a fogságba esést megelőzően előzetes benyomások, ismeretek híján. Erre a szerzők irodalmi utalásaiból, az olvasmányélmények és a látottak gyakori szembesítéséből következtethetünk.

Az orosz különösségnek egyik fontos megnyilvánulása a misztikus orosz táj, amely nem csak romantikus egzotikumként manifesztálódik, nem csak lenyűgöző volta tárul fel, de számos visszaemlékezésben épp komorsága, nyomasztó távlatai, sivársága, dermesztően halotti atmoszférája töltik el szorongással a megfigyelőt. Szibéria szélsőséges időjárásával, mesés szépségével, ugyanakkor iszonyatot keltő, halálos arcával, végtelennek tűnő tágasságával az orosz szellem extrém sűrítményeként értelmeződik. Az idegenség, a taszítás érzete mellett ugyanakkor annak ellenkezője, a táj ismerős volta, az otthonosság élménye is megfogalmazódik: az orosz végtelen sztyeppe, az orosz parasztporták, a gémeskutak látványa több szerző számára is a magyar rónaságot, a magyar falvakat idézi. Ekként köszön vissza az első világháborús hadifogoly-memoárokban is az orosz irodalom 19. századi, illetve századfordulós magyar befogadásának egyik jellegzetessége, a magyar és az orosz vidéki élet közötti rokonság felismerése.

Ám nemcsak az orosz tájat hatja át a szélsőségesség: az ellentétek tobzódása az orosz életnek, az orosz jellemnek is természetes tartozéka. Ennek jellegzetes megnyilvánulása egyebek mellett a rendszertelenség, a kiszámíthatatlanság, a slendriánság, a következetlenség, a szervezésre való képtelenség, az állandó zabrálás, a korrumpálhatóság, mint olyan karakteresen orosz jellembeli fogyatékoságok, amelyek a hadifoglyok életét a táborban rendkívüli módon megnehezítették. Az oroszok számokhoz, a számoláshoz, különösképp pedig az időhöz való irracionális viszonya a szerzők tapasztalata alapján szintén gyötrelmet, szenvedés okozott. Aligha véletlen, hogy a „szicsasz” („hamarosan”) szó által kifejezett jelenség kárhoztatására –

amelynek az 1930-as években Szirmai Rezső útirajzában kiemelt figyelmet szentel majd -, szinte kivétel nélkül mindegyik visszaemlékezés sort kerít. A taszítás és a vonzás, a félelem és a rajongás ellentétpárja által jellemezhető érzés az orosz táj és az orosz jellem vonatkozásában egyaránt meghatározó tapasztalatként fogalmazódik meg a szövegekben.

A 19. század folyamán rögzült, az első világháborús memoárokban visszaköszönő sztereotípiák sorába tartozik a megtévesztés, az úgynevezett Patyomkin-effektus, a „semmi sem az, aminek látszik” jelenség is. Erre azok a szerzők (Rónai Ernő, Fleissig József, Váry Rezső, Fábíán Béla stb.) figyelnek fel, akik a fogolytáboron kívül is mozoghattak, így lehetőségük nyílt orosz városok, így pl. Pétervár (Petrográd), illetve Moszkva meglátogatására.

A visszaemlékezések elmaradhatatlan témája az orosz szerelmi kultusz, a rögtön szerelembe eső, szenvedélyes, önfeláldozó, „édes” orosz nők, miként a nők társadalomban betöltött erőteljes szerepe (Fábíán Béla, Rónai Ernő) is kitüntetett figyelmet kap. (1884-es oroszországi útján ez utóbbira figyelt fel már Thallóczy Lajos is.) Az orosz nők közvetlensége, meghökkentően kezdeményező attitűdje, érzelmessége, a szibériai lányok magas iskolázottsága és műveltsége egyaránt megragadja azoknak a fiatal hadifogoly-tiszteknek a fantáziáját, akik a tábor közelében lévő városokba látogatva a helyi lakossággal szorosabb kapcsolatot építhettek ki.

Az oroszországgal, az orosz jellem sajátosságaival ugyanakkor nemcsak az egyszerű katonák, a nők és a táj kapcsán szembesülnek a magyar hadifoglyok, de akad olyan szerző is (Szigyártó Sándor pl.), aki részt vesz a forradalmak és a polgárháború időszakának orosz falusi életében, bepillantást nyerve a paraszti kultúrába, folklórba is. Míg mások a rendkívül sokrétű élményanyag további fontos elemeként az erőszakról, a börtönről, vagy a Cseka halálpincéjéről (Grób Imre), a csehek által végrehajtott kegyetlen vérengzésekről, vagy a kényszermunkáról szerezhetnek tapasztalatot.

A visszaemlékezésekben a figyelem elsődlegesen a háborúra és a fogságélményre helyeződik, másodlagosan az orosz közegről szerzett tapasztalatokra. A két, részletesen vizsgált mű közül Munk Artúr *A nagy káder* című írásában hangsúlyosabb szerepet kap az orosz viszonyok, a városok, a hátszág bemutatása, hiszen a kötet szerzője orvosként privilegizált státuszra tett szert, így kevés időt töltött hadifogolytáborokban, viszonylag szabadon mozoghatott. Ebből következően nem a fogságélmény, a szabadsághiány, nem a fogolytársadalom lassú átalakulása,

hanem a háborús hátszágban tapasztalt emberi magatartásminták, az emberi jellem torzulásai foglalkoztatják, illetve a frontvonalak, a vörös-fehér uralmak váltakozásai keltik fel figyelmét. A hátszágról, a vidéki, falusi Oroszországról, városokról Markovitsnál az *Aranyvonat* című regényben olvashatunk többet. Munk Artúr és Markovits Rodion számára alapvető élmény, hogy az Osztrák-Magyar Monarchiából indulnak el és a trianoni Magyarországra térnek vissza. Mindeközben Oroszországban szemtanúi lesznek a bolsevik átalakulásnak, az orosz birodalom felbomlásának, a polgárháborúnak, a vörös és a fehér csapatok, a frontvonalak ide-oda hömpölygésének, a vörös és fehér uralmak váltakozásainak is. Bár Markovits kissé részrehajlóbb a vörösök irányában – végső soron a hazajutás reményében a vörösökhöz csatlakozik, így egy darabig az ún. Aranyvonat kísérője lesz –, számos visszaemlékezéstől (Fleissig József, Fábián Béla) eltérően alapvetően mindketten apolitikus álláspontot képviselnek: az oroszországi nagy politikai felfordulás annyiban érdekli őket, amennyiben hazajutásukat akadályozza, vagy éppen elősegíti.

Markovits témája elsődlegesen a fogságélmény, de ő is kénytelen figyelmet szentelni a polgárháborúnak, hiszen – ahogy ez több visszaemlékezésből is kiderül - a hadifoglyok akaratlanul is belesodródhatnak, áldozataivá válnak a vörös-fehér konfliktusnak: a hadifoglyokat a fehérek, illetve a cseh légiósok eleve ellenségként kezelték, potenciális vörösöknek tekintve őket. A szerző alapélménye a kisember által megélt front, a lövészárkok világa, a névtelenek szenvedésének és észrevétlen halálának mélyen átélt tragikuma, a makarjevi és a krasznójarszki fogolytáborok belső élete, a fogság belső pszichológiájának, a miniatűr társadalom fojtogató levegőjének érzékletes leírása. A *Szibériai garnizon* egyik nagy erénye az a precíz és rendkívül differenciát kép, amelyet a hadifogolytábor belső társadalmáról, társadalmi-erkölcsi értékrendjének lassú átalakulásáról, az otthonról hozott tisztí etika és belső fegyelem, a Monarchiát jellemző nemzetekfelettség lassú felbomlásáról rajzol meg. Külön említést érdemel a fogolyszínházakat övező füledt, sűrű erotikától, szereleméhségtől átítatott atmoszféra, az otthoni társadalmi viszonyokat tükröző merev hierarchia, valamint az antiszemita villongások plasztikus megjelenítése. Az oroszágélmény mellett többek között ezek azok a megfigyelések, amelyeket a *Szibériai garnizonra* vonatkozó írások, elemzések nem, vagy kevesebb figyelemben részesítettek. A magyar hadifoglyok 1918-22 közötti viszontagságos történetét feldolgozó *Aranyvonatban* pedig már a formálódó Szovjetunió kontúrjai is kirajzolódnak, bepillantást engedve a bolsevik intézmények (bíráskodás, propaganda, analfabetizmus elleni küzdelem, kommunista szombat, babonaellenes agitáció stb.) működésébe is.

A mű vizsgálata alapján megállapítható, hogy a *Szibériai garnizon* példátlan sikere nem pusztán a jó időzítéssel – hiszen ez volt a hadifogoly-regények felfutásának nagy időszaka itthon és külföldön egyaránt -, egy divathullám ügyes meglovagolásával magyarázható, hanem a regény valóságos esztétikai és irodalmi értékeivel is. Annak ellenére, hogy a regény nem jeleskedik semmiféle formai, szerkezeti, nyelvi leleményességben, ahogy teljességgel híján van frappáns, elmélyült jellemrajznak is. Igazi erénye másutt, a groteszk tragikumban, a szatírával, fekete humorral is átszőtt, balladai, már-már előbeszédre emlékeztető hangvételben keresendő – ez teszi a mai olvasó számára is elemi erővel átélhetővé a lövészárkok, a hadifogolytáborok megrendítő világát.

Munknak sem erőssége a cselekményszövés, sem a finom jellemábrázolás, ám a lendületesen, fényképszerű képsorokban, humorral, ironiával fűszerezett naplója a magyar realista próza nagyszerű hagyományait idézik. *A nagy káder* szerzője különös érzékenységet mutat a komikumba, vagy éppen tragikumba hajló kontrasztokra, a fronton és a hátszágban egyaránt megtapasztalt kisebb-nagyobb emberi aljasságokra is, amelyeket részletgazdagsággal, érzékletesen, a szatírával sem nélkülözve tár az olvasó elé.

Az orosz szellemiség és az orosz táj különös szépségéről leírtak Markovitsnál és Munknál egyaránt illeszkednek az országról rögzült romantikus, egzotikus sztereotípiákhoz. A művek arról is tanúskodnak, hogy az utazást megelőzően mindketten ismertek klasszikus orosz szerzőket. Az olvasmányélmények és a látottak egybevetése a romantikus, érzelmesebb látásmódra fogékonyabb *Szibériai garnizon*ban kap hangsúlyosabb szerepet. Mindketten hangot adnak továbbá az egyszerű orosz ember iránt érzett rokonszenvüknek is. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az *Aranyvonat*ban már alig történik hivatkozás az irodalmi előképekre, mintha az itt megörökített, valóságos tapasztalatok kevésbé tükröznék az orosz regényekben olvasottakat.

Arthur Holitscher, Arthur Koestler, Nagy Lajos, Illyés Gyula és Sinkó Ervin a két világháború között tettek látogatást a Szovjetunióban. Beszámolóikat nemcsak az különbözteti meg a hadifogoly-memoároktól, hogy a szerzők nem kényszerutazók, hanem többek között az is, hogy ők már a tartósan berendezkedő, illetve berendezkedett bolsevizmus országát keresik fel. Kíváncsiságuk homlokterében elsődlegesen nem az oroszország, az orosz mentalitás áll - jóllehet az út során erre is felfigyelnek -, hanem a munkásállam, az új társadalom. A hadifoglyokat

alapvetően a fogság megrendítő tapasztalata és a mielőbbi hazatérés foglalkoztatta, a polgárháborúba kényszerűen sodródtak bele, így elsődlegesen a káoszról, a frontvonalak hullámlásáról szereztek tapasztalatot. A Vörös Hadsereget leszámítva a bolsevik intézmények működésébe, jóllehet azért erre is akad példa (Fábián Béla, Grób Imre, vagy Markovits *Aranyvonata* pl.), kevésbé volt módjuk belelátni. Az 1920-30-as évek utazói azonban kifejezetten az új rendszer megtapasztalása szándékából kelnek útra, érdeklődésük így eleve politikai természetű: beszámolóik politikai gesztusként, ideológiai állásfoglalásként is értelmezhetők.

Az 1920-as években a határok még viszonylag átjárhatóak voltak, a Szovjetunióval szemben megfogalmazott kritikai észrevételek pedig nem számítottak feltétlenül ördögtől valónak. Arthur Holitscher 1920-ban megjelentetett *Drei Monate in Sowjet-Russland* című útirajzában még meglehetősen szabadon, kendőzetlen formában adhatott hangot véleményének a látottakról. A többi szerző (Illyés, Nagy, Koestler, Sinkó) látogatása azonban már az 1930-as években, a határok megszigorítását követően, a fasiszmus előretörésekor és a Szovjetunióval szembeni viszony hiszterizálódásával egy időben, a nagy politikai zarándokutak idején valósult meg. Míg a Nyugat-Európából útra kelőknek az egyre masszívabb Szovjetunió-barát közvélemény lehetséges reakcióira kellett figyelemmel lenniük, addig Illyés Gyulának és Nagy Lajosnak elsősorban az ideológiailag meglehetősen megosztott magyar közeget, a Szovjetunió- és kommunizmusellenes nyilvánosságot kellett szem előtt tartaniuk.

A két zsidó háttérű közép-európai magyar író, Arthur Holitscher és Arthur Koestler útirajzát külön alfejezetben tárgyaltuk ugyan, de nem egy vonatkozásban összevetettük egymással őket, ahogy a két szerző családi háttérét, a hasonló és eltérő karakterjegyeket is megvizsgáltuk. A kommunizmus felé való tájékozódásban, az utópia keresésében jelentős szerepet játszottak a zsidó háttér, az otthontalanság, a társadalmi beilleszkedés nehézségei, a kívülállóság érzete, a család tönkremenetele, amihez a *Drei Monate* szerzője esetében mindezen túl a családi szolidaritás és a bizalom hiánya, valamint anyja példátlan ridegsége, szívtelensége, végül a család teljes szétesése is hozzájárult. Jelentősséggel bír, hogy míg Holitscher utazása 1920-ban, a polgárháború befejeződésekor, az új gazdaságpolitikai irányelvek bevezetése idején, addig Koestleré bő tíz évvel később valósult meg. Holitscher nem direkt politikai megrendelésnek tett eleget, művét a szovjetek nem cenzúrázták. Messianisztikus beszámolót írt, de mindeközben - miként például a brit filozófus, Bertrand Russell is - negatív tapasztalatait is köntörfalazás nélkül osztotta meg az olvasóval. Koestler azonban 1932-33-as utazásakor konkrét politikai

feladatot teljesített, a nyugati liberális értelmiségi újságíró tanúságtételét, megtérését kellett megörökítenie egy álbeszámoló keretében, amit a szovjetek gondosan cenzúráztak. Holitscher akkurátus, a mindennapi életet számos aspektusból érintő, szerkezetileg is jól végiggondolt és felépített beszámolójában rendkívül komor képet festett a bolsevik bürokráciáról, az államigazgatás és a termelés példátlan centralizációjáról, a Cseka működéséről, az áruhiányról, az éhezésről, az utcán csellengő, éhező és a bűnözésbe menekülő árva gyerekekről, az oroszok példátlan szenvedéséről, a terrorról és persze a szabadság hiányának nyomasztó atmoszférájáról is, amivel már a határátlépéskor szembesül. Mindeközben rajongással számol be a bolsevikok által létrehozott iskolákról, az analfabetizmus visszaszorításáról. Útirajzát személyes és szenvedélyes hangvétel jellemzi.

A szovjet cenzorok által átdolgoztatott és erősen megkurtított Koestler-útirajz azonban a tipikus lelkes társutas propaganda beszámolók (Károlyi-házaspár, Romain Rolland, Lion Feuchtwanger stb.) sorába illeszkedik, olyan írásként, amelyben semmilyen negatív, elbizonytalanodásra, dilemmára okot adó élménynek, tapasztalatnak nem lehet helye, és amely éppen ezért nem tükrözi, nem tükrözheti a szerző egyébként igencsak színes személyiségét sem. Az ötéves terv, a szovjet nagyberuházások, a nagy ipari fejlesztések, a közép-ázsiai országok „civilizálása”, az írástudatlanság legyőzése érdekében tett erőfeszítések dicső kontextusba helyezésével a szerző maximálisan igyekezett az elvárásokat teljesíteni.

Jelentős körülmény, hogy mindketten hívők, míg Koestler kommunista, a német kommunista párt tagjaként vállalkozik az utazásra, Holitscher, bár a német forradalmi mozgalomban részt vesz, a kommunista pártba nem lép be, önmagát pedig nem is kommunistaként, hanem anarchistaként, az anarchista föderáció híveként aposztrofálja. Mindketten vallásos tartalmat tulajdonítanak a bolsevik kísérletnek, ami a szerzők által használt fogalomkészlet bizonyos hasonlóságát, helyenkénti azonosságát eredményezi. Ennek egyik jellemző megnyilvánulása, hogy Moszkva / Szovjetunió mindkettejükénél „Új Cion”-ként értelmeződik. Koestlert a kommunizmushoz és a Szovjetunióhoz vallásos színezetű „szerelem fűzte”, amit önéletírásaiban a gyakran előforduló ószövetségi utalások plasztikusan illusztrálnak (Jákob-Ráhel történet, Énekek éneke stb.). Holitscher a bolsevik, illetve a kommunizmussal szembeni elvárásában a szakralitásnak, a vallásos dimenzióknak még hangsúlyosabb, sőt kizárólagos szerepet tulajdonít. A messianisztikus, angyalok és ördögök apokaliptikus harcával kísért folyamatban a bolsevizmust átmeneti lépcsőnek tekint a kommunizmus, majd a végcél, az anarchisztikus föderáció, a teljes egészében szakrális közösség, új vallás megvalósulása felé. E

cél eléréséhez Holitscher végső soron, ha összeszorított fogakkal is, bármit el tud fogadni: nemcsak a kapitalizmusnak tett átmeneti engedményeket, de a kegyetlenséget, a terrort, a gyilkosságokat, az ártatlanok halálát egyaránt. Sőt, nemcsak elfogadja, de természetesnek tekinti, hogy a győzedelmes új világ létrejöttét apokaliptikus földindulás kíséri, alátámasztva ezzel Michael Löwy zsidó messianizmus és anarchista utópia közötti összefüggésekre vonatkozó megállapítását. A tárgyilagosnak beharangozott szöveg így válik rendkívül patetikus, sok helyütt indulatos, harcias írássá. Holitscher úgy tér vissza Szovjet-Oroszországból, hogy hite, lelkesedése a szélsőbalról megfogalmazott negatív tapasztalatok ellenére sem bizonytalanodik el.

Koestler fegyelmezett kommunistaként részben nem látja, részben elhallgatja a kiábrándító dolgokat, a Szovjetunióban tett utazás mégis egyik fontos állomása lesz a kommunizmussal és a Szovjetunióval való szakítás folyamatának. A *Vörös nappalok és fehér éjszakák* címmel közzétett és utólag megtagadott útirajzban megfogalmazottakat a szerző jóval később, immár a pályatársak sorsának, a kommunista perek, a Hitler-Sztálin paktum ismeretében, valamint a második világháború és Kelet-Európa szovjetizálását maga mögött tudva, újra megírja, a kimaradt tapasztalatokkal kiegészítve új kontextusba helyezi és kommentárokkal látja el. Az elhallgatott élmények között szerepelnek többek között az ukrainai éhínség, az új privilégiumok rendszere, a nyomor, a lepusztultság, a szabadsághiány, a konformizmus, a GPU működése. Tekintettel arra, hogy a szerző memoárjaiban (*Nyílveessző a végtelenbe*, *A láthatatlan írás*, *A bukott isten*), az utazás „javított” beszámolójában leginkább korábbi, utazó énjének látásmódjára, e látásmód értelmezésére helyezi a hangsúlyt, a memoár vonatkozó része az önvizsgálatot, az önszembeítést szolgálja. A *Vörös nappalok* a kommunista, beszűkült tudat produktumaként is olvasható, amit a szerző maga is ekként vesz később szemügyre. Koestler visszaemlékezésében a látottak akkori, kommunistaként való értelmezése, percepciója kapcsán felvázolja a kommunista psziché működésének - vitakultúrát, nyelvhasználatot, esztétikai ízlést egyaránt átható - jellegzetességeit. Az útirajz és a memoárok szembeítése nemcsak arra világít rá, hogy lényeges tapasztalatok maradtak ki az eredeti beszámolóból (emberek, élettörténetek, éhínség, nyomor, szabadsághiány stb.), hanem arra is, hogy azok miként járultak hozzá a szakítás folyamatához, miként inspirálták Koestler világhírű anitisztalinista művének, a *Sötétség délben* című esszéregény megszületését.

Illyés Gyula és Nagy Lajos útirajzait egyebek mellett az különbözteti meg Holitscherétől és Koestlerétől, hogy szerzőik nem voltak sem hívők, sem kommunisták - bár mindkettőnek

kiterjedt kötődései voltak mind bal, mind jobb oldalon -, az 1934-es szovjet írókongresszus szervezői tudatosan őket, mint nem kommunista, ám a Szovjetunió irányában rokonszenvvel viseltető szerzőket hívták meg. A Magyarországon is nagy figyelmet kiváltott francia André Gide és a két magyar író útirajzainak együttes tárgyalása lehetőséget kínált arra, hogy egy Nyugatról, ám nem magyarként és két Magyarországról elinduló magyar utazó élményeit vessük össze. Érdekes aláhúzni, hogy Gide az összetett háttérrel, identitással és sok tekintetben bizonytalan státusszal rendelkező, közép-kelet-európai Holitscherrel, Koestlerrel és Sinkóval ellentétben nemcsak Nyugatról útra kelő utazó, hanem egyben „vegytisztá” nyugati megfigyelő is. A francia író nézőpontja ezáltal válik különösen izgalmassá az összes kiemelten tárgyalt magyar írótutató vonatkozásában is. Illyés és Nagy a két világháború közötti Magyarországról keltek útra és oda is tértek vissza, így nekik maximálisan tekintetbe kellett venniük a kiinduló országot, azaz a Horthy-rendszer nyilvánosságát, amelynek egyik markáns jellemzője épp a bolsevikellenesség, a Szovjetunióval szembeni ellenszenv volt. A két kiinduló közeg között markáns különbségről árulkodik, hogy míg például Franciaországban a kommunista párt és sajtó legálisan működött, a fővárosban társutas szalonok, antifasiszta szervezetek alakultak és a szovjet propagandisták is többek között innen fejtették ki nemzetközi tevékenységüket, addig Magyarországon mindez nem létezett, sőt kommunista perekre került sor. Az Európa szerte ismert Gide-nek leginkább a nemzetközi Szovjetunió-barát és antifasiszta közvéleménnyel kellett számolnia. Még ha Gide a szovjetek, és a nemzetközi figyelem szempontjából sokkal fontosabb vendég volt is, mint Illyésék, mindhárom utazás koncepciók út volt, mindhárom szerzőtől a tanúságtételt várták el.

Figyelemreméltóak a hangvétel és a stílus különbözőségei is. Gide szenvedélyes politikai vallomást tett közzé, amelyben pátosz és keserűség, a messianisztikus rajongó és a szikár elemző nézőpontja váltakozik. A romantikus útirajz mintáját leginkább Illyés irodalmi igényességgel megfogalmazott riportja követi, amelynek stílusára visszafogottság és egységesség jellemző. A többnyire puritán mondatokban fogalmazó Nagy Lajos esetében a nagyon személyes, közvetlen hangvétel ötlük szembe. Az útjegyzetekben az enervált hangvétel, a szangvinikus dühkitörések és a tragikum váltogatják egymást. Meglepő, hogy a két magyar szerző írásaikban nem vesznek tudomást egymásról: Ugyanazon az úton vettek részt, elvben ugyanazt látták, mégis mintha két különböző országról számoltak volna be.

Ahogy Holitscher, ők is tárgyilagos beszámoló megírásának szándékával kelnek útra. A francia szerző arról igyekszik meggyőzni, hogy a Szovjetunió nem az, amiben az utazását megelőzően

vallásosan hitt, nem az, aminek hirdeti magát. Ennek ellenére mind az ő, mind Illyés esetében bőven olvashatunk rajongó sorokat az orosz emberekről, városokról, egyes jóléti intézményekről. Nagy Lajos utazói attitűdjé a rosszkedv, a folyamatos zsörtölődés és fintorgás: hol a kényelmetlenségek bosszantják, hol az orosz slamposság, hol pedig a lelkesen megmutatott intézményeket találja unalmasnak. A *Tízezer kilométer Szovjetország földjén* szerzője nemcsak általában az ellenszenves turistát, hanem az önmagát nyugatiként értelmező kelet-közép-európai utazó karikatúráját is megtestesíti. Míg Gide, illetve Illyés fogékonynak mutatkozik a hivatalos látnivalókra, a megmutatott dolgok közül sok mindent el is hisznek, Nagynál már az első pillanatban csődöt mond a szervezők, az utazó lenyűgözésére, a kívánt tanúságtétel megágyazására irányuló erőfeszítése.

Mindhárman szembesülnek a szabadsághiánnyal, a társadalmi különbségekkel, érzékelik a nyomort, az írók, a művészek kiváltságos helyzetét egyaránt. Egyikőjük figyelmét sem kerüli el a Gide által „complexe de supériorité”-nek, azaz orosz fölény-komplexusnak nevezett jelenség. A francia szerzőt a konformizmus, a törvényszerűen a kultúra halálához vezető szolgálalkúság és a kritikai szellem hiánya ejti leginkább kétségbe, amely végül a hitleri Németországot és a Szovjetuniót párhuzamba állító híres és sokat idézett sötét mondat megfogalmazására sarkallja.

Végezetül a dolgozat Sinkó Ervin emlékiratát, a sztálini diktatúra legsötétebb időszakának egyik legérdekfeszítőbb irodalmi-történeti forrását vizsgálta. Az *Egy regény regénye* kiindulópontja az együtt tárgyalt három íróéval összevetve egészen más természetű. Sinkónak sem a tanúságtetés, sem beszámoló készítése nem áll szándékában. Ahogy eredetileg Koestler, ő is le szeretett volna telepedni a Szovjetunióban, messianisztikus hívőként kelt útra, a hűtlenség korszakát lezárva vissza akart térni a kommunista mozgalomhoz. Sinkó írása leginkább Nagy Lajos úti beszámolójához áll közel, amennyiben a mű szabad naplófolyam-jellegét emeljük ki. Sinkó teljességgel híján van az utazói, turista attitűdnek, nyilván ezzel is magyarázható, hogy pl. Illyéssel, de még Holitscherrel ellentétben is, élményeit nem kívánja témák mentén felfűzni.

Az *Egy regény regénye* kapcsán a legfontosabb kérdésnek azt tekintettük, hogy mennyiben bizonyulnak másnak, újszerűnek Sinkó megfigyelései és tapasztalatai a például sok helyütt lesújtó kritikát megfogalmazó Nagy Lajoshoz, vagy André Gide-hez képest. Látott-e olyan dolgokat, amiket a többi utazó nem? Sinkó moszkvai tartózkodásának első, koncepciós és

turisztikai része iránt nem nagyon tanúsít érdeklődést: a bemutatott mintaintézményekkel kapcsolatban tisztában van azzal, hogy azok legfeljebb valamilyen szándékot, de bizonyosan nem a valóságot tükrözik. Sinkónak a nézőpontja különleges: sajátos helyzete és orosz nyelvismerete lehetővé tették, hogy olyan közvetlen, belső tapasztalatokat szerezzen, amire a néhány hetes látogatáson résztvevőknek aligha kínálkozott lehetősége. Letelepdedtként kilépett a konstruált utaz(tat)ás keretei közül, gyakorlatilag a moszkvai társadalom részévé válva saját bőrén keresztül érzékelte a totális rendszer kiépülését, a szovjet társadalom teljes leigázásának stádiumait. E tapasztalathoz az apropót az *Optimisták* kéziratának hányattatása nyújtja, olyan szimbolikus, önleplező közegként, amelyen keresztül érzékletesen rajzolódik ki a sztálini diktatúra mindennapi működésének természete, ahogy tűpontosan láthatóvá válnak azok az erkölcsi, jellembéli torzulások és magatartásminták, amelyek a rendszer óhatatlan kísérőjelenségei.

Sinkó diktatúratapasztalata elementárisabb, egyúttal mélyebb összefüggésrendszerbe ágyazódik. A valóság meghamisítását, a hazudozást látja Gide és Nagy Lajos is, ám Sinkó az ember alávetettségének olyan mértékével szembesül, aminek alapja a totális agymosás, egy olyan módosított tudati állapot, ahol valóság és emlékezet hiányában a tagadás eleve nem értelmezhető. Gide-nél nagyobb részletességgel Sinkó is felvonultatja a totális orwelli állam majd minden tartozékát. A szerző döbbenet szembesül a szovjet társadalom kasztosodásával, a kiáltó társadalmi egyenlőtlenségekkel, a szovjet művészeti élet teljes államosításával. Sinkó Custine márkihoz hasonlóan éles szemmel figyeli meg, hogy a szovjet ember egyik feltűnő karakterjegye az irritáló önteltség és a szélsőséges tekintélytisztelet. A magyar író figyelmét az sem kerüli el, hogy miként veszi birtokba és értelmezi újra a szovjet vezetés az orosz történelmi emlékezetet, azaz hogyan bontakozik ki az új szovjet (és egyre inkább újra nagyorosz) nacionalizmus.

Az *Egy regény regénye* érzékletes képet rajzol a nagy perek „patologikus hisztériával” kísért atmoszférájáról, amelyhez kapcsolódóan a szerző egyik legfontosabb megfigyelése a terror, a perek, az általános téboly „szirupos mázba” merítetttsége. A mindenhol ömlő giccs, a rózsaszín boldogságpropaganda, a színpadokon diadalmaskodó operett, a nyugatról importált dzsesszel, tangóval, foxtrottal egybekötött tömegrendezvények, ahogy Sztálin 1936-os alkotmánya is, mint gigantikus Patyomkin-akció, az önhipnózis, a teljes valóságtagadás célját szolgálja.

Az emlékirat arról tanúskodik, hogy szerzőjének gyakorlatilag csak negatív tapasztalatai voltak a Szovjetunióban - Gide-el, Illyéssel ellentétben szentimentális sorokra alig akadunk a szövegben. Az *Egy regény regénye* által megrajzolt Szovjetunió túllép azon a Custine által megrajzolt kettős orosz világon, amelyet egyrészt ördögök és holtak, másrészt angyalok népesítenek be. Sinkó írásában nyoma sincs a romantikus nézőpontnak: az orosz jellem rokonszenves oldaláról, ahogy az egyszerű orosz emberről sem olvashatunk a visszaemlékezésekben. De a Nagy Lajos beszámolóját átható fekete humorra, öniróniára sem találunk példát. A Moszkvában eltöltött két esztendő a szüntelen szorongás jegyében telt el, és ezzel Sinkó a vizsgált szerzők közül a legsötétebb képet festette meg az országról.

A Sinkó által megtapasztalt Szovjetunió olyan lidércesen szörnyű, hogy magától értetődően kínálkozott a kérdés, miért nem követte Sinkó Koestler, vagy Gide példáját, miért nem szakított a kommunizmussal és a Szovjetunióval. Erre maga a szerző adja meg a nyugati Szovjetunió-barát értelmiség által is hangoztatott magyarázatot: ő is a Szovjetunióban látta a fasizmus elleni sikeres harc egyedüli biztosítékát, amit, úgy vélte, semmilyen leleplezéssel, nyilvános kritikával nem szabad elbizonytalanítani. Ráadásul minden önmarcangoló tépelődése ellenére is hívó maradt, így sem a Gide-i, sem a koestleri utat nem kívánta követni.

Az útleírások elemzésekor arra is igyekeztünk választ adni, hogy szerzőik milyen előzetes információkkal, ismeretekkel vágtak neki az utazásnak. Ahogy a klasszikus orosz irodalmi alkotásoknak, illetve az amerikai George Kennan útbeszámolóinak köszönhetően Markovitsnak Szibériáról, úgy a többi magyar íróknak is voltak előzetes ismeretei, benyomásai az országot illetően. A két világháború között útra kelő szerzők ugyanakkor kivétel nélkül a tájékozódás, az információszerzés és a tisztánlátás nehézségeiről panaszkodnak. Holitscher 1920-ban az egymásnak ellentmondó hírek, az álhírek lavináját kárhoztatja, ugyanakkor hozzáteszi, hogy maguk a bolsevikok is tudatosan nehezítik a tájékozódást. Koestler önéletrajzában bevallja, hogy romantikus, leginkább a münchenbergi propaganda által befolyásolt elképzelései ugyan voltak az országról, hiteles információval azonban nem rendelkezett, a szovjet valóságról gyakorlatilag semmit sem tudott. Illyést és Nagy Lajost is elérték bizonyos hírek – úgymint a Patyomkin-jelenség, a GPU kegyetlenkedései, az áruhiány, a nyomor stb. -, ráadásul egyes korábbi utazók beszámolóiról is hallottak (például Holitscher), némelyiket még olvashatták, olvasták is, mint például a francia Georges Duhamel útirajzát, sőt szovjet filmeket is láttak a budapesti mozikban - összességében ők is problematikusnak találták a megszerezhető információk, benyomások ellentmondásosságát. Nagy Lajos a látványosan

túlzó híradásoknak, az álhíreknek még a kiutazását megelőzően vitriolos hangvételű tárcát szentelt. Sinkó Ervin 1935-ben nagy optimizmussal indult útnak, jóllehet ismerte a nagy kiábrándulók, így Panait Istrati művét, tisztában volt a Szovjetunióval szemben megfogalmazott kritikákkal. De ahogy ezeket, úgy a korábbi, a Tanácsköztársaság idején a megvalósult forradalommal kapcsolatban szerzett elbizonytalanító, negatív tapasztalatait is zárójelbe tette, legalább két okból is. Krisztiánus korszakának lezárásaként egyrészt vissza akart térni a forradalomhoz, másrészt a fasizmus előretörése és a kapitalizmus válsága következményeként a Szovjetunió melletti elköteleződést megkérdőjelezhetetlen erkölcsi parancsnak tekintette. Olyan gyakorlott, sokat tapasztalt forradalmárnak tekintette magát, akit nem nagyon érhet olyan meglepetés, ami hitében megingatná.

A két világháború közötti Magyarországról elinduló utazók előzetes ismereteiről, ismeretszerzési lehetőségeiről segít képet alkotni Márai Sándor Oroszország-vonatkozású publicisztikájának elemzése. Márai nem volt utazó, viszont intenzíven, szenvedélyesen érdeklődött a széles értelemben vett orosz téma (történelem, irodalom, politika, mindennapok stb.) iránt. Figyelme a klasszikus szerzőktől kezdve, a diplomácián, az orosz személyiségtudaton, az orosz hadviselés jellegzetességein, az orosz szellem ellentmondásosságán keresztül egészen a szovjet öltözködésig kiterjedően a legváltozatosabb területeket érinti. Írásai rávilágítanak arra, hogy egy világlátott, művelt, nyelveket beszélő értelmiségi, az orosz irodalmi élményein túlmenően, a magyar és a külföldi sajtó híradásaira, valamint személyes beszélgetésekre, találkozókra (pl. orosz emigránsok) támaszkodva meglehetősen sokrétű információhoz férhetett hozzá, tulajdonképpen majd minden fontos politikai, gazdasági történésről tudomást (éhezés, áruhiány, kivégzések, a Cseka, a GPU működése stb.) szerezhetett. Márai rendkívül jól értesült volt, annak ellenére is, hogy ő sem mulasztja el, hogy a nyugati és a bolsevik híradások, híresztelések, a mindkét oldalról érkező hazugságok elbizonytalanító, zavart keltő hatására panaszkodjék. Írásaiban a bolsevizmust, a szovjet rendszert szélesebb civilizációs kontextusba helyezve az ázsiai démonizmus megnyilvánulásaként értelmezi, ami nem az európai kultúra megújítását ígéri, hanem épp ellenkezőleg, annak elpusztításával fenyeget. Márai az 1918-19-es rövid kommunista fellángolását követően markáns bolsevikellenes álláspontra helyezkedett, anélkül, hogy magyar kurzusíróvá vált volna.

A vizsgált művekből kiviláglik, hogy a kiutazók Oroszországra vonatkozó előzetes ismereteit, benyomásait erőteljesen meghatározták az orosz irodalmi élmények is, aminek markáns

lenyomatát láthatjuk mindenek előtt Markovits és Illyés írásaiban. Ez arra enged következtetni, hogy az Oroszországról, az orosz kultúráról, történelemről való tájékozódáshoz jelentős fogódzót épp az orosz irodalom kínált, ami indokoltá tette, hogy hangsúlyosabban kitérjünk az orosz irodalom magyar fogadtatásának kérdéskörére. Mivel az orosz kultúra iránti érdeklődésnek jelentős teret biztosítottak az irodalmi folyóiratok, ezen belül is az ízlésformálásban és kánonképzésben meghatározó szerepet betöltő *Nyugat* című folyóirat, a dolgozatban vázlatosan áttekintettük az irodalmi lap orosz vonatkozású cikkeinek egy jelentős részét. A vizsgálódásból kiderült, hogy azok nemcsak a klasszikus, illetve kortárs orosz irodalom megismertetését szolgálták, de segítettek a társművészetekről, az orosz zenei élet, filmes, vagy színházi világ eseményeiről, újító törekvéseiről való tájékozódásban is. A *Nyugat*-ban megjelenő írások egyúttal arra a jelenségre is rávilágítanak, hogy az orosz irodalom magyar befogadását irodalmon kívüli szempontok is erőteljesen meghatározták, a recepció mindvégig politikai színezetű volt, ami hangsúlyosan érvényes a bolsevik forradalmat követő időszakra. Ennek oka egyrészt a magyar közvélemény oroszoktól való félelmére, a negatív magyar történelmi tapasztalatokra vezethető vissza, ami a despotizmusban, a pánszlávizmusban, a nihilizmusban, majd a bolsevizmusban ölt formát, illetve magából az orosz irodalmi hagyomány természetéből, a messianizmussal, politikummal való sajátos összefonódásából következik. Az orosz irodalom iránti érdeklődés ugyanakkor általános jelleget öltött, függetlenedni tudott az Oroszországgal kapcsolatban szerzett negatív történelmi tapasztalatoktól, ahogy a politikai orientációtól is, azaz attól a tényről, hogy a két világháború közötti Magyarország politikailag és ideológiailag is igencsak megosztott volt.

A személyes háttér (családi viszonyok, társadalmi környezet, pályakezdés stb.) megrajzolásának azoknál a szerzőknél (Holitscher, Koestler, Sinkó Ervin) szenteltünk fokozott figyelmet, ahol az útleírás nemcsak a politikai, de az alkotói pályájában is kitüntetett szerepet tölt be. A vizsgált önéletírások plasztikusan illusztrálják, hogy az útleírások az életrajzi összefüggések figyelembe vétele nélkül aligha elemezhetők kimerítően, a politikai elköteleződés, az utazás motivációja, a látottak feldolgozásának, percepciójának módja sem válik maradéktalanul értelmezhetővé. Holitscher, Koestler és Sinkó a sokrétű identitásban, a többnyelvűségben megnyilvánuló közép-európaiság jellegzetes reprezentánsai. Mindhárman még az Osztrák-Magyar Monarchiában születtek és szocializálódtak, mindhárma pályáját erősen befolyásolta a többretegű identitás. Sinkó esete tűnik talán a legbonyolultabbnak, hisz míg Holitscher és Koestler indulását a németiség-zsidóság-magyarság hármassága határozta meg, Sinkó helyzetét a svábság-magyarság-zsidóság mellett a többszörösen periférikus lét, a

kisebbségi magyarság is nehezítette. Holitschert és Sinkót az is rokonítja egymással, hogy mindketten forradalmárírónak (az egyik német, a másik magyar író akart lenni) tekintették magukat és mindkét író rettenetesen szenvedett a visszhangtalanságtól: ám míg Holitscher műveinek zömét mégiscsak rangos német kiadók jegyezték, Sinkó *Optimisták* című regényének cirkalmas hányattatásai egy külön regény kiindulópontjává váltak.

A radikalizmus, a kommunizmus felé tájékozódásukban a zsidó háttér, a polgári társadalomból való kiábrándulás, a nemzedéki lázadás, a kirekesztettség érzete, és az első világháború tapasztalata egyaránt meghatározónak bizonyult. (Holitscher és Sinkó ezen felül a családjukban megtapasztalt hierarchikus társadalmi viszonyokat, az alsóbb osztályok képviselőivel szembeni visszatetsző bánásmódot is nevesíti.) Mindhárman vallásos, messianisztikus tartalmat (is) tulajdonítottak a forradalmi átalakulásnak. Sinkót a láthatatlan egyházzól szóló elképzelései, a rövid krisztianus kitérő, a forradalommal kapcsolatos vallásos elvárásai szintén Holitscherrel rokonítják. Holitscher Koestlernél jóval ridegebb, neurotikusabb személyiség volt, az állandó idegenkedés önmagától és a világtól, bármilyen legyen is az, nem tudta megóvni sem az öngyűlölettől, sem a boldogtalanságtól, de az ellenfélnek kikiáltott osztályokkal – tágabb értelemben a rendies, 'dzsentris' magyar társadalmi viszonyokkal, végső soron a magyarsággal – szembeni, mély gyűlölettől sem.

Az útirajzok a szerzők személyiségének, sajátos szerepfelfogásának lenyomatai is egyben: Holitscher önmagára evangélistaként, prófétaként, az új társadalom, az új vallás hirdetőjeként tekintett, útirajzát profetikus betsellernek szánta, vallásos, az új hit terjesztésére hivatott szakrális szövegnek. Egyebek mellett ez a messianisztikus attitűd teszi zárójelbe a sok helyütt tárgyilagosnak tűnő kritikai észrevételeket. Koestler a kommunista párt tagjaként más hangsúllyal ugyan, de szintén missziót, pártfeladatot teljesített, amelynek eredménye egy hamisítatlan propagandakiadvány lett. Sinkó naplója pedig, egy a forradalom ügyéhez visszatérni akaró, ugyanakkor számos bizonytalansággal küzdő, kétségbeesett ember, a totális kiábrándulás és a hitbe való kapaszkodás drámájának érzékletes foglalata. Illyés és Nagy a kíváncsi, ugyanakkor beszámolójuk szerint elfogultságoktól mentes, tárgyilagosságra törekvő tanúságtevők igényével keltek útra.

A két világháború közötti utazások nyomán keletkezett beszámolóikban számos közös tartalmi elem fedezhető fel. Ez részben arra vezethető vissza, hogy a hadifoglyoktól eltekintve, mindegyik utazó koncepció, vagy részben koncepció utazáson vett részt, a megmutatott,

meglátogatott intézmények, sok esetben ugyanazok voltak. Ez még az 1920-ban kiutazó Holitscherre is igaz részlegesen, aki végül nem meghívásra, hanem saját elhatározásából érkezett Szovjet-Oroszországba, látogatásának mégis volt a vendéglátók részéről gondosan megtervezett része. És érvényes Sinkóra is, hiszen a moszkvai tartózkodásának első hónapjában ellátásáról és programjáról a VOKSZ gondoskodott. A szovjet szemfényvesztésről, a Patyomkin-jelenségről, a látottakkal kapcsolatos elbizonytalanító körülményekről, a látás homályosságáról mindegyikük tapasztalatot szerezhettek. Míg Nagyot és Sinkót egyáltalán nem érdekelte a koncepciós, turisztikai program, Holitscher és Illyés hitelt ad több, a szervezők által megmutatott intézmény valóságosságának.

A két világháború között kiutazó írók mindegyike rögzíti a maga módján múlt és jövő szürreális egymásba fonódását. A szovjet nép szenvedéséről, szenvedéstűrő képességéről, a kíméletlenségről, a szabadsághiányról, a riasztó mérteket öltő társadalmi és jövedelmi különbségekről, egy új munkásarisztokrácia létrejöttéről, a sztálini személyi kultusról, a kritikai szellem és a szabadság hiányáról, a művészeti alkotások kiábrándítóan sivár voltáról, vérmérsékletüknek megfelelően különböző hangsúlyokkal ugyan, de mindegyikük beszámol. Holitscher, Illyés, Nagy és Sinkó egyaránt észlelik a szovjet mindennapokat kísérő kispolgári miliőt, a kispolgári lét jellemző kellékeit, például a giccset - amely az *Egy regény regényében* már teljes töménységében, államfenntartói funkciót betöltve jelentkezik -, vagy a riasztó méreteket öltő konformizmust. Az orosz fölénykomplexus sajátosságaira, a leginkább irritáló tudatlansággal párosuló, a külföldit lekicsinylő magatartásra is felfigyelnek. Sinkó ugyanakkor a szovjet felsőbbiségtudat mögött jóval mélyebb összefüggést lát: eredeti és izgalmas gondolatársítások eredményeként a tekintélytisztelettel és a szervilizmussal kapcsolja össze, miközben ezen a ponton az általa egyébiránt „hullafoltosnak” ítélt nyugati civilizáció ember- és társadalomképeinek kétségtelen erényeire is kénytelen rámutatni. A beszámolók elemzéséből továbbá az is kiviláglik, hogy a magyar utazók Markovits, Illyés és Nagy önmagukat egyaránt nyugati megfigyelőként értelmezték, olyan látogatókként, akik úgy léptek a (szovjet) „jövőbe”, hogy közben tudatában voltak annak, hogy egy civilizációs szempontból fejlettebb világból érkeztek, így részben ezen a szűrőn keresztül tekintettek az orosz-szovjet valóságra. Markovits az Uralhoz érve a „művelt Nyugat” megszűnéséről beszél, Illyés a szovjet technikai újítások nyugati nézőpontból való megkérdőjelezhetőségéről tesz említést, de Koestler is felfigyel az ország ázsiai elmaradottságára.

A szélsőjobbal, a hitleri Németországgal Gide mellett Sinkó is felfedezi a hasonlóságokat, amelynek naplójában több helyütt is hangot ad. Az *Egy regény regénye* szerzője az analógiát leginkább a szóhasználat, a nyelvi fordulatok apropóján ismeri fel. A magyar író lépten-nyomon tapasztalja, hogy a bolsevik és a fasiszta diktatúra egymástól tanulnak, a szovjet lapok egyes művészek, művészeti alkotások kiátkozásakor, valamint a perekről szóló tudósításaiban, a vádlottak jellemzésekor gátlások nélkül merítenek a goebbelsi terminológiából, a szélsőjobboldali pogromszótárból egyaránt.

Illyés szépirodalmi igénnyel megírt riportja helyezhető el leginkább a romantikus útleírások sorában. Aligha véletlen, hogy a két világháború közötti író-utazók közül Markovits mellett nála olvashatunk legtöbb utalást a klasszikus orosz irodalmi művekre és alakokra. Ahogy a hadifogoly-memoárok szerzői, ő is rácsodálkozik az orosz táj szépségére és elrettentő voltára egyaránt, ugyanakkor ő is megfigyeli az orosz és a magyar vidék szembetűnő hasonlatosságát. Az utazók közül ő fedezi fel és mutat rá a legmarkánsabban arra, hogy a még viszonylag új keletű szovjet réteg alatt egy jóval mélyebb és időben is sokkal tágasabb jelenség húzódik meg: az orosz jellem és mentalitás, amely bemutatásának hosszú oldalakat szentel (pl. gyermetegség, alkoholhoz, iváshoz való viszony). A Márai által „rokonszenves tünemény”-nek nevezett egyszerű orosz ember - aki ebben a kontextusban hangsúlyosan nem a szovjet embert jelenti -, mély szimpátiát vált ki Markovitsból és Illyésből egyaránt, Holitschernél és Gide-nél pedig már egyenesen az emberiség szinonimájává magasztosul.

A szovjet réteg alatt ugyanakkor nemcsak az orosz, de a karakteresen ázsiai jelleg is megmutatkozik a művekben, ahogy ezt az 1932-ben a Szovjetunióba látogató Nagyiványi Zoltán által idézett „Kaparja meg az orosz és megtalálja a tatárt” angol mondás elmésen kifejezésre juttatja.⁹⁴⁰ Erről nemcsak Márainál (időhöz való viszony, fesztelenség, közvetlenség, sajátos tudati térfogat, gyermetegség stb.), hanem Illyésnél, Nagy Lajosnál, de még Koestlernél és Sinkónál is olvashatunk. (Márai megfigyelése középpontjában alapvetően már nem is az orosz, hanem a bolsevizmus által démonizált ázsiai ember kerül.) Moszkva ázsiai jellege, az ázsiai elmaradottság, a keleti időfogalom, a lassúság és a pontatlanság (az elhalasztott írókongresszus, az időben nem megérkező pénz stb.), a szenvedéshez való viszony rendre felbukkannak a vizsgált szövegekben. Koestler is több helyütt rögzíti az ország ázsiai

⁹⁴⁰ Nagyiványi Zoltán: Idegenlégiótól a Szovjetunióig. i.m. 198.

elmaradottságát, sőt későbbi memoárjában (*A bukott isten*) megjegyzi, hogy az oroszok félig keletiek, ami többek között a született pontatlanságukban nyilvánul meg.

Az útirajzok nemcsak a felkeresett országról nyújtanak képet, de akarva-akaratlanul a kiinduló ország, kultúra viszonyaiba is betekintést kaphat az olvasó. Erre plasztikus példaként kínálkozik a *Szibériai garnizon*, amelyben a fogolytáboron belüli együttélés, a lágertársadalom, a mindennapok ecsetelésekor az otthoni társadalmi és etnikai viszonyok köszönnek vissza: a sokszor feudalisztikus függelmi viszonyok, a bakák és tisztek közötti merev elkülönülés, a tisztek parasztokkal szemben tanúsított lekezelő attitűdje, a zsidó asszimiláció ellentmondásai. Munk Artúr figyelmét sajátos helyzetéből fakadóan nem a fogolytáborok belső társadalma, hanem a fronton, az orosz és az otthoni hátorszáokban egyaránt megtapasztalt morális lezúllás, a kisebb-nagyobb aljasságok, szélhámoskodások ragadják meg, azok a Monarchiában is tapasztalt túlélési technikák, karrierépítési minták, amelyek már-már karikatúraszerűen erősödnek fel a háborús környezetben. Nagy Lajos beszámolójában meglehetősen gyakorisággal találkozunk az itthoni társadalmi viszonyokra vonatkozó ironikus, gúnyos megjegyzésekkel. A merev hierarchia, a tekintélyelvűség, a magyar úri osztályok szegényekkel, proletárokkal, cselédekkel szembeni lekezelő magatartása, a budapesti irodalmi élet sznobizmusa és felszínessége egyaránt szóba kerül a szerző írásában. Az úri Magyarországra, a Horthy-rendszerre vonatkozó kritikai észrevételeket ennél jóval kendőzetlenebb, ugyanakkor iróniától mentes formában Sinkó naplójában olvashatunk. Illyés útirajzában, az *Oroszország 1934*-ben viszont a hazai viszonyokra vonatkozó utalások apolitikus, kifejezetten pozitív, romantikus, vagy hazafias érzéssel telített tartalmakhoz kapcsolódnak. A három hívő, Holitscher, Koestler és Sinkó esetében a szovjet utazás olyan politikai gesztusként is értelmezhető, amely eleve abból a meggyőződésből indul ki, hogy a nyugati társadalom, a kapitalizmus zsákutcába jutott, menthetetlenül halálra van ítélve. A szovjet rendszer ábrázolása egyben a nyugati társadalom és a polgári értékrend éles kritikájával és elutasításával fonódik egybe.

További fontos tartalmi elem, ami a két kommunistát, Sinkót és Koestlert összekapcsolja, a kommunista diktatúra működését és fennmaradását elősegítő forradalmár- (kommunista) tudat sajátos természetének felismerése és megfigyelése, amit mindketten önmagukon is tanulmányozhattak. Koestler visszaemlékezéseiben, mindenek előtt *A bukott isten* című írásában a „kommunista psziché” vizsgálatának kitüntetett figyelmet szentel, de többek között ez a témája a *Sötétség délben* című világhírű antisztálinista regényének is. A megtérés lélektana elemzésekor kifejti, hogy a kommunizmushoz való megtérés egyben átlépést jelentett „a nyílt

világból a zárt világba”. A zárt tudat vitakultúrát, érvelést, tényekhez, etikai kérdésekhez, igazsághoz való viszonyt, esztétikai ízlést egyaránt meghatározó sajátosságainak elemzésekor a kommunista észjárás szemléltetésére külön fogalmakat is bevezet. (Ide kívánczik a megjegyzés, hogy Koestler a „kommunista psziché” tanulmányozásakor azokat a gondolati, érzelmi mechanizmusokat ismeri fel, amelyek nemcsak a kommunista tudatot, hanem voltaképpen minden, kizárólagosságra törekvő, fanatikus ideológiát törvényszerűen jellemeznek.) Sinkó számára hasonlóképpen az egyik legfontosabb kérdés, hogy miként őrizhető meg a hit a valóság megtapasztalása ellenére is, és az milyen torzulásokhoz vezet a forradalmár tudatában. A baj egyik forrását maga is a zárt tudati rendszerben találja. (Figyelemreméltó, hogy Márai 1944-ben szovjet katonákkal beszélgetve szintén felfigyelt a zárt tudatra visszavezethető érvelési sajátosságokra.)

Ahogy a Szovjetunió percepciójának és bemutatásának módja, úgy a leírtak fogadtatása is képet ad az otthoni, illetve a kiinduló ország politikai közvéleményéről, viszonyairól. A beszámolók megjelenése, utóélete, népszerűsége nem a művek valóságos irodalmi, történeti értékéről tanúskodnak feltétlenül, sokkal inkább a befogadó közeg politikai, társadalmi érzékenységét tükrözik. Ebből a szempontból is tanulságos az egyébként konzervatív, a bolsevik rendszert kizárólag tudományos alapon vizsgáló Magyary Zoltán élménybeszámolója által kiváltott magyarországi reakció.

Markovits *Szibériai garnizonjának* recepciótörténete maga is regénybeillő. A megjelenés időzítése és a témaválasztás is szerencsének bizonyult: az 1920-as évek végén, a '30-as évek elején sorra jelennek meg az első világháború, illetve a hadifogság élményanyagát feldolgozó írások Európában és itthon egyaránt. Ráadásul az Oroszországban rekedt magyar hadifoglyok hazahozatalának ügye még az 1930-as években is napirenden volt, ami a *Szibériai garnizon* apolitikus karaktere mellett nyilvánvalóan hozzájárult a kötet példátlan magyarországi népszerűségéhez. Ám amilyen viharos volt a siker, nem sokkal később épp olyan gyorsan feledésbe merült a kötet szerzőjével együtt. Az *Aranyvonat* című regény sorsa viszont már a kezdetektől kudarcosnak bizonyult, a kortárs kritika többnyire a *Szibériai garnizon* vérszegény folytatásának, megismétlésének értékelte, de politikailag is elutasításban részesült: az éppen regnáló rezsim függvényében hol a kommunista propagandát, hol annak ellenkezőjét olvasták ki belőle.

Holitscher messianisztikus útirajzának és Koestler beszámolójának a szovjethatalmat megtapasztaló Magyarországon nem volt visszhangja. A *Vörös nappalokról* egyébiránt Nyugaton sem vettek, vehettek tudomást, mivel az csak egy lokális szovjet (harkovi) kiadó gondozásában, szűkebb olvasóközönséget megcélózva jelenhetett meg, szemben Holitscher útirajzaival, amelyeket a tekintélyes német Fischer Verlag karolt fel. Utóbbiakról kritikát magyar részről jellemzően a Tanácsköztársaság-élménnyel nem rendelkező határon túli és ekkor hangsúlyozottan vonalas, baloldali magyar *Korunk* című folyóirat tett közzé. Holitscher memoárjainak rövid, kifejezetten az identitásra, a megtérésre, a szovjet-orsz útjára és a magyarsághoz való viszonyára vonatkozó részeket előtérbe állító elemzése a szerző magyarországi ismeretlenségére, a magyar irodalmon való kívülmaradására is igyekezett magyarázatot találni. A szerző beágyazódását a magyar irodalomba minden bizonnyal megnehezítette, hogy meglehetősen radikalizmussal utasította el magyarságát, és amikor döntés elé került, a német nyelvet és kultúrát választotta. Koestlerrel ellentétben, aki magyarságára érzelmességtől sem mentesen tekintett, a magyarokkal, a magyar irodalmi élettel sem itthon sem külföldön nem kívánt közösséget vállalni.

A dolgozat külön figyelmet szentelt az együtt tárgyalt három útirajz (Gide, Illyés és Nagy) hazai fogadtatásának. Közismert tény, hogy Gide *Visszatérése*, a benne megfogalmazott, Szovjetunióra vonatkozó lesújtó kritika a nyugati baloldali értelmiség körében még nagyobb szenzációt, pontosabban botrányt váltott ki, mint a szerző korábbi megtérése. Olyan heves kritikák, támadások kereszttüzébe került, hogy a francia író az útirajz megvédésére kényszerült egy rövid írás, a *Retouche à mon retour de l'U.R.S.S.* közzétételével. A tapasztalatairól nyers őszinteséggel beszámoló *Visszatérés* hazai recepciója is sokrétűnek bizonyult, nagyjából leképezte a nyugat-európai visszhang árnyalatait. A mű magyar fordításának megjelenése ugyanakkor drasztikus állami reakciót váltott ki: nemcsak a kiadó számíthatott büntetésre, de a kötet fordítóját, Déry Tibort be is börtönözték.

A korabeli reakciók, kritikák számbevételéből megállapítható, hogy Illyés Gyula útirajza néhány szélsőjobboldali kirohanástól eltekintve összességében pozitív visszhangnak örvendett. Ráadásul ez a kedvező megítélés tartósnak bizonyult: a művet a második világháborút követően több ízben kiadták. Nagy Lajos útinaplójának sorsa Illyésével összevetve kifejezetten tragikus fordulatot vett. A *Tízezer kilométer* befejezetlenül 1934. október 6-tól 1935. május 12-ig jelent meg folytatásokban Bajcsy-Zsilinszky Endre *Szabadság* című lapjában. Míg az *Oroszország* sikerkönyv lett, a *Tízezer kilométer* teljes kudarc. Nagy

Lajos naplója minden platformon elégedetlenséget váltott ki: a jobboldal felháborítónak, míg a baloldal csalódottan és ingerülten fogadta. Végül a kommunista barátok, ismerősök unszolására megszakad a mű közlése a *Szabadságban*, sőt még a kézirat is megsemmisül. A *Tízezer kilométer* aztán lassan feledésbe merül, könyv formában pedig csak 1989-ben jelenhet meg.

Illyés pontosan felmérte azokat a politikai csapdákat, amelyek az útirajzírot jobb- és baloldaltól egyaránt fenyegetik. Olyan művet igyekezett közzétenni, amely mindegyik politikai meggyőződés számára elfogadható, a politikai korrektséget képviselve már akkor, amikor ezt a kifejezést még senki sem ismerte. Olyan ügyesen porciózta ki a dicséretet és a bírálatot, hogy az útirajz alapján sem rajongónak, de a Szovjetunió ellenségének sem tekinthették. A szerzői tudatosságot - ami a kimondott és elhallgatott tapasztalatok, a hangsúlyok arányában és a hangnemben egyaránt tetten érhető - Illyés későbbi naplóbejegyzései is világosan alátámasztják. A pozitívumok és a negatívumok számbavételekor a szerző tudatosan elkerülte, hogy a látottak kapcsán a hazai viszonyokra tegyen bíráló megjegyzéseket. Az útirajzban egy olyan ország képe rajzolódik ki, amely sok hibát követ el ugyan, összességében mégsem visszatetsző.

Nagy Lajos útijegyzeteiben az Illyéséhez hasonlítható írói tudatosság nyomát sem találjuk: A *Tízezer kilométer* szerzője láthatóan egyik oldalnak sem akart megfelelni: Egy pillanatra sem dőlt be a meghívók elkápráztatni akaró erőfeszítéseinek, de nem vette figyelembe a magyar közeg érzékenységet sem. Nagy stílusosan pazar, mondandó szempontjából tragikus művet alkotott. A látottak ugyanis elsősorban nem a Szovjetunióból ábrándítják ki, hanem az emberi természet, így a társadalom megjavíthatóságának illúziójából. Arról kénytelen útja során meggyőződni, hogy a társadalmi együttélésnek rendszerektől, politikai berendezkedéstől függetlenül óhatatlanul létezik egy olyan sötét dimenziója, amelyhez szervesen hozzátartozik a könnyörtelenség, a szadizmus, a gyengék eltiprása, miként a cinizmus is. Csalódottsága voltaképp erre az egyetemes érvényű felismerésre vezethető vissza.

A *Tízezer kilométer* szerzője keserűen lehangoló képet festett a Szovjetunióról, ugyanakkor azt sem tudta megállni, hogy mindeközben kaján, ironikus megjegyzéseket tegyen a hazai politikai, társadalmi viszonyokra. Ráadásul a Szovjetunióról szóló útinapló szokásos műfajához sem illeszkedett. Míg Gide műve kiábrándultsága ellenére is a vallásos, Illyésé pedig a romantikus útirajz elvárásainak tökéletesen megfelelt, Nagy beszámolója egyikbe sem fért bele. Bár a mai

olvasó nagyra értékeli a beszámoló látásmódját és stílusát, *A Tízezer kilométer* kéziratának azért kellett megsemmisülnie, mert a maga korában légüres térbe került, minden korabeli nézőpontból indulatos reakciót váltott ki.

Sinkó hívőként a kommunista elvárásoknak igyekezett megfelelni. A tépelődést és a kétségbeesést végül felülírja a fasizmussal szembeni harci elköteleződés, valamint a kommunista elvhűség, amelynek eredményeként eszébe sem jut, hogy nyilvánosságra hozza feljegyzéseit, és szóban sem osztja meg negatív tapasztalatait a nyilvánossággal. A kötet majd csak a második világháborút követően, szintén harci gesztusként lát napvilágot a Szovjetunióval szembeforduló titói Jugoszlávia szolgálatában - akkor, amikor ennek már külföldön és idehaza egyaránt jóval kisebb a tétje és az újdonságereje. Sinkó pályájának ellentmondásosságát demonstrálja, hogy a sztálini Szovjetunió éles szemű, mélyreható kritikáját az író egy másik diktatúra harcos védelmezőjeként teszi közzé.

Végezetül a dolgozat számos további kutatási lehetőségére irányítja rá a figyelmet. Ahogy Magyary Zoltán esetében Babus Endre feldolgozta, úgy például Illyés Gyula és Nagy Lajos utazása kapcsán is érdemes áttekinteni az oroszországi levéltári forrásokat, a VOKSZ-os, intouristos anyagok vizsgálata rávilágíthat arra, miként látták a magyar írókat a meghívók és a szovjet utazásszervezők, volt-e magyarság-képük, és ha igen, milyen, ők maguk milyen benyomásokkal, ismeretekkel rendelkeztek a magyarországi viszonyokat és a kulturális életet illetően.

Külön fejezetben igyekeztünk kitérni arra, hogy a hivatalos politika, illetve a szélesebb közvélemény miként látta a Szovjetuniót, az oroszokat. A kérdés diplomáciai, politikai aspektusai mellett kitértünk annak irodalmi vetületére, külön hangsúlyt helyezve a *Nyugat* című folyóirat jellemző írásaira is. A vizsgálat kiterjeszthető lenne ugyanakkor az irodalmi, kulturális lapokra általában, de a korabeli teljes magyar sajtóra is, beleértve a bulvárújságírást is. Érdemes lenne emellett azt is szemügyre venni, hogy a Markovits Rodion által említett, Magyarországon megjelent orosz vonatkozású ponyvairodalom milyen Oroszország-képet közvetített.

Számos további vizsgálódási lehetőséget tartogat maguk a szerzők egy része is. Sinkó Ervin munkásságának, baloldaliságának pontosabb elhelyezése a 20. századi magyarországi eszme- és politikatörténetben máig várat magára. Arthur Holitscher esetében pedig nemcsak a német nyelvű író emlékiratainak magyar nyelven történő megjelentetése tűnik régóta időszerűnek, de

a szerző életét és munkásságát feldolgozó magyar monográfia is izgalmas eredményeket hozhatna nemcsak a 20. századi európai eszme és kultúrtörténet szempontjából, de a magyarországi zsidó asszimiláció történetében elfoglalt helyét illetően is. Holitscher sajátos viszonya magyarságával pedig a magyar irodalmi kanonizáció, illetve egy szerző magyar íróként való elfogadottságának kritériumai vonatkozásában kínál további gondolatébresztő kutatási irányokat. A világhírnevet szerzett Koestler hazai elismertségét szintén nem könnyítette meg a külföldön, idegen nyelven befutott karrier, amelynek nyomán magyar volta is megkérdőjeleződött, annak ellenére, hogy ő maga magyarságát, bár nem tartotta kizárólagosnak, soha sem tagadta meg. Befogadását a két világháború között kommunista, majd 1945 után harcos antikommunista álláspontja tette problematikusá.

A kanonizáció, irodalmi szempontokon túlmutató sajátosságaira világít rá Markovits Rodion *Szibériai garnizonjának* befogadástörténete, amely - a politikai megfontolásoktól eltekintve - mintha azt sugallná, hogy a nyugati fogsághoz kötődő, értelmiségi, kifinomult, kontemplatív narratíva értékesebb volna, mint a Markovits által képviselt, jóval plebejusabb, lövészárkok, bakák, névtelenek világát megörökítő nézőpont. Továbbra is tény mindenesetre, hogy a hadifogolyregény státusát ma is Kuncz Aladár *Fekete kolostor* című műve foglalja el. Noha az utóbbi évtizedben a regények, novellák újrakiadása nyomán jelentős előrelépés történt, Markovits életművének méltó és pontos elhelyezése a magyar irodalomban még várat magára, ahogy falusi, zsidó tematikájú írásainak felfedezése is csak nemrég vette kezdetét.

VII. Felhasznált irodalom

Útirajzok:

Marquis de Custine: *Oroszországi levelek. Oroszország 1839-ben.* Ford. Pelle János, Nagyvilág, 2004.

Lion Feuchtwanger: *Vallomás Moszkváról.* Eugen Prager Könyvkiadó, Pozsony, 1938.

André Gide: *Visszatérés a Szovjetunióból. Visszatérés a Szovjetunióból (1936. november. Amit még el kellett mondanom (1937. június).* Interart, Budapest, 1989.

Arthur Holitscher: *Drei Monate in Sowjet-Rußland.* S. Fischer Verlag, Berlin, 1921.

Arthur Holitscher: *Reise durch das jüdische Palästina.* S. Fischer Verlag, Berlin, 1922.

Arthur Holitscher: *Reisen.* G. Kiepenheuer Verlag, Potsdam, 1928.

Arthur Holitscher: *Stromab die Hungerwolga, Auslands-Komitee zur Organisation der Arbeiterhilfe für die Hungernden in Rußland.* Vereinigung Internationaler Verlagsanstalten, Franke Verlag, Berlin, 1922.

Illyés Gyula: Oroszország 1934. In: Uő: Illyés Gyula: *Szíves Kalauz.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1974.

Panait Istrati: *Más fény felé II. A szovjet 1930-ban.* Ford. Braun Róbert, Genius kiadás, Budapest, 1931.

Au pays des secrets (A titkok országában), a *Vu* magazin 1931-es szovjet témájú különszáma, *Vu*, No. 192.1931, Párizs, 2539-2632.

Kennan György: *Szibéria I-II.* Deubler József kiadása, Budapest-Bécs, 1881.

Kennan György: *A száműzöttek sorsa Szibériában.* Győző Andor kiadása, 1905.

Arthur Koestler: *Von weissen Nächten und roten Tagen (12 Reportagen aus den Sowjet Peripherien).* Staatsverlag d. nat. Minderheiten der USSR, Charkow, 1933.

Mattyasovszky Kasszián: Az antikrisztus birodalmában. *Pannonhalmi Szemle*, 1934. 4. sz. 299-302.

Nagy Lajos: *Tízezer kilométer Szovjetország földjén.* Interart, Budapest, 1989.

Nogel István utazása Keleten. Átdolgozta és függelékkal bővítve kiadta Schultz testvérpár, Pest, 1847., <https://terebe.hu/keletkultinfo/nogel.html>

Podmaniczky Frigyes: *Úti naplóból*. Pest, 1853.

Bertrand Russell: *The Practice and the Theory of Bolshevism*. (Eredeti megjelenés: George Allen & Unwin, London 1920.) Project Gutenberg, EBook 17350, 2005. <http://www.gutenberg.org/ebooks/17350>

Szirmai Rezső: *Riportok Szovjet-Kaukázusról*. Viktória Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 1937.

Thallóczy Lajos: *Oroszország és hazánk*. Budapest, Atheneum, 1884.

Trefort Ágoston: *Utazási töredékek*. Budapesti Árvízönyv IV. k. Pest, 1840.

Völgyesi Ferenc: Beszámoló a leningrádi-moszkvai nemzetközi élettani kongresszusról. *Pesti Napló*, 1935. 187.sz.10. és 188. sz. 16-17.

H.G.Wells: *Russia in he Shadows*. First published by Hodder and Stoughton, Ltd. London, 1920. <http://gutenberg.net.au/ebooks06/0602371h.html>

Memoárok:

Bodó Jenő: *Három fogolytábor (Katav, Ufa, Krasznajarszk)*. Csurgói könyvtár. XIV. kötet, Kaposvár, 1940.

Bokor Ervin: *Menekülés a szibériai fogságból Japánon és Anglián keresztül. Két magyar tiszt viszontagságai*. Franklin Társulat, Budapest, 1919.

Fábián Béla: *Ezer ember asszony nélkül*. Athenaeum, Budapest, 1940.

Fábián Béla: *Oroszország pusztulása a bolsevik uralom alatt*. Atheneum, Budapest, 1919.

Fábián Béla: *Az orosz pokol. A Japán tengertől Pétervárig*. Légrády testvérek, Budapest, 1920.

Fábián Béla: *6 ló 40 ember. Hadifogoly-feljegyzések*. Budapest, 1930.

Faludy György: *A pokol tornácán*. Alexandra, Budapest, 2006. dia.pool.pim.hu/xhtml/faludy_gyorgy/Faludy_Gyorgy-A_pokol_tornacan.xhtml

Fleissig József: *Szibériai napló. Fogságom és szökésem*. Budapest, Benkő Gyula cs. (?) és kir. könyvkereskedése, 1920.

Földes Jenő: *Hadifogoly-karrier*. A szerző kiadása, Budapest, Singer-nyomda, 1930.

Grób Imre: *Hét év Szibériában, a krasznajarszki pokolban*. Franklin Társulat Nyomdája, Budapest, 1927.

Halász Miklós: *Sokat kibír az ember. Egy hadifogoly emlékei*. Rozsnyai Károly kiadás, Budapest, 1935.

Arthur Holitscher: *Lebensgeschichte eines Rebellen. Meine Erinnerungen*. Fischer Verlag, Berlin, 1924.

Arthur Holitscher: *Mein Leben in dieser Zeit Der „Lebensgeschichte eines Rebellen“*. Zweiter Band (1907-1925), Gustav Kiepenheuer Verlag, Potsdam, 1928.

Illyés Gyula: *Naplójegyzetek. 1929–1945*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1986.

Illyés Gyula: *Naplójegyzetek. 1973–1974*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1990.

Jungerth-Arnóthy Mihály: *Moszkvai napló*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1989.

Károlyi Mihály: *Hit illúziók nélkül*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, II. kiadás, 1977.

Károlyi Mihályné: *Együtt a száműzetésben*. Európa, Budapest, 1978.

Arthur Koestler: *Bukott isten*. In: J. Joseph Conrad; Arthur Koestler; Václav Cerny: Folytatásos önéletrajz. Osiris-Századvég, Budapest, 1994. 121-170.

Arthur Koestler: *A föld söpredéke*. Osiris, Budapest, 1998.

Arthur Koestler: *A láthatatlan írás*. Osiris, Budapest, 1997. Ford. Makovecz Benjamin.

Arthur Koestler: *Nyílvessző a végtelenbe*. Ford. Boris János, Osiris Könyvtár, Budapest, 1996

Kuncz Aladár: *Fekete kolostor*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1963.

Laky Imre: *Öt év Szibériában. Történeti elbeszélés*. Budapest, 1921

Lázár Vilmos: *Egy emlékirat lapjaiból*. Kossuth, 1976.

Lengyel József: *Visegrádi utca*. In: Uő: *Elejétől végig*. Budapest, Magvető, 1975.

Lévai Jenő: *Éhség, árulás, Przemysl*. (3. kiadás.) Magyar Hétfő, Budapest, 1932.

Lévai Jenő: *Éhség, forradalom, Szibéria*. A Magyar Hétfő kiadása, Budapest, 1934.

Márai Sándor: *Föld, Föld!... Emlékezések*. Helikon Kiadó, 2002. (Első kiadás: Toronto, 1972)

Markovits Rodion: *Aranyvonat*. Genius 5. Kiadás, Budapest, 1930.

Markovits Rodion: *Szibériai garnizon. Kollektív riportregény*. Kráter Műhely Egyesület, 2009.

Mészöly Jenő: *Szibéria, a nagy temető*. A szerző kiadása, Budapest, 1930.

Mészáros István: *Fény a sötétségben (Feljegyzések oroszfogságban)*. A szerző kiadása, Budapest, 1940.

- Munk Artúr: *Köszönöm addig is...* Minerva Lapkiadó, Újvidék, 1953.
- Munk Artúr: *A nagy káder. Egy pleni feljegyzései a forradalmi Oroszországból.* 2. Pantheon Kiadás, 1930.
- Nagyiványi Zoltán: *Idegenlégiótól a Szovjetunióig.* 2. Révai kiadás, 1935. Budapest.
- Nagy Lajos: *A menekülő ember 1914-1934.* Szépirodalmi Könyvkiadó, 1956.
- Németh Andor: Emlékiratok. In: Uő: *A szélén behajtva. Válogatott írások.* Magvető, Budapest, 1973.
- Osváth Tibor: *Tizen nyugat felé. Hadifogoly-regény.* Első kötet, Pantheon Kiadás, Budapest, 1931.
- Osváth Tibor: *Tizen Nyugat felé. Hadifogoly-regény.* Második kötet, Pantheon Kiadás, Budapest, 1931.
- Palotay Dénes: *Omszki Tűszok.* Helikon Nyomda, Treffler Ferenc kiadása, Keszthely, 1942.
- Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1892-1925.* I. kötet. Napvilág Kiadó, Budapest, 2002.
- Rónai (Rónay) Ernő: *Krasznajarszk.* 2. kiadás, „Grafica”, Oradea, 1939.
- Sinkó Ervin: *Egy regény regénye. Moszkvai naplójegyzetek 1935-37.* Fórum Könyvkiadó, 1985.
- Sinkó Ervin: *Az út. Naplók 1916-1939.* Szerk. József Farkas és Illés László, a jegyzeteket Bosnyák István írta, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990
- Sinkó Ervin: Szemben a bíróval. In: Uő: *Szemben a bíróval. Válogatott tanulmányok.* Válogatta és szerkesztette Sükösd Mihály, Gondolat, 1977. 47-90.
- Stessel Ernő: *Hadifoglyok élete Szibériában. Krasznajarszki fogolytábor.* Budapest, 1925.
- Székely Gyula: *Képek a szibériai hadifoglyok életéből.* Oradea - Nagyvárád, 1929.
- Szigyártó Sándor: *Hét év Szibériában. Elbeszélés.* A szerző kiadása, Hunedoara, 1934.
- Tormay Cécile: *Bujdosókönyv.* Lazi Kiadó, Budapest, 2009.
- Vas István: *Miért vijjog a saskeselyű?* I. kötet, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1981.
- Váry Rezső: *Szibéria. Képek a magyar hadifoglyok életéből.* Illusztrálták: Berger Róbert birodalmi német hadnagy, Mészáros Jenő, Mezey László István és Kotzig Károly hadifogly honvéd tisztek. Légrády testvérek kiadása, Budapest, 1920.
- Stefan Zweig: *A Tegnap világa. Egy európai emlékezet.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1981.

Egyéb irodalmi és történeti források:

Bartók-breviárium (Levelek – írások - dokumentumok.) Összeállította Ujfalussy József. Bp. 1958.

Bartók Béla családi levelei. Szerk. ifj. Bartók Béla, Zeneműkiadó, Budapest, 1981.

P. J. Csaadajev: Első levél. In: Uő: *Filozófiai levelek egy hölgyhöz - Egy örült magamentsége.* Magyar Helikon, Bp. 1981.

Gogol: *Tarasz Bulba.* Zrinyi Kiadó, Budapest, 1995.

Arthur Holitscher: *Das Theater im revolutionären Rußland.* In Kunst und Volk, Heft 4, Volksbühnenverlags- und Vertriebs-G.M.B.H., Berlin NW 40. 1924.

Alekszej Homjakov: A régiről és az újról. In: *A megváltó Oroszország.* Szerk. Szilágyi Ákos, Kiss Ilona, Századvég Kiadó, Budapest, 1992.

Viktor Jerofejev: *Az Orosz lélek enciklopédiája.* Ford. Holka László, Európa, 2006.

Egy konzervatív úr a baloldali zarándokok között. Magyary Zoltán szovjetunióbeli útja. Az iratokat gyűjtötte és válogatta, fordította, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Babus Antal. Argumentum Kiadó, Moszkvai Magyar Levéltári Intézet, Balassi Intézet, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Orosz levéltári források magyarul. A Moszkvai Magyar Levéltári Intézet sorozata. 2. Budapest, 2014.

Károlyi Mihály levelezése IV. 1930-1944. Napvilág Kiadó, Budapest, 2015.

Arthur Koestler: *Egy mítosz anatómiája.* Válogatta és ford. Makovecz Benjamin, Osiris Kiadó, Budapest, 1999.

A magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és polgárháborúban. Dokumentumgyűjtemény, I. kötet. Szerk. Milei György, Kukk Györgyné, Józsa Antal, Vass Henrik, Otta István, Budapest, Kossuth Kiadó, 1967. II. kötet. Budapest, Kossuth Könyvkiadó 1968.

A magyar irodalom története. Főszerk. Sőtér István. IV. kötet, szerk. Szabolcsi Miklós, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.

Márai Sándor: Röpirat a nemzetnevelés ügyében (1942. július-szeptember). In: Uő: *Európa elrablása. Útirajzok.* Helikon, Budapest, 2008. 127- 214.

Munk Artúr: *A hinterland.* Fórum Könyvkiadó, Újvidék, 1981.

Moszkvai magyar nagykövetség jelentései 1935-1941. Szerk. Peter Pastor, Századvég Kiadó, Budapest, 1992.

Orosz írók magyar szemmel. Az orosz irodalom magyar fogadtatásának válogatott dokumentumai (1820-1920) I. kötet. Szerk. és a jegyzeteket írta D. Zöldhelyi Zsuzsanna. Tankönyvkiadó, Budapest, 1974.

Az orosz kultúra Nyugat és Kelet között. Szöveggyűjtemény. Szerk. Bagi Ibolya, Szőke Katalin, Bölcsész Konzorcium, Szeged, 2006.

Oroszország Márai Sándor szemével. „*Russland – Wie es war, wie es wurde, Wie es ist.*” (*Oroszország - Amilyen volt, amilyen lett és amilyen most*) Márai Sándor és Dormándi László 1932-es összeállítása alapján. Szerk. Körmendy Zsuzsanna, XX. Század Intézet Budapest, 2003.

Sinkó Ervin levelezése I. 1914-1944. (Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Kovács József) Argumentum Kiadó, Budapest, 2001.

Sinkó Ervin levelezése II. 1945-1967. (Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Kovács József) Argumentum Kiadó, Budapest, 2006.

Surányi Unger Tivadar bizalmas jelentése Bethlen István gróf számára a Szovjetunióban tett tanulmányútjáról. In: *Bethlen István titkos iratai.* Szerk. Szűcs László és Szinai Miklós, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972. 405-408.

Korabeli folyóiratcikkek

Bálint György: Illyés Gyula: Oroszország. *Nyugat*, 1934. 22. sz.
<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00586/18332.htm>

Becski Andor: Markovits Rodion aranyvonata. *Korunk*, 1930. június.
<http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=1930&honap=6&cikk=5223>

Bolyai Zoltán: Mi történik Berlinben? *Korunk*, 1931. XII. 914-15.

Bonkáló Sándor: Az orosz emigráns-irodalom. *Nyugat*, 1925. 22. sz.
<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00384/11802.htm>

Bonkáló Sándor: Az orosz messziánizmus. *Nyugat*, 1925. 7. sz.
epa.oszk.hu/00000/00022/00374/11390.htm

Dobó Júlia: Holitscher moszkvai története. *Korunk*, 1929. VI. 477-478.

Egri Ágoston: Holitscher és az intellektuelek. *Korunk*, 1932. III. 236-237.

Erdély Jenő: Kropotkin: Egy orosz forradalmár emlékiratai. *Nyugat*. 1912. I. 644-45.,
<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00101/03267.htm>

Fejtő Ferenc: „Ami fontosabb Oroszországnál is”. André Gide: Retour de l’U.R.S.S. *Szép Szó*, 1936. december, I. kötet 3. füzet, No. 10. 193–209.

Fenyő Miksa: Szibériai Garnizon. Markovits Rodion riportregénye. *Nyugat*, 1928. 19. sz., epa.oszk.hu/00000/00022/00452/14130.htm

Gaál Gábor: Markovits Rodion és az Erdélyi Helikon. *Korunk*, 1929. IX. 680-682. http://epa.oszk.hu/00400/00458/00246/1929_09_4976.html.

Halász Gyula: Szibériai garnizon. Markovits Rodion regényének új kiadása – Genius. *Nyugat*, 1929. 3. sz., epa.oszk.hu/00000/00022/00460/14330.htm

Hevesy I.: Iván Moszkvin: A Szentpétervári kurír. Potemkin, *Nyugat*. 1927. 1. sz. 140-41.

Hevesy Iván: A kán leánya. *Nyugat*, 1927. 3. sz., <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00412/12867.htm>

Hevesy Iván: Puskin. *Nyugat*, 1928. 4.sz., <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00437/13696.htm>

Hevesy Iván: A filmszezon mérlege. *Nyugat*, 1927. 14. sz., <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00423/13239.htm>

I.e: Holitscher Ghandi és Európa. *Korunk*, 1926. június, http://epa.oszk.hu/00400/00458/00234/korunk_EPA00458_1926_06_4160.html

Ignotus: Teremtő indiskréció. *Nyugat*, 1927., 4. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00413/12870.htm>

Ignotus: A történelem mögül Könyv a bolsevizmusról. *Nyugat*, 1926. 19. sz., <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00404/12526.htm>

Illyés Gyula: *Duhamel Oroszországban (Le Voyage de Moscou, Mercure de France, Paris, 1927. Nyugat*, 1927. 22-sz., <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00431/13483.htm>

Kosztolányi Dezső: Orosz színészek. *Nyugat*, 1925. 10-11.sz., <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00376/11483.htm>

Fábry Zoltán: Kor-regények. *Korunk*, 1929. XII. 918-921.

Fábry Zoltán: Három új regény. *Korunk*, 1931. VII-VIII. 579-581.

Kovács László: A viszontlátott Amerika. Holitscher Arthur könyve. *Erdélyi Helikon*, 1931. 6.sz. 489-490.

Kárpáti Aurél: Földek testvérisége. (Új nemzedék, 1914/24). In: *Orosz írók magyar szemmel. Az orosz irodalom magyar fogadtatásának válogatott dokumentumai.* (1820-1920) I. kötet. Szerk. és a jegyzeteket írta D. Zöldhelyi Zsuzsanna. Tankönyvkiadó, Budapest, 1974.

Madzsar József: Nagy Lajos útijegyzetei. *Korunk*. 9. évfolyam, 1934 /11. 853-855., http://korunk.org/letoltlapok/za_Korunk1934november.pdf

- Márai Sándor: Ázsia és Európa. *Pesti Hírlap*. 1941. nov. 6. 253. sz.
- Márai Sándor: Intourist. *Pesti Hírlap*, 1938. jan. 27. 21. sz.
- Márai Sándor: Egy jubileumra. *Pesti Hírlap*, 1937. nov. 10. 255. sz.
- Márai Sándor: Mi a „Ramp”? *Újság* 1932. jan. 19. 14. sz.
- Márai Sándor: Mit látott a „Vu”? *Újság*, 1931. dec. 18. 287. sz.
- Márai Sándor: Moszkvai hírek. In *Japán kert* I. Madách-Posonium, Pozsony, 2004. 76-77. (Kassai Napló 1922. február 17. 39. sz.)
- Márai Sándor: Munkás-stipendiumok. *Újság*, 1931. aug. 14. 184. sz.
- Márai Sándor: Műsoron kívül. *Újság*, 1936. június 26. 145. sz.
- Márai Sándor: Műsoron kívül. *Újság*, 1936. július 11. 157.sz.
- Márai Sándor: Műsoron kívül. *Újság*, 1936. november 13. 5.
- Márai Sándor: November, *Japán kert* I. Madách-Posonium Kft. 2004.
- Márai Sándor: Nyaraljon Oroszországban. *Újság*, 1931. március 17. 62. sz.
- Márai Sándor: Orosz hírek. *Pesti Hírlap*. 1937. június 9. 128. sz.
- Márai Sándor: Orosz húsvét. *Újság*. 1931. ápr. 18. 87. sz.
- Márai Sándor: Orosz információk. *Újság*, 1934.aug.3. 174.sz.
- Márai Sándor: Oroszok. In: *Japán kert*. I. Madách-Posonium Kft. 2004.
- Márai Sándor: Öt év múlva nem lesz vallás. *Újság*, 1930. április 30. 97. sz.
- Márai Sándor: Papír. *Pesti Hírlap*, 1937. okt. 29. 246. sz.
- Márai Sándor: Radek. *Pesti Hírlap*, 1937. január 28. 22. sz.
- Márai Sándor: A rejtély. *Pesti Hírlap*, 1938 márc. 9. 55. sz.
- Márai Sándor: Rettenetes József. *Pesti Hírlap*, 1937. június 20. 138.sz.
- Márai Sándor: Egy sikerről. *Újság*, 1936. július 5. 152.
- Márai Sándor: Sztálin, a klasszikus. *Újság*, 1933. okt. 22. 241. sz. In: Uő: *Tájak, városok, emberek*. Helikon Kiadó, 2002.
- Márai Sándor: Thermidor. *Újság*, 1928. január 18. 14. sz.
- Márai Sándor: A tovaris. *Újság*, 1931. július 29. 170. sz.
- Márai Sándor: Új szövetségek. *Újság*, 1932. szept. 7. 200. sz.

Nagy Lajos: Illyés Gyula: Oroszország. *Nyugat*, 1934. 23-24. In: epa.oszk.hu/00000/00022/00587/18382.htm

Németh Andor: A sarkvidéktől Bukharáig. Hevenyészett interjú egy magyar globetrotterrel. *A hír. Politikai és Társadalmi Riportlap*. III. évf. 10. sz. 1943. július 4. A cikket 1993-ban a *Magyar Narancs* is megjelentette 1993-as Koestler-összeállításában. (1993/13. ápr.1. 24.)

Remenyik Zsigmond: Pilátus Charkovban. *Korunk*, 1934. 12. sz. 931-932.

Schöpflin Aladár: Az orosz rejtelem. *Nyugat*, 1914. 22. sz., <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00162/05251.htm>

Schöpflin Aladár: Hadifogoly-könyvek. Markovits Rodion: Az aranyvonat. Genius Kiadás – Munk Artúr: A nagy káder. Pantheon-kiadás. *Nyugat*, 1929. 22-23. sz., <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00479/14766.htm>

Szántó György: Arthur Holitscher. *Korunk* 1927. március, http://epa.oszk.hu/00400/00458/00210/korunk_EPA00458_1927_03_4275.html

Szántó Rudolf: Illyés Gyula: Oroszország. *Pesti napló*, 1934. december 16. 41.

Szász Zoltán: A háború utáni irodalom szelleme. A háború utáni emberiség két nagy élménye. *Nyugat*, 1927. 21. sz., <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00430/13437.htm>.

Szász Zoltán: Az író a keresztútban. *Nyugat*, 1932. 1. sz.

Szerb Antal: *Illyés Gyula: Oroszország*. Erdélyi Helikon, 1934. 798-799.

Másodlagos irodalom

Monográfiák:

Agárdi Ferenc: Magyarok a cári Oroszországban. Budapest, 1955.

P.P. Aprisko: *Az orosz filozófia története*. Osiris, Budapest, 2007.

Bori Imre: *Sinkó Ervin*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1981.

Botka Ferenc: *Üzenetek Szibériából. Hadifogság és irodalom 1914-1921*. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1985.

Marianne Bruchmann: *Arthur Holitscher*. Kézirat, Graz, 1972.

David Cesarani: *Arthur Koestler: The Homeless Mind*. Free Press, New York, 1999.

Alexandr Etkind: *A lehetetlen Erósza. A pszichoanalízis története Oroszországban.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1999.

Egon Friedell: *Az újkori Kultúra története V. Romantika és liberalizmus. A Bécsi Kongresszustól a német-francia háborúig.* Holnap Kiadó, Budapest, 1993.

François Furet: *Egy illúzió múltja. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról.* Európa Könyvkiadó, 2000.

Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula: *Oroszország története.* Második javított kiadás. Pannonica Kiadó, 2001.

György Lajos: *A magyar és az orosz irodalom kapcsolatai.* Erdélyi Múzeumi Egyesület, Kolozsvár, 1946.

Izsák József: *Illyés Gyula költői vilásképe. 1920-1950.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1982.

Mihail Heller - Alekszandr Nyekrics: *A Szovjetunió története. Orosz történelem. I-II.* kötet, Osiris Kiadó, 2003.

Matthias Heeke: *Reisen zu den Sowjets. Der ausländische Tourismus in Rußland 1921-1941 Mit einem bio-bibliographischen Anhang zu 96 deutschen Reiseautoren.* Münster/Hamburg/London, 2003.

Paul Hollander: *Politikai zarándoklatok. Nyugati értelmiségiek utazásai a Szovjetunióba, Kínába, Kubába.* Budapest, Cserépfalvi, 1996.

Józsa Antal: *Háború, hadifogság, forradalom. Magyar internacionalista foglyok az 1917-es oroszországi forradalmakban.* Budapest, 1970.

Kalina Katalin: *Orosz irodalom a Nyugat recepciójában.* Doktori értekezés, kézirat. 2010. doktori.btk.elte.hu/lit/kalinakatalin/diss.pdf

Kardos Pál: *Nagy Lajos művei.* Bibliotheca Kiadó, Budapest 1958.

Stephen Koch: *Kettős szerepben. Az értelmiség elcsábítása.* XX. Század Intézet, 2000.

Kolontári Attila: *Magyar-szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920-1941.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2009.

Kónya Judit: *Nagy Lajos.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980

Körmendy Zsuzsanna: *Arthur Koestler. Harcban a diktatúrákkal,* XX. századi Intézet, 2007.

Lengyel Béla: *Szovjet irodalom Magyarországon 1919-1944.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964.

Maitz Péter: *Sprachverhalten im Sprachkonflikt. Ein sozialpsychologisches Erklärungsmodell für den deutsch-ungarischen Sprachkonflikt in der Donaumonarchie (1867-1918)*. Debrecen, 2002, kéziratoss disszertáció.

Márton László: *Koestler a lázadó*. Pallas Páholy, Budapest, 2006.

V. Molnár László: *Magyar-orosz kulturális kapcsolatok 1750-0815*. Magyar Tudománytörténeti Intézet, Piliscsaba, 2000. Kézirat. real.mtak.hu/19507/1/VMolnar_magyar_orosz_kapcs.pdf;

Péter László: *Odessza és a magyarok*. Somogyi-könyvtár, Szeged, 1978.

Petrák Katalin: *Emberi sorsok a 20. században. Magyar hadifoglyok és emigránsok a Szovjetunióban a két világháború között*. Napvilág Kiadó, Budapest 2012.

Petrák Katalin: *Magyarok a Szovjetunióban, 1922-1945*. XVI. Politikátörténeti Füzetek, Napvilág Kiadó, 2000.

Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Budapest, 2001.

Michael Scammell: *Koestler. The indispensable intellectual*. Faber and Faber, London, 2011.

Seres Attila: *A magyar-szovjet diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok főbb problémái 1922–1935*. Doktori értekezés, kézirat, Budapest, 2006. doktori.btk.elte.hu/hist/seres/diss.pdf.

Szerb Antal: *A világirodalom története*. Magvető, Budapest, 1989

Ungvári Tamás: *Bűnbeesés után. Európa szellemi élete a két világháború között*. Ulpius-Ház Könyvkiadó, Budapest, 2008.

Tanulmánykötetek

Hammerstein Judit: *A márki és az orosz bárka. Esszék, kritikák*. Kortárs Kiadó, 2011.

Szívós Mihály: *Arthur Koestler. Tanulmányok és esszék*. Typotex Kiadó, Budapest, 2006.

Tanulmányok és folyóiratcikkek

Ádám Péter: André Gide zarándokútja. *Nagyvilág*, 1989/2.

Alekszandr Szamojlovics Ahiezer: Oroszország: megosztott civilizáció? *Replika*, 19–20, 1995. december, 123–138., replika_19-20_09_ahiezer.pdf

Babus Antal: József Attila 1945 és 1962 közötti szovjetunióbeli recepciója. *Hitel*, 18. évf. 6. sz. / 2005. <http://epa.oszk.hu/01300/01343/00042/essze.html>.

Balogh Magdolna: Sinkó Ervin kommunistasága: a messianizmustól a titóizmusig. *Múltunk*, 2013. 2. sz.

Bánki Éva: *Lobogó sötétség (Tormay Cécile: Bujdosókönyv)* epa.oszk.hu/00900/00995/.../Multunk_EPA00995_bankie08-2.pdf.

Báthory Csaba: Panaszos hagyatékok. *Élet és irodalom*. 2006. augusztus 11. 32. sz. 13-19.

Bence Erika: *Magyar bestsellerek, irodalmi (világ)-sikerek a két világháború között*. Hungarológiai Közlemények 2018/2. 34–55.

Bodnár György: A „Nyugat” és az orosz irodalom. *Tanulmányok a magyar-orosz irodalmi kapcsolatok köréből II*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. Szerk. Kemény G. Gábor.

Bodnár György: Dosztojevszkij Magyarországon. *Tanulmányok a magyar-orosz irodalmi kapcsolatok köréből II*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. Szerk. Kemény G. Gábor.

Bonhardt Attila: A magyar hadifoglyok hazaszállítása az első világháború után. I. Magyar hadifogolyfogadó bizottságok Lengyelországban és Litvániában, 1918 december-1921 augusztus. *Hadtörténeti Közlemények*, 107. évf. 2. sz. / 1994. 29-74.

Stephan Braese: Deutsche Blicke auf "Sowjet-Russland". Die Moskau-Berichte Arthur Holitschers und Walter Benjamins. *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte* 24 (1995), 117-147.

Manfred Chobot: Arthur Holitscher (1869–1941). *Literatur und Kritik*, Jg. 5, 2004. 99–111.

Csorba Béla *Sinkó az ideológus. Vázlat* című írását. *Egyén és közösség. Tanulmányok*. Szerk. Bárdi Nándor és Tóth Ágnes, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2012. 315-332

Diószegi András: Turgenyev magyar követői. *Tanulmányok a magyar-orosz irodalmi kapcsolatok köréből II*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. Szerkesztette Kemény G. Gábor.

Yvonne Drosihn: *Literarische Russlandbilder. Konstruktion von Selbst- und Fremdbildern in der russischen und russlandbezogenen Literatur der Transformationszeit*. Verlag Dr. Kovac; Hamburg, 2018.

Yvonne Drosihn: Zwischen Russophobie und Russophilie: Der Westen und der „Osten“ und ein russisches „writing back“. In: Gabriela Lehmann-Carli/Yvonne Drosihn/Ulrike Klitsche-Sowitzki: *Russland zwischen Ost und West? Gratwanderungen nationaler Identität*. Berlin, Frank & Timme, 2011. Studie 3:

Mihail Epstejn: Az orosz posztmodern értelme és eredete. In: Uő: *A posztmodern és Oroszország*. Európa, Bp. 2001. 5-70

Faludy György: Koestler Artúr siratója. In: *Koestler Emlékkönyv*. Összeállította Hidegkúti Béla, Bethlen Gábor Könyvkiadó, 1992. 103-122.

Fenyő István: Az orosz irodalom fogadtatása reformkori magyar hírlapirodalomban. In: *Tanulmányok a magyar-orosz irodalmi kapcsolatok köréből*. I. Szerk. Kemény G. Gábor, Akadémiai Kiadó, 1961.

Filep Tamás Gusztáv: *Reb Markovits és a front*. Előszó Markovits Rodion *Aranyvonat* c. regényének 2011-es kiadásához. Kriterion, Kolozsvár, 2011. 5-23.

Filep Tamás Gusztáv: *Az Aranyvonat korabeli recenziója*. Utószó Markovits Rodion *Aranyvonat* c. regényének 2011-es kiadásához. Kriterion, Kolozsvár, 2011. 325-339.

Fried István: A szláv–magyar irodalmi / kulturális kapcsolatok (különös tekintettel az orosz–magyar viszonylatokra). In: *Bevezetés a XIX. századi orosz irodalom történetébe II*. Alkotó szerk. Kroó Katalin, Bölcsész Konzorcium, Budapest, 2006, (721-738.)

Ruth Greuner: *Gegenspieler. Profile linksbürgerlicher Publizisten aus Kaiserreich und Weimarer Republik*. Buchverlag Der Morgen, Berlin 1968.

Stefan Grossmann: Arthur Holitscher. Der Leninist. *Das Tagebuch* (1921. Januar 8.), 334-336.

Boris Groys: Az orosz nemzeti identitás keresése. *Replika*, 19-20. 1995. december,

Hammerstein Judit: Arthur Holitscher: Egy hontalan Közép-Európából és a küldetéses útirajz I. rész. *Egyenlítő Társadalomkritikai és kulturális folyóirat* VII. évf. 2009/5. 49-53., valamint II. rész. *Egyenlítő Társadalomkritikai és kulturális folyóirat* VII. évf. 2009/6. 35-42.

Hammerstein Judit: Arthur Holitscher: a hontalan utazó és a küldetéses útirajz. In: *Restancia Független zsidó tudományos folyóirat*, 2020.05.15. <http://www.restancia.hu/kutatas/hammerstein-holitscher.htm>

Hammerstein Judit: Arthur Koestler és az emigráció az "új Cionba". In: *Restancia Független zsidó tudományos folyóirat*, 2020.05.27. <http://www.restancia.hu/arc/hammerstein-koestler.htm>

Hammerstein Judit: Emigráció az „új Cionba” - Arthur Koestler szovjet útirajza. In: *Homályzónák. Felvilágosodás és liberalizmus. Tanulmányok Kecskeméti Károly 80. születésnapjára*. Szerk. Borsi-Kálmán Béla, Kortárs Kiadó, Budapest, 2019. 308-344.

Hammerstein Judit: Az embertelenség esztétikája. Custine márki oroszországi utazása. *Látó Szépirodalmi Folyóirat*, 2009. június XX. évfolyam 6. sz. 90-98.

Hammerstein Judit: Egy elfelejtett magyar világirodalmi bestseller (Markovits Rodion: Szibériai garnizon). *Látó*, 2011. (22. évf.) 6. sz. 88-99.

Hammerstein Judit: Az embertelenség esztétikája. Custine márki oroszországi utazása. *Látó Szépirodalmi Folyóirat*, 2009. június XX. évfolyam 6. szám. 90-98.

Hammerstein Judit: A gondolatok kimondását megtilthatjuk magunknak, de a gondolatokat nem. Sinkó Ervin moszkvai naplója. In: Uő: *A márki és az orosz bárka. Esszék, Kritikák.* Kortárs, Budapest, 2011. 82-109.

Hammerstein Judit: Grófnő a hídon. Károlyi Mihályné és a baloldaliság. In: Uő: *A márki és az orosz bárka. Esszék, Kritikák.* Kortárs Kiadó, 2011. 147-156.

Hammerstein Judit: Hadifogoly-memoárok az első világháború után. Emlékiratok az oroszországi hadifogságból. *Új Egyenlítő*, 2014, I. rész: 7–8. szám, 15–19.;

Hammerstein Judit: Hadifogoly-memoárok az első világháború után. Emlékiratok az oroszországi hadifogságból. *Új Egyenlítő*, 2014, II. rész: 9. szám, 37–43.;

Hammerstein Judit: Hadifogoly-memoárok az első világháború után. Emlékiratok az oroszországi hadifogságból. *Új Egyenlítő*, 2014, III. rész: 10. szám, 37–41.;

Hammerstein Judit: Hadifogoly-memoárok az első világháború után. Emlékiratok az oroszországi hadifogságból. *Új Egyenlítő*, 2014, IV. rész: 11–12. szám, 52–63.

Hammerstein Judit: A hátszág szélhámosai. Munk Artúr: A hinterland. *Kortárs. Irodalmi és művészeti folyóirat*, 2017 07-08. 161-165.

Hammerstein Judit: Illyés Gyula, Nagy Lajos és André Gide a Szovjetunióban I. *Egyenlítő Társadalomkritikai és kulturális folyóirat*, V. évf. 2007/4. 35-40.

Hammerstein Judit: Illyés Gyula, Nagy Lajos és André Gide a Szovjetunióban II. *Egyenlítő Társadalomkritikai és kulturális folyóirat* V. évf. 2007/5. 40-44. (A teljes cikk rövidített változatban is megjelent: In *Újnautilus* irodalmi folyóirat, www.ujnautilus.info, 2007. május 13.)

Hammerstein Judit: Két kései első világháborús oroszországi hadifogoly-memoár: Lám Béla és Sík Endre. *Új egyenlítő*, III/10. 2015 / Október, 38-48.

Hammerstein Judit: A márki időutazása és az Orosz bárka. *Prae Irodalmi Folyóirat*, 37. 2009. március, 47-52.

Hammerstein Judit: - Okafogyott Oroszország? – Viktor Jerofejev: Az orosz lélek enciklopédiája. *Egyenlítő Társadalomkritikai és kulturális folyóirat*. VI. évf. 2008/6. 41-44.

Hammerstein Judit: Egy optimista kálváriája Moszkvában. Sinkó Ervin Szovjetunió-kritikája. *Restancia Független zsidó tudományos folyóirat*, 2020.06.10
<http://www.restancia.hu/kutatas/hammerstein-sinkoervin.htm>

Hammerstein Judit: Az orosz önértelmezés hagyományai. Oroszország, mint a másság kultúrája. *Prae Irodalmi Folyóirat*, 37. 2009. március, 5-13.

Hammerstein Judit: Vörös begóniák. Nagyiványi Zoltán utazásai 1914 és 1932 között. *Kommentár*, 2019/4. 31-38.

Hanák Péter: Urbanizáció és asszimiláció Budapesten a dualizmus korában. In: *Németek Budapesten*. Szerk. Hambuch Vendel. Bp.: Föv. Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. 70–75.

Aage A. Hansen-Löve: Az előítéleterő kritikája: Oroszországlisék. *Magyar Lettre Internationale*, 1999 tél, 35. sz.

Michael Harbsmeier: Az útleírások, mint a mentalitástörténet forrásai. Gondolatok a kora újkori német *útleírások* történeti- antropológiai elemzése kapcsán. *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat*, 2006. november 26. sz. 25-53.
epa.oszk.hu/00400/00414/00018/.../EPA00414_Korall_2006_26_025harbsmeier.pdf

Hidegkúti Béla: *Koestler ismertsége külföldön*. Magyar Tudomány, 2005/9 1072.
<http://www.matud.iif.hu/05sze/05.html>

Hidegkúti Béla: Koestlerről magyarul. In: *Koestler Emlékkönyv*, összeállította Hidegkúti Béla, Bethlen Könyvkiadó, 1992. Hidegkúti Béla előszava, 10-14.

Iglódi Endre: Az Igor-ének kezdeti fogadtatása Magyarországon. *Tanulmányok a magyar-orsz irodalmi kapcsolatok köréből I.* Szerk. Kemény G. Gábor, Akadémiai Kiadó, 1961.

Felix Philipp Ingold: In Extremis. Orosz apokalipszis-víziók. *Magyar Lettre Internationale*, 1999 ősz, 35. sz.

Alekszandr Janov: Az „orosz despotizmus” három arca. Az oroszországi politikai hagyomány a nyugati történetírás tükrében: *Replika* 19–20, 1995. december, 103–121.

Karafiáth Judit: A cég. Németh Andor és Artúr Koestler barátsága. In: *A kepupu teve hatan. Nemeth Andor idezése*. szerk. Tverdota Gyorgy, Európai kulturális füzetek, 14-15, Budapest, Uj Vilag, 2004, 97-105.
http://www.c3.hu/~eufuzetek/index_16.php?nagyra=16/16_Karafiath.htm

Katona Edit: Arany János és az orosz irodalom. *Tanulmányok a magyar-orsz irodalmi kapcsolatok köréből I.* Szerk. Kemény G. Gábor, Akadémiai Kiadó, 1961.

Kádár Judit: *Az antiszemitizmus jutalma. Tormay Cécile és a Horthy-korszak*. (<http://szochalo.hu/cikkek/3853>), *Kritika*, 32. évf. 3. sz. 9-12.

Kántor Lajos: Egy kép nyomán – újra a hiányról. *Korunk*, (A szám önálló címe: *József Attila. 100*) 16. évf. 3. sz. / 2005. 13-19.

Keller Andor: Tökasz. In: *Uő: Író a toronyban*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978. 181–216.

Kerekes Gábor: Geboren in Budapest. Das Ungarnbild in Budapest geborener Autoren der österreichischen Literatur der Jahrhundertswende und der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. In: *”[...] als hätte die Erde ein wenig die Lippen geöffnet [...]” – Topoi der Heimat und Identität*. Hg. von Peter Plener und Peter Zalán. Budapest : Germanisztikai Intézet, 1997. (Budapester Beiträge zur Germanistik, Bd. 31), 137-158. (a cikket a Palimpszeszt internetes folyóirat is megjelentette: <http://webcache.googleusercontent.com/search> als hätte die

Erde?q=cache:AgS2uzvksXcJ:magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/09_szam/04.htm+Kerekes+G%C3%A1lbor+Geboren+in+Budapest&cd=5&hl=hu&ct=clnk&gl=hu);

Kolontár Attila: Illyés Gyula a Szovjetunióban. *Új Dunatáj*, 9. évf. 4. sz. / 2004. 40-51.

Komáromi Sándor: Német változatok a keresztkötődésekre. In: *Kárpát-medencei keresztkötődések - egy konferenciasorozat tükrében*. Szerk. Székely András Bertalan, Kráter Műhely Egyesület, Pomáz, 2004. 462-466

Komlós Aladár: A rajongók (Fejezet a XX. századi eleji magyar-orosz irodalmi kapcsolatok köréből) In: *Tanulmányok a magyar-orosz irodalmi kapcsolatok köréből II*. Szerk. Kemény G. Gábor, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961, 279-292.

Kordics Noémi: Sprache, Kultur und Identität (Die Autobiographie von Arthur Holitscher im Spiegel des politischen und sprachlichen Assimilationprozesses). *Germanistische Studien VII*, 2009. 87-98. http://nemet.ektf.hu/files/gs_2009_kordics_n.pdf.

Kovács Sándor Iván: Útleíró utazók – utazási irodalom a XVI–XVII. században. *Acta Universitatis Szegediensis Historia Litterarum X–XI*. 1971. acta.bibl.u-szeged.hu/44394/1/itd_073_079-085.pdf;

Krausz Tamás: Az orosz sajtószerűség ideológiáiról. *Replika* 19–20. 1995. december, 165–177. replika_19-20_12_krausz.pdf

Gabriela Lehmann-Carli: Kulturelle Übersetzung westlicher Konzepte und nachpetrinische Identitätsentwürfe bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts. In: Gabriela Lehmann-Carli/Yvonne Drosihn/Ulrike Klitsche-Sowitzki: *Russland zwischen Ost und West? Gratwanderungen nationaler Identität*, Frank & Timme Berlin 2011. Studie 1. 13-80.

Lengyel András: Gnózis és utópia. A naplóíró Sinkó Ervin. In: Uő: *Utak és csapdák. Irodalom-és művelődéstörténeti tanulmányok*. Tekintet Könyvek, Budapest, 1994.

Lengyel Béla: A Magyar írók és a szovjet irodalom az ellenforradalmi korszakban (1919-1944) In: *Tanulmányok a magyar-orosz irodalmi kapcsolatok köréből III*. Szerk. Kemény G. Gábor, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 94-172.

Márton László: Sötétség délben. Száz éve született Arthur Koestler. *Magyar Tudomány*, 2005/9 1111-1124.

Michael Löwy: Zsidó messianizmus és anarchista utópiák Közép-Európában (1905—1923). In: *Fejlődés-tanulmányok. Regionális sorozat. 3. Zsidókérdés Kelet-és Közép-Európában*. Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Budapest, 1985. 213-244.

Mikes György: Koestler. In: *Koestler Emlékkönyv*. Összeállította: Hidegkúti Béla, Bethlen Gábor Könyvkiadó, 1992. 96-102.

Niederhauser Emil: Magyar utazók Oroszországban a XIX. században. In: *Magyar-orosztörténelmi kapcsolatok*. Szerk. Kovács Endre, Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Könyvkiadó, Budapest, 1956. 131-168.

Nagy Csaba: Déry Tibor és André Gide. In: „D.T. úr X.-ben” (*tanulmányok és dokumentumok Déry Tiborról*). Szerk. Botka Ferenc, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1995. 69-78.

Donal O’Sullivan: *Furcht und Faszination. Deutsche und britische Rußlandbilder 1921-1933*. Köln/Weimar/Wien, 1996.

Peter Pastor: Illyés Gyula és Nagy Lajos útinaplója szovjetunióbeli látogatásáról. *Múltunk*, 2017/1. szám, 117-134. 122. www.multunk.hu/wp-content/uploads/2017/12/pastorp_17_1.pdf

Pelle János: Diktatúrák tanúja - Arthur Koestler és a politikai düh. *Hvg.hu*, 2007. január 17. http://hvg.hu/velemeney/20070117_koestler

Pritz Pál: A fajvédők külpolitikai nézetei (1918-1936). In: Uő: *Magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1995. 165-209.

Rostás Norbert: „Meddig fogjuk magunkkal hurcolni ezt, kérdem. Száz év annyi kell hozzá.” – Az első világháború tapasztalatának ábrázolási lehetőségei a magyar irodalomban. In: „ISTEN HOZZÁD EURÓPA” 1914–1918. *Tanulmányok az első világháború kitörésének centenáriumán*. Szerk. Balogh Gábor, Szent Vince Szakkollégium, Piliscsaba 2014. 119-127.

Sárközi Mátyás: Koestler Arthur angliai magyar barátai. *Polanyiana*, 2005. no. 1-2. 25-32.

Schiller Erzsébet: Markovits Rodionról. In: „Zsidó” identitásképek a huszadik századi magyar irodalomban. Szerk. Schein, Gábor; Szűcs, Teri Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2013. 67-80.

Schiller Erzsébet: „Tejjel-mézzel folyó Szibéria”: Orosz lélek és hadifogság Markovits Rodion regényeiben. In: *A mi Ruszisztikánk: Tanulmányok a 20/25. évfordulóra*. Szerk. Szvák Gyula, Russica Pannonica, Budapest, 2015. 373-382.

Heribert Seifert: „Ein weises Kind geht durch die Welt“. Die Reisen des Arthur Holitscher. *Neue Deutsche Hefte* 1. 1984. 48–62.

Seres Attila: A budapesti szovjet követség jelentései 1934–1935. In: *Lymbus Magyarástudományi forrásközlemények*. 2007. 225-292.

Seres Attila: Illyés Gyula a budapesti szovjet nagykövetségen 1935-ben. *Archivnet*, V. évf. 2005. 3. sz., www.archivnet.hu

Seres Attila: Szovjet diplomata Magyarországon, 1924-1941. Sorsok életutak és karrier a szovjet külügyi szolgálat történetéből című tanulmányát. *Múltunk*, 2006/3.53. www.multunk.hu/wp-content/uploads/2017/01/seresa.pdf

Sipos Levente: Kristóffy József moszkvai magyar követ. *Rubicon Online*, 2011. 6. sz. *Rubicon Online*, 2011. 6.sz., http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/kristoffy_jozsef_moszkvai_magyar_kovet/

Sonnevend Péter: Fejezetek a Cserépfalvi Könyvkiadó Vállalat (1934-1949) történetéből. *Magyar könyvszemle*, 4. sz. / 1968

Sötér István bevezető tanulmánya. In: *Tanulmányok a magyar-orosz irodalmi kapcsolatok köréből. Orosz írók magyar szemmel. Az orosz irodalom magyar fogadtatásának válogatott dokumentumai* (1820-1920) I. kötet. Szerk. és a jegyzeteket írta D. Zöldhelyi Zsuzsanna. Tankönyvkiadó, Budapest, 1974.

Spira Veronika: Egy gyötrelme története. Sinkó Ervin: Egy regény regénye. *Új Írás*, 1989./10. 124-126.

Spira Veronika: Nagy Lajos: Tízezer kilométer Szovjetország földjén. In: *Új Írás*, 1990./8. 123-125.

Striker Sándor: Eva Striker-Zeisel és Arthur Koestler. 70 év barátság. *Polanyiana*, 2005. no. 1-2. 36-44.

Sükösd Mihály: Sinkó Ervin. In: Sinkó Ervin: Szemben a bíróval. Válogatott tanulmányok. Válogatta, szerk. Sükösd Mihály, Gondolat Kiadó, 1977. 5-43.;

Szabolcsi Miklós: *A Szovjet Írókongresszus ügye* (1934. július). Részlet. In: *Szabolcsi Miklós: Kész a leltár*. Bp., Akadémiai, 1998.

Szállási Árpád: *Magyar orvosíró és az orosz forradalom, Munk Artúr (1886-1995)*. http://mek.oszk.hu/05400/05439/pdf/Szallasi_MunkA_oroszforr.pdf

Szállási Árpád: *Magyar orvosíró és az orosz forradalom*. [http://orvostortenelem.hu/tankonyvek/tk-05/Szallasi/?subdiv=8&subtopic=800&topic=2,1980_90_21\(7.\)pdf](http://orvostortenelem.hu/tankonyvek/tk-05/Szallasi/?subdiv=8&subtopic=800&topic=2,1980_90_21(7.)pdf):

Szász Ferenc: Rilke und Arthur Holitscher. *Blätter der Rilke-Gesellschaft* 23. 2000. 65–77.

Sz. Bíró Zoltán: Az orosz történelmi fejlődés különössége: rivális koncepciók és az önreflexió hagyományai. *Replika*, 19/20. szám, 1995. december, 93–102. <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/1920/szbiro.htm>

Széchenyi Ágnes: Az orosz (b)irodalom recepciója Magyarországon (1825-1945). In: *Az orosz birodalom születési: Magyar kutatók tanulmányai az orosz történelemről*. Szerk. Frank Tibor, Gondolat Kiadó, Budapest, 2016. 345-370

Szekernyés János: Egy világsiker eredői, összetevői és utórezgései: Markovits Rodion és kollektív riportregénye a szibériai hadifogságról. *Múlt és jövő. Zsidó kulturális folyóirat*, 3/2011. 51-73.

Szerencsés Károly: Nemzeti Nyomor. József Attila: politika az értelemig és tovább. *Lyukasóra* 2005. 4. sz., valamint in: http://www.miel.axelero.net/SZK_nyomor.htm.

Szilágyi Ákos: ARCHAIKUS NÉPI „SZMUTA” ÉS MODERN FORRADALOM (Az 1917-es Nagy Orosz Forradalom 2. rész), *2000 Irodalmi és társadalmi havilap*, 29. évf. 7. sz. (2017.), 3-27.o. <http://epa.oszk.hu/03100/03134/00013/pdf/12-13>.

Szilágyi Ákos: Mr. West a bolsevikok országában. André Gide *Visszatéréséhez* írt előszava. In: André Gide: *Visszatérés a Szovjetunióból*. Interart, Budapest, 1989

Szilágyi Ákos: OROSZ APOKALIPSZIS - Virtuális katasztrófák. *Magyar Lettre Internationale*, 1999 ősz, 35. sz., <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00019/15szilagyi.htm>

Szilágyi Ákos: Visszatérés a jövőből. *Nagy Lajos utazása a Szovjetunióba*. In: Nagy Lajos: *Tízezer kilométer Szovjetország földjén*. Interart, Budapest, 1989. 5-28.

Szirák Péter: „Utaztatás és tanúságtétel”. Illyés Gyula és Nagy Lajos Oroszország-útirajzai. In: Uő: *Ki említ megérkezést? A régi és a két világháború közötti magyar irodalmi útirajzról*. Ráció Kiadó, Budapest, 2016.

Szirák Péter: Elmozgó határok. Szabó Lőrinc és Németh László romániai utazása. In: *On the Road – Zwischen Kulturen unterwegs*. Hg. von Ágoston Zénó Bernád-Márta Csire-Andrea Seidler, Lit Verlag, Wien, 2009, 248-256. www.szabolorinc.hu/index.../szirak_peter_szl_es_nemeth_laszlo_romaniai_utazasa.pdf.

Szöllős Péter: Sinkó Ervin krisztianizmus. In: *Mítosz és utópia. Irodalom- és esztétörténeti tanulmányok*. Szerk. Illés László és József Farkas, Argumentum, Budapest, 1995. 66-95.

Thomka Beáta: *A köznapok fikcionalizálói: életrajzok, útirajzolók*. <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/53/thomka.html>

Újvári Hedvig: Marx Nordau útirajzai a Pester Lloydban. *Médiakutató*, 2004 ősz – történelmi rovat, <https://archive.is/Eo06Y>

Pjotr Vajl - Alexandr Genisz: *Édes anyanyelv – Az orosz irodalom aranykoráról*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1998.

Varga Péter: *Deutsch-jüdische Identitäten in Autobiographien ungarischer Juden des ausgehenden 19. Jahrhunderts*. <http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/PVarga3.pdf>

Varga Péter: „Man sprach deutsch und fühlte nichtmagyarisch...” „Deutsch-jüdische Assimilationsprozesse in Autobiographien ungarischer Juden”. www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/PVarga2.pdf

Varga Péter: „Man sprach deutsch und fühlte nichtmagyarisch...” *Assimilationsprozesse in der deutschen und jüdischen Bevölkerung von Pest-Buda im 19. Jahrhundert*, Essen, Klartext Verlag, 2003.

Andrzej Walicki: A forradalom előtti Oroszország szellemi tradíciói. *Replika*, 1995. 19–20, 149–163, replika_19-20_11_walicki.pdf

Zöldhelyi Zsuzsanna: Az orosz irodalom magyar fogadtatása a XIX. században. In: *Bevezetés a XIX. századi orosz irodalom történetébe II.* Alkotó szerk. Kroó Katalin, Bölcsész Konzorcium, Budapest, 2006, (826-850.) 827.

